

Наталія Залєток

**ЖІНКИ НА ВІЙСЬКОВІЙ СЛУЖБІ
У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ ТА СРСР
У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Монографія

Київ – 2022

УДК 355.1-055.2(410+47)»1939/1945»(02)

3-23

ORCID ID: 0000-0002-5319-3876

Залсток Наталія.

Жінки на військовій службі у Великій Британії та СРСР у роки Другої світової війни. – К.: ПФ «ПП «Фоліант», 2022. – 432 с.

У монографії здійснено порівняльний аналіз політики Великої Британії та СРСР у сфері залучення жінок до військової служби у роки Другої світової війни. На основі широкого кола першоджерел та історіографічних напрацювань попередніх років окреслено соціальне становище жінок у Великій Британії та СРСР напередодні війни. Визначено особливості залучення жінок до служби в армії та парамілітарних формуваннях у міжвоєнний період. У праці характеризується нормативно-правове регулювання служби жінок у військових формуваннях упродовж Другої світової війни. З'ясовується специфіка та умови служби жінок у збройних силах Великої Британії та СРСР у 1939–1945 рр. Простежуються особливості висвітлення проблеми жіночої служби в роки Другої світової війни в публічних виступах політиків. Співставлено підходи до організації британської та радянської пропаганди у сфері залучення жінок до лав військових підрозділів. Окреслено особливості демобілізації та вшанування пам'яті ветеранок Другої світової війни у Великій Британії та СРСР. Проаналізовано соціокультурну інтерпретацію досвіду жінок, які служили у війську, ними самими та іншими членами британського і радянського суспільств.

Видання розраховане на істориків, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України

Національної академії наук України.

Протокол № 3 від 26 травня 2022 р.

Відповідальний редактор: д.і.н., професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України *О. Є. Лисенко*.

Рецензенти:

д.і.н., професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України *В. М. Даниленко*.

д.і.н., професор, завідувачка кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі *І. М. Петренко*.

д.і.н., професор, начальник кафедри воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського *І. І. Фурман*.

ISBN 978-617-7399-59-8

© Залсток Наталія, 2022

ЗМІСТ

Вступ	5
--------------------	---

Розділ 1.

Історіографія, джерельна база та методологія дослідження.

1.1. Стан наукового опрацювання теми.	11
1.2. Характеристика джерельної бази.	33
1.3. Теоретичні й методологічні підходи.	42

Розділ 2.

Становище британських і радянських жінок у суспільстві та їхня участь у парамілітарних організаціях (1910–1930-і рр.).

2.1. Соціальні статуси британського і радянського жіноцтва.	51
2.2. Участь жінок у парамілітарних організаціях міжвоєнного періоду. ...	70

Розділ 3.

Політика щодо залучення жінок до служби в збройних силах у Великій Британії та СРСР (1939–1945 рр.).

3.1. Нормативно-правове регулювання.	87
3.2. Умови служби та повсякденного життя жінок.	100
3.2.1. Загальні риси політики держав щодо організації побуту жінок у військах.	100
3.2.2. Сухопутні війська та протиповітряна оборона.	103
3.2.3. Жінки у військово-повітряних силах.	135
3.2.4. Служба у військово-морських силах.	150
3.2.5. Жінки в розвідці.	160
3.3. Демобілізація та специфіка вшанування внеску британських та радянських ветеранок.	168

Розділ 4.

Служба жінок у військових формуваннях у публічному дискурсі Великої Британії та СРСР (1939–1945 рр.).

4.1. Дискурс істеблішменту стосовно жінок у війську.	177
4.2. Служба жінок у збройних силах у світлі британських та радянських неперіодичних видань 1940-х рр.	212
4.3. Висвітлення проблеми служби жінок у збройних силах у періодичних виданнях Великої Британії.	231
4.4. Військова служба жінок на шпальтах радянських газет.	264
4.5. Служба жінок у війську у фокусі радянських та британських ЗМІ: спільне та відмінне.	294

Розділ 5.**Соціокультурна інтерпретація досвіду британських
та радянських жінок на службі в збройних силах у 1939–1945 рр.**

5.1. Жіноцтво на війні очима співвітчизників та військовослужбовців-чоловіків.	299
5.2. Жіноче бачення Другої світової війни та власної участі в ній.	325
Висновки.	355
Summary	367
Список використаних джерел та літератури	371
Додатки	429

ВСТУП

XX століття стало свідком не лише двох світових війн, а й протистояння демократичних та тоталітарних режимів. Згубна ідеологія та репресії проти інакодумців призвели до краху більшості тоталітарних систем у Європі, тоді як демократія зарекомендувала себе прогресивним шляхом розвитку. Водночас відмінності та спільні риси тоталітаризму й демократії дотепер залишаються перспективною сферою для дослідження. Вчені зазвичай акцентують увагу на численних розбіжностях між цими режимами в політичній, економічній, соціальної та культурній сферах, намагаючись підкреслити паралельність їхнього розвитку¹. Однак чи були такими ж різючими відмінності в гендерній політиці тоталітарних та демократичних систем у XX ст.? Нам не вдалося знайти ґрунтовної відповіді на це питання в науковій літературі. Водночас, якою б вона не була, ця відповідь дасть змогу суттєво поглибити розуміння сутності двох політичних режимів в історичній ретроспективі².

Це порівняльне дослідження орієнтоване на аналіз гендерної політики тоталітарної та демократичної систем у роки Другої світової війни, оскільки під час цього збройного конфлікту було зафіксовано хоч і тимчасове, однак зближення країн, що їх уособлювали. Н. Дейвіс стверджує, що перемога в цій війні була досягнута завдяки важкому для демократичних країн рішення про укладання союзу з одним недемократичним режимом (тоталітарним СРСР) задля перемоги над іншим (нацистською Німеччиною)³.

Країни антигітлерівської коаліції були обрані для нашого дослідження не випадково, адже саме вони здобули перемогу, впродовж тривалого часу після завершення війни мали суттєвий вплив на загальносвітову політику й багато в

¹ Aron R. *Democracy and Totalitarianism*. New York: Praeger, 1969. 262 p.; Rao G. V. *Democracy versus Totalitarianism* // *Social Scientist*. 1974. Vol. 3, no. 2. P. 35–47; O’Kane R. H. T. *Paths to Democracy: Revolution and Totalitarianism*. London: Routledge, 2004. 288 p.; Трубайчук А. Три іпостасі тоталітаризму // *Нова політика*. 1998. № 8. С. 31–40; Трубайчук А., Розумюк В. Що таке тоталітаризм? // *Пам’ять століть*. 1998. № 6. С. 16–28.

² Zaliotok N. *British and Soviet Women in the Military Campaign of 1939–45: A Comparative review* // *Marine Corps University Journal. Special Issue: Gender Integration*. 2018. P. 9–40; Zaliotok N. *British and Soviet women in the army and auxiliary organizations during WWII* // XIV Машеровские чтения: материалы международной научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Витебск, 21 октября 2020 г. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2020. С. 160–161.

³ Davies N. *Europe at War, 1939–1945: No Simple Victory*. London: Macmillan, 2006. P. 63–67.

чому заклали підвалини сучасного стану справ у гендерній сфері⁴. Непримиренні розбіжності між союзниками у сфері ідеології та повоєнного устрою світу стали очевидними ще в роки війни й після її завершення призвели до конфронтації, відомої в історіографії як «холодна війна» (середина 1940-х–1991 рр.). Водночас упродовж 1939–1945 рр. урядам держав антигітлерівської коаліції довелося вирішувати схожі проблеми, пов'язані з веденням бойових дій. Союзники перебували не в рівних умовах, адже відрізнялися за географічним розташуванням, обсягом ресурсів, культурою, політичним режимом та багатьма іншими особливостями, займали різне місце в планах нацистської Німеччини, що необхідно враховувати під час порівняння. Проте спільним для них був брак чоловічого населення для служби у війську, внаслідок якого постала необхідність призову до служби в тій чи іншій формі жінок. На наш погляд, зіставлення політики різних держав у цьому питанні у 1939–1945 рр. має пролити світло на спільне та відмінне у їхніх гендерних режимах і дасть змогу суттєво поглибити сучасне уявлення про тоталітаризм і демократію середини ХХ ст.

Радянський Союз – з 1941 р. один із провідних членів антигітлерівської коаліції – після Другої світової війни ще більше поширив свій вплив на решту країн світу. А отже, брав безпосередню участь у формуванні їхньої гендерної політики та суспільного укладу. Як відомо, масштабні бойові дії велися безпосередньо на його території. Це, безумовно, наклало відбиток на політику СРСР щодо служби жінок в армії. У зв'язку з цим, для порівняння нами було обрано Велику Британію – «колиску парламентської демократії», класичну представницю Вестмінстерської моделі демократії (за А. Лійпхартом).⁵ Попри те, що на її території не велося сухопутних операцій, ця країна суттєво постраждала від авіаційних бомбардувань противника. Її населення, як і мешканці Радянського Союзу, жило в умовах загрози атак на їхні домівки з боку ворога, економіка зазнавала суттєвих збитків, а владі постійно необхідно було підтримувати високий рівень бойового духу соціуму. Такого не відчували на собі мешканці ще одного провідного члена коаліції – США, адже безпосередньо на території штатів воєнні дії не велися. Що стосується Франції, то з 1940 до 1944 рр. вона не мала самостійного уряду й була підконтрольна нацистській Німеччині, тому її приклад не буде показовим у контексті нашого дослідження. Тоді як британцям вдалося втримати владу, зберегти самостійність у дуже

⁴ Наприклад, див.: Baker C. *Gender in Twentieth-Century Eastern Europe and the USSR*. London: Macmillan Education UK, 2017. 266 p.; Margolis D. R. *Women's Movements around the World: Cross-Cultural Comparisons // Gender and Society*. 1993. Vol. 7, no. 3. P. 379–399; *The Women's Movements of the United States and Western Europe. Consciousness, Political Opportunity, and Public Policy* / ed. by M. F. Katzenstein, C. McClurg Mueller. Philadelphia: Temple University Press, 1992. 366 p.; Evans E. *The Politics of Third Wave Feminisms: Neoliberalism, Intersectionality, and the State in Britain and the US*. London: Palgrave Macmillan, 2015. 237 p.

⁵ Lijphart A. *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press, 1999. P. 10.

непростих обставинах на початку війни й залучити в значних масштабах жінок до служби в збройних силах. З огляду на вищезазначене, вважаємо Велику Британію та СРСР найбільш придатними для порівняльного дослідження країнами-членами антигітлерівської коаліції.

Запропоноване дослідження є актуальним не лише у контексті вивчення минувшини, адже проблема організації військової служби жінок наразі є нагальною в нашій країні на тлі російсько-української війни. Українки, згідно зі статистикою, дедалі частіше вступають до лав Збройних сил. Особливо значне зростання їхньої присутності у війську зафіксовано з 2016 до 2021 р. – з 17 044 до 32 569 осіб⁶. Жінки активно долучилися до захисту нашої держави на Сході країни ще з 2014 р.⁷ і надалі боронять її в умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації. Попри це, наразі в Україні побутує чимало стереотипів щодо військовослужбовиць, які перешкоджають їхній комфортній службі. Влада та соціум інколи демонструють рудиментарні підходи у ставленні до жінок у війську та організації їхньої служби. Це спостерігається у недосконалому законодавстві, яке містить низку обмежень для осіб жіночої статі, які перешкоджають їм реалізувати свій потенціал, побутуванні гендерних стереотипів, об'єктивації, сексуальних домагань, замовчуванні безпосередньої участі жінок у боях тощо⁸.

Нині принципи функціонування української армії активно перебудовуються в умовах ведення масштабних бойових дій, а представники влади дедалі частіше одночасно із захисниками стали згадувати і про захисниць, що демонструє позитивну динаміку у вирішенні проблеми гендерної рівності в Збройних силах України⁹. Проте українські військовослужбовиці все ще не можуть почувати себе рівними у лавах армії та відчують певні труднощі¹⁰. Очевидно, що Україна повинна пристосовуватися до нових реалій свого існування, переймати досвід інших держав (таких як Ізраїль, скандинавські країни) щодо

⁶ Скільки жінок-військовослужбовців служать у Збройних Силах України – нові дані Кадрового центру. URL: <https://bit.ly/3aHoRx1> (дата звернення: 20.03.2022).

⁷ Війна жіночими очима. 12 історій жінок-військовослужбовців ЗСУ, медиків, добровольців // Міністерство оборони України. URL: <https://bit.ly/3lUKLc6> (дата звернення: 20.03.2022).

⁸ Парад на підборах: скандал через парадну форму жінок в українській армії // BBC. URL: <https://bbc.in/3wWuNEx> (дата звернення: 20.03.2022); Переведення у бригаду «через постіль». Чому мовчать про сексуальні домагання у війську? // Радіо Свобода. URL: <https://bit.ly/3aHoZN1> (дата звернення: 20.03.2022); «Сексуальні домагання впливають на рівень боєздатності армії»: як розв'язують проблему в ЗСУ // Повага. URL: <https://bit.ly/3GtVlyU> (дата звернення: 20.03.2022).

⁹ «Ти тут не жінка, бо війна не має статі»: Маргарита Рівчаченко про службу в обороні та допомогу армії // Українська правда. Життя. URL: <https://bit.ly/3anunOJ> (дата звернення: 20.03.2022).

¹⁰ Чорногуз Я. Публічний допис у соцмережі Facebook «А тепер про сексизм, який в часи війни може обернутися справжньою трагедією для дитини». URL: <https://bit.ly/3GujmHq> (дата звернення: 20.03.2022).

розбудови армії. Викорінення негативних явищ, зокрема і тих, що пов'язані з гендерною нерівністю у війську, є завданням на наступні роки, виконання якого слугуватиме запорукою збереження державності. Тому дослідження військової служби жінок, зокрема в СРСР, під час інших масштабних збройних конфліктів, є перспективним і для сучасної України.

Важливим це дослідження є і для розвитку збройних сил Великої Британії. Адже, попри активізацію у цій країні заходів із забезпечення гендерної рівності у війську в останні десятиліття, лише за каденції Д. Камерона уряд у 2016 р. зняв заборону для жінок на участь у ближніх боях, чим уможливив їхнє зарахування на будь-яку посаду в британській армії з 2018 р.¹¹. Водночас це не означає, що у британських збройних силах проблему гендерної рівності можна назвати вирішеною. Як засвідчили результати звіту комітету оборони Палати громад у 2021 р., там все ще достатньо гостро стоїть проблема домагань та насильства стосовно жінок з боку військовослужбовців-чоловіків, спостерігаються проблеми зі забезпеченням військовослужбовиць якісною військовою формою, бронезилетами тощо¹². Тому проблеми, порушені у цій книзі, зокрема, ті, що стосуються побудови публічного дискурсу стосовно жінок у війську, формування їхнього образу у суспільстві, соціокультурної інтерпретації військової служби британок та інших аспектів, є наразі актуальними і для влади Великої Британії. Стрімка ескалація ситуації на міжнародній політичній арені та наявність прямої загрози демократичному шляху розвитку світу засвідчили необхідність розбудови армій різних держав на засадах, які дадуть змогу кожній особі на військовій службі реалізувати свій потенціал якомога ефективніше і виконати свій обов'язок перед вітчизною у разі небезпеки.

Мета дослідження полягає в тому, щоб здійснити історичну компаративістику політики Великої Британії та СРСР у сфері залучення жінок до служби в збройних силах у роки Другої світової війни.

Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

- проаналізувати джерельну базу та історіографію проблеми;
- схарактеризувати методологічну основу дослідження;
- окреслити соціальне становище жінок у Великій Британії та СРСР напередодні війни;
- визначити особливості залучення жінок до служби в армії та парамілітарних формуваннях у міжвоєнний період;
- висвітлити нормативно-правове регулювання служби жінок у збройних силах впродовж Другої світової війни;
- висвітлити умови служби жінок у збройних силах Великої Британії та СРСР у 1939–1945 рр.;

¹¹ Women in the Army. URL: <https://bit.ly/3PMaDVb> (date of reference: 20.03.2022); All British Armed Forces roles now open to women. URL: <https://bit.ly/3z23IS1> (date of reference: 20.03.2022).

¹² Women have served in armed forces for decades, but the military is still a man's world. URL: <https://bit.ly/3wYqTv8> (date of reference: 20.03.2022).

- дослідити особливості висвітлення проблеми жіночої служби в роки Другої світової війни в публічних виступах політиків;
- порівняти британську та радянську агітаційну пропаганду у сфері залучення жінок до лав збройних сил;
- окреслити загальні особливості демобілізації та вшанування пам'яті ветеранок Другої світової війни у Великій Британії та СРСР;
- проаналізувати соціокультурну інтерпретацію досвіду жінок, які служили у війську, ними самими та рештою членів соціумів Великої Британії та СРСР.

Об'єктом дослідження є один з аспектів гендерної політики Великої Британії та СРСР у роки Другої світової війни – залучення жінок до служби в збройних силах.

Предметом дослідження є специфічні риси британської та радянської практики залучення жінок до служби в збройних силах упродовж 1939–1945 рр.; особливості їхньої служби та побутування в армійському середовищі; моделі поведінки та групової пам'яті; репрезентація жіночого досвіду війни у ЗМІ СРСР та Великої Британії.

Хронологічні межі. *Нижня хронологічна межа* дослідження визначається початком формування антигітлерівської коаліції (1 вересня 1939 р.) та приєднанням до неї СРСР (22 червня 1941 р.)¹³. *Верхньою хронологічною межею* є 8 травня 1945 р. – дата завершення війни в Європі. Водночас підрозділ дисертації, присвячений порівняльному аналізу особливостей вшанування пам'яті ветеранок Другої світової війни, містить екскурс у період з 1945 р. до сучасності. Також у роботі приділено увагу жіночим парамілітарним формуванням у міжвоєнний період як передумові залучення жінок до служби в армії.

Територіальні межі охоплюють театри воєнних дій 1939–1945 рр., на яких були задіяні військовослужбовиці Великої Британії та СРСР.

Наукова новизна обумовлена отриманими результатами, сформульованими в основних положеннях і висновках дослідження, і полягає в тому, що *вперше*:

- здійснено комплексне порівняльне дослідження політики тоталітарного та демократичного режимів щодо призову жінок на службу до армії на прикладі СРСР та Великої Британії;
- подано компаративний аналіз висвітлення служби жінок у радянських та британських періодичних та неперіодичних виданнях 1939–1945 рр.;
- на основі студіювання нормативно-правового регулювання служби жінок під час Другої світової війни у Великій Британії та СРСР, а також особливостей висвітлення проблеми в публічному дискурсі означених країн, простежується динаміка змін у цій сфері крізь призму співвідношення «військова необхідність» vs «чинний гендерний уклад»;
- співставлено особливості організації військової служби та побуту британських і радянських жінок;

¹³ Антигітлерівська коаліція // Велика українська енциклопедія. URL: [https:// bit.ly/3N1JKj4](https://bit.ly/3N1JKj4) (дата звернення: 20.03.2022).

– здійснено спробу визначити взаємовплив гендерної політики урядів СРСР та Великої Британії в роки Другої світової війни та особливостей соціокультурного сприйняття військовослужбовиць суспільствами цих країн.

Було уточнено:

– соціальні статуси британського та радянського жіноцтва у міжвоєнний період, а також основні підходи Великої Британії та СРСР до формування жіночих резервів для війська шляхом їхнього залучення до парамілітарних організацій;

– низку концептуальних положень, а також уявлень про військову службу жінок у британських і радянських військових формуваннях упродовж 1939–1945 рр.

Набуло подальшого розвитку:

– дослідження впливу особливостей політичного режиму, ідеології та комплексу морально-етичних норм на гендерну політику держав;

– студіювання соціокультурної інтерпретації військової служби жіноцтва у британському та радянському суспільствах;

– з'ясування внеску військовослужбовиць під час збройного протистояння 1939–1945 рр.

Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

1.1. Стан наукового опрацювання теми.

Проблема участі жінок СРСР та Великої Британії в Другій світовій війні в лавах армії перебувала у фокусі дослідження істориків, суспільствознавців та публіцистів практично від початку воєнних дій. У зв'язку з цим перед вченими постає проблема класифікації найперших видань у вказаній тематичній ніші. Адже праці, опубліковані впродовж воєнної кампанії, часто не містять тих ознак, які дають можливість класифікувати їх як частину історіографії без жодних застережень. Хоча такі спроби робилися. Так, деякі науковці, наприклад Г. Дуженко, відносять книги, видані в 1940-х роках, до першого історіографічного періоду вивчення жіночої військової служби під час Другої світової війни¹⁴. Дійсно, на той час класичні академічні роботи з проблеми, які б базувалися на критичному опрацюванні інформації, залученні широкого кола першоджерел, використанні відповідної методології, з низки об'єктивних та суб'єктивних причин просто не з'являлися. Адже практично неможливо об'єктивно писати про війну, коли вона ще не закінчена, – протиборчі сторони конфлікту можуть вплинути на автора твору, більшість документів, які можуть бути джерелами, є засекреченими, у суспільстві побутує багато різноманітних чуток, які складно перевірити тощо. Тому, на нашу думку, видані в 1940-х рр. британські та радянські книги з означеної проблеми є проміжною ланкою між першими академічними працями з цього питання і друкованими першоджерелами, наприклад, періодичними виданнями. Термін «історіографія» можна застосувати до цих книг лише в його первинному значенні, згідно з яким його використовують на позначення «різноманітних інтерпретацій історичних подій»¹⁵. Однак треба пам'ятати, що критичних підходів у таких публікаціях зазвичай не використовували, а об'єктивність викладеної інформації часто підлягає сумніву. Водночас вони містять цінний фактологічний матеріал і можуть бути джерелом для вивчення тогочасної державної пропаганди. Ці напрацювання лягли в основу наступних академічних досліджень проблеми і тривалий час висловлені в них оцінки побутували й у наукових працях. Адже історики є «продуктом» епохи, у якій живуть, і вони, як і решта представників суспільства, перебувають під впливом державної пропаганди, і часом не можуть відійти від її постулатів У зв'язку із зазначеним, результати нашого дослідження

¹⁴ Дуженко Г. К историографии вопроса службы женщин в рядах советской армии в годы Великой Отечественной войны // В мире научных открытий. 2015. № 3–6 (63). С. 2529–2546.

¹⁵ Historiography. URL: <https://bit.ly/3HRmjAL> (date of reference: 22.02.2022).

видань 1940-х рр. одночасно стосуються характеристики першого історіографічного періоду дослідження проблеми служби британських та радянських жінок у збройних силах у 1939–1945 рр. та представлення цієї проблеми в публічному дискурсі часів війни, адже містять чимало тогочасних пропагандистських меседжів. Оскільки вони, на наш погляд, все ж більше стосувалися державної пропаганди й були частиною публічного дискурсу з проблеми, їхній аналіз подано в підрозділі 4.2 цієї роботи.

Низка різноманітних аспектів Другої світової війни, як-от її військовий, політичний, економічний, соціокультурний, релігійний та інші виміри, виступали й надалі виступають предметом неабиякого зацікавлення з боку вітчизняних та закордонних дослідників. Комплексні праці, присвячені цьому збройному конфлікту, з'явилися на Заході вже в перші десятиліття після його завершення. Однією з них є «Історія Другої світової війни» («История Второй мировой войны») німецького військового історика, колишнього генерала піхоти вермахту К. фон Тіппельскірха. Як колишній військовий і безпосередній учасник бойових дій на різних фронтах, автор насамперед зацентрував увагу на військово-політичному вимірі цієї війни й запропонував власні оцінки дій командування військ країн, що брали в ній участь. Фактично не висвітленим у книзі виявився аспект залучення державами протиборчих блоків жінок до служби на бойових та допоміжних ролях в армії. І це попри те, що низка країн-учасниць війни його практикувала через брак кадрів чоловічої статі. А отже, очевидно є необхідність висвітлення цього заходу та його впливу на подальше розгортання бойових дій. Проте К. фон Тіппельскірх у цьому контексті обмежився лише скупкою згадкою про практику військового командування США замінювати чоловіків жінками у військових штабах восени 1944 р. для вивільнення перших для ведення бойових дій проти німецької армії¹⁶.

Відсутність висвітлення ролі жінок у військах різних держав у 1939–1945 рр. була притаманна не лише цій праці.

У загальних роботах, що видавалися в країнах Заходу впродовж 1970–1990-х рр., така тенденція залишалася практично незмінною. Зокрема, у книзі «Друга світова війна. Коротка історія» французький історик А. Мішель вельми недвозначно позначив роль жінок у 1939–1945 рр.: «Кожна країна, яка брала участь у війні, незалежно від її політичної та соціальної системи, докладала всіх зусиль, щоб мобілізувати все своє населення та економіку. Мало того, що були зібрані величезні армії – понад шістдесят мільйонів чоловіків були задіяні в бойових діях, – а й усіх некомпатантів, зокрема жінок та молодь, закликали до роботи на фабриках, арсеналах або верфях чи до виконання інших обов'язків загальнодержавного значення»¹⁷.

¹⁶ Тіппельскірх К., фон. История Второй мировой войны. Москва, Санкт-Петербург: АСТ, 1954. С. 666.

¹⁷ Michel H. World War II. A Short History. Farnborough: Saxon House, 1973. P. XII.

Американський дослідник С. Сульцбергер так само оминув тему масової служби жінок у збройних силах різних країн. Переважна більшість сюжетів, у контексті яких вони були згадані в його праці, стосується: 1) *їхньої роботи в тилу, економії коштів та ведення домогосподарства* (вчений розповідає про те, що в Німеччині вже після війни жінки та діти змушені були для обігріву збирати з відвалу в шахтах шматки вугілля; про роботу цивільних японських жінок під час авіанальотів – вони носили відра з водою та піском, які потім використовували для гасіння пожеж, спричинених повітряними бомбардуваннями, а також про те, що японська влада вимагала від них «обійтися без різнокольорових кімоно» через загальну економію коштів у державі; про особливості ведення жінками домашнього господарства в умовах війни та після її завершення; про мобілізацію радянською владою жінок для роботи на тракторах у колгоспах)¹⁸; 2) сексуальних зв'язків із військовими (є згадки про популярність Б. Муссоліні в жінок; сексуальні зв'язки з протилежною статтю американських та британських солдатів; розправу у Франції над жінками, які мали інтимні стосунки з німцями)¹⁹; 3) евакуації (є відомості про евакуацію британським урядом півтора мільйона жінок і дітей у зв'язку із загрозою повітряних атак ворога; про евакуацію жінок, дітей та осіб похилого віку в СРСР)²⁰; 4) висвітлення їхньої долі як жертв війни (згадки про жінок, які плачуть над убитими внаслідок повітряних атак дітьми; про статистику загиблих унаслідок блокади Ленінграда; про розправу над євреями незалежно від статі і віку; катування в'язнів та полонених у концтаборах; про наляканих жінок та дітей, які ховаються від авіанальотів)²¹. Крім того, є одна згадка про жінок як тих, хто чинив насильство. Вона стосувалася німецьких працівниць концтаборів, відомих своєю жорстокістю щодо полонених і ув'язнених²². Також дуже побіжно вчений повідомив про службу жінок як некомпатантів у США: «... юнаків призвали до збройних сил; жінки були зараховані на небойову службу...»²³.

Англійський військовий історик і теоретик Б. Ліддел Гарт теж залишив аспект служби жінок у збройних силах практично поза увагою, обмежившись лише згадкою про один із випадків німецької повітряної атаки, яку допомагали відбивати операторки радарів із Жіночих допоміжних повітряних сил (Women's Auxiliary Air Force) (далі – ЖДПС)²⁴. Загалом же згадки про жінок

¹⁸ Sulzberger C. L. World War II. New York: American Heritage Press, 1970. P. 5, 264, 265, 274, 267.

¹⁹ Ibid. P. 11, 235, 293.

²⁰ Ibid. P. 49, 151.

²¹ Ibid. P. 90, 155, 261, 330, 333.

²² Ibid. P. 329.

²³ Ibid. P. 96.

²⁴ Liddell Hart B. H. The History of The Second World War. New York: G.P. Putnam's Sons, 1972. P. 99.

у книзі цього автора стосувалися їхніх «традиційних» суспільних ролей – як жертв бойових дій та коханок військового командування²⁵. Ще один британський військовий історик, Д. Фрейзер, описуючи історію своєї країни в Другій світовій війні, коротко зазначив про існування жіночої Допоміжної територіальної служби (Auxiliary Territorial Service) (далі – ДТС), «робота якої звільнила чоловіків від багатьох логістичних функцій, а також відіграла ключову роль в обслуговуванні батареї протиповітряної оборони»²⁶. Цими рядками його опис внеску британок на військовій службі обмежується. Американський історик Г. Л. Вайнберг описує типові небойові завдання, які уряди західних країн доручали жінкам під час війни, зокрема, транспортування літаків через Атлантику або роботу з аеростатами. Але здебільшого він зацентрував увагу на роботі жінок у тилу²⁷.

Водночас, у багатьох загальних працях, присвячених історії Другої світової війни, які виходили з-під пера західних істориків пізніше, починаючи з 2000-х рр., досвід жінок, які служили в збройних силах у 1939–1945 рр., висвітлювався доволі широко. Прикладом таких праць може слугувати книга британського історика Н. Дейвіса «Європа у війні 1939–1945: нелегка перемога» («Europe at War, 1939–1945: No Simple Victory»), у якій, серед іншого, відображена й роль жінок у збройних силах різних армій світу. Так, британкам на військовій службі приділено окремий розділ, вказано на їхню роль у зламуванні коду німецьких шифрувальних машин²⁸. Не оминув історик і масштабну присутність жінок у лавах радянської армії²⁹.

Серед найновіших праць, які містять детальний аналіз жіночого внеску під час війни, треба назвати «Рутледжську історію Другої світової війни» («The Routledge History of the Second World War») за редакцією австралійського історика П. Р. Бартропа. Видана у 2021 р., вона містить окремий розділ авторства історикинь Ф. Дейві та Дж. Салапської-Геллері, присвячений багатоманітності ролей, які виконували жінки різних країн під час збройного протистояння 1939–1945 рр., знайомить читачів із найновішими підходами дослідників до вивчення цієї проблеми³⁰. Крім того, їхня служба відображена і в інших розділах книги³¹.

²⁵ Ibid. P. 550, 561, 695.

²⁶ Fraser D. *And We Shall Shock Them: The British Army in the Second World War*. London: Sceptre, 1988. P. 93.

²⁷ Weinberg G. L. *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. P. 405, 429, 471–535, 542.

²⁸ Davies N. *Europe at War, 1939–1945: No Simple Victory*. P. 218–219, 38.

²⁹ Ibid. P. 99, 126, 128, 212.

³⁰ Davey F., Salapska-Gelleri J. *A transnational perspective of women on the home front // The Routledge History of the Second World War / ed. by Paul R. Bartrop*. London & New York: Routledge. P. 131–152.

³¹ Наприклад, див.: *The Routledge History of the Second World War / ed. by P. R. Bartrop*. London & New York: Routledge. P. 413, 414.

Зміна тенденцій у висвітленні жіночого чинника під час Другої світової війни, прагнення до його об'єктивного і всебічного вивчення відбулися в межах загальносвітової тенденції до демократизації, боротьби з дискримінацією та прагнення до встановлення гендерної рівності. Підвалини цього були закладені у 60–70-ті рр. ХХ ст., коли, на тлі кризи «традиційних» соціокультурних норм, відбулося становлення та розгортання «другої хвилі» феміністичного руху. Для академічного середовища цей період ознаменувався появою «жіночих студій», що мали на меті підважити наявні патріархальні практики у висвітленні історії людства і пролити світло на історію жінок як категорії, яка донедавна фактично залишалася «невидимою»³². У межах переосмислення ролі жіноцтва в різні історичні періоди значна увага дослідників фокусувалася на їхній діяльності в роки Другої світової війни.

В останні десятиліття ХХ ст. суттєво зросла кількість праць, спрямованих на висвітлення особливостей служби жінок у збройних силах, яким раніше не надавали особливої ваги, а також переосмислення їхнього досвіду з позицій гендерних досліджень. На цьому тлі в академічному середовищі розгорнулася своєрідна дискусія щодо значущості та доцільності жіночої військової служби загалом. Так, ірландський дослідник і військовослужбовець Т. Клонан демонструє тяглість жіночого досвіду безпосередньої участі у війнах, починаючи з ХІХ ст.³³. Він намагається переконати в протилежному тих, хто вважає, що це явище було малопоширеним. Очевидно, що вчений оцінює службу жінок у війську радше позитивно. Натомість ізраїльський військовий історик М. ван Кревельд, аналізуючи проблеми, що супроводжували входження жінок до збройних сил, зокрема і в роки Другої світової війни, намагається показати, що їхня присутність там «є частково симптомом, частково причиною занепаду»³⁴ військової справи, й акцентує увагу на тому, що «... у тих місцях, де все ще тривають війни, жінки беруть незначну участь або взагалі не беруть участі в боях»³⁵. Тобто дослідник розглядає військову службу жінок як негативне й навіть деструктивне для армії явище: «фемінізація дорівнює занепаду». Тому, стверджує М. ван Кревельд, «будь-який прогрес, якого жінки, здається, досягають у війську – і, я підозрюю, не лише в армії – є великою ілюзією. З огляду на те, якою може бути альтернатива, можливо, так краще»³⁶. Почесний професор міжнародних відносин Американського університету Дж. Гольдштейн займає відмінну від вищезазначених позицію в цьому питанні, наголошуючи на тому, що фактично війна не є ні жіночою, ні чоловічою

³² Чикалова І. Женская и гендерная история: Состояние и перспективы развития. URL: <https://bit.ly/3IWfMpQ> (дата обращения: 10.02.2022).

³³ Clonan T., Capt. A History of Women in Combat // A History of the Irish Artillery Corps. Dublin: Defence Forces Printing Press, 1998. P. 117-161.

³⁴ Creveld M., van The Great Illusion: Women in the Military // Millennium. 2000. Vol. 29, no. 2. P. 429.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid. P. 442.

справою, «вбивство на війні не є природним для будь-якої статі», а служба громадян у військах та участь у збройних конфліктах цілковито формується під впливом потреб системи війни³⁷.

Що ж стосується безпосередньо переосмислення участі жінок у війні з позицій феміністичних студій, то найпершим його завданням вважалася спроба критично проаналізувати і спростувати усталені трактування їхніх досвідів, визначити реальний вплив останніх на зміни в гендерних ролях. Тому неабияку увагу вчені приділяли збору та студіюванню спогадів ветеранок Другої світової війни. Так, англійська дослідниця Д. Шерідан поставила собі за мету розібратися, наскільки свідомим був вибір життєвого шляху британками, які служили в ДТС. Для цього вона провела опитування кількох десятків колишніх членкинь організації, зосередивши увагу на трьох основних сферах життєдіяльності, які, на думку авторки, найбільше визначали ідентичність жінок – роль на роботі, соціальний статус, ставлення до шлюбу та дітей³⁸. Д. Шерідан вважає, що досвід служби британських жінок у збройних силах у 1939–1945 рр. майже не вплинув на чинні гендерні ролі через те, що суспільство і військовослужбовиці як його частина сприймали війну як тимчасове явище. Зокрема, це засвідчили ветеранки ДТС у спогадах, звертаючись до досвіду служби як до «тимчасового», називали його «роками, що винесені за дужки»³⁹. Варто зазначити, що ідея про тимчасовість війни як одну з головних причин відсутності кардинальних змін у гендерних укладах поширена серед дослідників обох світових воєн і на неї доволі часто можна натрапити в наукових працях наступних років⁴⁰.

Переосмислити на основі свідчень жінок тему їхньої сексуальності та проблему висвітлення харасменту на військовій службі взялися британські історикині П. Саммерфілд та Н. Крокетт. Вони поставили під сумнів поширену в історіографії думку щодо того, що жінки виступали винятково пасивними жертвами чоловічих домагань і довели, що військовослужбовиці нерідко ефективно чинили опір небажаній увазі до себе⁴¹.

Британська історикиня Т. Стоун дослідила вплив участі жінок у Другій світовій війні на гендерні відносини на прикладі служби британок у ЖДПС. Вчена проаналізувала свідчення ветеранок служби, щоб простежити конструювання ними власної ідентичності як військовослужбовиць. Т. Стоун доводить, що

³⁷ Goldstein J.S. *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 523 p. URL: <http://goo.gl/IAV30w> (date of reference: 05.01.2022).

³⁸ Sheridan D. *Ambivalent Memories: Women and the 1939-45 War in Britain* // *Oral History*. 1990. Vol. 18, no. 1. P. 34.

³⁹ *Ibid.* P. 32–40.

⁴⁰ Наприклад, див.: Goldstein J.S. *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*.

⁴¹ Summerfield P., Crockett N. 'You weren't taught that with the welding': lessons in sexuality in the Second World War // *Women's History Review*. 1992. Vol.1, no. 3. P. 451.

неправильно інтерпретувати досвід цих жінок лише крізь призму їхньої статі, адже не менш важливим був військовий контекст, який багато в чому також конституював їхню самоідентифікацію. Зокрема, вчена підкреслює, що, відповідно до отриманих нею результатів, ветеранки насамперед вважали себе частиною Королівських ВПС, які мали престижний статус у соціумі, а їхнє членство в ЖДПС не розглядалося ними як автоматичне підпорядкування військовослужбовцям чоловічої статі. Британки, які служили в цій організації, нерідко вважали себе рівними з побратимами з ВПС і насамперед послуговувалися у своїй службі почуттям обов'язку перед Батьківщиною⁴².

Не менш дискусійною є проблема аналізу становища військовослужбовиць у контексті гендерних ієрархій. Так, британська історикиня Л. Ноакс, на прикладі служби жінок Великої Британії в армії в першій половині ХХ ст., доводить, що військовослужбовці чоловічої статі в цій країні, як рядові, так і командири, завжди вороже ставилися до перспективи фемінізації військової справи, а особливо, до можливості допущення жінок до виконання бойових ролей. Будь-які дії влади щодо залучення жіночої частини населення до служби у військо й розширення кола доступних їм посад у цей період породжували в суспільстві протестні настрої. Навіть у сучасних арміях світу жінки залишаються маргіналізованою групою. На думку вченої, причиною цього є те, що, «коли жінки намагаються вступити до війська, особливо на посади офіцерів, контролювати чоловіків, або на посади, близькі до бойових, вони загрожують підірвати гегемонну маскуліність організації. Бійчиню та офіцерку, яка керує чоловіками, розглядають як трансгресивну та “неприродну”; жінку не на своєму місці»⁴³.

Американські історикині Н. М. Вінгфілд та М. Букур поставили собі за мету дослідити діяльність жінок Східної Європи в тилу та на передовій крізь гендерну інтерпретативну рамку. Серед основних змістових блоків, що знайшли відображення у їхній праці, те, як жіночий досвід на війні підважує традиційні гендерні ролі, у який спосіб відбувалося відновлення довоєнних гендерних порядків після завершення Другої світової війни, присутність жінок у лавах колаборантів та учасників рухів Опору, а також проблеми пам'яті та вшанування ветеранок війни⁴⁴.

Британська історикиня Дж. Паттінсон проаналізувала феномен жіночої агресії та здатності застосовувати зброю під час бойових дій на прикладі британських агенток Управління спецоперацій. Базуючись на персональних історіях цих жінок, вчена дійшла висновку, що всі вони по-різному сприймали можливість застосування насильства щодо ворога. Так, серед них було чимало

⁴² Stone T. Creating a (gendered?) military identity: The Women's auxiliary air force in Great Britain in the Second World War // *Women's History Review*. 1999. Vol. 8, No. 4. P. 620.

⁴³ Noakes L. *Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948*. New York: Routledge, 2006. P. XI.

⁴⁴ Wingfield N. M., Bucur M. *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 2006. 264 p.

тих, які сумлінно засвоювали всі бойові навички, яких їх навчали, і палко бажали власноруч завдати шкоди противнику. Інші, навпаки, намагалися чинити опір інструкторам, які хотіли домогтися від них необхідного для виконання бойових ролей рівня агресії. Останні аргументували свою позицію тим, що вбивство німецьких солдатів «... йшло врозріз із їхнім власним відчуттям себе як жінки, а також суперечило домінуючому дискурсу жіночності»⁴⁵. А отже, констатувала авторка, частина потенційних бійчинь також підживлювала традиційні уявлення про гендерні ролі. Натомість ті з агенток, які були готові брати участь у боях і вбивати ворогів, навпаки, підважували їх. Крім того, Дж. Паттінсон вказала й на те, у який спосіб у британських ЗМІ намагалися нейтралізувати можливе занепокоєння щодо «маскулінізації» агенток Управління спецоперацій, які виконували бойові ролі під час війни. Так, у газетах акцентували увагу на їхній тендітності й зовнішній привабливості, як і на тому, що після війни ці жінки повернулися до «традиційних» занять – побудови сім'ї, виховання дітей, ведення домогосподарства⁴⁶.

Жінкам, які служили в секції F Управління спецоперацій Великої Британії, присвячено працю британської історикині Е. К. Вігурс. Авторка також чимало уваги приділила різноманітності досвіду агенток і висвітлила особливості їхнього набору до організації та навчання. Левова частка уваги в роботі приділена діяльності членкинь Управління спецоперацій В. Жабо (Шабо, Сабо) та О. Черчилль, а також викладу їхніх біографій уже після завершення війни⁴⁷.

Співвідношення понять «жінка» та «насильство» у світовій політиці, а також дискурси щодо основних жіночих ролей у Другій світовій війні перебували у фокусі дослідження британської історикині К. Джентрі та американської фахівчині з міжнародних відносин Л. Шьоберг⁴⁸.

Широкому колу питань, пов'язаних із набором британок до війська напередодні та під час Другої світової війни, а також з особливостями організації їхньої служби та побуту, присвячено доробок британського історика Дж. Кренга⁴⁹.

⁴⁵ Pattinson J. 'Turning a Pretty Girl into a Killer': Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War // *Gender and Interpersonal Violence Language, Action and Representation* / ed. F. Alexander, K. Throsby. New York: Palgrave Macmillan, 2008. P. 26.

⁴⁶ Ibid., P. 26–27.

⁴⁷ Vigurs E. K. The women agents of the Special Operations Executive F section: war-time realities and post war representations: The University of Leeds, 2011. 296 p.

⁴⁸ Gentry C. E., Sjoberg L. *Beyond Mothers, Monsters, Whores: Thinking about Women's Violence in Global Politics*. London: Zed Books Ltd., 2015. 208 p. URL: <https://bit.ly/33BF1Nu> (date of reference: 24.01.2022).

⁴⁹ Crang J. A. «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry // *Defence Studies*. 2008. Vol.8, no.3. P. 381–395; Crang J.A. The revival of the British women's auxiliary services in the late nineteen-thirties // *Historical Research*. 2010. Vol. 83. P. 343–357; Crang J. A. *Sisters in Arms: Women in the British Armed Forces during the Second World War*. Cambridge University Press, 2020. 352 p.

Крім того, значний обсяг емпіричного матеріалу з проблематики містять праці Дж. Кассін-Скотта та А. МакБрайда⁵⁰, Дж. Гулд⁵¹, М. Брайлі та Р. Буджеро⁵², К. Гарріс⁵³, Г. Робертс⁵⁴ та інших.

Не оминула увагою західна історіографія й досвід радянських жінок у війську. Так, американська історикиня Р. Пеннінгтон, на прикладі діяльності жіночих авіаполків у СРСР, доводить, що радянська влада розглядала залучення жінок до служби в армії та участі в бойових діях як суто тимчасовий захід. Ба більше, уряд зробив усе, щоб заблокувати їм можливість побудувати військову кар'єру. Для прикладу, це простежувалося в рішенні позбавити їх можливості навчатися у військових училищах та інших заходах. Авторка переконує, що, незалежно від того, наскільки якісно військовослужбовиці могли впоратися зі своїми обов'язками, влада доклала зусиль задля повернення після війни до традиційних суспільних порядків і свідомо замовчувала реальний внесок жіноцтва у воєнну кампанію 1941–1945 рр.⁵⁵

Непересічний інтерес у контексті нашої теми становить книга австралійських істориків Р. Марквіка та Е. Кардони. Автори здійснили спробу комплексно дослідити радянський досвід залучення жінок до служби в збройних силах та як військових медиків. Вони акцентують увагу на формуванні культу героїчності, який стимулював громадян СРСР приєднуватися до війська добровільно, характерних рисах масової мобілізації, розкривають особливості служби та побуту медсестер, льотчиць, партизанок, снайперок, бійчинь 1-ї окремої жіночої добровольчої стрілецької бригади, а також аналізують місце ветеранок Другої світової війни в публічному дискурсі повоєнного часу. Важливе місце в роботі Р. Марквіка та Е. Кардони посідає дослідження політики уряду СРСР у контексті залучення жінок до військової служби. Вони вказують на патерналізм та застосування владою подвійних стандартів щодо жінок, а також на те, що, попри бажання самих військовослужбовиць конкурувати зі своїми побратимами чоловічої статі, останні не розглядали їх як рівних. Ба більше, у

⁵⁰ Cassin-Scott J., McBride A. *Women at War 1939–45*. London: Osprey Publishing, 1980. 48 p.

⁵¹ Gould J. M. *The women's corps the establishment of women's military services in Britain: a thesis presented for the Degree of Ph.D.* London : University of London, 1988. 487 p.

⁵² Brayley M. *World War II Allied Women's Services* / illust. by R. Bujeiro. Oxford: Osprey Publishing Ltd, 2001. 53 p.

⁵³ Harris C. *Women Under Fire in World War Two*. URL: <https://bbc.in/3vTMeWf> (date of reference: 22.02.2022); Harris C. *Women at war in uniform 1939–1945*. Stroud: Sutton Publishing, 2003. 138 p.

⁵⁴ Roberts H. *The WRNS in Wartime: The Women's Royal Naval Service 1917–1945*. London: Bloomsbury Publishing, 2017. 288 p.

⁵⁵ Pennington R. 'Do not speak of the services you rendered': Women Veterans of Aviation in the Soviet Union // *Journal of Slavic Military Studies*. 1996. Vol. 9, no. 1. P. 144–145.

змішаних військових підрозділах жінкам було значно важче досягти кар'єрного успіху, ніж у суто жіночих формуваннях. Як і Р. Пеннінгтон, ці автори вказують на навмисне замовчування владою повоєнної доби внеску радянських військовослужбовиць у 1941–1945 рр.⁵⁶

Дослідження історикині, професорки Університету Дьюка А. Крилової спрямоване насамперед на вивчення феномену доброволиць на фронті. Вчена проаналізувала вплив політики радянської влади в міжвоєнний період на формування в середовищі громадянок СРСР окремої групи, готової добровільно захищати батьківщину зі зброєю в руках. Ця студія базується на інтерв'ю, щоденниках та спогадах ветеранок війни. А. Крилова дійшла висновку, що те, як покоління молодих жінок у 1930-х рр. сприймало себе й на цій підставі будувало власний життєвий шлях, засвідчує відсутність у нього «... вроджених протиставлень між жіночим, військовим, цивільним та материнським покликаннями», а також «... сприйнятливість гендерних ідентичностей до тривких змін та варіацій, що виходять за межі опозиційних уявлень про відмінності»⁵⁷. Вчена продемонструвала, як радянським жінкам вдалося вписати прагнення стати бійчинями, а також набутий бойовий досвід, у традиційні уявлення про жіночність. Крім того, А. Крилова показує, як саме в масовій свідомості відбуваються зміни в сприйнятті гендерних ролей і яке місце в цьому процесі посідає влада.

Наостанок варто зазначити, що в західній історіографії зафіксовано і спроби порівняти досвід служби жінок у збройних силах різних країн під час Другої світової війни. Наприклад, американська історикиня Д. Кемпбелл дослідила особливості служби жінок у США, Великій Британії, Німеччині та СРСР. У центрі її студії – проблема застосування зброї жінками та їхня безпосередня участь у бою. Вчена зазначає, що залучення представниць жіночої статі до служби лише на небоєвих посадах, поширене в США, Великій Британії та Німеччині, «виявилось недоступною розкішшю для Радянського Союзу»⁵⁸.

У межах ширшого порівняння становища жінок у різних країнах впродовж ХХ ст. американська історикиня Е. Т. Аллен також приділила певну увагу їхньому досвіду військової служби в США, Великій Британії, СРСР та Німеччині у 1939–1945 рр.⁵⁹. Проте, на наш погляд, її дослідження цього питання є переважно описовим та поверховим, спрямованим на те, щоб дати читачеві

⁵⁶ Markwick R. D., Cardona E. C. *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*. New York: Palgrave Macmillan, 2012. 305 p.

⁵⁷ Krylova A. *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. P. 293.

⁵⁸ Campbell D. *Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // The Journal of Military History*. 1993. Vol. 57, No. 2. P. 319.

⁵⁹ Allen A. T. *Women in Twentieth-Century Europe*. New York: Macmillan International Higher Education, 2007. P. 60–64.

загальне уявлення про форми залучення жінок до участі у війні в перелічених країнах. Хибує описовістю й дослідження японської вченої Т. Хаяшіди, спрямоване на порівняння практики залучення британських та японських жінок до війська⁶⁰. Чималий інтерес у контексті проблеми, яку ми досліджуємо, становить стаття німецьких істориків Б. Фізелер, М. Хампф, Дж. Шварцкопф, присвячена зіставленню військових статусів жінок у США, Великій Британії та СРСР. У ній віднайшли подальший розвиток деякі тези, раніше висловлені Д. Кемпбелл, як-от стосовно того, що в країнах Заходу могли собі дозволити не залучати жінок до виконання бойових функцій з огляду на особливості розгортання бойових дій у 1939–1945 рр. Авторки доводять, що уряди всіх перелічених країн у той чи інший спосіб приховували реальні масштаби заходів із залучення жінок до служби у війську, а також стверджують, що їхні дії в роки війни були результатом радше «низки випадкових реакцій на вимоги війни», аніж продуманою політикою⁶¹.

Що стосується дослідження проблеми участі жінок у Другій світовій війні в радянській історіографії, то вона також мала свої особливості. Насамперед варто усвідомлювати, що дослідники в тоталітарному СРСР не могли застосувати різні методологічні підходи до вивчення цього явища, позаяк у країні панувало винятково марксистсько-ленінське трактування подій минувшини, а ідеологічні приписи чинної влади часто підміняли собою реальні події та факти або ж накладали відбиток на їхнє висвітлення. Передусім варто зазначити, що в радянській історіографії практично не віднайшла об'єктивного й детального відображення практика залучення до військової служби жінок з інших країн. Що стосується вивчення досвіду служби жінок СРСР під час війни, то в перші повоєнні десятиліття, за часів пізнього сталінізму та часу правління М. Хрущова, очевидно є тенденція до замовчування її реальних масштабів. Так, у деяких загальних радянських виданнях 1960-х рр., наприклад, шеститомній «Історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр.» («История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.»), акцентується увага на роботі жінок у тилу. Робітниць зазвичай згадують разом із підлітками та людьми похилого віку – категоріями, які суспільство вважає слабкими та вразливими. Невеликий за обсягом матеріал про їхню військову службу включено лише в шостий том, де зазначається, що «патріотичне піднесення серед радянських жінок було таке велике, що багато з них заявили про своє право захищати Батьківщину... Наприкінці війни жінки становили до 24 відсотків контингенту військ ППО країни, що дало змогу вивільнити з цих частин сотні тисяч чоловіків, придатних до несення служби в польових військах. Багато наших дівчат – льотчиці, зенітниці, танкісти, снайпери – відомі всій

⁶⁰ Hayashida T. Women in combat: Gender and the Armed Forces in Great Britain and Japan during the Second World War // ZINBUN. 2016. No. 46. P. 161–178.

⁶¹ Fieseler B., Hampf M., Schwarzkopf J. Gendering combat: Military women's status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War // Women's Studies International Forum. 2014. Vol. 47. P. 124.

країні»⁶². Така невелика згадка про військовослужбовиць, які становили щонайменше 2,9% Червоної армії, свідчить про свідоме применшення радянським урядом їхнього внеску в перемогу в Другій світовій війні.

Збільшення кількості згадок про діяльність радянських військовослужбовиць у 1941–1945 рр. припадає на 1970–1980 рр. Зростання інтересу до проблеми зафіксовано за часів правління Л. Брежнєва, що насамперед пов'язується дослідниками зі святкуванням 30-ї річниці перемоги в німецько-радянській війні. Так, багатотомне видання «Історія другої світової війни 1939–1945 рр.» («История второй мировой войны 1939–1945 гг.»), видане впродовж 1973–1982 рр., містить трохи більше згадок про жінок на військовій службі, ніж праці попередніх років, але вони все ще надзвичайно малоінформативні. Водночас у цих текстах не йшлося про критичний аналіз і переосмислення їхньої ролі на війні – у них і надалі подавалася суміш фактажу та пропаганди, спрямованої на прославлення радянської влади. У переважній більшості томів цього видання жіноче населення різних країн згадувалося не в контексті збройної боротьби. Наприклад, у першому томі про жінок писали в контексті їхнього місця в ідеології урядів Німеччини, Італії та Японії⁶³. У другому томі йшлося про напад Італії на Ефіопію та опір цьому з боку місцевого населення, як чоловіків, так і жінок⁶⁴, а також про діяльність антифашистського жіночого руху, зайнятість німецьких жінок тощо⁶⁵. У третьому томі переважно висвітлено роль жінок на ринку праці в різних країнах⁶⁶. Найбільш «справедливим» стосовно жіночої частини суспільства автори цього видання називали радянський режим, стверджуючи: «Соціалізм назавжди поклав край експлуатації та рабському становищу жінки. Радянська жінка отримала рівні права з чоловіком у всіх галузях господарського, культурного та суспільно-політичного життя, стала активною учасницею управління державою»⁶⁷. У четвертому томі згадано про будівництво жінками оборонних споруд під час німецько-радянської війни, роботу в промис-

⁶² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. / Под ред. П. Поспелова. М.: Воениздат, 1965. В 6 т. Том 6. Итоги Великой Отечественной войны. С. 123.

⁶³ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том первый. Зарождение войны. Борьба прогрессивных сил за сохранение мира. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1973. С. 72, 88, 114.

⁶⁴ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том второй. Накануне войны. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1974. С. 18.

⁶⁵ Там же. С. 267, 299.

⁶⁶ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том третий. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1974. С.295, 375.

⁶⁷ Там же. С. 391.

ловості, транспортній сфері, сільському господарстві в роки війни⁶⁸. У п'ятому томі лєвова частка уваги приділена роботі жінок у промисловості Німеччини, Англії, СРСР⁶⁹. Водночас у ньому вже містилися і згадки про їхню участь у війні зі зброєю в руках. Зокрема, йшлося про те, що, під загрозою вторгнення німців до Сталінграда, «райкомам партії рекомендувалося спільно з командуванням корпусу розгорнути широку роботу серед жінок щодо залучення їх до підрозділів народного ополчення, використовувати їх на штабних та господарських посадах, а також готувати як зв'язкивиць, медсестер, снайперів, кулеметниць»⁷⁰. Крім того, згадувалася й участь жінок у партизанських загонах⁷¹. У шостому томі розповідається про радянських воячок у контексті візиту снайперки Л. Павличенко до США та Великої Британії. Тамтешні жінки, а також політичні діячі цих країн висловили захоплення подвигом посестер зі СРСР, які разом із чоловіками вели збройну боротьбу з ворогом⁷². Проте лєвова частка уваги приділена жіночому населенню в контексті примусової праці в Німеччині та його роботи в промисловості й сільському господарстві різних держав⁷³. У сьомому томі радянські жінки згадані переважно в контексті їхнього трудового подвигу⁷⁴. Та сама тенденція спостерігалася й у восьмому⁷⁵ та десятому томах⁷⁶.

Водночас варто зауважити, що, попри загалом незначну увагу до служби жінок у збройних силах у текстах 1–11 томів видання, у підсумковому, дванадцятому томі автори, все ж, вказали на масштабність цього явища, хоч і применшили

⁶⁸ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том четвертый. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1975. С. 97, 144, 146.

⁶⁹ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том пятый. Провал агрессивных планов фашистского блока. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1975. С. 20, 21, 50, 51, 61.

⁷⁰ Там же. С. 155.

⁷¹ Там же. С. 286.

⁷² История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том шестой. Коренной перелом в войне. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1975. С. 394.

⁷³ Там же. С. 287, 365, 368, 382, 423, 424, 436, 442.

⁷⁴ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том седьмой. Завершение коренного перелома в войне. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1976. С. 43, 50, 355.

⁷⁵ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том восьмой. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1977. С. 162, 244, 345, 363, 394.

⁷⁶ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том десятый. Завершение разгрома фашистской Германии. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1979. С. 15, 400, 410.

реальну кількість військовослужбовиць: «Небувалою в історії була масова участь жінок як безпосередньо в збройному захисті соціалістичної Вітчизни, так і в наданні всебічної допомоги фронту. У лавах Радянської Армії було приблизно 600 тис. жінок, причому лише офіцерів понад 80 тис.»⁷⁷. Проте основний акцент у тексті робився на допоміжному характері їхніх ролей, зокрема заміні чоловіків на роботах у тилу, а також на укомплектуванні ними «тилових частин та установ, особливо медичної служби, підрозділів та частин зв'язку та військ ППО...»⁷⁸.

У восьмому томі десяти томника «Історія Української РСР» («История Украинской ССР»), який охоплює події 1941–1945 рр. на території цієї союзної республіки, також містяться згадки про жінок, які воювали зі зброєю в руках. Автори видання обмежилися наведенням відомостей про конкретні особистості – кулеметницю Н. Онілову, снайперку Л. Павличенко, а також роль комсомолу в наборі молодих жінок до війська⁷⁹.

Що стосується праць радянського періоду, присвячених суто проблемі участі жінок у війні, то загалом у них відбивалися тенденції, притаманні вищеозначеним загальним працям з історії війни. Проте в них містилося значно більше фактологічного матеріалу з теми. Однією з перших наукових розвідок щодо внеску жінок УРСР у перемогу в німецько-радянській війні є стаття М. Ковалю «Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.)». На 13 сторінках автор розглядає практично всі види внеску жінок у воєнну кампанію, зокрема, збір грошей та передавання особистих коштовностей на потреби фронту, збирання металобрухту для військової промисловості, створення продовольчого фонду, пошиття білизни, виготовлення теплих речей для бійців, шефство над госпіталями та пораненими вояками, донорство крові для поранених, участь у зведенні оборонних рубежів, переправ, мостів тощо, доставляння на передову боєприпасів, пального, продовольства, переховування радянських воїнів-чоловіків, які опинилися в тилу ворога під час окупації територій, самовіддана робота в промисловості та сільському господарстві, повоєнна відбудова, піклування про дітей-сиріт та материнство тощо. Лише на 6 сторінці статті бачимо згадку про жінок, що брали участь у війні зі зброєю в руках⁸⁰.

На нашу думку, сама форма викладу матеріалу автором, як і невеликий розмір частки тексту про службу жінок у лавах регулярної армії, свідчать про дещо

⁷⁷ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том двенадцатый. Итоги и уроки второй мировой войны. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1982. С. 50.

⁷⁸ Там же. С. 241.

⁷⁹ История Украинской ССР: в 10 т. / гл. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) [и др.] ; АН УССР, Ин-т истории. Киев: Наук. думка, 1981–1985. Т. 8 : Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / редкол.: В. И. Клоков (отв. ред.) [и др.]. 1984. С. 60, 576, 30.

⁸⁰ Коваль М. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. 1975. № 12. С. 39–40.

упереджене його ставлення до бойових ролей, що жінки виконували на війні. Адже у статті насамперед всіляко підкреслювалися ті форми участі жінок у загальнонаціональних зусиллях із відсічі ворогу, що не суперечили тогочасним уявленням про «жіночність» (медсестри, піклувальниці, працівниці тилу тощо, які всіма силами допомагають бійцям-чоловікам боронити країну). Водночас цінність статті М. Ковалю полягає в тому, що він порушив проблему участі жінок у війні 1939–1945 рр. та продемонстрував широкий спектр її форм.

Загалом же в радянську добу було опубліковано кілька доволі об'ємних праць, які стосувалися участі жінок у Другій світовій війні на загальносоюзному рівні. Зокрема, йдеться про книги В. Мурманцевої⁸¹, В. Галаган⁸² та збірник спогадів радянських ветеранок «У війни не жіноче обличчя», вперше виданий С. Алексієвич у 1984 р.⁸³

Вихід у світ праці В. Мурманцевої став важливою віхою в дослідженні внеску радянських жінок у боротьбу з загарбниками. Попри те, що книга не ґрунтувалася на критичному підході до вивчення теми, вона позначила початок ґрунтовного й масштабного вивчення феномену фронтовичок у СРСР. На 90 сторінках тексту, присвяченого військовослужбовицям, міститься низка фактологічного матеріалу, який використовувався й нині використовується дослідниками проблеми⁸⁴. Що стосується книги В. Галаган, то, попри те, що вона була видана в часи перебудови, її анотація написана все ще в найкращих традиціях першого повоєнного десятиліття: «В монографії на великому фактологічному матеріалі (здебільшого України) показаний патріотизм і пролетарський інтернаціоналізм радянських жінок, які боролися на фронтах Великої Вітчизняної війни, у партизанських загонах, працювали в підпіллі, самовіддано працювали в тилу»⁸⁵. Загалом авторка в цій та інших своїх роботах⁸⁶, дотичних до теми нашого дослідження, також не виходить за межі радянського дискурсу щодо військовослужбовиць. Наприклад, загалом констатуючи, що участь радянських жінок у Другій світовій війні була «дуже важливим чинником розгрому фашистської Німеччини та її сателітів», ледь не найголовнішим їхнім здобутком авторка називає те, що їх «... входження до Радянської Армії в роки Великої Вітчизняної війни дало змогу вивільнити для бойових дій найбільш боєздатний чоловічий контингент»⁸⁷. Далі ж по тексту В. Галаган фактично

⁸¹ Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне. М.: Издательство «Мысль», 1974. 272 с.

⁸² Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. Киев: Головное издательство издательского объединения «Вища школа», 1986. 303 с.

⁸³ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя. Харків: Віват, 2016. 399 с.

⁸⁴ Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне.

⁸⁵ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны.

⁸⁶ Галаган В. Женщины Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореф. дисс. ... д-ра ист. наук : 07.00.02. Киев, 1991. 44 с.

⁸⁷ Там само. С. 39.

сама собі суперечить, адже пише про мужність та героїзм, які продемонстрували радянські жінки на фронті, про значні масштаби їхньої присутності в армії, і про те, що вони брали участь у всіх ключових бойових операціях впродовж 1939–1945 рр.

На особливу увагу в контексті нашого дослідження заслуговує робота С. Алексієвич, яка стала революційною для своєї доби. Попри нелегке завдання, яке полягало в тому, щоб вивести ветеранок війни на відверту розмову, а також роботу радянської цензури, яка викреслила з книги чимало свідчень, які не вписувалися в загальнодержавну ідеологію, авторці вдалося підняти завісу над реальним станом справ на фронті у 1941–1945 рр. та наблизитися до об'єктивного висвітлення широкого спектру досвідів жінок на війні⁸⁸.

Після розпаду СРСР настав новий етап у вивченні феномену служби радянських жінок у збройних силах у країнах пострадянського простору. У загальних працях російських авторів, присвячених Другій світовій війні, ширшою стала джерельна база, об'єктивнішими є оцінки кількості жінок, які воювали, відображено весь спектр бойових ролей, які вони виконували. Однак ці автори практично повністю обійшли стороною наявні у світовій історіографії дискусії з приводу переосмислення жіночого досвіду. Ба більше, у багатьох із них повторюються штампи радянських часів. Так, у праці О. Сенявської, присвяченій психології воєн ХХ ст., знайшлося місце для відображення жіночого досвіду під час Другої світової війни. Проте авторка під час висвітлення цієї проблеми постійно звертається до «жіночої природи», якій, на її думку, не притаманна участь у збройних конфліктах, й оминає аналіз праць, які представляють альтернативний погляд на це питання⁸⁹.

Що стосується сучасних російських дослідників, які вивчали суто досвід жінок на полі бою, то вони неодноразово висловлювали думку про те, що жінкам не місце в армії, або ж їхню службу потрібно обмежити тільки виконанням певної номенклатури обов'язків, яка «підходить» їхній статі. Наприклад, такої думки дотримується російська історикня Н. Борсукова, яка пише: «Досвід Великої Вітчизняної війни засвідчив, що жінки в армії необхідні, але використання їхньої праці потребує обмеження тими спеціальностями, які більшою мірою дають змогу створити для них відповідні побутові умови, обмежити фізичні та емоційні навантаження. Такий порядок залучення жінок до військової служби дає змогу вивільнити значну кількість чоловіків, щоб поставити їх у стрій бойових частин»⁹⁰.

Російська історикня В. Петракова вирішила, що службі жінок на фронті в роки війни потрібно шукати виправдання, й у своїй студії оперує такими сексистськими термінами як «жіноча природа», вкладаючи в це поняття певні

⁸⁸ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя.

⁸⁹ Сенявская Е. Психология войны в XX веке – исторический опыт России: М.: РОССПЭН, 1999. С. 283–284.

⁹⁰ Барсукова Н. Женщины в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Омский научный вестник. 2012. № 5 (112). С.12–13.

суспільні очікування від представниць жіночої статі. Зокрема, дослідниця наголосила: «До участі жінок у бойових діях сьогодні можна ставитися по-різному. Як виправдання нежіночій військовій спеціальності “снайпера” лунають слова начальника політвідділу ЦЖШСП майора К. М. Никифорової: “Школа була породжена війною, її суворою необхідністю”. Навчаючись стрілецькому мистецтву, дівчата, за своєю жіночою природою, не хотіли вбивати, але в умовах воєнного часу, ставши на захист своєї Батьківщини, зуміли продемонструвати безпрецедентну мужність і стійкість»⁹¹.

Водночас спробу переосмислити довід жінок на війні в контексті вшанування їхнього внеску сучасниками і з урахуванням позицій сучасної західної історіографії зробила російська історикиня О. Ніконова. Вона констатувала, що в сучасній Росії влада й надалі уникає висвітлення «іншої», «жіночої» війни, чим демонструє «свою відданість усталеній системі цінностей»⁹². Російський історик О. Будницький дослідив доволі контраверсійну тему взаємостосунків чоловіків та жінок у Червоній армії у 1941–1945 рр., дійшовши висновку, що шельмування жіночої сексуальності багато в чому зумовлювалося фактичною відсутністю гендерної рівності в СРСР⁹³.

Міркування щодо підрахунків втрат військовослужбовиць під час німецько-радянської війни подані в статті російського військового історика Г. Кривошеєва⁹⁴. Важливим для глибшого розуміння становища жінок у танкових військах є дослідження російського історика І. Ковшова. Він підрахував реальну кількість танкісток у Червоній армії й детально зупинився на життєвому шляху та особливостях служби багатьох із них⁹⁵. Загальне ж уявлення про участь російських жінок у збройних конфліктах XIX–XX ст. представлено у доробку Ю. Іванової⁹⁶.

У загальних працях, присвячених Другій світовій війні, авторства українських істориків, на наш погляд, подекуди бракує висвітлення аспектів, пов'язаних зі службою жінок у збройних силах. Одне з найперших таких досліджень авторства А. Трубайчука фактично не містить відомостей про

⁹¹ Петракова В. Подготовка женщин-снайперов в годы Великой Отечественной войны // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2013. № 3. С. 92–109.

⁹² Никонова О. Женщины, война и ‘фигуры умолчания’ // Неприкосновенный запас. 2005. № 23. URL: <https://bit.ly/3sIFrM0> (дата обращения: 01.02.2022).

⁹³ Будницький О. Мужчины и женщины в Красной Армии (1941–1945) // L'URSS et la Seconde Guerre mondiale. 2011. Vol. 52/2-3. P. 405–422. URL: <https://bit.ly/3JrjDev> (дата обращения: 10.01.2022).

⁹⁴ Кривошеев Г. О потерях среди женщин-военнослужащих и вольнонаемного состава // Военно-исторический журнал. 2005. № 1. С. 33.

⁹⁵ Ковшов И. Женщины-танкисты Великой Отечественной войны: уральский аспект // Уральский исторический вестник. 2020. Вып. 68 (3). С. 107–108.

⁹⁶ Иванова Ю. Женщины в войнах Отечества. Военно-Историческая Антропология. Ежегодник. 2002. С. 346–356; Иванова, Ю. Н. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. М.: РОССПЭН, 2003. 266 с.

радянських військовослужбовиць. Вчений обмежився згадками про трудовий подвиг жінок та готовність бути мобілізованими до лав Української повстанської армії⁹⁷.

Водночас зі здобуттям незалежності в Україні сформувалася когорта дослідників Другої світової війни, які поставили собі за мету переосмислити низку її аспектів, зокрема в українському контексті. Цінними для глибшого розуміння цього збройного конфлікту є праці вітчизняних істориків О. Лисенка⁹⁸, О. Потильчака⁹⁹, О. Маєвського¹⁰⁰, історикинь Т. Вронської¹⁰¹, Т. Пастушенко¹⁰² та інших. Загалом у фокусі перелічених праць не перебувало дослідження становища радянських військовослужбовиць у 1941–1945 рр. Однак, аналізуючи образи жінок у радянській пропаганді років війни в межах дослідження ідеологічних впливів влади через політичні плакат і карикатуру, дослідник О. Маєвський побіжно торкається образів військовослужбовиць. Він, зокрема, наголошує, що «У радянських плакатах можна виокремити дві умовні категорії жіноцтва. Образи літніх жінок наповнювали зміст плаката офіційним пафосом: жінка-мати виступала як символ Батьківщини, великої родини і, зазвичай, у її уста вкладався заклик (наказ) стати на захист рідної землі й домівки від загарбника. Образи молодих жінок експлуатувалися в ширшому смисловому та емотивному діапазоні: від тих, які благали визволити з-під чужоземного ярма, жертв окупантів – до героїзованих постатей, трудівниць тилу, партизанок, підпільниць»¹⁰³.

⁹⁷ Трубайчук А. Друга світова війна. Коротка історія: К.: Асоціація істориків «Істина», 1995. С. 93, 186.

⁹⁸ Наприклад, див.: Лисенко О. Феноменологія війни: природа і цивілізаційно-гуманітарний вимір // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 19. С. 8–16; Лисенко О. Україна у двох світових війнах: проблеми воєнної антропології // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник. Серія історична. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. XIII. С. 67–76; Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвність: Українці на фронтах другої світової війни: монографія. К.: Книга Пам'яті України, 1996. 568 с.; Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр.: монографія. К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. 403 с.

⁹⁹ Кучер В., Потильчак О. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. К.: Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. 368 с.; Потильчак О. Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): організаційно-структурний аспект. К., 2004. 88 с.; Потильчак О. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні. К., 2004. 53 с.

¹⁰⁰ Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2018. 268 с.

¹⁰¹ Вронська Т. В умовах війни: життя та побут населення міст України, 1943–1945 рр. К., 1995. 83 с.

¹⁰² Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). К.: Інститут історії України, 2009. 284 с.

¹⁰³ Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. С. 41.

Попри фундаментальний характер видання «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси», що побачило світ у вигляді колективної монографії, та загалом глибоке висвітлення повсякденного життя жінок, їхньої роботи в тилу, праці як остарбайтерок, аспект їхньої військової служби залишився в ньому практично невисвітленим. Так, про ті категорії жінок, що підпадали під мобілізацію, побіжно згадано в підрозділі «Радянські військові мобілізації на території України у 1941–1945 рр.» авторства історикині Л. Рибченко¹⁰⁴. Про присутність жінок у партизанських загонах, що діяли на території України, побіжно згадано в підрозділі «Боротьба в тилу нацистських окупантів в Україні: радянські партизани у 1941–1944 рр.» істориків А. Кентія та В. Лозицького¹⁰⁵. Водночас варто наголосити на ґрунтовному методологічному екскурсі, поданому в книзі. У ньому історик О. Лисенко наголосив на появі нових напрямів в історичній науці, зокрема «усної, інтелектуальної, жіночої та гендерної історії, воєнної антропології, історії повсякденності й побуту»¹⁰⁶, які дають змогу розширити горизонти дослідження феномену Другої світової війни.

Спробу переосмислити радянські історичні наративи щодо Другої світової війни здійснено у праці О. Стяжкіної «Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової». Авторка практично не торкається проблеми досвіду жінок на військовій службі, проте робить цінні зауваги щодо необ'єктивності деяких радянських кліше у висвітленні становища населення в тилу. Зокрема, наголошено на тому, що «всупереч поширеній радянській формулі “самі тільки жінки, старі й діти”», у тилу перебували не лише ці категорії населення, а й цілком придатні до бойової служби чоловіки. Адже через різні причини, пов'язані зі швидким просуванням німецьких військ, неефективною комунікацією, поширенням панічних настроїв тощо, мільйони чоловіків не змогли дістатися фронту. Частина з них потрапила в полон, решта була змушена повернутися додому»¹⁰⁷. Крім того, О. Стяжкіна вказує на інверсію гендерних ролей і аналізує, як саме здійснювався їхній перерозподіл на прикладі жінок, які перебували в тилу¹⁰⁸. Цінною для переосмислення суто жіночих досвідів під час окупації, зокрема і в контексті впливу на їхні дії настанов радянської влади щодо «правильної поведінки», є інша праця авторки – «Стигма окупації: радянські жінки в самобаченні 1940-х років», у

¹⁰⁴ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. Смолій (голова колегії), Г. Боряк, Ю. Левенець, В. Литвин, О. Лисенко (відп. ред.), О. Онищенко, О. Реєнт, П. Тронько. Інститут історії України. К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. Кн. 1. С. 314.

¹⁰⁵ Там само. С. 529.

¹⁰⁶ Там само. С. 13.

¹⁰⁷ Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. К.: Дух і літера, 2020. С. 149.

¹⁰⁸ Там само. С. 150–151.

якій цей аспект висвітлено на прикладі доль трьох абсолютно різних жінок – партизанки, вчительки та завідувачки лабораторії рибно-консервного комбінату¹⁰⁹.

Важливою у контексті теми нашого дослідження є і книга українського історика В. Гінди під назвою «Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації і на фронті»¹¹⁰. У контексті висвітлення цієї актуальної і контroversійної теми автор приділив увагу і проблемі інтимних стосунків та випадкам сексуального насильства у лавах Червоної армії. Розділ 4 книги, присвячений зазначеній темі, торкається таких явищ як «лісові дружини» партизанських командирів, особливості та наслідки перебування у війську «тимчасових цивільних фронтових дружин», проблеми сексуальних домагань та вагітності в умовах фронту тощо¹¹¹.

Чималий внесок в ознайомлення вітчизняних наукових кіл із розвитком феміністичної методології в країнах Заходу зробили автори збірника наукових праць «Жінки Центральної та Східної Європи в Другій світовій війні: гендерна специфіка в часи екстремального насильства», виданого за підтримки Представництва Фонду ім. Г. Бюлля в Україні. Насамперед варто зазначити, що він вміщує ґрунтовний екскурс у сучасні методологічні підходи до вивчення жіночого досвіду на війні, здійснений українською історикинею О. Кісь¹¹². Крім того, видання містить низку праць знаних фахівців, які розкривають деякі аспекти в таких тематичних блоках: «Жінки в Другій світовій війні: сучасна історіографія та пам'ять», «Радянські жінки: від парамілітарних практик до бойового досвіду», «Жінки-військовополонені: статус і доля», «Жіноцтво в УПА: досвід і репрезентації», «Війна поза межами фронту: гендерні аспекти підпілля та партизанського руху», «Життя в окупації: жіночі шляхи виживання та їх сучасне осмислення», «Гендерні виміри Голокосту», «Жіночі обличчя примусової праці», «Тіло і влада: сексуальне насильство під час війни», «Спадок війни й повоєнні долі жінок». Водночас треба зазначити, що безпосередньо досвіду жінок на військовій службі в регулярній армії СРСР та його сприйняттю суспільством присвячено лише статтю німецької історикині К. Шайде¹¹³.

¹⁰⁹ Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. К.: Дух і Літера, 2019. 384 с.

¹¹⁰ Гінда В. Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації і на фронті / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2021. 409 с.

¹¹¹ Там само. С.139–230.

¹¹² Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у Західній феміністській історіографії // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / Під ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К.: Арт-Книга, 2015. С.15–39.

¹¹³ Шайде К. «Сталінські соколиці»: радянські жінки-льотчиці у Червоній армії під час Другої світової війни // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / Під ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К.: Арт-Книга, 2015. С.79–86.

У науковій розвідці української історикині І. Пістоленко представлено фактологічний матеріал про військову службу льотчиці Н. Меклін. Щоправда, варто зазначити, що безпосередньо біографії цієї військовослужбовиці відведено меншу частину тексту статті. Левову ж частку уваги авторка чомусь приділила відомостям про наклади згаданої нами вище праці С. Алексієвич, літературним творам, де є сюжети про жінок у війську, причому не лише під час Другої світової війни, згадано навіть воячок, які брали участь у походах Александра Македонського¹¹⁴. Фактично в статті відсутня бодай якась чітка схема, за якою здійснювалося це дослідження, і явно порушена логіка викладу його результатів.

У публікаціях українських історикинь Т. Орлової¹¹⁵, О. Мамроцької¹¹⁶ та І. Суховерської¹¹⁷ досліджено особливості висвітлення діяльності військовослужбовиць СРСР у радянській та російській історіографії. Цим авторкам, на основі аналізу широкого пласту історіографічних напрацювань, вдалося відшукати стійкі закономірності у висвітленні вказаної проблеми. Так, І. Суховерська констатувала «... наявність міцного зв'язку образу жінки, сконструйованого сучасною російською історіографією, з образами і міфами радянського часу»¹¹⁸.

М. Байдак дослідила загальні тенденції у висвітленні проблеми участі жінок у світових війнах в американській історіографії¹¹⁹. Дослідниця констатує позитивний вплив доробку фахівців з США на переосмислення проблеми участі жінок у світових війнах у вітчизняній історіографії, насамперед через застосування новітнього методологічного інструментарію.

Результати дослідження проблеми гендерних відносин у збройних силах сучасної України представлено у навчальному посібнику «Актуальні проблеми Гендерної політики у Збройних Силах України»¹²⁰ та дисертаційному

¹¹⁴ Пістоленко І. Жінки в армії і на війні: воєнні шляхи і доля льотчиці Наталії Федорівни Меклін (Кравцової) // *Сторінки історії*. 2018. Вип. 46. С. 163–176.

¹¹⁵ Орлова Т. Війни ХХ століття і українське жіноцтво у дзеркалі історіографії // *Сторінки історії*. 2008. Вип. 27. С. 140–141; Орлова Т. Жінка в історії України: історіографія ХХ – початку ХХІ ст. : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06. К., 2010. 490 с.

¹¹⁶ Мамроцька О. Інтерпретація участі жінок України у військових діях на фронтах Другої світової війни // *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 143(1). С. 88–92.

¹¹⁷ Суховерська І. Образ жінки в роки другої світової війни у сучасній російській історіографії // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 49. С. 223–227.

¹¹⁸ Там само. С. 226.

¹¹⁹ Байдак М. Чи були жінки на війні? Деякі приклади з американської історіографії про місце статі у світових воєнних конфліктах // *Історичні та культурологічні студії*. 2014–2015. Вип. 6–7. Р. 447–452.

¹²⁰ *Актуальні проблеми Гендерної політики у Збройних Силах України: Навчально-методичний посібник*. / За заг. ред. Б.П. Андресюка. К.: НДЦ ГП ЗС України, 2011. 112 с.

дослідженні Н. Вавілової¹²¹. Остання, висвітлюючи трансформації ролі та місця українських військовослужбовиць у Збройних силах України, робить невеликий історичний екскурс у події Другої світової війни. На нашу думку, важко погодитися з твердженням авторки, що «...західні союзники Радянського Союзу, так само як і Третій рейх, теж призивали велику чисельність жінок, але тільки у добровільному порядку...»¹²². Адже, наприклад, Велика Британія практикувала примусовий призов жінок, зокрема і на військову службу. Не зовсім справедливим виглядає і такий висновок: «Найбільшого гендерного рівноправ'я у військовій сфері досягнув СРСР, де була сформована відповідна суспільна думка і створена правова основа»¹²³. Оскільки, на нашу думку, радянська влада у роки Другої світової війни, залучаючи жінок до війська, не керувалася прагненням забезпечити гендерну рівність, її цілі були суто прагматичними. Ба більше, паралельно вона намагалася підтримувати «традиційний» гендерний статус-кво, зокрема і за допомогою публічного дискурсу (див. підрозділи 4.1, 4.2, 4.4 цієї книги). Водночас праця Н. Вавілової містить цінні висновки щодо забезпечення гендерної рівності у збройних силах незалежної України. Авторка фіксує наявність гендерних стереотипів у середовищі військовослужбовців, «фемінізацію» деяких військових спеціальностей та ускладнений доступ жінок до керівних посад, обмеження їх можливостей у несенні внутрішньої та вартової служби тощо¹²⁴. Це свідчить про необхідність подальшого реформування Збройних сил України задля забезпечення комфортних та рівноправних умов служби військовослужбовців та військовослужбовиць.

Отже, на основі викладеного вище, можемо констатувати, що проблеми, пов'язані з військовою службою жінок під час Другої світової війни перебували у фокусі дослідження вітчизняних і закордонних вчених у попередні десятиліття, однак досі не втратили своєї актуальності. Недостатня увага до цієї проблеми й нині спостерігається в загальних працях, присвячених Другій світовій війні, авторства російських та українських науковиць та науковців. Що стосується спеціальних робіт, то в них подекуди повторюються штампи радянської історіографії, які не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми. Зважаючи на поданий вище огляд закордонної та вітчизняної історіографії, можемо констатувати брак у ній ґрунтовних і комплексних порівняльних досліджень, які б дали змогу глибше висвітлити спільне та відмінне в практиці залучення жінок до служби в збройних силах країн із різними політичними режимами.

Вказані обставини обумовили вибір тематичного поля для цього дослідження, мета якого полягає у проведенні порівняльного аналізу політики Великої

¹²¹ Вавілова Н. Гендерні трансформації у Збройних силах України (1991–2011 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського. К., 2016. 232 с.

¹²² Там само. С. 53–54.

¹²³ Там само. С. 163.

¹²⁴ Там само. С. 167.

Британії та СРСР щодо залучення жінок до служби в збройних силах у роки Другої світової війни, а також розкритті дотичної до цього проблематики, пов'язаної з організацією їх побуту у війську, висвітленням їхньої служби в публічному дискурсі та її інтерпретацією соціумами зазначених країн.

1.2. Характеристика джерельної бази.

Дослідження проведено¹²⁵ із залученням широкого кола різноманітних джерел, які можна умовно розділити на 7 груп:

1. Чинні законодавчі, нормативно-правові акти, розпорядчі документи Великої Британії та СРСР, стенограми засідань законодавчих органів. Дослідження й зіставлення чинних законодавчих, нормативно-правових актів, розпорядчих документів Великої Британії та СРСР дало змогу висвітлити та порівняти особливості організації служби жінок у збройних силах цих країн впродовж війни¹²⁶.

Для оцінювання впливу політичної ситуації на ухвалення конкретних законів, з'ясування позицій різних політичних сил щодо проблеми, яка досліджується, а також повнішого висвітлення публічного дискурсу політиків щодо

¹²⁵ Залеток Н. Джерела з вивчення служби радянських жінок зі зброєю в руках в роки Другої світової війни: потенціал українських архівів // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. 2021. Вип. 23. С.44–54; Залеток Н. Оцифровані першоджерела з вивчення історії Другої світової війни на веб-сайтах центральних українських архівів: короткий огляд // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історичні науки. 2020. Том 31 (70) №4. С. 147–151; Zaliotok N. Primary sources for studying soviet women's service in the army and partisan detachments during World War II: potential of Ukrainian archives // The Youth of the 21st Century: Education, Science, Innovations: Proceedings of VII International Conference for Students, Postgraduates and Young Scientists, Vitebsk, December 11, 2020. Vitebsk: Vitebsk State University named after P.M. Masherov, 2020. P. 73–76.

¹²⁶ Military Training Act and Reserve and Auxiliary Forces Act: Summary of Regulations, Orders, Etc. London: National Council of Labour, 1939. 6 p.; National Service (Armed Forces) Act, 1939: Ch. 81. London: H.M. Stationery Office, 1939. 25 p.; National Service Act, 1941: Ch. 15. London: H.M. Stationery Office, 1941. 13 p.; National Service (No. 2) Act, 1941: Ch. 4. London: H.M. Stationery Office, 1941. 5 p.; Закон СССР от 01.09.1939 о всеобщей воинской обязанности. URL: <https://bit.ly/3hQtiiV> (дата обращения: 22.02.2022); Постановление ГКО СССР № 1618 «О замене в тыловых частях и учреждениях ВВС КА военнослужащих мужчин женщинами» от 18 апреля 1942 г. // Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 644. Оп. 2. Д. 53. Л. 106–108; Постановление ГКО СССР № 1575сс. [О передаче Главупраформу 500 тыс. человек, годных к строевой службе в армии, в том числе 150 тыс. узбеков и казахов, и о мобилизации 150 тыс. женщин для замены призываемых в армию] (11.04.1942) // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 29. Л. 2–3; Распоряжение ГКО СССР № 4239 о мобилизации женщин и военнообязанных не пригодных для службы в Красной армии для работы на центральных артиллерийских базах и складах от 5 октября 1943 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 219. Л. 122 та інші.

неї особливо важливими є опрацьовані нами стенограми засідань законодавчих органів Великої Британії та СРСР¹²⁷.

2. Мемуари, щоденники, інтерв'ю, виступи ветеранів та ветеранок, а також офіційних осіб. Ці документи насамперед сприяли дослідженню побуту жінок у збройних силах СРСР та Великої Британії, а також соціокультурної інтерпретації їхньої служби у 1939–1945 рр. У праці використано матеріали електронного ресурсу «Я помню»¹²⁸, на якому нині розміщено 2496 спогадів учасників та учасниць німецько-радянської війни, а також цифрового проекту під егідою BBC під назвою «WW2 People's War». У його межах було зібрано та розміщено онлайн 47 тис. особистих історій військових та цивільних мешканців і мешканок Великої Британії, які брали участь у Другій світовій війні¹²⁹.

Крім того, щоденники та інші документи, що містять спогади радянських військовослужбовців про війну, зберігаються у фонді 4620 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Переважно вони належать чоловікам і лише деякі з них вміщують бодай якісь згадки про жінок у регулярних військах, зокрема, це документи авторства С. Підпалого¹³⁰, С. Горячева¹³¹, Д. Глібова¹³². Проте більшість опрацьованих нами документів¹³³ цього фонду їх не містить.

¹²⁷ HANSARD 1803–2005. URL: <https://bit.ly/3uK9jKH> (date of reference: 06.02.2022); Women's Services (Postwar Use) (22 July 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1943. Vol. 391. cc.1072-1073; Women's Services (Post-War Reorganisation) (03 October 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1944. Vol. 403. col.742; Women's Services (Post-War Reorganisation) (28 November 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1944. Vol. 404. cc. 2415-2416W; Women's Auxiliary Services (14 June 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1945. Vol. 411. col. 1815W; Стенографический отчет заседания Верховного Совета СССР 18-го июня 1942 года. 1942. 56 с.; Десятая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (28 января-1 февраля 1944 г.): стенографический отчет. 1944. 334, [2] с.; Одиннадцатая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (24 апреля-27 апреля 1945 г.): стенографический отчет. 1945. 297, [7] с.

¹²⁸ Я помню. URL: <https://bit.ly/34FhyMI> (дата обращения: 05.01.2022).

¹²⁹ WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/332Osq6> (date of reference: 05.01.2022).

¹³⁰ «Щоденник днів війни». Нарис Підпалого С., надрукований в газеті «На захисту Родины» // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». Оп.3. Спр.154. 36 арк.

¹³¹ Горячев С. Г. Спогади про участь 35 гвардійського стрілецького корпусу в Курській битві. Засвідчена копія. 1973 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». Оп.2. Спр.29. 39 арк.

¹³² Глібов Д. Є. Доповідь «Корсунь-Шевченківська операція 1944 р.». Оригінал. 1974 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 25. 38 арк.

¹³³ Бабаскін З. Т. Спогади про громадянську та Велику Вітчизняну війни. Автограф. б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 2. 103 арк.; Бабаскін З. Т. Спогади про Курську битву. Засвідчена копія. б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 5. 10 арк.; Глібов Д. Є. Доповідь «Радянська артилерія в роки Великої Вітчизняної війни». Копія. б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 26. 11 арк.; Горячев С. Г. Спогади про бойовий шлях 35 гвардійського Прутського стрілецького корпусу. Засвідчена копія. б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 27. 5 арк.; Горячев С. Г. Спогади про участь 35 гвардійського стрілецького корпусу в боях за звільнення Правобережної України. Засвідчена копія. б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 32. 27 арк.; Горячев С. Г. Історичний формуляр 35 гвардійського стрілецького корпусу. 1946 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 36. 15 арк.; Краснокутський Д. М. Щоденник про бойові дії на Північно-Західному, карельському і Ленінградському фронтах. Оригінал, автограф. 22 червня–13 грудня 1941, січень–червень 1942 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 53. 83 арк.; Краснокутський Д. М. Спогади про бойову діяльність 13 Київської Червонопрапорної артилерійської дивізії прориву Резерву Головного Командування. Оригінал, автограф. 1944 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 54. 29 арк.; Листи дружини Краснокутської Віри Андріївни на фронт. Рукопис. Оригінал. Жовтень 1941 – липень 1942 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 67. 7 арк.; Кронік О. Л. Описання Новосокольницької бойової операції. Копія. Лютий 1944 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 69. 29 арк.; Кронік О. Л. Описання бойових дій 178 стрілецької Кулагінської Червонопрапорної дивізії під час Маєвської операції. Оригінали, копії. Березень 1944 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 72. 15 арк.; Кронік О. Л. Документи про бойові дії 178 стрілецької Кулагінської Червонопрапорної дивізії на Карельському перешийку (донесення, описання, карта). Оригінали, засвідчені копії. Червень 1944 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 73. 6 арк.; Кронік О. Л. Описання бойових дій 178 стрілецької Кулагінської Червонопрапорної дивізії на Карельському перешийку. Копія. Жовтень 1961 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 74. 14 арк.; Кронік О. Л. Описання бойового шляху 343 стрілецької Білостоцької Червонопрапорної ордена Кутузова дивізії під час Великої Вітчизняної війни. Копія. 1945 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 77. 20 арк.; Писарев Г. В. Звіт про бойові дії 39 гвардійського корпусу артилерійського полку під Ростовом. Копія. 22–24 липня 1942 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 99. 13 арк.; Хлинін А. Н. Спогади про роботу флоту Сталінградського порту під час Великої Вітчизняної війни. Копія б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 113. 7 арк.

Крім того, були опрацьовані оцифровані оригінали щоденників з описами подій Другої світової війни авторства Дж. Окман¹³⁴, К. Фіппс¹³⁵, Д. Браун¹³⁶, Е. Шепперд¹³⁷, І. Буллен¹³⁸, Дж. Стрендж¹³⁹.

Важливим джерелами спогадів ветеранок є збірники їхніх інтерв'ю, підготовлені С. Алексієвич¹⁴⁰, Ш. Сейвелл¹⁴¹, О. Филем, Д. Кузьменком, С. Лекарем¹⁴², розповіді, наведені в книзі Г. Свірського¹⁴³. Також були використані мемуари та щоденники Ю. Жукової¹⁴⁴, Л. Земської¹⁴⁵, М. Доліної¹⁴⁶,

¹³⁴ Oakman J. (2004). *World War II Diary of Josephine May Oakman: March 1941-June 1945* (600 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

¹³⁵ Phipps K. M. *The Second World War Diary of Kate Phipps* (220 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

¹³⁶ Brown D. *Dorothy Shelagh Brown's Diary: 1942–1945* (51 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

¹³⁷ Shepperd A. *Mother's Diary during Blitz 1940* (90 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

¹³⁸ Bullen I. M. *A Record or Diary of an Anxious and Eventful Period In My Life* (256 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

¹³⁹ Strange J. C. *The Second World War Diaries of Miss J.C. Strange, 1939–1945* (861 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

¹⁴⁰ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя.

¹⁴¹ Saywell Sh. *Women in War*. Toronto: Penguin Books Canada, 1986. 324 p.

¹⁴² Филь А., Кузьменко Д. Они сражались за Родину... К.: ЧП «Типография Диалог-принт», 2010. С. 104–109; Филь А., Лекарь С. Герой Советского Союза. Беседы: Летопись войны. Х.: Фактор, 2012. С. 39–56; Филь А., Лекарь С. Герой Советского Союза. Беседы. Книга II: Летопись войны. Х.: ООО фирма «АНТОЛОГИЯ», 2013. С. 149–179; Филь О. Україна: ХХ століття у спогадах сучасників. Інтерв'ю, мемуари, листи, щоденники, документи. К.: Видавець Бихун В.Ю., 2022. С. 163–168, 285–307, 545–555.

¹⁴³ Свирский Г. Мать и мачеха. Рассказы ветеранов. Торонто, 1990, с. 77. URL: <https://bit.ly/3sUUL9m> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁴⁴ Жукова Ю. Девушка со снайперской винтовкой. Воспоминания выпускницы Центральной женской школы снайперской подготовки. 1944–1945 гг. М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. 222 с. URL: <https://bit.ly/3Agz5GU> (дата обращения: 20.02.2022).

¹⁴⁵ № 40 Уривки зі щоденника капітана медичної служби Л. Земської, хірурга окремого медико-санітарного батальйону // Україна в Другій Світовій війні: погляд з ХХІ ст. Документи і матеріали. У 2-х ч. – Ч. 2 / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), О. В. Бажан, Г. В. Боряк, Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко (заст. голови), Л. В. Легасова, О. П. Реєнт, О. С. Рубльов, Н. В. Маковська, М. К. Баришполец (Лобода) (відп. секретар). Упоряд.: І. Азарх, М. Баришполец (Лобода), Т. Вронська, В. Грицюк, І. Дерейко, М. Дубик, Т. Заболотна, О. Лисенко (керівник), С. Ляковська, О. Маєвський, В. Нахманович, Т. Пастушенко, Р. Подкур, В. Смірнова, М. Тяглий, М. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2021. С. 844–851.

¹⁴⁶ Долина М. Дочери неба: «дневные ведьмы» на пикировщиках / лит. запись Елены Вавиловой. К.: Довіра, 2010. 229 с.

І. Левченко¹⁴⁷, О. Голубєвої-Терес¹⁴⁸, І. Ракобольської та Н. Кравцової¹⁴⁹, В. Робінсон (Томсон)¹⁵⁰, П. Бек¹⁵¹, Н. Вейк¹⁵², Дж. Райс¹⁵³, Ф. Пайла¹⁵⁴, В. Залгаллера¹⁵⁵, Б. Комського¹⁵⁶, Б. Слуцького¹⁵⁷, Д. Самойлова¹⁵⁸, В. Чуйкова¹⁵⁹, А. Єрмоєнка¹⁶⁰, М. Джиласа¹⁶¹ та інших.

Ці документи лягли в основу висвітлення побуту військовослужбовиць, взаєностосунків з побратимами та посестрами, ставлення до дій влади та перебігу війни, їхнього самобачення на службі у війську.

Матеріали виступів політиків, їхні спогади та інші матеріали дали змогу дослідити висвітлення проблеми військової служби жінок під час Другої світової війни в публічному дискурсі, з'ясувати ставлення політичних еліт до військовослужбовиць та їхнього місця у воєнних кампаніях¹⁶².

¹⁴⁷ Левченко И. Повесть о военных годах. М.: Сов. Россия, 1983. URL: <https://bit.ly/3pReWmP> (дата обращения: 20.02.2022).

¹⁴⁸ Голубева-Терес О. Птицы в синей вышине. Саратов: Добродея, 2000. 317 с.

¹⁴⁹ Ракобольская И., Кравцова Н. Нас называли ночными ведьмами. Так воевал женский 46-й гвардейский полк ночных бомбардировщиков. 2-е издание, дополненное. М.: Изд-во МГУ, 2005. 336 с.

¹⁵⁰ Robinson V. On Target. Wakefield: Verity Press, 1991. 206 p.

¹⁵¹ Beck P. A WAAF in Bomber Command. ISIS Large Print Books, 2001. 170 p.

¹⁵² Wake N. The Autobiography of the Woman the Gestapo Called the White Mouse. Sydney: Pan Macmillan Australia, 1997. 206 p.

¹⁵³ Rice J. Sand in my shoes. Coming of Age in the Second World War: A WAAF's Diary. London, New York, Toronto & Sydney: Harper Perennial, 2006. 265 p.

¹⁵⁴ Pile F. Ack-ack: Britain's Defence Against Air Attack During the Second World War. London: Harrap, 1949. 410 p.

¹⁵⁵ Залгаллер В. Быт войны // Вестник, №11, 2001. URL: <https://bit.ly/3fhlw0i> (дата обращения: 12.01.2022).

¹⁵⁶ Комский Б. Дневник 1943-1945 гг. Архив еврейской истории. М., 2011. Т. 6. С. 11–70.

¹⁵⁷ Слуцкий Б. Записки о войне. Стихотворения и баллады. URL: <https://bit.ly/3KuN54q> (дата обращения: 12.01.2022).

¹⁵⁸ Самойлов Д. Перебирая наши даты. М.: Вагриус, 2000. URL: <https://bit.ly/3FMs8OS> (дата обращения: 20.02.2022).

¹⁵⁹ Чуйков В. Сражение века. М.: Советская Россия, 1975. URL: <https://bit.ly/33MiaQo> (дата обращения: 19.01.2022).

¹⁶⁰ Еременко А. Сталинград: Записки командующего фронтом. М.: Воениздат, 1961. URL: <https://bit.ly/33xJMj9> (дата обращения: 19.01.2022).

¹⁶¹ Джилас М. Беседы со Сталиным. М., 2002. 221 с.

¹⁶² Наприклад, див.: Сталин И. Сочинения: Т. 1–18. М.; Тверь, 1946–2006; Churchill W. S. Women's Part in the Struggle (E103) // Vital Speeches of the Day. Vol. X. 15 October 1943. No. 1, 2–3. URL: <https://bit.ly/3uqiD6d> (date of reference: 06.02.2022); Churchill W. S. Women can win wars – without firing a shot // Sunday Chronicle. 27 March 1938. P. 8 та інші.

3. Подання до нагородження, матеріали особових справ, довідкові картки. Важливими першоджерелами з вивчення бойових шляхів військовослужбовців, а також саморефлексії слугують довідкові картки осіб, які служили у 8-й повітряній армії. Вони зберігаються у фонді 4620 «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» ЦДАВО України і були заповнені самими ветеранками вже після війни, наприкінці 1970-х рр., а у поодиноких випадках – їхніми родичами. Загалом у цій справі було виявлено 15 карток, заповнених жінками (Л. Алісовою, С. Глекель, П. Бойченко, А. Варич-Хряпінною, О. Калюжською (Коршуновою), І. Паспортніковою, В. Рибак та іншими¹⁶³), 13 з яких були військовослужбовицями, а 2 – вільнонайманими працівницями.

У Національному архіві Великої Британії представлено матеріали особової справи В. Бонтейн, а також численні рекомендації до нагородження з описом служби Е. Бістон, Г. Бурден, Е. Кук, Е. Дервілл, М. Деві, А. Дікі, Дж. Рубі, Е. Фарлі, Е. Фішер, В. Флемінг та інших¹⁶⁴. Ці документи дають змогу оцінити здобутки британських військовослужбовиць у 1939–1945 рр.

4. Тогочасні періодичні видання. Ця група джерел дала змогу глибше дослідити особливості публічного дискурсу щодо проблеми служби жінок у збройних силах Великої Британії та СРСР, проаналізувати особливості її висвітлення, встановити спільне та відмінне для двох країн.

Для дослідження дискурсу щодо військової служби жінок у періодиці СРСР нами була використана колекція оцифрованих радянських газет з порталу «Електронекрасовка»¹⁶⁵. Ресурс пропонує доступ до колекцій випусків

¹⁶³ Документи ветеранів 8-ї повітряної армії (автобіографії, особисті листки з описанням бойового шляху, фотографії). Рукопис, машинопис, оригінали, копії // ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 2. Спр. 128. 283 арк.

¹⁶⁴ Recommendation for Award for Beeston, Eileen Marguerite // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096952. Catalogue reference: WO 373/84/632; Recommendation for Award for Burden, Grace Irene // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096926. Catalogue reference: WO 373/156/401; Recommendation for Award for Cooke, Anna Nora // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096944. Catalogue reference: WO 373/84/636; Recommendation for Award for Darvill, Elizabeth // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096925. Catalogue reference: WO 373/157/133; Recommendation for Award for Devin, Marjorie // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111250. Catalogue reference: WO 373/157/139; Recommendation for Award for Dickie, Agnes Millar // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096987. Catalogue reference: WO 373/157/140; Recommendation for Award for Edney, Joan Ruby // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111574. Catalogue reference: WO 373/157/149; Recommendation for Award for Farley, Elsie May // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096984. Catalogue reference: WO 373/157/159; Recommendation for Award for Fisher, Edith Mary // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096924. Catalogue reference: WO 373/156/451; Recommendation for Award for Fleming, Venie Louis // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096776. Catalogue reference: WO 373/157/165.

¹⁶⁵ Електронекрасовка. URL: <https://bit.ly/3GvyRNM> (дата обращения: 05.02.2022).

таких газет як «Вечерняя Москва», «Правда», «Красный флот», «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», «Комсомольская правда», «Сталинский сокол». Оскільки на ньому, поряд із різними фільтрами, реалізована також функція пошуку в текстах газет за ключовими словами, це дало змогу не лише відшукати потрібні тематичні матеріали, але і принагідно зробити декілька важливих у контексті предмету дослідження зауваг.

Робота з британською періодикою 1939–1945 рр. відбувалася через цифрову платформу British newspaper archive¹⁶⁶. Ресурс надає доступ до газет, виданих у різних куточках Великої Британії: «Belfast News-Letter», «Surrey Mirror», «Hull Daily Mail», «Evening Despatch», «Lincolnshire Echo», «Nottingham Evening Post», «Hartlepool Northern Daily Mail», «Hartlepool Northern Daily Mail», «Thanet Advertiser», «Western Morning News», «Dundee Evening Telegraph», «Sevenoaks Chronicle and Kentish Advertiser» та інших. Оскільки тексти оцифрованих видань розпізнані, ця електронна платформа дає змогу дослідити за допомогою засобів просунутого пошуку ті закономірності, які було складно помітити під час роботи з документами з паперовим носієм.

5. Тогочасні неперіодичні джерела. Ця група джерел представлена неперіодичними виданнями – брошурами та книгами, присвяченими службі жінок у збройних силах під час Другої світової війни, і виданими до її завершення¹⁶⁷. Під час вибору радянських книг для аналізу ми намагалися обирати ті, що були видані в різних містах та в різні роки. Крім того, чинник доступності такої літератури також мав суттєвий вплив. Вибір британських книг для аналізу так само відбувався за принципом охоплення різних років видання та видавництва, щоб забезпечити їх репрезентативність. Безумовно, на вибір впливала також доступність тих чи інших видань.

¹⁶⁶ Discover History as it happened. URL: <https://bit.ly/3J44Gz7> (date of reference: 22.02.2022); British newspaper archive. URL: <https://bit.ly/3Hx1D1A> (date of reference: 05.02.2022).

¹⁶⁷ Наприклад, див.: Советская женщина – защитница Родины. Иваново: Ивановское областное государственное издательство, 1942. 93 с.; Мишакова О. Советские женщины в Великой Отечественной войне. М.: Военное издательство народного комиссариата обороны, 1944. 64 с.; Ремизова Е. Советская женщина в Великой Отечественной войне. Алма-Ата: Казогиз, 1942. 79 с.; Советские патриотки. Свердловск: Госполитиздат, 1941. 46 с.; Кетлинская В. К. Танкисты. Ленинград: Госполитиздат, 1941. 28 с.; Карасева Л. Е. Славные дочери нашей Родины. М.: Госполитиздат, 1946. 63 с.; Карасева Л. Е. Женщины в колхозах – большая сила. М.: Госполитиздат, 1949. 68 с.; Scott P. British Women in War. London: Hutchinson & Company, Limited, 1940. 324 p.; Scott P. They Made Invasion Possible. London: Hutchinson, 1944. 148 p.; Thomson A. The British People at War. London: Odhams Press, 1944. 256 p.; Cox M. D. British Women at War. London: J. Murray & the Pilot Press, 1941. 71 p.; The book of the W.A.A.F: a practical guide to the women's branch of the R.A.F. London: Amalgamated Press, 1942. 80 p.; Burton E. What of the Women: A Study of Women in Wartime. London: F. Muller, 1941. 210 p.; Cotterell A. She Walks in Battledress. The Days Work in the A.T.S. London: Christophers, 1942. 96 p. та інші.

Такі публікації не тільки репрезентують джерела для вивчення особливостей державної пропаганди років війни, зокрема, місця в ній представниць жіночої статі, а й, як уже зазначалося вище, іноді відносяться вченими до першого історіографічного періоду дослідження проблеми жіночої військової служби.

б. Аудіовізуальні джерела. Серед опрацьованих аудіодокументів, використаних у цій книзі, – аудіозаписи інтерв'ю британських жінок, які служили у війську під час Другої світової війни. Вони зберігаються в Імперському воєнному музеї (Imperial War Museum) і є цінним джерелом з вивчення побуту військовослужбовиць, їхнього ставлення до війни, своєї служби, чинної влади, формування взаємостосунків з побратимами та посестрами тощо¹⁶⁸. Ці аудіозаписи одночасно відносяться і до виділеної нами вище категорії джерел «Мемуари, щоденники, інтерв'ю, виступи ветеранів та ветеранок, а також офіційних осіб».

Фотодокументи використовувалися в цій роботі як доповнення, що дає змогу глибше висвітлити результати дослідження. Для ілюстрування особливостей служби та побуту на війні радянських жінок ми залучили світлини, які зберігаються в Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного (далі – ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного), а також ті, що були подані в альбомі «Ми переможемо! Радянська жінка у Вітчизняній війні» («Мы победим! Советская женщина в Отечественной войне»)¹⁶⁹ та в інших відкритих джерелах¹⁷⁰.

У ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного представлені світлини Л. Павличенко, М. Доліної, Л. Кравець, М. Григор'євої, К. Раудіної, А. Юрченко, О. Ячменевої, Н. Ангеліної, а також багатьох інших¹⁷¹.

¹⁶⁸ Albone, Eileen Mary (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 31697; Crofton, Mary Irvine (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 27085; Cunningham, Mary (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 10196; Du Cros, Rosemary Teresa (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9359; Epstein, Dorrit (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 30491; Forward, Mona Renee Vera Ernesta (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9283; Gore, Margaret Wyndham (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9285; Hay, Helen Margaret (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 23177; Henderson, Elizabeth Frances (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 10033 та інші.

¹⁶⁹ Мы победим! Советская женщина в Отечественной войне: альбом. М.: Типография «Искра революции», 1943. 134 с.

¹⁷⁰ Напр., див.: Вишнякова З. В горящую избу вошли... О мобилизации женщин на разных этапах Великой Отечественной войны // Родина. № 12(1215). URL: <https://bit.ly/3rC7GtU> (дата обращения: 22.02.2022); Фотографии в категории «Женщины на войне». URL: <https://bit.ly/3rsQ9qx> (дата обращения: 05.02.2022) та інші.

¹⁷¹ Наприклад див.: Демобилизованные советские воины перед отъездом домой на станции Берегово Львовской железной дороги. г. Берегово, Закарпатская область. 1946 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-162539; Долина М. И. – гвардии капитан, заместитель командира эскадрильи 125-го гвардейского бомбардировочного авиационного полка / Герой Советского Союза с августа 1945 г., г. Монино,

Ілюстрації, які стосуються військової служби та побуту на війні британських жінок, виявлено в Національному архіві Великої Британії¹⁷², а також у фотопроекті Л. Міллер «ЖКВМС в об'єктиві камери» («Wrens in Camera»)¹⁷³, або в інших відкритих джерелах¹⁷⁴. Фотоальбом військової кореспондентки американського походження Л. Міллер, що супроводжувала союзні сили під час їхнього просування на європейському континенті, і відома своїми роботами для британського та американського видання *Vogue*, був виданий наприкінці війни, у травні 1945 р., коли було зрозуміло, що війна у Європі завершиться з дня на день. Ця праця¹⁷⁵ покликана вже не агітувати за вступ до Жіночої Королівської військово-морської служби (Women's Royal Naval Service) (далі – ЖКВМС), а вшанувати внесок її членкинь у перемогу союзних сил¹⁷⁶.

Московская область. 24 июня 1945 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-166199; Невідома учасниця оборони м. Києва. Липень-серпень 1941 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-124913; Партизани загону ім. М. Н. Чернака Брестського партизанського з'єднання, українець І. Хмельов та білоруска М. Григор'єва у розвідці. 1942 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 2-136064; Снайпер Л. М. Павличенко – учасниця оборони Одеси та Севастополя, Герой Радянського Союзу. 1942–1944 рр. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-2909; Технік К. Раудіна готує літак до бойового вильоту. 1942 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 2-118477; Група радянських льотчиць на одному з військових аеродромів. 1942 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-212173; Жительки одного з прифронтових сіл розмовляють з жінкою-воїном однієї з частин Ангеліною Надією. 1941–1942 рр. Автор зйомки: Давидзон Я.Б. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-212196; Летчиця зв'язи 267-го істребительного авиационного полка 17-й воздушной армии Кулькина М.И., погибшая 20 мая 1944 г., в кабине самолета. Украина, 1943–1944 гг. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-179966; Інформаційний ресурс «Електронний каталог аудіовізуальних документів». URL: <https://bit.ly/38C2mOT> (дата звернення: 30.10.2020).

¹⁷² Auxiliary Territorial Service (ATS). Artist unknown, Date unknown, Gouache on board // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096924. Catalogue reference: INF 3/114; Auxiliary Territorial Service (ATS). Artist unknown, Date unknown, Gouache on board // The National Archives (United Kingdom). Catalogue reference: INF 3/114; Auxiliary Territorial Service (ATS) girl by Abram Games, November 1941. Pastel, gauche and airbrushed paint on board // The National Archives (United Kingdom). Catalogue reference: INF 3/116; ATS girls in gunnery control positions by Marc Stone, unknown date // The National Archives (United Kingdom). Catalogue reference: INF 3/1235; They can't get on without us by Dugdale, Date unknown. Pastel and gauche on paper // The National Archives (United Kingdom). Catalogue reference: INF 3/116.

¹⁷³ Miller L. *Wrens in Camera*. London: Hollis and Carter, 1945. 79 p.

¹⁷⁴ Наприклад, див.: World War II: 1939-1945. URL: <https://bit.ly/3GuHOGQ> (date of reference: 05.02.2022); English heritage. URL: <https://bit.ly/3uAwM0q> (date of reference: 05.02.2022).

¹⁷⁵ Miller L. *Wrens in Camera*.

¹⁷⁶ Harrison J. Lee Miller's *Wrens in Camera* // *Women's History Review*. 2016. Vol. 26, no.4. P. 621–633.

7. Статистичні матеріали. Серед статистичних видань, використаних у цій роботі, слід назвати книгу «Росія та СРСР у війнах ХХ століття: втрати збройних сил» («Россия и СССР в войнах XX века: потери вооружённых сил»), яка вміщує оновлений статистичний матеріал, що відображає службу жінок в армії в роки німецько-радянської війни¹⁷⁷. Крім того, цінним джерелом статистичних відомостей про жіночу присутність у лавах збройних сил СРСР під час війни слугує праця «Велика Вітчизняна без грифу секретності. Книга втрат. Найновіше довідкове видання» («Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание»)¹⁷⁸, хоча фахівці піддають критиці її упорядників за тенденційні підходи.

Отже, джерельна база є репрезентативною і дає змогу повною мірою виконати поставлені наукові завдання.

1.3. Теоретичні й методологічні підходи.

Попри усталене суспільне переконання щодо «чоловічого обличчя» війни та гендерні стереотипи щодо жінок, велика кількість останніх була залучена до воєнної кампанії 1939–1945 рр.¹⁷⁹. Ба більше, вони безпосередньо брали участь у бойових діях і зарекомендували себе сміливими і здібними бійчинями. Однак, як зазначили Н. М. Вінгфілд та М. Букур, «колективна пам'ять про світові війни є одночасно вибірковою й гендерованою за сутністю. Публічний дискурс про війни маскулінізував героїзм та проторував шлях до практик вшанування пам'яті героїв, які схвалювали та підсилювали чинну гендерну дихотомію»¹⁸⁰. Навіть радянський досвід широкомасштабного залучення жінок до служби зі зброєю в руках та їхньої безпосередньої участі в боях не призвів до довгострокових змін у гендерних ролях і практично не мав впливу на їхню ієрархію. Як зазначила Р. Пеннінгтон, «Радянська влада не розглядала інтеграцію жінок до війська під час війни як каталізатор довгострокових змін...» у них¹⁸¹. Навіть за обставин, коли значна частина радянського жіноцтва виконувала бойові ролі під час війни, владі було вигідно підживлювати суспільні стереотипи щодо слабкості та миролюбності представниць жіночої статі, їхньої ролі як жертв, що потребують захисту. Ще більш потужною виявилася дія гендерних стереотипів у британському суспільстві, як і заходи влади задля їх підтримання.

¹⁷⁷ Россия и СССР в войнах XX века: потери вооружённых сил / Под ред. Г. Кривошеева. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. URL: <https://bit.ly/3uYudp8> (дата обращения: 15.02.2022).

¹⁷⁸ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. М.: Вече, 2010. 384 с. С. 11, 37–39, 53.

¹⁷⁹ Clonan T., Capt. A History of Women in Combat. P. 117–161.

¹⁸⁰ Wingfield N. M., Bucur M. Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe. P. 10.

¹⁸¹ Pennington R. 'Do not speak of the services you rendered': Women Veterans of Aviation in the Soviet Union. P. 133.

Оскільки у центрі цієї роботи дослідження та порівняння організації Великою Британією та СРСР залучення жінок до служби в збройних силах у роки Другої світової війни як одного з аспектів гендерної політики цих держав, то серед ключових понять цієї роботи є поняття гендеру. Згідно з визначенням, поданим соціологинєю Т. Марценюк, гендер – це «базова ідентичність, за якою люди визначають та позиціонують один одного, відповідно до якої очікується наша діяльність у суспільстві; його “навчаються” шляхом соціалізації й гендер конструюють протягом усього життя»¹⁸². Саме гендер є ключовим у формуванні ієрархічних зв'язків між статями, адже, як зазначає Дж. Скотт, «... гендер – це первинне поле, у якому або за допомогою якого артикулюється влада»¹⁸³. Згідно з постструктуралістським баченням гендеру, він конструюється владами дискурсу, тобто владами «загальноновизнаних знань, правил, уявлень, установлених норм, із якими всі погоджуються і яких дотримуються»¹⁸⁴. Це відбувається за допомогою різноманітних соціальних інститутів, серед яких – армія, релігія, освіта різних рівнів, медицина. Через них у людських стосунках вибудовується ієрархічна владна вертикаль, що лежить в основі нерівності. Тому під час характеристики конструювання потрібних британському та радянському владним режимам образів жінок, які служили в збройних силах, та пов'язаних із цим стереотипних кліше щодо представниць жіночої статі, нами було застосовано гендерний аналіз.

На початку 1990-х рр. відомий британський військовий історик Дж. Кіган, вивчаючи природу збройних конфліктів, висловив такий погляд на місце в них жінок: вони «... можуть стати позитивними месіанськими лідерами під час війни, викликаючи через взаємодію складної хімії жіночності з чоловічими реакціями певний ступінь лояльності та самопожертви з боку своїх послідовників-чоловіків, яких чоловік може не викликати. Однак війна – це єдина людська діяльність, від якої жінки, за найнезначнішим винятком, завжди і всюди стояли осторонь. Жінки дивляться на чоловіків, чекаючи від них захисту від небезпеки, і гірко дорікають їм, коли ті зазнають невдачі як захисники. Жінки йшли за барабаном, годували поранених, обробляли поля й пасли отари, коли чоловік із сім'ї йшов за своїм лідером, навіть копали окопи для захисту чоловіків і працювали в майстернях, щоб надіслати їм зброю. Жінки, однак, не б'ються. Вони рідко воюють між собою й ніколи, у жодному військовому сенсі, не воюють із чоловіками»¹⁸⁵. Тому, на думку історика, війна – це винятково чоловіча справа. Таке твердження мало й досі має чимало послідовників, але реалії ХХ ст.

¹⁸² Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. К., 2014. С. 12–13.

¹⁸³ Scott J. W. Gender : A Useful Category of Historical Analysis // The American Historical Review. 1986. Vol.91. no.5. P. 1069.

¹⁸⁴ Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / за ред. М. Маерчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. К.: Критика, 2013. С.32.

¹⁸⁵ Keegan J. A History of Warfare. New York: Vintage Books, 1994. P.75–76.

довели протилежне. Доволі глибоко проблему участі жінок у війні дослідили феміністичні історики¹⁸⁶. Зокрема, Дж. Скотт зазначає, що у феміністичній історіографії дві світові війни часто розглядаються як своєрідні вододіли для жінок. Вона виділяє чотири основні теми, що домінували в співвідношенні «жінка-війна»: 1) нові можливості для самореалізації жінок; 2) розширення прав жінок; 3) активний розвиток пацифістського руху як жіночої відповіді на «руйнівні (маскулінні) імпульси національних держав»; 4) обговорення довгострокових та короткотермінових наслідків воєн для жінок¹⁸⁷.

Але найбільш контроверсійним предметом для дослідження є вивчення особливостей військової служби представниць жіночої статі та їх участі в бойових діях. Що відбувається з панівним гендерним режимом, коли жінки вступають до лав армії? Це підриває патріархат чи, навпаки, робить його сильнішим? Чи мають жінки брати участь у боях? Ці питання спричинили масштабну дискусію серед дослідників, які так і не відшукали однозначної відповіді.

Ф. Д'Аміко, яка вивчала феномен жінок-воячок, виокремила три різні погляди у феміністській спільноті щодо образу жінки на полі битви: 1) радикальні феміністки вважають його символом розширення прав та засобом захисту від патріархату; 2) ліберальні феміністки розглядають це як один із компонентів забезпечення рівних прав чоловіків і жінок, а також як доказ їхньої подібності; 3) критичні феміністки (і Д'Аміко – одна з них) розглядають його як засіб «пропагування войовничих і маскулінних цінностей, а не переосмислення гендерованих соціальних цінностей та ієрархічних владних структур» і виступають за «деконструювання концепту “загадкової воїтельки” і створення на його місці позитивного концепту громадянства та рівності»¹⁸⁸.

У межах радикального та ліберального підходів у вивченні проблеми, виокремлених Ф. Д'Аміко, перебувають твердження дослідниць Т. Стоун та Л. Ноакс. Так, перша вважає, що «ресстрація та призов жінок на військову службу не лише кинули виклик раніше гендерованим визначенням обов'язку і громадянства, а й потенційно підірвали саму логіку війни, за якої бійці, військовослужбовці чоловічої статі, мусять воювати, щоб захистити некомбатантів, цивільних жінок»¹⁸⁹. Друга ж переконана, що «жінки у військовій формі становлять дуже очевидний виклик наявним гендерним ролям; і не лише у воєнний час, а й тоді, коли обирають військову службу в мирний час»¹⁹⁰. На її

¹⁸⁶ Див.: Thébaud F. Understanding Twentieth-Century Wars through Women and Gender: Forty Years of Historiography // *Clio: Women, Gender, History*. 2014. No. 39. URL: <https://bit.ly/3KLBA8r> (date of reference: 22.02.2022); Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у Західній феміністській історіографії. С. 61.

¹⁸⁷ Scott J. W. Women and War: A Focus for Rewriting History // *Women's Studies Quarterly*. 1984. Vol. 12, no. 2. P. 2–6.

¹⁸⁸ D'Amico F. Feminist Perspectives on Women Warriors // *Peace Review*. 2007. Vol. 8, no. 3. P. 380, 384.

¹⁸⁹ Stone T. Creating a (gendered?) military identity: The Women's auxiliary air force in Great Britain in the Second World War. P.606.

¹⁹⁰ Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. P. 16.

думку, «тотальна відсутність жінок у боях» під час війни є вирішальним чинником посилення гендерних стереотипів у мирний час¹⁹¹. І важко не погодитися з цим твердженням, адже будь-яка заборона на конкретні види діяльності для певної категорії населення ставить її в підпорядковане становище щодо інших категорій, для яких не діють заборони.

Що ж стосується позиції критичних феміністок, то, на нашу думку, для її втілення потрібна якісна перебудова світової спільноти і спрямування останньої на повну демілітаризацію. Навряд чи це станеться найближчим часом. Сьогодні ж усі ми живемо в більш-менш мілітаризованих суспільствах, і маскулінізація військової справи обмежує вибір жінок.

Звісно, в історіографії є й інші погляди на зазначене питання. Наприклад, російська вчена Н. Барсукова, як уже зазначалося в попередніх підрозділах, не виходить за межі традиційних гендерних ролей, притаманних патріархальному суспільному укладу, наголошуючи на згубності жіночого бойового досвіду в контексті дослідження участі радянських жінок у Другій світовій війні. Вона підтримує гендерний поділ у війську і пропонує обмежити ролі жінок в армії «тими спеціальностями, які більшою мірою дають змогу створити для них відповідні побутові умови, обмежити фізичні й емоційні навантаження»¹⁹². Переважно вона має на увазі посади обслуговчого персоналу.

Хай там як, проте патріархальні гендерні режими, серед яких СРСР та Велика Британія, у роки Другої світової війни вважали за необхідне в тій чи іншій формі залучити жінок до служби в збройних силах. Їхнє входження до війська мало своїм наслідком відтворення традиційних гендерних ролей у ньому, а також намагання закріпити за жінками субординований і допоміжний статус і там. Присутність жінок в армії в попередні десятиліття фактично не призвела до кардинальної зміни статус-кво в збройних силах. М. Р. Хігонне та П. Л. Р. Хігонне запропонували концепцію «подвійної спіралі» для пояснення цього явища¹⁹³. Згідно з нею, подвійна спіраль складається з двох переплетених ниток: одна – чоловіча, а друга – жіноча. Жіноча нитка не тільки є антагоністом чоловічої, а й підпорядкована їй. Кожен рух жіночої нитки призводить до переміщення чоловічої, яка зберігає свою панівну позицію. У випадку двох світових воєн, коли жінки виконували певне коло «чоловічих ролей», вони все рівно були нижчими в ієрархії, адже чоловіки займали вищі посади і зберігали панівний статус.

Дж. ДеГрут критикує цей підхід, претензійно стверджуючи: «Великою проблемою більшості феміністичних і постмодерністських досліджень щодо жінок на війні є їхня тенденція нав'язувати складний деконструктивістський аналіз

¹⁹¹ Ibid. P. 4.

¹⁹² Барсукова Н. Женщины в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. С. 13.

¹⁹³ Higonnet M. R., Higonnet P. L. R. The Double Helix // Behind the Lines: Gender and the Two World Wars / ed. M. R. Higonnet et al. New Haven, CT: Yale University Press, 1987. P. 34.

для простих за сутністю питань, приховуючи їхню простоту й намагаючись загорнути минуле в теоретичну оболонку, яка не підходить»¹⁹⁴. Наприклад, вчений наголошує, що для аналізу досвіду служби британок у ППО не потрібна концепція «подвійної спіралі», адже їхнє нерівноправне становище витікало з того, що набір жінок до цього роду військ від початку не передбачав гендерної рівності, позаяк їх почали залучати туди для того, щоб «... вивільнити чоловіків для виконання більш важливих бойових завдань за кордоном, тобто робіт, з яких жінки все ще були виключені»¹⁹⁵. Проте очевидно, що Дж. ДеГрут не заглибився у зміст концепції й некоректно застосував її постулати. Адже М. Р. Хігонне та П. Л. Р. Хігонне наголошували: концепція дає змогу «... побачити, що, хоча ролі чоловіків і жінок суттєво відрізняються в різних культурах, їхні відносини в певному сенсі постійні. Якщо чоловіки займаються збиральництвом, а жінки ловлять рибу, то збиральництво буде вважатися важливішим за риболовлю; в іншому суспільстві, де чоловіки рибалють, а жінки займаються збиральництвом, риболовля буде престижнішою. Фактична природа соціальної діяльності не така критична, як культурне сприйняття її відносної цінності в пов'язаній із гендером структурі підпорядкування»¹⁹⁶. Служба британок у ППО є доволі показовим прикладом того, про що пишуть авторки. Адже, коли згадати, що єдиним видом атак ворога безпосередньо на територію Великої Британії були авіаудари, то, за логікою, служба у ВПС та ППО якраз мала б бути віднесена до більш важливої, ніж служба за кордоном, спрямована насамперед на порятунок колоній та союзників Великої Британії й унеможливлення сухопутного вторгнення на територію острова. Дж. ДеГрут також обходить увагою приклад СРСР, де жінки офіційно мали доступ до бойових посад, але все одно були субординованою групою. Крім того, не варто забувати, що британки залишалися субординованими навіть щодо тих військовослужбовців чоловічої статі, яких сам вчений називає «чоловіками низької категорії» (тобто такими, які не підійшли для більш важкої служби в інших родах військ), і які так само служили на «менш важливих» посадах у роки війни. Натомість у межах концепції «подвійної спіралі» такі явища можуть бути пояснені зокрема тим, що, попри фактичну зміну ролей чоловіків та жінок у роки війни, загальна модель підпорядкованості однієї статі іншій зберігається. Тому, на нашу думку, концепція «подвійної спіралі» М. Р. Хігонне та П. Л. Р. Хігонне є важливим методологічним підґрунтям для вивчення досвіду служби жінок у збройних силах під час Другої світової війни, тому ми використали його в цій роботі. Завдяки використанню таких інструментів з'ясувалася роль влади та соціуму в підтриманні гендерних ієрархічних зв'язків в умовах фактичної зміни ролей, які могли виконувати чоловіки та жінки в суспільстві.

¹⁹⁴ Degroot G. J. Whose finger on the trigger? Mixed anti-aircraft batteries and the female Combat Taboo // *War in History*. 1997. Vol. 4, No. 4. P. 435.

¹⁹⁵ Ibid. P. 448.

¹⁹⁶ Higonnet M. R., Higonnet P. L. R. *The Double Helix*. P. 34.

Оскільки будь-яка масштабна військова кампанія зазвичай супроводжується потужною пропагандою, для опрацювання британських та радянських неперіодичних видань воєнного часу та перших повоєнних років нами було застосовано методологію, запропоновану в праці Г. Джетта та В. О'Доннелл¹⁹⁷. Для аналізу пропагандистських творів вони пропонують такі 10 кроків:

- «1. Ідеологія та мета пропагандистської кампанії.
2. Контекст, у якому відбувається пропаганда.
3. Визначення пропагандиста.
4. Структура пропагандистських організацій.
5. Цільова аудиторія.
6. Техніка використання медій.
7. Спеціальні прийоми для максимального ефекту.
8. Реакція аудиторії на різні прийоми.
9. Контрпропаганда, якщо є.
10. Ефекти та оцінка»¹⁹⁸.

У зв'язку з тим, що метою нашого порівняльного аналізу є лише політика урядів Великої Британії та СРСР, крок 9 запропонованої методології є поза увагою цього дослідження.

Загальна концепція цієї роботи базується на методології, що застосовується в порівняльних історичних дослідженнях. Відповідно до класифікації, запропонованої дослідницями Т. Скочпол та М. Сомерс, виділяють три основні види порівняльних історичних студій:

1) Порівняльна історія як паралельна демонстрація теорії використовується для того, щоб «... переконати читача, що певна чітко окреслена гіпотеза чи теорія може неодноразово демонструвати свою плідність... під час застосування на серії відповідних історичних траєкторій»¹⁹⁹. Тобто цей вид порівняльних студій насамперед акцентує увагу на виявлених подібностях між об'єктами, що підлягають порівнянню.

2) Порівняльна історія як контраст контекстів: хоча дослідники не оминають і подібностей між об'єктами порівняння, насамперед вони мають на меті «виявити унікальні особливості кожного конкретного випадку»²⁰⁰ і уникають широких узагальнень.

3) Порівняльна історія як макропричинний аналіз використовується «... з метою зробити причинно-наслідкові висновки щодо структур і процесів на макрорівні», «вона є єдиним способом для підтвердження (чи визнання недійсними) причинно-наслідкових гіпотез щодо макроявищ...»²⁰¹.

¹⁹⁷ Jowett G., O'Donnell V. *Propaganda and Persuasion*. London: Sage, 2006. 396 p.

¹⁹⁸ Ibid. P. 270.

¹⁹⁹ Skocpol T., Somers M. *The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry // Comparative Studies in Society and History*. 1980. Vol. 22, no. 2. P. 176.

²⁰⁰ Ibid. P. 178.

²⁰¹ Ibid. P.181, 193-194.

У цій роботі ми орієнтувалися на використання останнього виду порівняльних історичних студій, поставивши собі за мету з'ясувати, що було визначальним під час ухвалення рішення про рекрутування жінок до збройних сил та мало вплив на особливості організації їхньої військової служби британським та радянським урядами, які уособлювали демократичний та тоталітарний режими правління відповідно: відмінності в політичних режимах чи спільна патріархальна сутність?

У роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження – критичного аналізу джерел, типологічний, критичного аналізу дискурсу, ретроспективний, історико-порівняльний, аналітико-психологічний, статистичний, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, порівняння та узагальнення.

Методи критичного аналізу джерел та типологічний дали змогу проаналізувати та класифікувати широку джерельну базу дослідження, яка лягла в основу цієї праці, подекуди висловити припущення щодо недостовірності тих чи інших даних, наведених у деяких видах джерел. Для репрезентації широкого пласту періодичних видань Великої Британії та СРСР, що побачили світ у 1939–1945 рр., застосовано *метод критичного аналізу дискурсу*. Він спрямований на «аналітичне дослідження дискурсу, що насамперед вивчає, як саме зловживання соціальною владою й нерівність насаджуються, відтворюються, узаконюються та чинять супротив засобами тексту і мовлення в соціальному та політичному контекстах»²⁰². Причому мова тут відіграє ключову роль «у конструюванні та підтримці ідеологій, які, своєю чергою, розглядаються як важливі для встановлення та підтримки соціальної ідентичності та нерівності»²⁰³.

За допомогою *ретроспективного методу* встановлювалися причинно-наслідкові зв'язки між особливостями зовнішньої політики Великої Британії та СРСР та їхніми практичними заходами щодо формування резервів для війська за допомогою залучення жінок до участі у парамілітарних організаціях; між британським та радянським публічними дискурсами 1939–1945 рр. щодо служби жінок у збройних силах та реальними заходами держав з її організації, а також формуванням уявлень соціумів щодо становища і ролі жінок у війні.

Історико-порівняльний метод уможливив комплексну компаративістику соціальних статусів британських і радянських жінок у міжвоєнний період та їхньої участі у парамілітарних організаціях, системи заходів урядів СРСР та Великої Британії, спрямованих на залучення жінок до служби в збройних силах та її організації напередодні та під час Другої світової війни, публічного дискурсу щодо військової служби жінок, особливостей соціокультурної інтерпретації досвіду британських та радянських жінок на службі в збройних силах у 1939–1945 рр.

²⁰² Wodak R. Editor's Introduction: Critical Discourse Analysis // Critical discourse analysis. Volume I. Concepts, History, Theory / Ed. by R. Wodak. Los Angeles | London | New Delhi | Singapore | Washington DC: Sage, 2013. P. XIX-XX.

²⁰³ Ibid.

За допомогою аналітико-психологічного методу було розкрито проблему самобачення жінок на службі у війську, а також особливостей їх сприйняття побратимами та соціумами Великої Британії та СРСР.

Статистичний метод був застосований під час висвітлення кількісних характеристик, пов'язаних із військовою службою жінок Великої Британії та СРСР.

Також під час підготовки роботи були застосовані загальні логічні методи аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, порівняння та узагальнення, які дали змогу здійснити історичну компаративістику політики Великої Британії та СРСР у сфері залучення жінок до служби в збройних силах у роки Другої світової війни; деталізувати об'єкт і предмет дослідження; виокремити загальні тенденції в організації військової служби жінок урядами Великої Британії та СРСР; сформулювати висновки проведеного дослідження.

Також вважаємо за необхідне пояснити принципову позицію авторки щодо використання в цій роботі фемінітивів. Відповідно до дефініції, поданої Г. Плачиндою, фемінітиви – «це слова жіночого роду, альтернативні або парні аналогічним поняттям чоловічого роду (які зазвичай використовуються до всіх людей незалежно від їхньої статі): льотчик – льотчиця, письменник – письменниця, професор – професорка»²⁰⁴. Як відомо, новий варіант українського правопису (2019) офіційно допускає вживання фемінітивів²⁰⁵. Однак українське суспільство доволі неоднозначно відреагувало на їхню появу в публічному дискурсі – в офіційній документації, на державних підприємствах, у наукових колах введення їх у масовий обіг відбувається неохоче²⁰⁶, а в інтернеті точаться баталії, де критики заявляють про «калічення» мови словами жіночого роду. Скандальна ситуація навколо скасування судом нового українського правопису²⁰⁷ дала противникам фемінітивів законодавче підґрунтя блокування їх ужитку принаймні на деякий час. Навіть у середовищі українських філологів можна відшукати чимало критиків фемінітивів, зокрема неоднозначну позицію з цього питання займає частина науковців Інституту мовознавства імені О. Потебні НАН України²⁰⁸. За іронією долі, ця установа носить ім'я видатного вітчизняного філолога О. Потебні, на лінгво-філософську теорію якого ми покликатимемося під час обґрунтування власної позиції щодо необхідності

²⁰⁴ Плачинда Г. Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцerek територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій. К., 2018. URL: <https://bit.ly/3HrGB4u> (дата звернення: 03.02.2022).

²⁰⁵ Український правопис. 2019. URL: <https://bit.ly/3rkb8Md> (дата звернення: 01.02.2022).

²⁰⁶ Фемінітиви на старті: коли «міністерки» з'являться в офіційній документації. URL: <https://bit.ly/3AP7DjJ> (дата звернення: 01.02.2022).

²⁰⁷ Скандальний суд скасував новий український правопис. URL: <https://bit.ly/3unwoSU> (дата звернення: 01.02.2022).

²⁰⁸ І знову заважають фемінітиви: як маніпулює Інститут мовознавства? URL: <https://bit.ly/3ASS8HA> (дата звернення: 01.02.2022).

вживання фемінітивів. Як відомо, мову творить народ, і цей процес динамічний, він не завершується доти, доки живий носій мови. Як писав О. Потебня, мова є «процесом постійного тривалого творчого зусилля духу (і в цьому плані вона ніколи не завершується, не “застигає” як готовий результат)»²⁰⁹. Вчений вважав, що «мова не є засобом вираження готової думки, а її створення; вона не відображає світоспоглядання, яке склалося, а діяльність, яка його складає»²¹⁰. За таких умов видозміна вже наявних слів у мові та запровадження нових – цілком закономірний процес. Адже слово – це «... засіб, що впливає із глибини людської природи, створювати цю ідею, оскільки тільки за допомогою його відбувається й розклад думки. Як у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так у ньому ж насамперед вона бачить ту законність, яку потім переносить на світ. Думка, виплекана словом, починає відноситися безпосередньо до самих понять, у них знаходить шукане знання, на слово ж починає дивитися як на сторонній і довільний знак і дає змогу спеціальній науці для пошуку необхідності у всій будівлі мови й у кожному окремому її камені»²¹¹. Тож, на нашу думку, поява фемінітивів в українській мові – це маркер тих якісних змін у суспільстві, що відбуваються впродовж останніх десятиліть під впливом загальносвітових тенденцій до демократизації і встановлення рівності між статями. Мова розвивається, відображає поточний стан світобачення тією чи іншою спільнотою й одночасно бере участь у його подальшому вдосконаленні.

Тому, на наш погляд, слабким аргументом проти використання фемінітивів є той, згідно з яким вони не використовувалися раніше. Адже мова представників сучасного суспільства буде суттєво відрізнятися від тієї, яка була характерна для населення у XIX ст. та інші епохи. Очевидно, що загальними упередженнями продиктована і скарга на те, що фемінітиви «ріжуть вухо». Адже тільки за останні десятиліття в українській мові з'явилася низка різноманітних слів у абсолютно різних сферах, часто запозичених з інших мов (наприклад, «клікбейт», «фейк», «канселити», «меседж» і багато інших). Вони чомусь не спричинили такого шквалу критики, попри те, що низка з них могла б бути замінена на український відповідник. Філологиня Г. Волчанська нагадує, що свого часу такі слова як «журі» та «парфуми» теж викликали іронічні посмішки в деяких громадян. Тому для того, щоб фемінітиви прижилися в українській мові, потрібен час, а також широка практика вживання таких слів у ЗМІ, наукових текстах, виступах публічних осіб тощо²¹². Слід сподіватися, що і цей текст також стане внеском у вказаний процес.

²⁰⁹ Потебня А. Полное собрание починений. Одесса, 1922. Т. I. С. 241.

²¹⁰ Потебня О. Думка й мова (фрагменти). Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.: за ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. С.23.

²¹¹ Там само. С.26.

²¹² «А гідеса – це хто?» Філологиня відповіла на поширені коментарі у соцмережах про фемінітиви. URL: <https://bit.ly/34taxyD> (дата звернення: 01.02.2022).

Розділ 2.

СТАНОВИЩЕ БРИТАНСЬКИХ І РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У СУСПІЛЬСТВІ ТА ЇХНЯ УЧАСТЬ У ПАРАМІЛІТАРНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ (1910–1930-і рр.).

2.1. Соціальні статуси британського і радянського жіноцтва.

Друга половина XIX ст. – перші десятиліття XX ст. пройшли для британського фемінізму під гаслами суфражизму (від англ. «suffrage» – «право голосу») – руху за право голосу для жінок. Здобувши це право, феміністки сподівалися отримати вплив на суспільний уклад і поступово урівняти юридичний статус чоловіків та жінок. Британський політикум і більша частина соціуму внаслідок традиційної консервативної ментальності тривалий час чинили рішучий опір будь-яким спробам кардинальних змін у становищі жінок. А боротьба за розширення виборчого права тривала понад 50 років і нерідко набувала неабиякого загострення.

Так, політична ситуація на початку XX ст. склалася несприятливо для суфражистського руху. Його активісти вже мали за плечима кілька десятиліть досвіду боротьби. Впродовж цього періоду вони надсилали петиції до Палати громад із вимогою надання їм виборчих прав, однак це не давало бажаних результатів²¹³. Попри те, що чисельність прихильників такої ідеї як серед жіноцтва, так і в лавах чоловіків-парламентарів поступово збільшувалася, наявної підтримки в Палаті громад наприкінці XIX ст. виявилось недостатньо для ухвалення суфражистських поправок у законодавстві. На додачу, у політичному житті початку XX ст. було багато інших невідкладних проблем, наприклад, англо-бурська війна 1899–1902 рр., реформування Палати лордів тощо, які опинилися в центрі уваги політиків і потребували негайного вирішення. Вони відтермінували розгляд вимог жінок, робили їх другорядними. Також у країні активно діяла численна й потужна опозиція до ідеї надання їм виборчих прав, представлена як пересічними британцями, так і керівною елітою. За тих обставин суфражистські законопроекти неодноразово поверталися на доопрацювання, всілякі уточнення, а потому знову обговорювалися і відхилялися. Довготривале ігнорування вимог суфражисток із боку влади зумовило появу в 1903 р. в їхніх лавах радикально налаштованого угруповання, яке виступило за рішучі зміни в тактиці ведення феміністичних кампаній – Жіночого соціально-політичного союзу (ЖСПС), заснованого Е. Панкхерст та її дочками.

Якщо у Великій Британії ідеї щодо політичної рівноправності жінок активно циркулювали вже в XIX ст. і в останній його третині домінували над іншими проблемами у феміністичному середовищі, то в Російській імперії ситуація дещо відрізнялася. Багато в чому й через те, що в країні на той час не

²¹³ За винятком надання у 1869 р. права голосу на місцевих виборах вдовам та незаміжнім власницям майна.

було загальнодержавного представницького органу. У XIX ст. російські феміністки насамперед опікувалися питаннями освіти та зайнятості. І хоча рівноправності в освітній сфері досягти не вдалося, у країні постала система жіночої вищої та середньої спеціальної освіти, яка відіграла важливу роль у суспільній самореалізації жінок. Крім того, було суттєво розширено перелік професій, які могли обіймати жінки, зокрема, вони увійшли до медичної та освітянської сфер²¹⁴. Натомість у Великій Британії стати лікарем жінці було значно складніше, тому тривалий час їх налічувалися одиниці. Проте на початку XX ст. британки почали дуже активно освоювати професію фармацевта і станом на 1908 р. серед тих, хто вирішив здобути цю кваліфікацію, жінки становили майже дві третини²¹⁵.

Суфражизм у Росії активізувався з появою Державної думи у 1905 р. і наданням права голосу широким верствам чоловічого населення. Стаття 6 розділу I Положення про вибори до Державної думи від 6 серпня 1905 р. передбачала, що «у виборах не беруть участі: а) особи жіночої статі; б) особи молодші двадцяти п'яти років; в) ті, хто навчається в навчальних закладах; г) військові чини армії і флоту, які перебувають на дійсній військовій службі; д) бродячі інородці й е) іноземні піддані»²¹⁶. Жіночу частину населення така ситуація обурила, внаслідок чого постали організації, серед цілей діяльності яких заявлена політична рівноправність. Зокрема, це Жіноча прогресивна партія (1905), Російська ліга рівноправності жінок (1907) та інші. Одним із перших проблему надання права голосу жінкам порушило Російське жіноче взаємно-благодійне товариство (1895)²¹⁷.

На відміну від британських посестер, членкині цих організацій не обмежувалися вимогами надати жінкам право голосу. Вони навіть не були орієнтовані суто на потреби жінок і виступали за широке коло демократичних змін, як-от: скасування смертної кари, загальне виборче право, розширення громадянських прав тощо.

Щодо реакції політичних кіл обох країн на появу нового питання на порядку денному треба зазначити, що у Великій Британії найактивніше в другій половині XIX ст. суфражизм підтримували рядові члени Ліберальної партії (бекбенчери). Переважна більшість рядових консерваторів мала стійкі упередження щодо надання політичних прав жінкам. Водночас очільники й торі, і вігів нерідко публічно висловлювалися на підтримку політичної рівноправності статей, проте на

²¹⁴ Куприна И. Феминистское движение в России во второй половине XIX – начале XX вв. : дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. М., 2000. 148 с. URL: <https://bit.ly/3qOMLTF> (дата обращения: 25.01.2021).

²¹⁵ Outside the gates. Women // The British journal of nursing. 1908. 8 February. P. 116.

²¹⁶ Высочайше утвержденное положение о выборах в Государственную Думу 1905 года, августа 6. URL: <https://bit.ly/3iLVnrj> (дата обращения: 25.01.2021).

²¹⁷ Банникова Н., Миняшев В. Всероссийский союз равноправия женщин в борьбе за всеобщее избирательное право в 1905–1907 годах // Самарский научный вестник. 2017. № 6 (2(19)). С. 149–152.

практиці не робили реальних кроків для його забезпечення²¹⁸. Серед лейбористів, які вийшли на політичну арену у 1900 р., перебувало багато прихильників суфражистських вимог, однак, так само як і в попередніх двох політичних силах, у них не було однастайності щодо засобів вирішення проблеми. Британський досвід кінця XIX – початку XX ст. дуже нагадує характер взаємин російських феміністок та політичних партій. Так, вони не дістали однастайної підтримки від партії кадетів, хоча мали в їхніх лавах чимало симпатиків. «Ліві» включили таку вимогу до своїх програм, однак не були вельми активними в її обстоюванні, а «праві» перебували в опозиції до ідеї політичної рівноправності жінок.

Деякі активістки, як-от членкині Союзу Рівноправ'я Жінок, відмовлялися підтримувати партії, які не робили конкретних кроків для надання жінкам виборчих прав²¹⁹. Подібне, але з певними відмінностями, практикували і їхні британські посестри. Наприклад, Національний союз жіночих суфражистських товариств (НСЖСТ) в 1908 р. підтримував тільки тих кандидатів у депутати (незалежно від партійної належності), які виступали за надання права голосу жінкам²²⁰.

Тривалий час британські феміністки використовували такі методи у своїй діяльності як публічні промови, розповсюдження брошур та листівок, мали власні друковані органи («The Common Cause», «Votes for women»). Їхні російські колежанки також видавали агітаційні листівки, брошури, мали власні ЗМІ (журнали «Жіночий вісник», «Союз жінок»). У лавах активісток обох країн перебували представниці різних соціальних прошарків, зокрема й робітниця²²¹. Російські активістки подавали петиції з вимогою політичної рівноправності: у травні 1906 р. петиція з 4500 підписами надійшла до I Державної думи; згодом до II Державної думи надійшла петиція вже з 7000 підписів²²². У британському суфражистському русі також був період петиційних кампаній. Одна з перших петицій за надання жінкам виборчих прав надійшла до парламенту у 1866 р. і вміщувала 1499 підписів²²³. Після цього впродовж багатьох років британки подавали схожі за змістом

²¹⁸ Bartley P. *Votes for Women: 1860–1928*. London: Hodder Education, 2007. P. 102–103.

²¹⁹ Юкина И. Женское движение России, ценз пола и суфражизм. URL: <https://bit.ly/3hNZymZ> (дата обращения: 25.01.2021).

²²⁰ National Union of Women's Suffrage Societies. *The Policy of the National Union of Women's Suffrage Societies (1907—1908)*. URL: <https://bit.ly/3iSyrqA> (date of reference: 25.01.2021).

²²¹ Bartley P. *Suffragettes, Class and Pit-Brow Women*. URL: <https://bit.ly/3sWI5Nd> (date of reference: 25.01.2021); Юкина И. Женское движение России, ценз пола и суфражизм.; Shnyrova O. *Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914–1917 // The Women's Movement in Wartime. International Perspectives, 1914–19 / ed. A. S. FellIngrid Sharp*. London: Palgrave Macmillan, 2007. P. 131.

²²² Юкина И. Женское движение России, ценз пола и суфражизм.

²²³ Wingerden S. A., van. *The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866–1928*. New York: Palgrave Macmillan, 1999. P.2.

петиції, кількість підписантів зростала, однак справа так і не зрушила з місця. Тому, якщо оцінювати ефективність петиційних кампаній у Росії, то там вона була значно вищою. Вимоги російських феміністок щодо надання жінкам права голосу доволі швидко були підтримані на місцевому рівні – Московською міською Думою, з'їздом земських діячів²²⁴. А згодом і на національному рівні теж.

Цікаво, що й рух противників надання жінкам виборчих прав оформився як у Росії, так і у Великій Британії²²⁵. Однак лише на Островах він набув неабияких масштабів, як і протистояння суфражисток і суфражистів з урядом. Це тривало до самого початку Першої світової війни і супроводжувалося численними мирними та мілітантськими акціями активісток та активістів жіночого руху, на які влада нерідко реагувала дуже жорсткими методами. Серед них – віднесення ув'язнених мілітанток до злочинців другої чи третьої категорій, тобто таких, що були заарештовані за кримінальні, а не політичні злочини. Адже за тогочасним британським законодавством усіх ув'язнів поділяли на три категорії. До першої зараховували політичних злочинців. Режим їхнього утримання був порівняно помірним. Їм дозволяли читати газети та книги, бачитися з друзями, листуватися з рідними та близькими людьми, носити власний одяг та харчуватися принесеними їм продуктами. В'язнями другої або третьої категорії були кримінальні злочинці, які потрапили до тюрми за скоєння тяжких злочинів, фінансові махінації тощо. Таких арештантів повністю ізолювали від суспільства. Вони зобов'язувалися носити тюремне вбрання, їли тамтешній невибагливий харч, не мали права читати та листуватися²²⁶. На кампанію голодувань мілітанток, що почалася з 1909 р., уряд відповів примусовим годуванням, яке вкрай негативно відбилося на здоров'ї ув'язнених²²⁷.

Градус напруження в суспільстві і надалі зростав, однак був фактично нейтралізований вступом Великої Британії в Першу світову війну. Лідерки найбільших суфражистських організацій поміркованого та радикального крил оголосили про припинення кампаній на час війни і спрямування своїх зусиль на допомогу фронту. Деяка частина суфражисток вирішила підтримати пацифістський рух. Тому невеликий контингент британок усе ж був представлений на Інтернаціональному жіночому конгресі в Гаазі (Нідерланди)²²⁸. На противагу

²²⁴ Юкіна І. Женское движение России, ценз пола и суфражизм.

²²⁵ Детальніше див.: Куприна І. Феминистское движение в России во второй половине XIX – начале XX вв.; Юкіна І. Женское движение России, ценз пола и суфражизм; Шнырова О. Антисуфражизм как зеркало суфражизма // Диалог со временем. 2007. № 19. С. 253–283; Bush J. Women Against the Vote. Female Anti-Suffragism in Britain. New York: Oxford University Press, 2007. 340 p.

²²⁶ Leaflet No.47 «The Treatment of the Suffragettes in Prison». 1908. London: Clements Inn, W. C.

²²⁷ Lytton C. Prisons and Prisoners: Some Personal Experiences. Peterborough: Broadview Press, 2008. P. 238.

²²⁸ Resolutions adopted // International congress of women. The Hague (April 28th to May 1st 1915). Amsterdam: N. V. «Concordia», 1915. P. 3.

британським посестрам, пацифізм не був поширений серед російських феміністок, які також із початку війни здебільшого зайняли патріотичну позицію й заявили про спрямування зусиль на допомогу фронту. Їхньої делегації не було ні в Гаазі, ні на інших пацифістських заходах. Водночас з 1916 р. сумніви в потрібності війни й заклики до її припинення дедалі активніше лунали з боку більшовиків²²⁹.

Під час війни британки активно працювали на допомогу фронту як медсестри, волонтерки, членкині жіночих організацій у збройних силах, працівниці заводів та сільського господарства тощо. З одного боку, жінок заохочували замінювати чоловіків на роботах, які донедавна вважалися чоловічими, проходити муштру, виконувати небойові обов'язки в допоміжних організаціях при армії. З іншого боку, возвеличувалася в суспільному дискурсі здебільшого робота медсестер²³⁰, яка не йшла в розріз з уявленнями про жіночність. Решта ж британок – членкині допоміжних організацій при армії, робітниці військових заводів та інші – здебільшого піддавалися критиці і звинуваченням в «легкій» поведінці²³¹.

У Росії в роки Першої світової війни долучення жінок до роботи на потреби війни теж активно пропагувалося, однак про їхню участь у ній на бойових посадах на перших порах не йшлося. Жінок прагнули бачити медсестрами, або задіяними в благодійництві, соціальних службах тощо²³². Але поки в британському соціумі членкині допоміжних організацій критикували за схожу на військову уніформу, у якій вбачали зазіхання на подвиг чоловіків у війні, у Росії влітку 1917 р. почали формувати жіночі батальйони смерті, аби підвищити бойовий дух деморалізованої армії. Серед цих формувань тільки одне – Ударний батальйон смерті під командуванням М. Бочкарьової – брало участь у боях. Проте існували й інші, які готувалися з такою ж метою. Ставлення до військовослужбовиць цих батальйонів було негативне з боку побратимів і суспільства. Насамперед їх звинувачували в «легкій поведінці», як це часто буває в патріархальних суспільствах у роки війни. Набір до жіночих батальйонів припинився в серпні 1917 р., а в листопаді їх розформували²³³.

²²⁹ Shnyrova O. *Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914–1917*. P. 128, 134.

²³⁰ Asquith H. *How Do We Stand To-day? A Speech Delivered by the Right Hon. H. H. Asquith, Prime Minister, in The House of Commons, on the 2nd November, 1915*. London: T. Fisher Unwin, Ltd., 1915. P. 47.

²³¹ Абрамс Л. *Формирование европейской женщины новой эпохи 1789–1918 / пер. с англ. Е. Незлобиной*. М.: Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2011. С. 357.

²³² Shnyrova O. *Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914–1917*. P. 124, 126.

²³³ Абашева Ж. В. *Московский женский батальон смерти в годы Первой мировой войны: из истории создания // Псковский военно-исторический вестник*. №. 1. 2015. С. 137–141.

У Росії, як і у Великій Британії, у роки Першої світової війни склалася сприятлива ситуація для реформування виборчої системи. Тільки якщо в першій країні вона зумовлена наявним на той час цензом осілості, який перешкодив мобілізованим до армії та тим, хто вимушено переїхав до інших територіальних одиниць, проголосувати на виборах, то в другій нагода була спричинена Лютневою революцією 1917 р.²³⁴ Однак, попри активне обговорення в суспільстві можливості надання жінкам політичних прав, Тимчасовий уряд не відразу включив жінок до електорального поля – урядова програма цього спершу не передбачала. Тільки після того як жіночі організації 4 березня 1917 р. подали спільну резолюцію з вимогою запровадження загального виборчого права для обох статей та зуміли мобілізувати велику кількість жінок (понад 40 тис.), яка 19 березня прийшла до Таврійського палацу за відповіддю на неї, до цих вимог прислухалися. Зрештою, Положенням про вибори до Установчих зборів, яке набуло чинності 11 вересня 1917 р., запроваджувалося загальне виборче право для представників обох статей із 21 року²³⁵.

Варто зауважити, що у Великій Британії суфражистки неодноразово організовували такі й більші за масштабами мітинги на підтримку виборчих прав для жінок. Так, у червні-липні 1913 р. відбулася акція під назвою «Паломництво до Лондона», яка завершилася 26 липня 50-тисячним мітингом у столиці країни²³⁶. Проте у Великій Британії ці акції не мали таких швидких результатів як у Росії. Діяльність британських жінок упродовж 1914–1918 рр. зрештою стала вагомим аргументом і приводом для надання деяким із них права голосу у 1918 р. Тоді право голосу надали всім чоловікам із 21 року й жінкам, старшим 30 років, які володіли майном із річним прибутком не менш ніж 5 фунтів стерлінгів чи були власницями будинків або дружинами власників, а також випускницям університетів²³⁷. Невдовзі того самого року жінки старші 21 року здобули право бути обраними до Палати Громад²³⁸. Цілковите урівняння виборчих прав жінок і чоловіків сталося у 1928 р. згідно з «Актом про народне представництво (Рівне право голосу)»²³⁹. Відтоді британські жінки та чоловіки

²³⁴ Shnyrova O. *Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914–1917*. P. 130.

²³⁵ Юкина И. Женское движение России, ценз пола и суфражизм; Shnyrova O. *Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914–1917*. С. 131.

²³⁶ The 1913 Suffrage Pilgrimage: peaceful protest and local disorder. URL: <https://bit.ly/39apYvB> (date of reference: 25.01.2021).

²³⁷ Official Reports 5th Series Parliamentary Debates: Commons (Apr 30 – May 25, 1917) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. 1917. Vol. XCIII. Cols. 2133–2253, 2323–2444.

²³⁸ Parliament (Qualification of Women) Act, 1918: CH. 47. 8&9 GEO.5. Official edition. London: Eyre and Spottiswoode, Ltd., 1918. 1 p.

²³⁹ Representation of the People (Equal Franchise) Bill (29 March) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1928. Cols. 1359–1448; Representation of the People (Equal Franchise) Act, 1928: Ch. 12 (Britisches Reich). 1929. P. 478.

були зрівняні у виборчих правах і з 21-річного віку могли обирати та бути обраними до Палати Громад.

Оцінюючи готовність британок балотуватися в депутати парламенту після набуття політичних прав, мусимо констатувати, що вона була невисокою. На загальних виборах 1918 р. серед 1623 кандидатів у парламентарі налічувалося всього 17 жінок. Здебільшого це були активістки суфражизму, серед яких і одна з лідерок мілітанток – К. Панкхерст. Проте перемогла на цих виборах лише одна жінка – ірландська феміністка й націоналістка графиня К. Маркевич, яка з політичних причин відмовилася від місця в Палаті Громад²⁴⁰. Наступного року на додаткових виборах пройшла до парламенту кандидатка від Консервативної партії віконтеса Н. Астор. Лише через два роки (1921) до неї приєдналася ще одна жінка – депутатка від Ліберальної партії М. Вінтрінгем. У 1923 р. у Палаті Громад з'явилося три лейбористки – М. Бонфілд, А. С. Лоуренс та Д. Джоусон. М. Бонфілд у січні 1924 р. обійняла посаду заступниці держсекретаря в міністерстві праці в уряді лейбориста Р. Макдональда і стала першою у Великій Британії жінкою, яка отримала міністерську посаду²⁴¹.

У Росії П. Шишкіна-Явейн у червні 1917 р. увійшла до Комісії з розроблення проекту конституції, а членкиня Конституційно-демократичної партії, графиня С. Паніна стала першою жінкою у світі, яка увійшла до складу уряду. Дослідниця О. Шнирова помилково стверджує, що графиня стала міністеркою державного піклування²⁴², хоча насправді з травня 1917 р. вона обіймала посаду заступниці, міністром же був Д. Шаховський. Із серпня С. Паніна – заступниця міністра народної освіти (С. Ольденбурга, С. Салазкіна)²⁴³.

Після здобуття права голосу російські феміністки й надалі намагалися бути активною частиною суспільства й домагалися розширення прав для жінок, зокрема, у шлюбно-сімейній сфері та на ринку праці. Однак нова революція і прихід до влади більшовиків фактично поставили хрест на самостійному жіночому рухові, а багатьох його представниць із середнього та вищого прошарків невдовзі виключили з електорального поля. Адже, згідно з конституцією РСФРР 1918 р., яка лягла в основу конституцій решти радянських республік цього періоду, право обирати й бути обраними до Рад мали «... незалежно від віросповідання, національності, осілості тощо, такі обох статей громадяни Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, яким на день виборів виповнилося вісімнадцять років: а) всі, які добувають засоби для життя

²⁴⁰ Women in the House of Commons. London: House of Commons Information Office, 2010. P. 4.

²⁴¹ Ibid. P. 4–5.

²⁴² Shnyrova O. Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914–1917. P. 135.

²⁴³ Линденмайер А. Графиня Софья Владимировна Панина в истории русской филантропии и демократии // Мыслящие миры российского либерализма: Графиня Софья Владимировна Панина (1871–1956). Материалы Международного научного colloquia. Москва, 29–31 мая 2011. М., 2012. С. 18.

продуктивною й суспільно корисною працею, а також особи, зайняті домашнім господарством, що забезпечує для перших можливість продуктивної праці, як-то: робітники і службовці всіх видів і категорій, зайняті в промисловості, торгівлі, сільському господарстві тощо, селяни й козаки-хлібороби, які не користуються найманою працею з метою отримання прибутку; б) солдати радянської армії і флоту; в) громадяни, які входять до категорій, перелічених у пунктах “а” і “б” цієї статті, які втратили тією чи іншою мірою працездатність» (стаття 64)²⁴⁴. Натомість наступною статтею позбавлялися права голосу деякі категорії громадян обох статей: «не обирають і не можуть бути обраними, хоча б вони належали до однієї з таких категорій: а) особи, які вдаються до найманої праці з метою отримання прибутку; б) особи, які живуть на нетрудовий прибуток, як-то: відсотки з капіталу, прибутки з підприємств, надходження з майна тощо; в) приватні торговці, торговельні й комерційні посередники; г) монахи та духовні служителі церков і релігійних культів; д) службовці й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень, а також члени дому, що царював у Росії; е) особи, визнані в установленому порядку душевнохворими або божевільними, а також особи, які перебувають під опікою; ж) особи, засуджені за корисливі та ганебні злочини на термін, встановлений законом або судовим вироком» (стаття 65)²⁴⁵. Тобто в радянських республіках право голосу надали представникам обох статей за економічною та віковою ознаками, позбавивши його багатьох громадян середнього та вищого прошарків. Водночас у Великій Британії у 1918–1928 рр. для жінок воно базувалося на віковому та майновому цензах – позбавлялися права обирати представника до Палати Громад незаможні жінки до 30 років, для чоловіків – тільки на віковому (голосували з 21 року).

Характеризуючи основні тенденції участі британок у політичному житті в міжвоєнний період, констатуємо, що кількість обраних до Палати Громад 1920–1930-х рр. на загальних виборах була низькою й коливалася в межах 0,3–2,4%²⁴⁶. З огляду на це, твердити про вельми суттєвий вплив парламентарок на політичне та суспільне життя немає підстав. До того ж, нерідко ці депутатки виступали рупором «традиційних цінностей», які ще глибше вкорінювали стереотипи щодо жіноцтва в британському суспільстві. Колеги-чоловіки неприязно

²⁴⁴ Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года. URL: <https://bit.ly/3a2p7wb> (дата обращения: 25.01.2021).

²⁴⁵ Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года; Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским Съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 г. и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14 марта 1919 года. URL: <https://bit.ly/3sXzhXJ> (дата обращения: 25.01.2021).

²⁴⁶ Women in the House of Commons. P. 9

прийняли перших депутаток у Палаті громад. Наприклад, Н. Астор розповідала, що деякі з її давніх знайомих припинили вітатися з нею. Крім того, вона на довгі роки стала мішенню для критики відомого політика В. Черчилля, який після входження леді Астор до когорти парламентарів заявив, що розглядає це «... як її вторгнення до його ванної кімнати...»²⁴⁷. Щодо жінок у політиці побутувала низка стереотипів. Наприклад, депутат від Енфілда, полковник Р. Апплін у 1928 р. переконував, що жінки надмірно емоційні й жодна з них ніколи не зможе обійняти посаду міністра фінансів²⁴⁸.

Більшовики ж вважали, що інтереси жінок із робітничого прошарку фактично збігалися з інтересами чоловіків того самого прошарку. Вони протиставлялися інтересам тих представників суспільства, яких радянська влада класифікувала як «пригноблювачів» трудящих. У контексті жіночого руху яскравим прикладом є той факт, що більшовички ще до революції не хотіли об'єднуватися з представницями жіночих організацій інших напрямів, ба більше, намагалися представити своїх «буржуазних» колег у негативному світлі²⁴⁹.

У 1920–1930-х рр. радянська влада не збиралася нехтувати жінками як силою, яку можна використати для розбудови держави в багатьох сферах, а тому відповідним чином вибудовувала свою пропаганду. Їх заохочували вступати до Комуністичної партії, балотуватися до органів місцевої влади, брати участь у діяльності Рад народних депутатів тощо. В. Ленін у 1920 р. відверто агітував за участь жінок у виборах та збільшення їхньої кількості серед керівництва підприємств та у владних структурах²⁵⁰. До участі в політичному житті заохочували малоосвічених виходиць із пролетаріату – селянок, робітниць, дружин робітників. Представниць інтелігенції на перших порах не залучали²⁵¹. У 1920-х рр. при партійних органах почали створювати так звані «жіночі відділи» («жінвідділи») – «самостійні відділи комітетів компартій із пропаганди серед трудящих жінок комуністичних ідей, із залучення робітниць, наймичок і біднячок-селянок до партії, з висунення робітниць і селянок на керівну роботу»²⁵².

²⁴⁷ Степанова Н. Феминизм в британской политике // Великобритания после всеобщих выборов 2001 г.: результаты и тенденции: материалы «круглого стола». М.: Институт Европы РАН, 2002. С. 32–33.

²⁴⁸ Griffin V. Thatcher and the glass ceiling. URL: <https://bit.ly/39Cw8EZ> (date of reference: 22.02.2022).

²⁴⁹ Shnyrova O. Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914–1917. P. 131.

²⁵⁰ Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. О женском вопросе: [сборник] / Сост. и авт. предисл. В. Бильшай. М.: Политиздат, 1971. С.105-106.

²⁵¹ Старуш М. К истории «Женского вопроса» в СССР в первые постреволюционные годы // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. №5. 2011. С. 62–63.

²⁵² Малая советская энциклопедия. М.: Сов. энцикл., 1930. Т. 3. С.42.

Попри численні заходи з їх просування, спочатку суспільство доволі неохоче сприймало жінок як провідниць політичних змін. Українська дослідниця Н. Земзюліна подає текст доповідної записки Народного комісаріату Робітничо-селянської інспекції УСРР щодо результатів перевірки роботи із залучення жінок до соціалістичного будівництва. У документі чітко зазначено, що членів та голів сільрад жіночої статі відверто саботують їхні колеги-чоловіки. Зафіксовані факти, коли чоловіки забороняли своїм дружинам брати участь у зборах сільрад. Проте уряду вдалося досить швидко збільшити присутність жінок у місцевих органах влади в міжвоєнний період. Відбувалося це переважно через «рознярядки». За період від 1923 до 1927 рр. їхня чисельність у сільрадах УСРР зросла з 2 до 10%²⁵³. Жінвідділи були ліквідовані Постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про реорганізацію апарату ЦК ВКП(б)».

Функції жінвідділів перейняли жіночі сектори, які більше орієнтувалися на загальнодержавні інтереси, ніж на суто жіночі. Офіційна версія ліквідації жінвідділів, викладена Л. Кагановичем, – досягнення високих показників представництва жінок у профспілках, фабрично-заводських комітетах, партійних комітетах тощо, й оформлення їх у «солідні групи, які вже не потребують опіки»²⁵⁴. Однак у науковій спільноті побутує думка, яка видається нам правдоподібною. Згідно з нею, на певному етапі жінвідділи почали становити загрозу для влади, оскільки сприяли формуванню особистості жінки як незалежної членкині суспільства²⁵⁵.

Жінкам радянських республік на перших порах складно було проявити себе в політиці, адже серед них був надзвичайно великий відсоток неграмотних: тільки в УСРР на початку 1920-х рр. вони становили 75% серед усіх неписьменних²⁵⁶. З іншого боку, їхня малоосвіченість була благодатним ґрунтом для насаджування «правильних» поглядів та життєвих пріоритетів, тому зроблена владою «рад» ставка невдовзі була дуже щедро винагороджена, зокрема й у вигляді великої кількості добровольців у роки Другої світової війни, готових, не роздумуючи, захищати не тільки Батьківщину, а й панівний режим. Дослідниця Н. Козлова влучно підмітила, що, «завдяки інтенсивній державній політиці по роботі з жіночим населенням у 20-х рр. ХХ ст. з аморфної жіночої маси вийшов адресний сегмент підконтрольного псевдогромадянського суспільства тоталітарної радянської системи»²⁵⁷.

²⁵³ Земзюліна Н. Женщины в системе государственного управления в СССР в 20–30-х гг. XX века. URL: <https://bit.ly/3h0z551> (дата обращения: 14.12.2021).

²⁵⁴ Цит. за: Козлова Н. Гендерная модернизация советской политической системы: институциональный аспект // Женщина в российском обществе. 2011. № 4. С. 40–41.

²⁵⁵ Наприклад, див: Юкина И. Русский феминизм как вызов современности. СПб.: Алетей, 2007. С.452; Костюшева Е. Женотделы и феминизм // Женские и гендерные исследования. 2000. Вып. 5. С. 81.

²⁵⁶ Земзюліна Н. Женщины в системе государственного управления в СССР в 20–30-х гг. XX века.

²⁵⁷ Козлова Н. Гендерная модернизация советской политической системы: институциональный аспект. С. 41.

Аналізуючи спільне та відмінне в розвитку жіночого руху в міжвоєнний час, мусимо констатувати, що у Великій Британії він уже не був таким потужним і масштабним, як на початку століття. Всередині нього точилися запеклі дебати щодо подальших напрямів діяльності, внаслідок чого відбувся розкол на «старих» та «нових» феміністок. Перші обстоювали дотримання принципів рівності статей у всіх сферах життєдіяльності. Другі ж виступали за дискримінаційні реформи, акцентували увагу на відмінностях жінок та чоловіків, і вважали, що інтереси жінок потрібно обстоювати із врахуванням того факту, що їхньою основною суспільною роллю є материнство²⁵⁸. Однак у Великій Британії це був цілком самостійний рух, чого не можна сказати про Радянський Союз. Жіночий рух як такий із приходом більшовиків перетворився на знаряддя влади для просування вигідних їй ініціатив. У сучасних працях, присвячених дослідженню жіночого руху 1920–1930-х рр., вже на етапі визначення предмету стає чітко зрозуміло, що вивчатися буде не «низова ініціатива», оскільки в союзних республіках її просто не було через тоталітарний характер панівного режиму, а чітко зрежисований і координований «згори» партійний проєкт²⁵⁹.

Форми розвитку феміністичного руху в СРСР, особливо у 1930-х рр., суворо контролювала і використовувала у власних цілях влада, що не залишало місця для творчості поза інтересами партії. Дослідниця І. Юкіна справедливо зазначає, що «рух дружин господарників, інженерів і техніків важкої промисловості, що з'явився вперше при Наркоматі важкої промисловості в 1934 р., ніяк не може розглядатися як самодіяльна й самостійна ініціатива жінок. Він, так само, як і Делегатський рух, був запущений “згори” й не мав навіть найменшого шансу вийти на рівень самостійного розвитку»²⁶⁰.

Непересічне місце на порядку денному обох країн займало питання жіночої зайнятості. Можна констатувати, що проблема була однією з ключових для обох суспільств. Так, у Великій Британії в міжвоєнний період чимало «списів» було «зламано» під час обговорення організації жіночої праці та її оплати. Зокрема, «старі» феміністки не вважали за доцільне прописувати на законодавчому рівні м'якші умови праці для жінок, адже це, на їхню думку, матиме наслідком ставлення до них як до неповноцінних осіб. Однак, коли почали з'ясовувати думку робітниць щодо цього, з'ясувалося, що серед них багато прихильниць такого

²⁵⁸ Kinneer M. Margaret McWilliams: An Interwar Feminist. London: McGill-Queen's University Press, 1991. P. 12; Copelman D. M. London's Women Teachers: Gender, Class, and Feminism, 1870–1930. New York: Routledge, 1996. P. 227.

²⁵⁹ Предметом дисертаційної роботи Ю. Костенко «Женское движение в России в 1920–1930-е гг.» визначено: «державну політику щодо жінок, діяльність ініційованих та підтриманих партією жіночих організацій та рухів, процес складання нової ментальності радянських жінок» [Костенко Ю. Женское движение в России в 1920–1930-е гг.: автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук 07.00.02. М., 2006. URL: <https://bit.ly/3m1MZq9> (дата обращения: 20.02.2022)].

²⁶⁰ Юкіна И. Русский феминизм как вызов современности. С. 453.

протекціонізму, як і ідеалізації сімейного укладу, за якого чоловік виступає в ролі годувальника, а жінка – у ролі матері та дружини, яка бере на себе всю репродуктивну працю²⁶¹.

Ще після завершення Першої світової війни жінок почали витісняти з тимчасово освоєних ними під час воєнної кампанії високооплачуваних сфер зайнятості, й у наступні десятиліття тенденція посилилася. Гостро в міжвоєнний період у Великій Британії постала проблема безробіття. У зв'язку з цим дискримінаційні практики влади проявилися в нерівних умовах призначення державної допомоги по безробіттю, яка для жінок становила 12 шилінгів, а для чоловіків – 15, відповідно до «Закону про національне страхування» (1920 р.). Ба більше, влада намагалася витіснити британок до менш престижних сфер зайнятості. Яскравим прикладом такої політики можна вважати той факт, що жінка не могла претендувати на виплату по безробіттю, якщо відмовлялася йти працювати домашньою прислугою. Для чоловіків таке правило не діяло, адже домашнє услужіння належало до так званих «жіночих» сфер зайнятості²⁶².

Не був британський соціум готовий і до запровадження рівної оплати праці чоловіків та жінок. Так, під час обговорення встановлення рівної заробітної плати для обох статей на державній службі у квітні 1936 р. у Палаті Громад ініціатива не знайшла необхідної підтримки серед парламентарів. І це попри те, що новація не потребувала надто великих коштів, країна могла собі це дозволити, про що зазначалося під час дебатів. А причиною провалу пропозиції стали стійкі упередження й опозиція з боку багатьох членів уряду на чолі з прем'єр-міністром С. Болдуїном. Система аргументації базувалася на двох переконаннях. Перше – жінки менш ефективні працівники, ніж чоловіки, оскільки, згідно зі статистикою, у середньому на рік брали на 4 дні більше відпустки за станом здоров'я. До того ж, одружившись, жінки мусили полишати роботу²⁶³, тому інвестувати в таких працівниць роботодавці не хотіли²⁶⁴. Друге – бачення соціумом місця та ролі жінки в суспільстві загалом. Секретар міністерства фінансів В. Моррісон переконував, що одружених жінок обурював той факт, що самотні британки мали вищий рівень життя, ніж більшість одружених чоловіків. Цей же чиновник наголосив, що британки

²⁶¹ Alberti J. «A symbol and a key». The suffrage movement in Britain, 1918–1928 // *Votes for Women*. London and New York: Routledge, 2000. P. 275; Kinneer M. Margaret McWilliams: An Interwar Feminist P.12.

²⁶² Garside W. R. *British Unemployment 1919–1939: A Study in Public Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 37

²⁶³ Так звана «шлюбна заборона» – дискримінаційна практика, відповідно до якої одружені жінки не мали обіймати певні посади – для держслужбовців була скасована лише у 1946 р.

²⁶⁴ Civil service (women, pay) (1 April 1936) // *Hansard, the Official Report of debates in Parliament*. House of Commons Debates. 1936. Vol. 310. cols. 2037–2038.

здебільшого користуються фінансовою підтримкою своїх чоловіків чи батьків, а тому рівної оплати не потребують²⁶⁵.

Водночас у СРСР для жінок також не були створені рівні умови на ринку праці. Хоча офіційно в країні запровадили рівну оплату для жінок та чоловіків, і на папері вони мали рівний доступ до освіти та більшості професій. Проте на практиці відбувалося витіснення жінок у малооплачувані сфери на тлі тяжкої економічної ситуації багатьох родин і необхідності пошуку роботи для дедалі більшої кількості жінок. За даними Ш. Фіцпатрік, «у 1930-х рр. майже десять мільйонів жінок вперше з'явилися на ринку праці, багато з них залишилися єдиними годувальницями сім'ї, яка часто складалася з матері, одного-двох дітей і незамінної бабусі, яка веде господарство. Завдання годувальниць аж ніяк не полегшував той факт, що жінок вважали за краще брати на малокваліфіковану, малооплачувану роботу»²⁶⁶.

У 1939 р. в СРСР частка жінок на ринку праці становила 43%²⁶⁷, з них у галузях матеріального виробництва – 44% (з них у промисловості, будівництві, транспорті та зв'язку – 40%, у сільському господарстві – 52%, у торгівлі, громадському харчуванні, заготовленні, матеріально-технічному постачанні та збуті – 41%), у невиробничих галузях – 49% (в науці, освіті та охороні здоров'я – 60%). Активно фемінізувалися освітня та медична сфери: в 1937 р. частка жінок у загальній кількості лікарів* становила 51%, а в 1940 р. цей показник зріс до 60%²⁶⁸.

Притік жінок на ринок праці був насамперед вигідним владі з економічних міркувань, тому вона активно пропагувала погляди, згідно з якими зайнятість є основою їхньої емансипації. Проте, за влучним висловом Ю. Костенко, «орієнтація всіх членів сім'ї на участь у суспільному виробництві, за незначної участі чоловіків у домашньому господарстві і вихованні дітей, та відсутність механізації домашньої праці, не підкріплена розвитком служби побуту та громадського харчування, стали перешкодою для рівноправного й повноцінного включення жінок у професійну діяльність, а державні програми, які розроблялися в цьому напрямі, не зуміли усунути “подвійне навантаження” на жінок»²⁶⁹. Фактично під гаслами емансипації радянські жінки стали всього лише дешевим і вигідним трудовим ресурсом для втілення амбітних планів влади в економічній сфері.

Попри те, що в радянському суспільстві від самого початку пропагували образ жінки, яка бере активну участь у суспільному житті, політиці та управлінні,

²⁶⁵ Ibid. Cols. 2070–2071, 2057.

²⁶⁶ Фіцпатрік Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М.: Росспэн, 2001. С.169.

²⁶⁷ Без врахування членів сімей колгоспників, робітників і службовців, що були працевлаштовані в особистому підсобному сільському господарстві.

* Без стоматологів та військовослужбовців.

²⁶⁸ Женщины и дети в СССР: Статистический сборник. М., 1969. С.80, 125.

²⁶⁹ Костенко Ю. Женское движение в России в 1920–1930-е гг.

традиційні уявлення про неї як хранительку домашнього вогнища, відповідальну за затишок і побут у сім'ї, нікуди не поділися. Від жінок і надалі вимагали вміння створити «“культурну” домашню обстановку, де голова родини міг розслабитися, повернувшись із відповідальної роботи»²⁷⁰.

Ю. Костенко вказує на пропаганду різних соціальних ролей для чоловіків та жінок у Радянському Союзі у 1920–1930-х рр.: жінки мали бути «трудівницями, «господинями» та «матерями», а чоловіки – «трудоарями», «захисниками» та «воїнами». Однак «трудоарі» мали більше привілеїв, ніж «трудівниці», адже їх значно охочіше приймали на престижну роботу з високою оплатою, призначали керівниками тощо²⁷¹.

Також у 1930-х рр. в СРСР стався зсув у бік посилення впливу традиційних цінностей²⁷². Саме в цей час з одного полюса на інший змінилося ставлення до сім'ї. У 1920-х рр. молоді комуністи вважали її буржуазним пережитком минулого, виступали за сексуальну свободу чоловіків та жінок, засуджували стиль життя домогосподарок і серйозно задумувалися про делегування обов'язків із виховання підростаючого покоління державним дитячим будинкам, а зрілі, хоч і були значно стриманішими, проте радикальних заходів для захисту сімейних цінностей теж не вживали. Однак у 1930-х рр. в суспільній свідомості відбувається поворот на 180 градусів – до захисту сім'ї і пропаганди материнства. Втілювався він у забороні абортів, ускладненні процедури розлучення, пільгах для багатодітних матерів та засудженні горе-батьків. Жінки зображувалися благородними й терплячими хранительками домашнього вогнища, натомість їм протиставлялися егоїстичні й безвідповідальні чоловіки, які нерідко нехтували власною сім'єю²⁷³. Яскравим прикладом може слугувати цитата з газети «Под знаменем Леніна» (травень 1935 р.): «У радянській країні сім'я – справа серйозна і велика... Чоловік і жінка одружуються як два рівноправних громадянина нашої батьківщини, як два товариша... Поганим сім'янин не може бути хорошим радянським громадянином, громадським працівником... Але було б неправильним твердження, що нові форми шлюбу стали атрибутом кожної сім'ї. Заявити так було б святенництвом, спробою відмахнутися від такого серйозного питання, як сімейні відносини. Подолати буржуазні пережитки у свідомості людей – справа нелегка. Одним із цих пережитків є легковажне й безвідповідальне ставлення до сімейних обов'язків. В абсолютній більшості випадків результати такого

²⁷⁰ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. С.102–103.

²⁷¹ Костенко Ю. Женское движение в России в 1920–1930-е гг.

²⁷² Наприклад, див.: Вороніна М. «Нова радянська жінка»: гендерна політика радянської влади у 1930-х роках // Українські жінки у горнилі модернізації / Під заг. ред. О. Кісь. Х.: КСД, 2017. С. 151–154.

²⁷³ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. С.172–173; Костенко Ю. Женское движение в России в 1920–1930-е гг.

ставлення позначаються, насамперед, на жінці й дітях. Негідник той батько, який кидає дітей, залишає їх на руках матері і відмовляється від обов'язку порівну ділити роботу для сім'ї. Негідник чоловік і батько, який б'є дружину й дітей, прищеплює дітям нездорові навички і звички. Це не радянський громадянин і ставлення громадськості до нього має бути як до чужої нам людини»²⁷⁴.

У СРСР дискусія щодо заборони абортів вибудовувалася насамперед навколо матеріального достатку, а не бажань жінки чи подружжя. І населення загалом не виступало категорично за заборону абортів, погоджуючись здебільшого, що коло обставин, за яких він дозволений, не варто обмежувати тільки медичними показаннями. Лунали пропозиції брати до уваги фінансове становище вагітної, наявність дітей тощо. Однак влада прагнула підвищити народжуваність і всі ці пропозиції відкинула, видавши у 1936 р. постанову про заборону абортів, дозволивши їх тільки у зв'язку із «загрозою життю та здоров'ю жінки» та наявністю в жінки спадкових захворювань²⁷⁵.

Так само навколо матеріальної спроможності забезпечувати дітей усім необхідним розгорталася дискусія щодо абортів та контролю над народжуваністю й у Великій Британії. Законодавчо аборти, як і використання контрацептивів, були заборонені. Проте у 1920-х рр. у суспільстві починають дедалі активніше порушувати питання щодо скасування або хоча б послаблення цих обмежень. Адже за «Законом про злочини проти особи» (1861) було заборонено будь-які аборти без жодних винятків. Тому для багатьох британських жінок реаліями міжвоєнного періоду залишалися висока смертність унаслідок численних пологів та підпільні аборти, які завдавали серйозної шкоди здоров'ю, а іноді закінчувалися смертю. У 1930-х рр. це посилювалося у зв'язку зі ще більшою фінансовою скрутою на тлі безробіття, спричиненого Великою депресією. Активісти намагалися переконати владу бодай дозволити поширювати інформацію щодо засобів контрацепції, однак перебування серед керівництва «ревних вірян», наприклад, в особі міністра охорони здоров'я Дж. Уїтлі²⁷⁶, та загалом упереджене ставлення до будь-яких заходів, які потенційно можуть зменшити народжуваність, тривалий час були непереборною перешкодою для цього. У 1930 р. вдалося домогтися дозволу для медичних закладів надавати таку інформацію тільки заміжнім жінкам, які вже мали дітей, і за станом здоров'я могли не пережити ще одних пологів²⁷⁷. У 1929 р., внаслідок ухвалення «Закону про збереження життя

²⁷⁴ Уважать и любить свою семью // Под знаменем Ленина. 1935. 12 июля. № 156 (1112). С. 1.

²⁷⁵ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. С. 185–187.

²⁷⁶ Brookes B. Abortion in England 1900–1967. London: Routledge, 2012. P. 86.

²⁷⁷ Jones H. Women in British Public Life, 1914–50: Gender, Power and Social Policy. London and New York: Routledge, 2014. P. 77–78.

немовлят», аборт усе ж був дозволений, але тільки в разі загрози життю матері. Наприклад, достатніми підставами для легального абортів вважалися нефрит, онкологічне захворювання, епілесія, божевілля тощо²⁷⁸.

Показово, що у 1930-х рр. відбуваються зміни й у сфері індивідуального самовираження. Наприклад, якщо в СРСР у 1920-х рр. суспільно активні жінки намагалися наслідувати стиль одягу чоловіків – полюбили носити англійські костюми та краватки, і їм ніхто не забороняв це робити, то у 1930-х рр. вказівкою «згори» на них починають чинити тиск, спонукаючи до зміни стилю на кардинально протилежний, жіночний²⁷⁹. Водночас у Великій Британії в епоху Проспериті (1920-і рр.) серед молодих жінок поширилося флепперство (з англ. «flapper» – «хлопавка»). Флеппери досить відверто вдягалися (короткі спідниці, штани, сукні прямого крою), яскраво фарбувалися (раніше яскравий макіяж вважався атрибутом жінок легкої поведінки), коротко стриглися, вживали спиртне, курили тютюн, самостійно керували автівкою і значно вільніше, ніж їхні посестри попередніх десятиліть, поводили себе в стосунках із чоловіками. Проте такий стиль життя практично припинив своє існування з крахом на фондовій біржі у 1929 р. і початком Великої депресії (1930 р.).

Загалом же станом на 1920–1930-ті рр. образ вікторіанської жінки у Великій Британії все ще мав вплив на соціум, однак поступово відходив у небуття. Офіційне й масштабне влиття жінок до ринку праці, їхня участь у суспільному житті, набуття політичних прав та інші зрушення виходили далеко за межі образу «ангела в домі» (за однойменною поемою К. Петмора «Ангел у домі»). На думку російської вченої С. Нестерової, у цей період «головним результатом еволюції уявлень про жінку було руйнування жорсткої межі між публічною і приватною сферами діяльності. Новий ідеал кардинально відрізнявся від вікторіанського стереотипу, він надавав жінкам більше самостійності у виборі сфери діяльності, а також інтелектуальну й економічну свободу»²⁸⁰. Загалом підтримуючи цю думку, зазначимо, що, на наш погляд, твердити про свободу жінок у будь-якій сфері на той час було аж надто вже гучно. Адже тиск і контроль із боку суспільства лише дещо послабився і призвів до нових дискримінаційних практик, наприклад, необхідності зносити подвійний тягар оплачуваної та неоплачуваної зайнятості, «шлюбної заборони» (заборони для одружених жінок обіймати певні посади), упереджень щодо здобування особами жіночої статі певних освітніх спеціальностей і вищої освіти загалом

²⁷⁸ Brooke S. “A New World for Women”? Abortion Law Reform in Britain during the 1930s // *The American Historical Review*. 2001. Vol. 106(2). P. 432; Brooke S. Abortion Law Reform 1929–68 // *The Abortion Act 1967* / edited by M. D. Kandiah and G. Staerck. Institute of Contemporary British History, 2002. P. 16.

²⁷⁹ Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. С.113–114.

²⁸⁰ Нестерова С. Образ английской и американской женщины в представлении современников: последняя треть XIX – начало XX веков: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Самара: РГБ, 2004. 187 с.

тощо. Так, серед тих, хто здобув перший ступінь вищої освіти у 1920, 1930 та 1938 рр. було 27,8%, 28,8% та 24% жінок відповідно. Однак, коли йдеться про докторат, цей показник був нижчий із тенденцією до суттєвого падіння – 24,7%, 15%, 11% відповідно²⁸¹. Низькою була кількість жінок, що мали вищу освіту, і в СРСР. У 1927–1928 н. р. їх частка в загальній кількості студентів вищих та середніх спеціальних навчальних закладів становила 28%²⁸². А станом на 1939 р. з 1000 жінок 5 мали закінчену вищу освіту, водночас аналогічний показник для чоловіків становив 11 на 1000 осіб чоловічого населення; середню освіту (повну чи неповну) мали 85 жінок та 116 чоловіків на 1000 населення відповідної статі²⁸³. Тобто наприкінці 1930-х рр. як у Великій Британії, так і в СРСР усе ще спостерігався суттєвий дисбаланс у рівні освіченості чоловіків та жінок на тлі низької кількості здобувачів вищої освіти обох статей.

Попри вищезазначене, радянська влада в 1936 р. закріпила в конституції цілковиту рівність представників різних статей: «Жінці в СРСР надаються рівні з чоловіком права у всіх сферах господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя. Можливість реалізації цих прав жінок забезпечується наданням жінці рівного з чоловіком права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування й освіту, державною охороною інтересів матері й дитини, державною допомогою багатодітним і самотнім матерям, наданням жінці під час вагітності відпусток зі збереженням утримання, широкою мережею пологових будинків, дитячих ясел і садків» (стаття 122)²⁸⁴. Варто зазначити, що ця конституція вважається однією з найдемократичніших у світі, на відміну від режиму, який її розробив і затвердив. Звісно, у Великій Британії такої норми не було навіть на папері, адже ні суспільство, ні влада не були готові до неї на той час.

Отже, проблема надання політичних прав у XIX ст. вже перебувала на порядку денному активістів жіночого руху у Великій Британії й домінувала над іншими питаннями, пов'язаними з правовим статусом жінок у суспільстві. Натомість політична система Російської імперії до самого початку XX ст. не передбачала наявності загальнодержавного представницького органу, тому, перш ніж домагатися права голосу для тієї чи іншої частини населення, потрібно було створити такий орган. У зв'язку з цим жіночий рух у Росії в цей період орієнтувався насамперед на розширення прав в освітній, шлюбно-сімейній сферах, а також на ринку праці, і досяг на цій стежі чималих результатів.

²⁸¹ Bolton P. Education: Historical statistics (SN/SG/4252) // House of Commons Library. London, 2012. P. 20.

²⁸² Женщины и дети в СССР: Статистический сборник. С.59.

²⁸³ Население СССР: Справочник / Под общ. ред. Л. Володарского. М.: Политиздат, 1983. С. 122.

²⁸⁴ Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года. URL: <https://bit.ly/373S8JZ> (дата обращения: 22.02.2022).

Якщо британські суфражистки станом на початок ХХ ст., після декількох десятків років боротьби, повністю зосередилися на вимозі надати право голосу жінкам, то російські активістки, які з 1905 р. (часу появи Державної Думи) почали активно домагатися політичних прав, цією вимогою не обмежувалися й одночасно виступали за широке коло демократичних змін, як-от скасування смертної кари, розширення громадянських прав тощо.

Багато подібностей можна побачити, порівнюючи позиції політичних партій щодо надання жінкам виборчих прав у Росії та Великій Британії. Адже політичні еліти обох держав тривалий час не додавали до свої програмних документів положення про політичні права для жінок, хоча серед них була значна частина осіб, які підтримували цю вимогу. Однак у першій з них політичні процеси, спрямовані на перебудову принципів формування електорату на умовах паритету представників двох статей, протікали значно швидше. Адже російські політичні еліти задовольнили вимоги активістів після порівняно нетривалої боротьби (приблизно 12 років у Росії проти понад півстоліття у Великій Британії).

Практично повністю збігалися методи діяльності російських феміністок та британського конституційного крила суфражизму: вони готували та подавали до державних органів петиції, вдавалися до публічних промов, розповсюджували агітаційні листівки та брошури, мали власні ЗМІ, на шпальтах яких висвітлювали відповідну тематику, організували мітинги. Однак суттєво відрізнялася реакція влади на такі заходи. У Великій Британії вона тривалий час відверто ігнорувала суфражистів, а їхні прихильники мобілізувалися неохоче, на відміну від противників, внаслідок чого за роки суфражистських кампаній у суспільстві викристалізувався доволі потужний антисуфражистський рух. На противагу цьому соціум Російської імперії, який в 1917 р. сколихнули революційні події, і так був готовий до кардинальних політичних змін. Тому його політичні еліти порівняно швидко задовольнили вимоги надати жінкам право голосу. Жіноцтво ж, своєю чергою, зуміло швидко мобілізуватися, подати відповідну резолюцію й організувати велелюдний мітинг на її підтримку. І це попри те, що вони не мали за плечима десятків років досвіду боротьби за політичне рівноправ'я. Хоча в російському суспільстві рух опонентів таким змінам теж був, однак не здобув достатньої ваги.

Що ж до соціального складу жіночого руху у Великій Британії та Російській імперії, то для обох держав була характерна участь у ньому представниць багатьох прошарків населення, зокрема середнього та робітничого. Однак, якщо у Великій Британії у 1918 р. через майновий ценз право голосу насамперед здобули представниці середнього і вищого прошарків, то в Росії, після нетривалого існування загального виборчого права для обох статей на основі вікового цензу, внаслідок Жовтневої революції з числа електорату було виключено чимало представників середнього та вищого прошарків. Після захоплення влади більшовиками самостійний жіночий рух практично припинив діяльність. Водночас у Великій Британії після надання права голосу частині

жінок він і надалі функціонував, але зі значно меншою активністю, ніж у попередні роки.

У міжвоєнний період британські жінки становили вкрай низький відсоток серед депутатів Палати громад. Ставлення до них із боку колег-чоловіків було неприязне, щодо них побутувала низка стійких стереотипів, які негативно впливали на їхню кар'єру. Особливих кампаній із заохочення жінок до участі у великій політиці в цій країні не проводилося, на відміну від СРСР. Радянський уряд покладав великі надії на жінок як потужний трудовий ресурс, яким легко управляти, а тому вживав масштабних заходів із залучення їх до лав партії, на керівні посади підприємств і владних структур. Однак ставлення суспільства до жінок на керівних посадах у міжвоєнний період часто було негативне, як і у Великій Британії.

Аналізуючи спільне та відмінне в розвитку жіночого руху в міжвоєнний час, мусимо констатувати, що у Великій Британії він суттєво пішов на спад порівняно з попередніми десятиліттями, однак залишався самостійною низовою ініціативою. Тим часом у СРСР жіночий рух фактично перетворився на одне з численних знарядь влади з управління соціумом.

В обох країнах спостерігалися проблеми з рівною оплатою праці жінок. Так, у Великій Британії не були готові запровадити її принаймні на папері, а в Радянському Союзі – реалізувати це на практиці. Адже там так само спостерігалося витіснення жінок у малооплачувані сфери на тлі важкої економічної ситуації. Також обидва суспільства у 1930-х рр. відчули на собі посилення впливу «традиційних» цінностей. Хоча у випадку з СРСР необхідно зважати на те, що обмеження репродуктивних прав жінок, ускладнення процедури розлучення та інші заходи відбувалися на тлі їхнього активного влиття за сприяння уряду до сфер, які раніше вважалися «чоловічими». Йдеться, зокрема, про залучення їх до аероклубів, проходження парамілітарної підготовки тощо.

Аналізуючи загальну ситуацію у сфері гендерних відносин та забезпечення прав жінок у демократичній Великій Британії та тоталітарному Радянському Союзі, можна зробити висновок, що законодавство останнього та публічний дискурс його уряду були більш прогресивними. Розширення прав жінок у цих країнах здійснювалося по-різному. У Великій Британії ініціатива надійшла «знизу», як результат активної боротьби феміністок. Проте ні в Російській імперії, ні в Радянському Союзі не було масштабних феміністичних кампаній, і пропозиція закріпити за жінками низку раніше недоступних їм прав у різних сферах надійшла «згори» й була частиною задекларованого комуністичним режимом принципу рівності всіх громадян²⁸⁵.

²⁸⁵ Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / Під ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К.: Арт-Книга, 2015. С. 61; Shnyrova O. Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914–1917. P. 124–40.

Але чи були радянські законодавчі ініціативи у сфері прав жінок спрямовані на те, щоб надати останнім свободу вибору та урівняти їх із чоловіками? Аналіз гендерного укладу, що склався в СРСР, показує, що мотивом радянської влади для здійснення кроків щодо розширення прав жінок став не розвиток демократії, а намагання прилаштувати наявні ресурси до економічних потреб країни. Радянська емансипація була спрямована на піднесення виробництва, якому сприяв притік жінок-робітниць, та розвиток інших областей, де жінки могли бути ефективно використані для потреб партії, а потім кинуті напризволяще, коли потреба в них зникне. Війна виявилася однією з таких сфер²⁸⁶.

2.2. Участь жінок у парамілітарних організаціях міжвоєнного періоду.

У цьому підрозділі увагу буде зацентровано насамперед на тих організаціях, що функціонували на території Великої Британії та СРСР у міжвоєнний період²⁸⁷, і вважалися парамілітарними в значенні, поданому в словнику Мерріам-Вебстер. Тобто належали до сил, «сформованих за військовим зразком, зокрема, як потенційні допоміжні військові формування»²⁸⁸. Також тут термін «парамілітарний» застосовується у вужчому його значенні – для позначення «сил, створених чинним урядом» держави²⁸⁹. Варто підкреслити, що медсестринські організації та загальнодержавні програми підготовки 1920–1930-х рр.

²⁸⁶ Залеток Н. Становище британських та радянських жінок у суспільстві в міжвоєнний період: порівняльний огляд // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історичні науки. 2021. Том 32 (71) № 2. С. 105–112; Залеток Н. Фемінізм та право голосу для жінок в Російській імперії та Великій Британії на початку ХХ ст.: порівняльна характеристика // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історичні науки. 2021. Том 32 (71) № 1. С. 107–113; Залеток Н. Російські та британські жінки у боротьбі за право голосу: порівняльна характеристика // Science and innovations in the 21st century: матеріали I Всеукраїнської Інтернет-конференції студентів та молодих вчених (Мелітополь, 12 травня 2021 р.) Гуманітарні науки. Соціальні та поведінкові науки. Мелітополь: ТДАТУ, 2021. С.34–35; Залеток Н. Жінки в суспільному і політичному житті Великої Британії (друга половина ХІХ ст. – 1939 р.). Київ: ПФ «Фоліант», 2017. 300 с.; Залеток Н. Британська та радянська жінка в соціумі міжвоєнного періоду: порівняльний аналіз // Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців, аспірантів і здобувачів вищої освіти, м. Рівне, 13–14 травня 2021 року. Рівне: НУВГП, 2021. С. 349–351.

²⁸⁷ Zalietok N. The Soviet and British governments' policies concerning participation of women in paramilitary organizations of the interwar period // Український історичний журнал. Число 1. 2022. С. 127–136.

²⁸⁸ Paramilitary // Merriam-Webster's dictionary. URL: <https://bit.ly/3a19e4N> (date of reference: 22.02.2022)

²⁸⁹ Ibid.

залишаться поза увагою, оскільки вони не готували персонал, який офіційно міг виконувати бойові ролі під час війни.

Як уже було зазначено в попередньому підрозділі, жінки Великої Британії та Російської імперії відіграли важливу роль для своїх країн під час Першої світової війни, на офіційному рівні долучившись до роботи у спеціальних жіночих організаціях та навіть бойових формуваннях (останнє – суто російський досвід). Саме війна для обох суспільств стала відправною точкою для поступового залучення в тій чи іншій формі жіночих ресурсів на потреби армії.

Так, весна-осінь 1917 р. в Російській імперії ознаменувалися створенням, бойовим хрещенням та розформуванням жіночих батальйонів смерті. Ці батальйони були організовані з метою присоромити чоловіків-солдатів, підвищити бойовий дух, припинити дезертирство, невиконання наказів та інші негативні явища, які стрімко набирали обертів в армії. І хоча безпосередню участь у боях брав тільки Ударний батальйон смерті під командуванням М. Бочкарьової, створювалися й інші підрозділи. Ставлення до жінок, які служили в таких формуваннях, з боку побратимів було негативне і навіть презирливе. Їх називали «дівчатами легкої поведінки», хоча це були такі ж солдати, яких так само готували до участі в бойових діях, і частина з них побувала на полі бою. Набір до жіночих батальйонів припинився в серпні 1917 р., а в листопаді їх розформували²⁹⁰. Доброволиць, які прагнули приєднатися до таких батальйонів, було чимало²⁹¹.

У Великій Британії жінок безпосередньо до боїв у 1914–1918 рр. залучити не намагалися, проте для консервативного соціуму було складно пережити навіть, здавалося б, не вельми революційні зміни у формах їх долучення до воєнних зусиль, запроваджені внаслідок утворення спеціальних жіночих допоміжних організацій, багато з яких постало наприкінці війни. Так, ще до війни, в 1907 р., був заснований Медсестринський корпус першої допомоги (The First Aid Nursing Yeomanry) (далі – МКПД). Функції членкинь організації виходили за межі медсестринських – серед них були водійки й автомеханікині, відповідальні за продовольче постачання тощо. У 1917 р. було створено Жіночий армійський допоміжний корпус (The Women's Army Auxiliary Corps) (далі – ЖАДК); Жіночу Королівську військово-морську службу (The Women's Royal Naval Service) (ЖКВМС); в 1918 р. – Жіночі Королівські повітряні сили (The Women's Royal Air Force) (далі – ЖКПС). Обов'язки учасниць цих формувань обмежувалися небойовими, однак багато з видів робіт, які їм довелося виконувати, суспільство відносило до так званих «чоловічих». Порядки ж у них були схожі до військових, так само як і уніформа. Тому сам факт функціонування таких організацій при армії суттєво підважував наявний на той час у Великій

²⁹⁰ Абашева Ж. В. Московский женский батальон смерти в годы Первой мировой войны: из истории создания. С. 137–141.

²⁹¹ Лабур О. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з лютого 1917 р. в Україні // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2019. № 49. С. 52–53.

Британії гендерний уклад. Але впродовж 1919–1921 рр. ЖАДК, ЖКВМС та ЖКПС розформували через брак коштів на утримання і стійкі упередження щодо доцільності військової служби жінок, нехай навіть на небойових посадах. МКПД та Жіночий легіон функціонували і після Першої світової війни, і здебільшого виконували логістичні функції при армії.

Варто зазначити, що впродовж міжвоєнного періоду британський уряд мало уваги приділяв заходам, спрямованим на створення та підтримання системи цивільної оборони, розвиток резервних добровольчих служб, які у разі війни могли б постачати кадри для армії. По-перше, давалася взнаки економічна криза, яка перешкоджала виділенню значних коштів на ці заходи. По-друге, в 1930-х рр. Велика Британія сподівалася, що мир вдасться зберегти завдяки політиці умиротворення агресора, а отже, підтримка ініціатив, спрямованих на підготовку до війни, не перебувала на порядку денному її уряду. У той період він виступав проти активної відсічі загарбницьким діям деяких держав у різних частинах світу. Наприклад, було вирішено вважати неприйнятним для себе збройно допомогти Франції, яка бажала застосувати силу і витіснити німецькі війська, що в березні 1936 р. окупували Рейнську область, але самотужки впоратися не могла²⁹². Позиція деяких британських політиків, які виступали за рішучі дії, наприклад, В. Черчилля, не бралася до уваги²⁹³. Хоча згодом сам А. Гітлер та німецький генерал Г. Гудеріан зізнавалися, що збройна відсіч їхнім військам у березні 1936 р. могла кардинально змінити перебіг подій і навіть призвести до падіння чинного на той час у Німеччині режиму²⁹⁴. Проте британська влада повністю усвідомить провал своєї політики тільки на початку війни.

За урядування С. Болдуїна в країні побутували дві стратегії модернізації сухопутної армії – континентальна та обмежена. Прихильники першої (військовий міністр А. Дафф Купер та керівник генштабу С. Деверелл) наполягали на необхідності спрямувати значні зусилля та кошти на зміцнення армії та пошук союзників. Прихильники другої (прем'єр-міністр С. Болдуїн та канцлер державної скарбниці Н. Чемберлен) наполягали на уповільненні гонки озброєнь і спрямуванні зусиль на розвиток дипломатичних відносин, завдяки яким передбачалося уникнути збройного конфлікту²⁹⁵. Протиборство цих таборів, у якому,

²⁹² Cabinet 18 (36) Meeting of the Cabinet to be held in the Prime Minister's Room, House of Commons, on Wednesday, 11th March, 1936, at 6.0 p.m. // The National Archives (United Kingdom). Catalogue Reference: CAB/23/83. Image Reference: 0018.

²⁹³ Bell P. 'Thank God for the French Army': Churchill, France and an Alternative to Appeasement in the 1930s // Britain in Global Politics. Vol. 1. Palgrave MacMillan, 2013. P. 175–176.

²⁹⁴ Tournoux J. R. Petain et de Gaulle. Paris: Plon, 1964. P. 159; Bullock A. Hitler: A Study in Tyranny. London: Odhams, 1952. P. 135.

²⁹⁵ Ражев А. Сухопутная армия Великобритании в 1935-1939 гг.: модернизация стратегии и политика умиротворения: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Екатеринбург, 2014. С. 21–22.

зрештою, взяли гору прихильники дипломатії, стало на заваді розвитку воєнного потенціалу й мало безпосередній негативний вплив на політику щодо створення й підтримання діяльності жіночих служб.

Водночас у британському суспільстві налічувалося й чимало тих, хто усвідомлював невідворотність воєнного конфлікту в найближчому майбутньому. Серед них – активні учасниці Першої світової війни, які періодично порушували питання щодо функціонування в тій чи іншій формі жіночих організацій. Е. Хелен, маркіза Лондондеррі та Леді Х. Гвін-Вон влітку 1934 р. розпочали роботу над створенням нового Жіночого легіону, у якому мала б бути окрема секція з підготовки офіцеров, з яких мав би поповнюватися особовий склад допоміжних жіночих організацій у воєнний час. Навесні 1936 р. пропозиція потрапила на розгляд підкомітету з жіночого резерву Комітету імперського захисту під головуванням сера У. Г. Гріна. Зрештою в комітеті дійшли висновку, що створення нового Жіночого легіону як незалежної організації з урядовими повноваженнями є небажаним, оскільки спричинить хаос під час набору у воєнний час, крім того, на це немає коштів. Тоді уряд вирішив, що із рекрутуванням жінок до допоміжних організацій та на роботи в пріоритетних у часи війни галузях промисловості цілком впорається Міністерство праці. Водночас комітет усе ж визнав необхідність підготовки офіцеров для допоміжних жіночих організацій. А тому влітку 1936 р. замість нового Жіночого легіону постала Служба екстреної допомоги на чолі з Х. Гвін-Вон²⁹⁶. Офіційно нарівні з МКПД та «старим» Жіночим легіоном її визнали тільки наприкінці 1937 р. За час самостійного існування до її лав увійшло і пройшло вишкіл приблизно 400 доброволиць²⁹⁷.

В 1938 р. британський уряд усе ще сподівався, що війни вдасться уникнути й радів «здобуткам» Мюнхенської конференції, під час якої було підписано угоду про передавання Судетської області Німеччині (30 вересня 1938 р.) та спільну декларацію Великої Британії та Німеччини, згідно з якою уряди двох країн зобов'язувалися вирішувати всі непорозуміння винятково через консультації. На засіданні Кабінету міністрів тодішній прем'єр-міністр Н. Чемберлен із полегшенням заявив, що «тепер ми можемо спокійно вважати кризу (спричинену зазіханням німців на Судети – Авт.) завершеною»²⁹⁸.

Попри це у Великій Британії заходи з підготовки до ймовірного вторгнення з боку іноземних держав усе ж таки активізувалися. Уряд почав налагоджувати систему цивільної оборони й поступово змінив свою думку щодо створення жіночого резерву.

²⁹⁶ Crang J.A. The revival of the British women's auxiliary services in the late nineteenth-thirties. P. 346; Gould J. M. The women's corps the establishment of women's military services in Britain. P. 363, 366.

²⁹⁷ Gould J. M. The women's corps the establishment of women's military services in Britain. P. 364.

²⁹⁸ Cabinet 47 (38). Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W.1., on Friday, 30th September, 1938, at 7.30 p.m. // The National Archives (United Kingdom). Catalogue Reference: CAB/23/95. Image Reference:0011. P. 280, 289.

У квітні 1937 р. Міністерство внутрішніх справ ініціювало створення Служби повітряного нагляду (Air Raid Warden's Service). З 1 січня наступного року, відповідно до Закону про запобігання повітряним атакам, на місцеву владу покладался обов'язок із набору та підготовки територіальних загонів цивільної оборони. У великих містах створювали бомбосховища й розробляли плани евакуації, для населення було випущено 34 млн протигазів²⁹⁹.

Для підготовки жінок до роботи в цивільній обороні в червні 1938 р. була створена Жіноча добровольча служба (The Women's Voluntary Service). До війни до неї вдалося залучити 336 тис. осіб, а впродовж збройного конфлікту ця кількість сягнула 1 млн жінок. Ця організація готувала наглядчак для служб протиповітряної оборони, волонтерок для польових кухонь, центрів відпочинку для потерпілих унаслідок бомбардування, їдалень для військовослужбовців, супровідниць для евакуйованих дітей. Її члени також допомагали розповсюджувати одяг серед тих, хто втратив домівки, діставати речі з-під завалів, і навіть латати шкарпетки для британських та американських військовослужбовців. Робота ця не оплачувалася. Навіть форму (сіро-зелений твідовий костюм, червоний джемпер та фетрову шляпу) членкиням Жіночої добровольчої служби довелося придбати власним коштом³⁰⁰.

На перших порах британці неохоче зголошувалися проходити тренування з цивільної оборони, тому урядові довелося запустити досить масштабну агітаційну кампанію. Організаціям рекомендували чітко продумати свою агітацію і вибудувати її навколо потреб населення, переконати його в необхідності стати її членами. На початку 1939 р. прем'єр-міністр Н. Чемберлен виступив на каналі ВВС, заявивши, що приєднання британців до організацій цивільної оборони та добровольчого резерву є запорукою успішного відбиття можливих атак на країну. У газетах активно мусували твердження про те, що нова війна «не матиме поділу на цивільних та військових; чоловіків, жінок та дітей», тож і захищатися змушені будуть усі категорії населення³⁰¹.

Водночас влада нарешті погодилася на пропозицію створити добровольчий жіночий резерв і вирішила зробити його частиною Територіальної армії³⁰². Так, у вересні 1938 р. було засновано Допоміжну територіальну службу (ДТС), фактичну правонаступницю Жіночого допоміжного армійського корпусу, який функціонував у 1917–1921 рр. До її складу увійшли три чинні на той час організації з підготовки жінок – Служба екстреної допомоги, Жіночий легіон, МКПД. Жінки ставали членкинями ДТС добровільно й залишали за собою статус цивільних осіб. В організації діяла сувора дисципліна, наближена до військової. Підрозділи ДТС формувалися в кожному графстві, очолювали їх коменданти.

²⁹⁹ Maartens B. To Encourage Inspire and Guide // Media History. 2015. Vol. 21, no. 3. P. 330.

³⁰⁰ The Women's Voluntary Service (WVS) // The National Archives. URL: <https://bit.ly/2ZQMW5x> (date of reference: 22.02.2022).

³⁰¹ Maartens B. To Encourage Inspire and Guide. P. 332, 333.

³⁰² Територіальна армія – волонтерський резерв британської армії.

Навчання мало проходити в приміщеннях місцевих громад, а також під час щорічного кемпінгу³⁰³.

Наприкінці вересня 1938 р. було оприлюднено умови служби та напрями набору до організації. Зокрема, шукали водійок автомобілів, офісних працівниць, фахівчинь різних спеціальностей (поварок, санітарок, комірниць тощо). Було оголошено про готовність набрати до лав ДТС 25 тис. жінок (з них 2 тис. на посади офіцерок та 23 тис. – на посади різних спеціальностей). Проте до початку війни вдалося набрати лише 17,6 тис. жінок, і це попри те, що вони частіше за чоловіків зголошувалися на добровільних засадах поповнювати територіальний резерв³⁰⁴.

На перших порах набір до ДТС був організований на низькому рівні: не було чітко розроблених критеріїв набору, заходи з рекрутування спрямовувалися лише на певні прошарки суспільства тощо. У листопаді 1938 р. у Палаті громад депутатка від Лейбористської партії Е. Вілкінсон в іронічно-обурливій формі запитала військового міністра Л. Гор-Белішу, чи він справді вважає, що той факт, що аж 40% членкинь ДТС є вихідцями «... із дуже вузького соціального середовища (вищого прошарку суспільства – Авт.), є мудрим рішенням для організації, що, як очікується, має стати національною, і чи він дійсно вважає, що статус доброї господині Мейферу – це саме та кваліфікація, яка потрібна для членства в ній?»³⁰⁵. Е. Вілкінсон висловила невдоволення тим, що управління ДТС здійснюється представницями аристократії, вважаючи, що це має своїм наслідком небажання агітувати робітниць приєднуватися до лав служби. Не влаштували парламентарку й наявні апікаційні форми для кандидаток у її члени. Вона зазначила, що в них буцімто немає місця для відомостей про кваліфікацію претенденток, їхні навички й досвід роботи. Щоправда, військовий міністр це заперечив, запевнивши, що відповідний розділ в анкеті є³⁰⁶.

До ДТС зараховували жінок певного віку. Одружених або самотніх жінок віком 18–47 років підшуковували для служби в рідній країні та за кордоном, жінок старшої вікової категорії (47–55 років) – тільки для служби неподалік їхніх домівок. Тривалість служби на неофіцерських посадах становила 4 роки з можливістю продовження, офіцерок же набирали на невизначений термін. Уніформу жінки повинні були придбати собі самі, на це їм надавали 16 фунтів стерлінгів³⁰⁷. Їм мали оплачувати також відрядження та навчання. Однак фінансування цих активностей було значно нижчим, ніж у добровольців Територіальної армії³⁰⁸.

³⁰³ Crang J.A. The revival of the British women's auxiliary services in the late nineteenth-thirties. P. 350–351.

³⁰⁴ Ibid. P. 350–351; Harris C. Women at war in uniform 1939–1945. P. 12.

³⁰⁵ Auxiliary Territorial Service (15 November 1938) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1938. Vol. 341. Cols. 670–673.

³⁰⁶ Ibid. P. 673.

³⁰⁷ Harris C. Women at war in uniform 1939–1945. P.11; Auxiliary Territorial Service (Uniforms) (07 March 1939) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1939. Vol. 344. Col. 1937W.

³⁰⁸ Auxiliary Territorial Service (25 July 1939) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1939. Vol. 350. Cols. 1231–1232.

Несправедливість щодо членкинь ДТС спостерігалася і в присудженні нагород за участь у турнірах. Так, в 1939 р. учасниця організації міс Фостер продемонструвала високі результати зі стрільби на щорічних змаганнях під час Зустрічі Бізлі Національної стрілецької асоціації Великої Британії. Проте Королівську медаль – нагороду для найкращого стрільця Територіальної армії – їй не вручили, посилаючись на те, що вона членкиня ДТС, а не Територіальної армії, а отже, присудження їй медалі буде порушенням правил, встановлених Стрільською асоціацією Територіальної армії³⁰⁹. Водночас у СРСР таких проблем не було. Там охочі жінки, успішно пройшовши відповідне тренування і виконавши нормативи, могли здобути значок «Ворошиловського стрільця» нарівні з чоловіками (рис. 1).

У мирний час членкині ДТС мали пройти щонайменше 10 вишколів на рік та взяти участь в одному спеціальному польовому навчанні тривалістю 7–15 днів³¹¹. Платня добровольців становила 2/3 від оплати чоловіків на аналогічних посадах. Як зазначає К. Гарріс, на перших порах до ДТС не набирали громадянок інших держав, побоюючись, що серед них можуть бути шпигунки. Після початку війни від цього правила частково відійшли. Крім того, було заборонено приєднуватися до організації працівницям урядових установ, медсестрам Добровільних допоміжних загонів, жінкам, які служили в Цивільній групі протиповітряної оборони або мали досвід роботи в науковій, технічній сферах, були висококваліфікованими працівницями заводів³¹², позаяк вважалося, що більше користі державі вони принесуть під час виконання обов'язків на своїх місцях роботи чи служби.

Рис. 1. Підготовка «Ворошиловських стрільців» 2-го ступеня в Харківському педагогічному інституті³¹⁰

³⁰⁹ Auxiliary Territorial Service (Bisley Rifle Meeting) (25 July 1939) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1939. Vol. 350. Cols. 1287–1288W.

³¹⁰ Подготовка «Ворошиловских стрелков» 2-й ступени в Харьковском педагогическом институте. 28.04.1940 // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-598.

³¹¹ Harris C. Women at war in uniform 1939–1945. P. 27–28.

³¹² Ibid. P. 24.

З огляду на той факт, що ДТС не мала можливості якісно підготувати фахівців для Королівських повітряних сил, навесні 1939 р. розпочалася підготовка до створення окремої служби. Наприкінці червня з'явилися Жіночі допоміжні повітряні сили (ЖДПС), їх першою очільницею стала Дж. Трефусіс-Форбс (рис. 2)³¹³. Членкині формування так само на перших порах мали цивільний статус. Тут готували керівниць для жіночого персоналу відомства – поварок, водійок, клеркинь, відповідальних за тканини для повітряних куль тощо. Напередодні війни до ЖДПС було набрано 1,7 тис. жінок³¹⁴. Однак вони не встигли пройти гідну підготовку до початку воєнних дій, адже керівництво відправило їх у відпустки на липень та серпень 1939 р.

У квітні 1939 р. було відновлено ЖКВМС. Осередки організації створювалися навколо основних морських портів, до них набирали жінок 18–50-річного віку³¹⁶. ЖКВМС також мала цивільний статус, а її членкині обіймали посади поварок, клеркинь, стюардес, водійок, зв'язкивиць. Напередодні війни вона налічувала 1 тис. осіб³¹⁷.

Держава всіляко намагалася підкреслити престижність служби в національних добровольчих формуваннях різного штибу. Крім потужної кампанії в ЗМІ вона також організовувала публічні дійства. Навесні 1939 р. відбулося декілька демонстрацій регулярних, резервних сил та сил цивільної оборони.

Рис. 2. Фотопортрет
Дж. Трефусіс-Форбс
(24 травня 1943 р.)³¹⁵.

³¹³ Women's Auxiliary Air Service // The Advocate. 1939. July 3. P. 2; Women's Service Auxiliary Air Force to Be Formed // The Daily Advertiser (Wagga Wagga, NSW). 1939. July 3. P. 1.

³¹⁴ Crang J.A. The revival of the British women's auxiliary services in the late thirties. P. 353.

³¹⁵ Jane Trefusis Forbes. URL: <https://bit.ly/3p4cFV5> (date of reference: 22.02.2022).

³¹⁶ Harris C. Women at war in uniform 1939-1945. P.13.

³¹⁷ Crang J.A. The revival of the British women's auxiliary services in the late thirties. P. 353.

А 2 липня 1939 р. у Гайд Парку в Лондоні відбувся масштабний збір добровольчих служб, мета якого – залучити до своїх лав ще більше учасників. На ньому були присутні і представниці від жіночих організацій. Членкині та члени добровольчих служб вишикувалися від Гайд Парку до Гросвенор-сквер. Від регулярної армії в події брала участь колона мотоциклів, вантажівок та бронетранспортерів. Міністерство авіації надало для заходу 6 повітряних куль, а музичний супровід забезпечував оркестр гвардійської бригади. Записатися до лав добровольців можна було безпосередньо під час дійства. Варто зазначити, що заходи уряду досягли мети й серед британців знайшлося чимало охочих – станом на початок Другої світової війни в цивільній обороні, допоміжних службах та добровольчому резерві налічувалося вже 1,9 млн осіб³¹⁸.

Що стосується СРСР, то його підхід щодо залучення жінок до служби в армії і членства в парамілітарних організаціях мав суттєві відмінності. Безумовно, він вписувався в загальнодержавну політику. У міжвоєнний період Радянський Союз, під гаслами створення системи колективної безпеки в Європі, намагався втілити в життя свої геополітичні інтереси: «керівництво СРСР нав'язувало власне розуміння механізму захисту третіх країн, які могли стати жертвами агресії, прощтовхувало ті положення..., які закріплювали б за ним право втручатися у внутрішні справи таких країн, як Польща, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія»³¹⁹. Звісно, потенційні держави-партнери (Велика Британія, Франція) не хотіли погоджуватися на такі умови, тому перемовини з ними неодноразово заходили в глухий кут. По-різному складалися взаємини СРСР із Німеччиною, особливо після приходу до влади А. Гітлера³²⁰. Чітко усвідомлюючи невідворотність майбутніх збройних конфліктів та своєї участі в них, СРСР активно нарощував військову міць. У межах індустріалізації, в умовах суворої секретності відбувалося переозброєння країни³²¹.

Фактично більшовики від самого приходу до влади вирішили використати жінок для утримання та зміцнення своїх позицій силовими методами. Під час Громадянської війни, в 1920 р., за даними А. Богат, у Червоній армії перебувало 73858 жінок, з яких 1854 загинули, а 53 нагороджені орденом Червоного прапора. Водночас дослідниця Ю. Іванова наводить загальну цифру в понад 60 тис. учасниць збройного конфлікту 1917–1922 рр.³²². Вони служили кулеметницями, політрукинями, розвідницями, зв'язкивицями, саперками тощо. Жінок до армії залучали здебільшого на добровільних засадах, виняток становили лікарки та

³¹⁸ Maartens B. To Encourage Inspire and Guide. P. 335–336.

³¹⁹ Рамазанов Ш. Зовнішня політика Радянського Союзу у міжвоєнний період (1930-ті – початок 1940-х рр.) // Сторінки історії. 2017. № 44. С. 108.

³²⁰ Там само. С. 108.

³²¹ Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. К.: «Основи», 2020. С. 991.

³²² Кирюшина Т., Паршина В. «Раз война, значит, нужно на фронт». Советские женщины-военнослужащие в 1920–1940-е годы // Военно-исторический журнал. №. 2015. С. 63–64.

студентки медичних вищих навчальних закладів, яких мобілізували. Проте це не мало своїм наслідком масову службу жінок в армії в міжвоєнні роки. Лише деякі з них змогли стати кадровими військовими³²³.

На відміну від влади Великої Британії, уряд СРСР у міжвоєнний час, а особливо у 1930-ті рр., приділяв значно більшу увагу розвитку воєнного потенціалу. За словами історика Н. Дейвіса, «Ленінський НЕП чимало зробив для відновлення соціально-економічної рівноваги, проте нітрохи не сприяв утвердженню комуністичних ідеалів або підготовці Радянського Союзу до сучасної війни. Отож, упевнений у своїй необмеженій владі, Сталін узявся до карколомної програми, яка за десять років мала витворити зі СРСР першорядну військово-промислову державу»³²⁴.

СРСР розглядав своє населення як вкрай необхідний на війні ресурс, а тому не збирався нехтувати жодною з його категорій, зокрема жінками. Хоча, варто наголосити, одночасно влада очікувала від них і виконання своїх «природних» обов'язків із народження та виховання дітей, підтримки побуту, орієнтованості на сім'ю тощо (див. пункт 2.1 розділу 2). Звісно, це не могло не позначитися на політиці уряду щодо умов залучення жінок до служби та участі в парамілітарних організаціях.

На відміну від Великої Британії, у СРСР не створювалися суто жіночі організації для підготовки резерву для збройних сил. Фактично до цього процесу залучалося багато організацій та рухів, до завдань яких, на перший погляд, це не входило, наприклад, комсомол (Всесоюзна ленінська комуністична спілка молоді), піонерська організація тощо. Їхні члени та членкині брали участь у тренуваннях, навчаннях та змаганнях, що мали на меті підготувати населення до активної участі в майбутній війні. У 1927 р. було засновано Товариство сприяння обороні, авіаційному й хімічному будівництву (Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству) (далі – ТСОАВІАХІМ). Метою діяльності організації було підвищення обороноздатності країни завдяки проведенню військової підготовки населення, патріотичному вихованню, а також розвитку авіаційної та хімічної промисловості.

Структура ТСОАВІАХІМу базувалася на територіально-виробничому принципі. Найнижчою ланкою організації вважався осередок на чолі з відповідальним секретарем. Осередки об'єднувалися в районні, губернські, крайові, окружні, обласні та республіканські організації, які очолювала рада організації. У співпраці з комсомолом ТСОАВІАХІМ постачав учнів до шкіл військово-повітряного флоту, заснував гуртки протиповітряної оборони, де охочих навчали захисту від повітряно-хімічних атак³²⁵.

³²³ Там же. С.66.

³²⁴ Дейвіс Н. Європа: Історія. С. 990.

³²⁵ Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству СССР (ОСОАВИАХИМ). 1927–1948 // Государственный архив Российской Федерации. URL: <https://bit.ly/3sWtinU> (дата обращения: 22.02.2022).

Станом на початок німецько-радянської війни загальна чисельність членів ТСОАВІАХІМу становила 13 673 840 осіб. Організація складалася зі 156 тис. навчальних груп, 26680 команд та 3500 загонів, у яких військові спеціальності здобували 2,6 млн осіб³²⁶. Тренування включало в себе фізичну, тактичну та стрілецьку підготовку. Навчали добровольців командири запасу, умови навчання наближалися до бойових³²⁷.

Практично від початку створення організація орієнтувалася як на чоловіків, так і на жінок. Зокрема, 9 червня 1927 р. Центральна рада ТСОАВІАХІМу ухвалила постанову «Про роль жінки в справі оборони країни» та створила спеціальну секцію для проведення агітації серед жінок. У бюлетені організації активно розвивали тему різних форм їх участі у війнах попередніх років і закликали належним чином підготуватися до прийдешніх збройних конфліктів, пройшовши підготовку в лавах ТСОАВІАХІМу: «... жінка, яка працює, має бути підготовлена не тільки до ролі санітарки або сестри милосердя, а й до цілої низки інших великих допоміжних і спеціальних військових завдань в армії й тилу. Зростання жіночої праці під час імперіалістичної війни спостерігалось в низці галузей виробництва, які мають особливо важливе значення. За два з половиною року війни силами жінок і чоловіків, які не підлягали призову в армію, було замінено 700 тисяч робітників, які вирушили на фронт. Досвід імперіалістичної й нашої громадянської воєн дають нам приклади служби жінок в армії. Історія громадянської війни багата прикладами участі жінок у бойових загонах на політичних і стройових посадах. Ми знаємо, що під час оборони цілої низки промислових районів працівниці вливалися в робітничі батальйони й зі зброєю в руках захищали свої фабрики й заводи»³²⁸.

Цікавими в контексті нашого порівняльного дослідження є спільні риси в публічному дискурсі, спрямованому на заохочення жінок оволодівати спеціальними військовими знаннями та навичками, поповнювати лави організацій із цивільної оборони та армійського резерву. Зокрема, як у СРСР, так і у Великій Британії активно мусувалася теза про те, що під час нової війни не буде чіткої межі між фронтом та тилом. В одній з агітаційних брошур за 1927 р., орієнтованій на робітниць та селянок, стверджувалося, що їм «потрібно вміти поводитися зі зброєю. Потрібно вміти користуватися протигазами. Потрібно знати, як надати допомогу отруєному газом. У прийдешній війні не тільки Червона армія на полях битви буде стикатися з ворогом. Кордон між тилом і фронтом

³²⁶ История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том третий. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. С. 405–406.

³²⁷ Кулабухов Н., Исаев А., Федирко О. Добровольные оборонные организации на Дальнем Востоке СССР как форма организации политико-идеологической работы среди населения в 1920-1930-е гг. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2017. № 6–1(80). С. 97.

³²⁸ Бюллетень Осоавиахима. 1927. № 17. С. 9; Памятка активиста Осоавиахима. Для деревенских организаций (Приложение к журналу «Осоавиахим») / Под ред. Д.Е. Липелиса. М., 1930. С. 51–55.

буде стертий. Противник буде спрямовувати свою увагу й на тил. Противник буде намагатися посяяти паніку серед мирних жителів»³²⁹. У британських ЗМІ активно поширювали аналогічні твердження, але вже під час власної кампанії із залучення добровольців до Територіальної армії та служб цивільної оборони, яка розпочалася десятьма роками пізніше³³⁰.

О. Ніконова зазначає, що «з погляду механізмів функціонування сталінського режиму парамілітарна організація ТСОАВІАХІМ не тільки виступала транслятором патріотичних символів і норм патріотичної поведінки, а і відіграла роль інституційного “полігону” для випробування способів включення жінок у мобілізаційні плани тоталітарної держави»³³¹. Кампанія із залучення жінок до організації виявилася доволі успішною, хоча її результати відрізнялися в окремих республіках. Наприклад, як зазначає українська історикиня К. Кобченко, «в УСРР невдовзі після відкриття у 1927 р. республіканської організації ТСОАВІАХІМу частка жінок серед її членів становила 15% (45 тис. осіб), через три роки вона зросла до 18%, а кількість українських жінок, які тоді навчалися в створених товариством стрілецьких гуртках, на курсах радисток та телеграфісток, сягнула 25 тис. і надалі збільшувалася»³³². Водночас, за даними П. Мухаметова, аналогічні показники для БАРСР у 1933 р. були суттєво меншими. Так загалом в організації налічувалося 136 663 учасників, з них 4 тис. становили жінки (2,9%). Проте чисельність членів організації зростала і станом на початок 1941 р. у ній було вже 1 575 716 осіб, з яких жінки становили 20,68% (326 005 осіб)³³³.

Жінок також активно заохочували брати участь у спортивних змаганнях у різних сферах (авто- і мотопробіги, авіаперельоти, кінні змагання тощо³³⁴), встановлювати рекорди. Так, у 1936 р. відбувся Перший жіночий автопробіг за маршрутом «Москва – Ярославль – Іваново – Горький – Казань – Уфа – Челябінськ – Петропавловськ – Атбасар – Карсак-пай – Джусади – Иргиз – Сталінград – Ростов-на-Дону – Дніпропетровськ – Київ – Мінськ – Москва». Автоколонну з 15 автівок (10 легкових (ГАЗ-А) та 5 пікапів) очолювала командорка А. Волкова. Загальна кількість учасниць пробігу становила 45 жінок родом із Москви, Ленінграда, Горького та Ярославля. Серед пропагандистських цілей автопробігу

³²⁹ Богат А.П. Работница и крестьянка на страже СССР. М.: Московский рабочий, 1927. С. 9; Никонова О. ОСОАВИАХИМ и военно-патриотическое воспитание населения в Уральском регионе (1927–1939 гг.): автореф. дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. Челябинск, 2013. С. 28.

³³⁰ Maartens В. To Encourage, Inspire and Guide. P. 332, 333.

³³¹ Никонова О. Как из крестьянки Гайдиной сделать Марину Раскову, или О теории и практике воспитания советских патриоток // Новое литературное обозрение. 2011. Вып. 6, № 112. URL: <https://bit.ly/3kCt13B> (дата обращения: 22.02.2022).

³³² Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу. С. 66–67.

³³³ Мухаметов П. Военно-патриотическая и оборонно-массовая работа в Башкирской АССР в 1933–1945 гг.: дисс. ... докт. ист. наук.: 07.00.02. Уфа, 2017. С. 96.

³³⁴ Авиновицкий Я. Л. Защита отечества есть священный долг каждого гражданина СССР. Москва : Партиздат, 1937. С. 82.

були популяризація «Сталінської» конституції (їй же цей захід був присвячений), демонстрація можливостей жінки, яка керує автомобілем у різних умовах, і, як би абсурдно це не виглядало, роз'яснювальна робота серед населення щодо необхідності закону про заборону абортів³³⁵. Як бачимо, остання ціль дуже чітко демонструє характер «свободи» радянської жінки 1930-х рр., яка була жорстко обмежена партійними потребами на тому чи іншому етапі розвитку СРСР. Проте в тодішньому публічному дискурсі побутувала зовсім інша, нав'язана згори, думка про цілковиту рівність статей. Так, у відповіді на вітання Й. Сталіна з успішним завершенням Першого жіночого автопробігу А. Волкова та її заступниці С. Орлова наголосили: «Те, що ми зробили, під силу будь-якій жінці Радянського Союзу. У нашій країні жінки вільні та сильні. Перед ними відкриті всі шляхи. Радянська жінка – повноправна громадянка своєї великої батьківщини, горда, вільна, смілива, незламна в боротьбі. Ці якості виховує в нас Ви. І Вам, великий, рідний товаришу Сталін, ми завдячуємо нашою перемогою»³³⁶.

У 1938 р. льотчиці В. Гризодубова, П. Осипенко та М. Раскова встановили рекорд із дальності безпосадкового перельоту серед жінок, здійснюючи безпосадковий переліт із Москви до Комсомольська-на-Амурі. Через складні погодні умови їм не вдалося приземлитися в запланованому місці й довелося вдатися до екстреної аварійної посадки. Однак усі троє вижили й були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Проте не варто думати, що освоєння жінками професій, у яких на той час домінували чоловіки, давалося легко через буцімто досягнуте рівноправ'я статей. Нерідко тим із них, які надихнулися мотиваційною риторикою, і вирішили освоїти такий фах, доводилося бути навіть кращими за середньостатистичних колег-чоловіків, щоб їх помітили і визнали. Про скептичне, упереджене ставлення до себе з боку наставників чоловічої статі заявляли навіть відомі в майбутньому на весь Радянський Союз жінки, наприклад льотчиці В. Гризодубова та М. Долина³³⁷.

З 1931 р. для всього цивільного населення СРСР віком 10–60 років було запроваджено спеціальну програму фізичної підготовки в межах державної програми патріотичного виховання – ГПО («Готовий до праці та оборони»). Тим, хто виконав відповідні нормативи, присвоювали значки ГПО відповідного ступеня. Станом на 1936 р. серед працівників машинобудівної, кам'яновугільної та текстильної промисловості, а також чорної металургії значок ГПО I (базового) ступеня здобули в середньому 33% чоловіків і 10% жінок, а ще 17 і 12% відповідно на момент опитування саме завершували складання нормативів³³⁸.

³³⁵ Марасанова В., Созинов И. Испытательные пробеги ярославских предприятий в период индустриализации: опыт решения технических и идеологических задач // Экономическая история. 2016. № 3 (34). С. 77.

³³⁶ Первый женский автопробег // За рулём. 1936. № 20. С. 1.

³³⁷ Долина М. Дочери неба: «дневные ведьмы» на пикировщиках. С. 23; Наумов В. Валентина Гризодубова // Физкультура и спорт. 1938. № 3. С. 6.

³³⁸ Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу. С. 69, 77.

Важливими для порівняння є особливості набору на навчання цивільній обороні та службу в парамілітарних організаціях у Великій Британії та СРСР у контексті пропагованих владою та суспільством гендерних ролей. У Великій Британії жінок рекрутували з огляду на відведену для них суспільством функцію піклування про дітей, хворих і літніх людей, а чоловіків – з огляду на функцію захисників³³⁹. Всіляко підкреслювалася допоміжна роль британок при армії, відкидалася можливість їхньої участі в боях. Так, в одному зі своїх есе – «Жінки у війні» («Women in War»), яке побачило світ у лютому випуску місячника «The Strand Magazine»³⁴⁰ в 1938 р., відомий британський політик В. Черчилль вельми однозначно окреслив своє ставлення до участі жінок у збройних конфліктах на бойових посадах. Він вважав, що таке можливе лише у варварських суспільствах, яким притаманний низький рівень розвитку. Однак для «цивілізованих» соціумів, до яких належить й сучасне В. Черчиллю британське суспільство, огидною є навіть сама думка про ймовірну присутність жінок як бійчинь на фронті³⁴¹. В. Черчилль відверто симпатизує укладу, що відводить жінкам роль жертв, які потребують захисту, і вважає його потужною мотивацією для чоловіків йти на війну. Натомість, на його думку, сучасний йому феміністичний рух намагається позбавити жінок такого привілею³⁴². Допустимі ж форми участі жінок у збройному конфлікті були визначені В. Черчиллем у цьому та іншому есе, виданому 27 березня 1938 р. на шпальтах «The Sunday Chronicle»³⁴³. Найбільш прийнятною серед них політик визначив виготовлення зброї. Тобто, на його думку, ідеальний розподіл гендерних ролей в умовах воєнного часу виглядав так: жінки мали виготовляти зброю, а чоловіки – застосовувати її проти ворога³⁴⁴.

Рис. 3. Один із плакатів із закликом приєднатися до ДТС, розроблений А. Геймсом та випущений у 1941 р. Яскравий образ членкині ДТС породив чимало критичних зауважень та обвинувачень у невідповідності цього образу реальним завданням, що стояли перед членкинями організації³⁴⁵.

³³⁹ Maartens B. To Encourage, Inspire and Guide. P.332.

³⁴⁰ Churchill W. S. Women in War // The Churchillian. 2012. Spring. Vol. 3, Issue 1. P. 14–20.

³⁴¹ Ibid. P. 14–15.

³⁴² Ibid.

³⁴³ Churchill W. S. Women can win wars – without firing a shot. P. 8.

³⁴⁴ Залеток Н., Гуржій О. Проблема служби жінок в британській армії в роки Другої світової війни і Вінстон Черчилль // Український історичний журнал. 2021. Число 1. С. 73–83.

³⁴⁵ The war on glamour. URL: <https://bit.ly/3IhdLnK> (date of reference: 20.02.2022).

Також у суспільному дискурсі в межах заходів із рекрутування британок підкреслювалася жіночність і мало не гламурність добровольниць на службі. Наприклад, на перших агітплакатах ДТС членкині цієї організації зображувалися з яскравим макіяжем, манікюром, зачіскою та безтурботним виразом обличчя (рис. 3). Як наслідок, деякі жінки приєднувалися до організації в надії саме там розпочати таке життя. Звісно, коли вони потрапляли в тренувальний табір із наближеними до військових порядками й аскетичними умовами, їх чекало розчарування³⁴⁶.

Натомість у СРСР усе було з точністю до навпаки. Жінок заохочували наслідувати чоловічий приклад. Як зазначає О. Ніконова, «жіночі образи структурно повторювали концепцію ідеальної радянської мужності, і формувалися в контексті очікування наступної “імперіалістичної” війни»³⁴⁷. Відповідні образи змальовувалися і в плакатній пропаганді, у якій не було місця для сексуалізованих образів (рис. 4).

Рис. 4. Плакат «Жінки Радянського Союзу, зміцнюйте оборонну потужність СРСР!». Художниця О. Мельникова (1941)³⁴⁸.

³⁴⁶ King's speech (25 November 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1941. Vol. 376. Cols. 625-626; Brayley M. World War II Allied Women's Services. P.9.

³⁴⁷ Никонова О. ОСОАВИАХИМ и военно-патриотическое воспитание населения в Уральском регионе (1927–1939 гг.). С.28.

³⁴⁸ Крепи оборону СССР. Подборка советских довоенных плакатов. URL: <https://bit.ly/3gYk83k> (дата обращения: 20.02.2022).

У публічному дискурсі постійно підкреслювалася рівність чоловіків та жінок, включеність жіноцтва на паритетних засадах до раніше недоступних їм сфер. Ось як висловилася про це товаришка Краснова, делегатка Всесоюзної наради дружин командного й керівного складу Червоної армії: «Радянські жінки готові до оборони країни. Ворогу не перетнути наші кордони. Ми візьмемо гвинтівки й разом із чоловіками станемо на захист батьківщини. А ті, хто не зможе піти на фронт, будуть працювати на фабриках. За першою вимогою нашої партії радянська жінка піде в бій за соціалізм, за щасливе, радісне життя...»³⁴⁹.

У «Віснику з протиповітряної оборони», крім тематичних статей, була ще й рубрика «Хроніки протиповітряної оборони по Радянському Союзу». У ній неабияке місце посідало висвітлення успіхів жінок у цій справі в різних республіках та регіонах. Так, в одному з випусків за 1937 р. зазначено, що в Краматорську Донецької області «в школі ППХО 94-го кварталу закінчили навчання 32 домогосподарки. Жінки з великим інтересом вивчали військову справу, щоб у разі необхідності стати вірними захисницями своєї любої батьківщини. Всі вони акуратно й активно відвідували заняття...»³⁵⁰. Та сама тема віднайшла своє відображення і в агітаційних брошурах: «В одній лише Москві 12 тис. домогосподарок готувалися в 1936 р. до складання норм “Готовий до ППХО*”». Москвички створюють тисячі груп самозахисту й обладнують 15 клубів протиповітряно-протихімічної оборони. Цікаво зауважити, що 80% начальників груп самозахисту, організованих ТСОАВІАХІМом, – жінки. ТСОАВІАХІМ робить із домогосподарок цивільні кадри хіміків-розвідників-лаборантів, інструкторів-дегазаторів, інструкторів із герметизації житла»³⁵¹.

Отже, у міжвоєнний період підходи влади до залучення британських та радянських жінок до участі в парамілітарних організаціях та навчаннях із цивільної оборони суттєво відрізнялися й безпосередньо залежали від зовнішньополітичного курсу їхніх країн. Велика Британія, чий уряд тривалий час надавав перевагу дипломатичним методам розв’язання проблем на міжнародній арені, в 1920–1930-х рр. здебільшого не приділяв належної уваги армії загалом і скептично ставився до створення жіночого резерву. Лише в 1937–1938 р., на тлі дедалі більшого загострення політичної ситуації у світі, Велика Британія розгортає заходи з цивільної оборони й починає формувати жіночий резерв для армії у складі спеціальних парамілітарних організацій. Натомість

³⁴⁹ Авиновицкий Я. Л. Защита отечества есть священный долг каждого гражданина СССР. С.89.

³⁵⁰ Хроника противовоздушной обороны по Советскому Союзу // Вестник противовоздушной обороны. 1937. №4. С. 55.

* ППХО – Протиповітряна та протихімічна оборона.

³⁵¹ Авиновицкий Я. Л. Защита отечества есть священный долг каждого гражданина СССР. С.79.

у політиці СРСР нарощення військової потужності посідало чільне місце впродовж 1920–1930 рр., набувши особливої ваги з приходом до влади Й. Сталіна. Відповідно, заходи з підготовки жінок до тих чи інших форм участі в збройному конфлікті тут розпочалися значно раніше, ніж у Великій Британії, були масштабнішими та передбачали залучення жінок до значно ширшого кола активностей.

Спільними для обох країн стали деякі аргументи щодо необхідності для жінок оволодівати військовими знаннями та навичками, зокрема, твердження про те, що майбутній збройний конфлікт не передбачатиме чіткого розмежування між фронтом і тилом, а отже, вміти захищатися потрібно буде всім.

Водночас суттєві відмінності зафіксовані в пропонованих жінкам гендерних ролях. Так, у британському суспільному дискурсі апелювали до жінок як піклувальниць, які мають освоїти спеціальні знання та навички задля турботи про співгромадян, допоміжної сили, яка працюватиме в роки війни винятково на небойових посадах, всіляко намагалися підкреслювали жіночність доброволиць на службі. Натомість насаджувана модель поведінки жінок у Радянському Союзі була протилежною. Їх всіляко заохочували наслідувати чоловічий приклад, нерідко підкреслювалася можливість їхньої участі у війні зі зброєю в руках.

Розділ 3.

ПОЛІТИКА ЩОДО ЗАЛУЧЕННЯ ЖІНОК ДО СЛУЖБИ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ ТА СРСР (1939–1945 рр.).

3.1. Нормативно-правове регулювання.

Британський та радянський уряди вважали жінок важливим ресурсом для посилення армій впродовж 1939–1945 рр.³⁵². Велика Британія стала першою країною, яка оголосила призов жінок у 1941 р., а Радянський Союз першим зробив їх солдатками регулярної армії³⁵³.

У Великій Британії в перший день війни Закон «Про військову підготовку» (травень, 1939 р.)³⁵⁴, згідно з яким чоловіки віком від 20 до 21 років мусили пройти обов'язкову шестимісячну військову підготовку, було замінено на Закон «Про національну службу (збройні сили)»³⁵⁵. Згідно з ним, британські чоловіки віком від 18 до 41 року були призвані на військову службу. Жінок закликали допомагати в задоволенні військових потреб, спрямованих на захист нації від ворожого вторгнення, а також «берегти домашні вогнища»³⁵⁶.

Більшість британських жінок була залучена до робіт у тилу (на «домашньому фронті») – вони працювали у військовій промисловості, на виробництві, у цивільній обороні, де замінили чоловіків, призваних до армії. Членкині ДТС, ЖДПС, ЖКВМС заміщували чоловіків на небойових посадах у війську. У СРСР також відбувалася заміна чоловіків жінками на роботах у тилу – вони обіймали посади в тилових відділах піхотних військ, укріпрайонах та політичних установах Червоної армії, у промисловості. Вивільнених у такий спосіб

³⁵² Залеток Н. Нормативно-правове регулювання служби британських та радянських жінок в збройних силах в роки Другої світової війни // *Військово-науковий вісник*. 2021. Випуск 36. С. 161–181; Залеток Н. Деякі аспекти правового забезпечення служби британських та радянських жінок у збройних силах під час Другої світової війни // *Друга світова війна: історія та пам'ять: збірник матеріалів I Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / за ред. Р. Литвиненка*. Вип. 1. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С. 22–28.

³⁵³ Howarth J. *Women at war* // *The Oxford Companion to World War II* / ed. by I. C. B. Dear, M. R. D. Foot. Oxford: Oxford University Press, 2001. URL: <https://bit.ly/3761BAw> (date of reference: 22.02.2022).

³⁵⁴ Military Training Act and Reserve and Auxiliary Forces Act: Summary of Regulations, Orders.

³⁵⁵ National Service (Armed Forces) Act, 1939: Ch. 81.

³⁵⁶ Calkins S. *Women on the Home Front during World War II* // *Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present* / ed. by B. A. Cook. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2006. Vol. 1. P. 246.

чоловіків відправляли на передову³⁵⁷. Непридатних для служби чоловіків та жінок призивали також на роботу в центральних артилерійських базах і складах³⁵⁸.

Залежно від етапу війни змінювалася політика щодо залучення жінок до тих чи інших видів служби при арміях СРСР та Великої Британії. Так, 22 червня 1940 р. Франція офіційно капітулювала, а загроза німецької атаки на Велику Британію за кілька тижнів стала реальністю. Спершу А. Гітлер був переконаний, що після падіння Франції Велика Британія швидко погодиться підписати мир, а тому не особливо переймався підготовкою нападу на цю острівну країну. Проте, коли з'ясувалося, що британці виходити з війни не збираються, було вирішено розпочати атаку з повітря (її підготовку та реалізацію довірили райхсмаршалу Г. Герінгу, командувачу Люфтваффе), а потім атакувати і з моря, щоб захопити країну повністю (операція «Морський лев»).

Дані щодо тривалості Битви за Британію дещо відрізняються в літературі. Ми спиратимемося на відомості з офіційного сайту Музею Королівських повітряних сил, де подано п'ять її основних фаз:

«1) 26 червня – 16 липня 1940: хаотичні та нечасті денні й нічні атаки, вильоти на постановку мін, спрямовані переважно проти портів, морського флоту та міст з авіазаводами.

2) 17 липня – 12 серпня 1940: зростання кількості й масштабності денних атак на морський флот у Ла-Манші, порти на південному та східному узбережжях, деякі прибережні аеродроми; збільшення кількості нічних атак на об'єкти Королівських повітряних сил, авіаційної промисловості, а також Західну частину Англії, Мідлендс та східне узбережжя.

3) 13 серпня – 6 вересня 1940: широкомасштабні денні напади на аеродроми Королівських повітряних сил у Південно-Східній Англії з метою їх виснаження й унеможливлення забезпечення оборони країни. Продовження нічних атак.

4) 7 вересня – 2 жовтня 1940: масштабні денні та нічні атаки на Лондон.

5) 3 жовтня – 31 жовтня 1940: менші за масштабами денні атаки винищувачів, продовження нічних масштабних атак на Лондон»³⁵⁹.

³⁵⁷ Постановление ГКО СССР №1618 «О замене в тыловых частях и учреждениях ВВС КА военнослужащих мужчин женщинами» от 18 апреля 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 53. Л. 106–108; Постановление ГКО СССР № 1575сс. [О передаче Главупраформу 500 тыс. человек, годных к строевой службе в армии, в том числе 150 тыс. узбеков и казахов, и о мобилизации 150 тыс. женщин для замены призываемых в армию] (11.04.1942) // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 29. Л. 2–3; Юлия Иванова Ю. Женщины в войнах Отечества. Военно-Историческая Антропология. С. 351.

³⁵⁸ Распоряжение ГКО СССР №4239 о мобилизации женщин и военнообязанных не пригодных для службы в Красной армии для работы на центральных артиллерийских базах и складах от 5 октября 1943 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 219. Л. 122.

³⁵⁹ Introduction to the Phases of the Battle of Britain. URL: <https://bit.ly/3eWK3ZN> (date of reference: 22.02.2022).

Англійська авіація та сили ППО відчайдушно захищали країну, але восени вони були вже істотно виснажені. Однак німецька авіація на той час мала численні втрати, так і не досягнувши своєї мети. Тому Г. Герінг вирішив припинити авіанальоти на Велику Британію на невизначений термін. Згодом А. Гітлер віддав наказ про скасування операції «Морський лев». Хоча повітряні бомбардування Великої Британії тривали до травня 1941 р. (зокрема, у листопаді-грудні 1940 р. істотної шкоди було завдано Ковентрі, Бірмінгему та Лондону), їхня частота суттєво зменшилася.

Повітряну перемогу англійців в 1940 р. деякі дослідники називають серед передвісників корінного перелому в Другій світовій війні. Історик Н. Дейвіс зазначає, що вона була вирішальною в трьох аспектах: «По-перше, вона забезпечила союзникам неприступну базу, де ніколи не можна було застосувати набагато численніші суходільні сили континенту. По-друге, обернувши Британію в “найнепотопельніший авіаносець світу”, перемога посприяла небаченому зростанню військово-повітряних сил союзників, що відіграли головну роль у війні на Заході. По-третє, на дипломатичному фронті перемога дала мить перепочинку, впродовж якої нарешті могли наважитися діяти потенційні союзники – англомовні країни»³⁶⁰.

Той факт, що Великій Британії вдалося запобігти висадці ворога на її території, наклав відбиток на кадрові потреби збройних сил і, відповідно, особливості призову жінок. Ці обставини не призвели до необхідності постійного масштабного постачання новобранців до бойових підрозділів усіх родів військ, як це було в Радянському Союзі в перші роки німецько-радянської війни. Оскільки в країні насамперед гостро стояла необхідність постійного захисту своїх повітряних кордонів від ворожої авіації, багато британок залучалося до служби в ППО³⁶¹. Втрати особового складу британської армії впродовж Другої світової війни виявилися набагато меншими порівняно з СРСР. За сучасними підрахунками, загальні втрати британської армії за увесь період війни становили 384 тис. осіб. Через масовані повітряні атаки країна також зазнала значних цивільних втрат: загалом вони становили 70 тис., з яких 40 тис. загинули в період між вереснем 1940 та травнем 1941 рр., половина з них – мешканці Лондона³⁶².

Уряд Великої Британії перебував у тих умовах, у яких ще можна було захищати жінкам брати безпосередню участь у боях, принаймні офіційно. Однак чоловіче населення не могло покрити всіх потреб збройних сил, зокрема, на небойових посадах. Тому впродовж 1938–1939 рр. було створено три допоміжні жіночі організації при британській армії для підтримки країни у війні

³⁶⁰ Дейвіс Н. Європа: Історія. С. 1039.

³⁶¹ Залеток Н. Служба та побут британських і радянських жінок у протиповітряній обороні в роки Другої світової війни // Наукові праці КПНУ імені Івана Огієнка: історичні науки. Том 31 (2021). С. 94–105.

³⁶² Thompson G., Hawkins O., Dar A., Taylor M. Olympic Britain-Social and Economic Change since the 1908 and 1946 London Games. London: House of Commons Library, 2012. P. 155.

(див. підрозділ 2.2 розділу 2). Деякі з цих служб стали правонаступницями тих, що функціонували під час Першої світової війни, інші ж формувалися вперше³⁶³. Станом на грудень 1939 р. в ДТС, ЖДПС та ЖКВМС налічувалося вже 43 тис. членкинь³⁶⁴.

Набір жінок на службу в допоміжних організаціях упродовж перших двох років війни здійснювався на добровільній основі. Набирали самотніх або заміжніх жінок віком від 17,5 до 43 років (для дівчат, які не досягли 18-річного віку, потрібно було надати згоду батьків на зарахування їхньої доньки на службу)³⁶⁵. Після заповнення аплікаційної форми, проходження співбесіди та медкомісії жінки ставали членкинями обраних ними організацій. Учасниць ДТС та ЖДПС могли направити в будь-яку точку батьківщини, частина з них виконувала завдання й за кордоном. Водночас від членкинь ЖКВМС такої мобільності не вимагали – вони працювали в найближчих частинах військово-морських сил і жили у власних домівках впродовж служби³⁶⁶.

Найбільш елітною вважалася ЖКВМС, адже, щоб потрапити до її лав, потрібно було пройти більш жорсткий добір. На другому місці була ЖДПС, а найнижчою в цьому рейтингу – ДТС – найчисельніша з трьох жіночих служб³⁶⁷. Її членкині виконували «найчорнішу» роботу, умови служби в ній часто критикували.

Загалом у Великій Британії було мобілізовано більший відсоток людських ресурсів на потреби збройних сил та військової промисловості, ніж у США та Франції. Однак у перші два роки війни спостерігалися певні труднощі з підрахунком потреб збройних сил та промисловості. Це, зрештою, поглибило проблему нестачі кадрів. Так, фактичні потреби збройних сил із вересня 1940 до березня 1941 рр. на 50% перевищили подані заздалегідь дані. Станом на березень 1941 р. ресурси Міністерства праці та національної служби мали повністю вичерпатися. Тоді В. Беверідж заявив, що така ситуація потребує оголошення призову жінок³⁶⁸.

У владних колах почали активно обговорювати можливість кардинальної зміни підходів до залучення жінок до трьох служб. Така ідея була дуже сміли-

³⁶³ Див.: Noakes L. *Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948*. P. 82–102.

³⁶⁴ Harris C. *Women at war in uniform 1939–1945*. P. 15.

³⁶⁵ Приміром, такий дозвіл від батьків надала для зарахування до ЖДПС Д. М. Вільямс: Williams, Dorothy Margaret (Oral history) // *The Imperial War Museum. Catalogue number: 9440. Reel 2*.

³⁶⁶ Crang J. A. «Come into the Army, Maud»: *Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry*. P. 382; *Women's War Work in Britain*. British Information Services, Information Division, 1943. P.8.

³⁶⁷ *National Service Bill* // *Hansard, the Official Report of debates in Parliament*. 1941. 10 December. Vol. 376. Cols. 1574–1575.

³⁶⁸ Flynn G. Q. *Conscription and democracy: The draft in France, Great Britain, and the United States*. Westport, Connecticut & London: Greenwood Press, 2002. P. 48–49.

вою для консервативних британців, проте, на тлі воєнних перемог країн «вісі», протестні настрої щодо цього значної підтримки не знайшли. Хоча опоненти пропозиції були у всіх прошарках британського суспільства. Наприклад, під час обговорення проблеми в Палаті лордів наприкінці листопада 1941 р. віконт Тренчард висловив думку, що британок краще намагатися мобілізувати не примусом, а закликами до їхніх патріотичних почуттів. Крім того, він був вельми стурбований можливою реакцією чоловіків на призов їхніх дружин: «Я думаю, що чоловіки..., які служать, дуже будуть обурюватися призовом їхніх жінок... Вони воюють, частина з них – за кордоном, за свої домівки. Вони не зрадіють, якщо запровадити призов на військову службу жінок, які будуть змушені залишити будинки й дітей. Знову ж таки, я думаю, що ідея змусити жінок полишати домівки не стала б популярнішою серед чоловіків, які служать, якби їх спонукали залишати дітей у яслах на час служби, я думаю, татусям це не сподобалося б і вони зробили б усе, що могли, щоб запобігти долученню їхніх дружин до ДТС та інших служб»³⁶⁹.

Віконт Семюель на тому ж засіданні також скептично поставився до необхідності запровадження призову жінок. Він розкритикував поточний стан справ у добровольчих жіночих організаціях і зазначив, що насамперед потрібно впевнитися, що держава ефективно використовує вже наявні жіночі ресурси, ліквідувати низку проблем, з якими вони стикаються під час служби³⁷⁰.

Упродовж обговорення в Палаті Громад 10 грудня 1941 р. К. Стівен озвучив думки, подібні до тих, що лунали напередодні в Палаті лордів. Він зазначив, що призов жінок – «це колосальний відхід від традицій цієї та інших країн, і це крок, який ще кілька років тому був би сприйнятий із жахом. З жахом було б сприйнято те, що будь-яке суспільство, яке вважає себе цивілізованим, попросило б жінок піти на поле бою й застосувати смертельну зброю. Але наразі питання в тому, чи є в цьому необхідність»³⁷¹. На його думку, вартувало б спершу ефективніше організувати працю чинних членкинь жіночих служб. Водночас із виступу цього депутата стає зрозумілим, що, у разі воєнної необхідності, він був би готовий підтримати і значно кардинальніші заходи щодо служби жінок. І він був такий у Палаті громад далеко не один. Парламентарі здебільшого усвідомлювали, що ті умови, у яких опинилася країна наприкінці 1941 р., не давали їм змоги обстоювати традиції. Дж. Гендерсон-Стюарт заявив: «Всі ми згодні з тим, що зобов'язати жінок служити в збройних силах – це останнє, чого ми хотіли, але якщо такий джентльмен як Гітлер змушує нас битися до останнього, тоді немає альтернативи оголошенню призову на службу країні кожної доступної пари рук у ній»³⁷².

³⁶⁹ Women's war work (25 November 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Lords Debates. 1941. Vol. 121. Col. 81.

³⁷⁰ Ibid. Cols. 86–87.

³⁷¹ National Service Bill // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. 1941. 10 December. Vol. 376. Col. 1576.

³⁷² Ibid. Col. 1567.

Пан Стюарт заявив, що підтримує призов, оскільки він «... позбавляє жінок відповідальності за вибір, який ніколи не мав лягти на їхні плечі...». Парламентар «... завжди вважав несправедливою ситуацію, коли до дівчат місяць за місяцем зверталися із закликом йти служити в той чи інший спосіб, й одні відгукувалися, а інші – ні»³⁷³. Тепер же всі вони будуть об'єднані обов'язком.

Цілком вірогідним на тлі таких обговорень у Палаті громад є припущення, що, у разі жорсткої нестачі кадрів на бойових посадах у збройних силах, Велика Британія могла б відійти від офіційного курсу заборони на використання жінками зброї. Тим більше, що фактично під час війни цієї заборони не завжди дотримувалися жінки в ППО та Управлінні спецоперацій³⁷⁴.

Зрештою, 18 грудня 1941 р. вперше в історії країни було здійснено безпрецедентний крок – оголошено призов жінок за Законом «Про національну службу (№ 2)»³⁷⁵. Відповідно до нього, призивали британок віком 20–30 років³⁷⁶. Деякі опції для вибору жінкам таки залишили, і їхній призов здійснювався на спеціальних умовах: по-перше, через скептичні настрої в лавах чоловіків на службі щодо потенційної можливості оголошення призову їхніх дружин³⁷⁷, його оголосили винятково для самотніх британок та бездітних вдів; по-друге, вони мали вибір між призовом на службу в одній із трьох організацій (ДТС, ЖДПС, ЖКВМС), цивільній обороні та працевлаштуванням у військовій промисловості; по-третє, офіційно було прописано можливість застосування жінкою зброї лише у разі наявності її письмової згоди на це³⁷⁸. Цікаво, що, попри існування останнього положення в британському законодавстві, заборону на використання жінками летальної зброї скасовано не було. Тобто британки за згодою могли служити в оперативних підрозділах ППО і виконувати практично всі обов'язки, за винятком безпосереднього натискання на спусковий гачок.

За цим законом було набрано 125 тис. жінок, ще 430 тис. пішли служити добровільно³⁷⁹. Британок, які обрали службу в допоміжних організаціях

³⁷³ Ibid. Col. 1570.

³⁷⁴ Campbell D. *Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union*. P. 313; Pattinson J. 'Turning a Pretty Girl into a Killer': Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War. P. 18.

³⁷⁵ National Service (No. 2) Act, 1941: Ch. 4.; Broad R. *Conscription in Britain, 1939–1964: The Militarisation of a Generation*. Taylor & Francis, 2006. P. 137.

³⁷⁶ Hart R. A. Did British women achieve long-term economic benefits from working in essential WWII industries? // IZA Discussion Papers. No. 4006. Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn, 2009. URL: <https://bit.ly/3hT0tmc> (date of reference: 22.02.2022); Doerr P.W. *Women in Service during World War II // Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present* / ed. by B. A. Cook. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2006. Vol. 1. P. 242.

³⁷⁷ National Service Bill // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. 1941. 10 December. Vol. 376. Col. 1565.

³⁷⁸ Crang J. A. «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry. P. 387.

³⁷⁹ Clonan T., Capt. *A History of Women in Combat*. P. 130.

(приблизно чверть від загальної кількості мобілізованих жінок, задіяних у тих чи інших роботах на користь фронту), не відправляли в зону бойових дій без їхньої згоди.

Дедалі зростали потреби Британської армії внаслідок початку сухопутних операцій в Азії та Північній Африці, а також після атаки на Перл-Харбор. У 1943 р. знову забракло наявних у Міністерства ресурсів кадрів, щоб задовольнити потреби збройних сил та військової індустрії. Воно заявило, що наразі має в резерві 950 тис. чоловіків та 650 тис. жінок, але сукупні потреби країни становили 2,6 млн осіб³⁸⁰. У зв'язку з цим із січня 1943 р. почали призивати жінок не з 20, а з 19 років³⁸¹.

До початку 1944 р. ситуація з браком кадрів для збройних сил та промисловості пройшла фазу загострення і призов британок зупинили. Влада вирішила, що добровольці цілком зможуть задовольнити наявні на той час потреби.

Серед посад, на які набирали персонал до ДТС, були: бібліотекарки, випробувальниці зброї, відповідальні за роздавання бензину, водійки, вулканізаторки, годинникарки, денщикині, електрикині, зварювальниці, касирки, кіномеханікині, кіноремонтниці, клеркині, комірниця, копіювальниці, креслярки (виконували архітектурні, механічні, топографічні креслення, схеми пор-тів, залізниць тощо), кухарки, лаборантки, майстерки з обробки листового металу, масажистки, машиністки, телекомунікаційні механікині, механікині з озброєння, механікині обладнання, механікині транспортних засобів, механікині-водійки, моделістки уніформи, мотоциклістки, м'ясникині, оглядачки бое-припасів, операторки в офісі, операторки вогневих позицій ППО, операторки підрозділу зв'язку, операторки прожекторної бригади ППО, пекарки, переробниці текстилю, перукарки, помічниці повара, поштові працівниці, радіографки, рекордерки, санітарки, сантехнікині, слюсарки, телефоністки в підрозділах ППО, теслярки, токарки, фармацевтки, фахівчині з ремонту обладнання, хронометристкы, художниці-декораторки, швачки, штукатурниці та інші³⁸².

У ЖДПС жінки обіймали такі посади: автомеханікині, асистентки з обладнання, високошвидкісні телеграфістки, відповідальні за рятувальне обладнання, водійки механічного транспорту, денщикині, зброярки, зварювальниці ацетилену, інструкторки з фізичної підготовки та хімічної атаки, кінопроекціоністки, кравчині, креслярки картографічні, лаборантки, льотні аеромеханікині, льотні механікині двигунів, масажистки, медсестри, метеорологині, механікині бездротового зв'язку, механікині радіолокатора наземні, операторки бездрото-

³⁸⁰ Flynn G. Q. Conscription and democracy: The draft in France, Great Britain, and the United States. P. 50.

³⁸¹ Hart R. A. Did British women achieve long-term economic benefits from working in essential WWII industries?; Doerr P.W. Women in Service during World War II // Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present. P. 242.

³⁸² Collett Wadge D. Women in Uniform. London: Dampson Low, 1946. P. 118–119.

вого зв'язку, операторки повітряних куль, операторки радіолокації, операторки радіотелефонії, операторки телепринтера, оптик-санітарки, офіціантки в їдальні для офіцерів та сержантів, пакувальниці та ремонтниці гальмівних парашутів, перекладачки, помічниці в операційній, помічниці відповідального за рятувальне обладнання, помічниці з озброєння, помічниці з технічного обслуговування, працівниці по тканинах, радіоасистентки, ремонтниці приладів, рентгенографки, робітниці із загальними обов'язками, санітарки, слюсарки, телефоністки, фармацевтки, фахівчині з ремонту взуття, фінішерки, фотографки та інші³⁸³. Приблизний опис обов'язків деяких із перелічених фахівців подано в додатку А.

Серед посад, доступних членкиням ЖКВМС, були: бібліотекарки, вартові, випробовувальниці артилерії, водійки автотранспорту, водійки човнів, друкарки, інструкторки авіатренажера, інструкторки з атаки на підводний човен, операторки кінотеатру, кодувальниці, контролювальниці озброєння, корабельні механікині, коректорки діаграм, кравчині, кур'єрки, відповідальні за маркування полігонів, метеорологині, носильниці, листоноші, операторки, операторки комутатора, операторки телепринтера, оцінниці роботи стрільців, пакувальниці парашутів, перукарки, письменниці, підривниці, поварки, повітряні механікині, помічниці випробовувальника артилерії, помічниці з найму, помічниці із техніки безпеки, помічниці фотографа, постачальниці (одягу; військово-морських резервів; продовольства тощо), поштові клеркині, працівниці з техніки безпеки, пралі, радіомеханікині, розмагнічувачки, садівниці, стенографістки, стюардеси, телеграфістки бездротового зв'язку, тестувальниці зору, технічні працівниці, топографки, фахівчині з кейтерингу, фахівчині з технічного обслуговування, фотографки, членкині екіпажу човнів тощо³⁸⁴.

Залучення радянських жінок до служби в армії також мало свої особливості. Насамперед варто зазначити, що перші два роки Другої світової війни СРСР провів у лавах агресорів – захопивши у вересні східну частину Польщі, відповідно до таємної угоди з А. Гітлером, та розпочавши війну з Фінляндією 30 листопада 1939 р. Ба більше, у цей час він мав безпосередній стосунок до активізації пацифістських настроїв у суспільствах тих країн, чий вплив у збройному конфлікті він намагався послабити на угоду власним цілям. Кремль нерідко діяв через комуністичні партії в різних країнах і жінки були однією з цільових аудиторій для таких інформаційних вкидів. Так, у звіті «Робота КП США* серед жінок» від 31 березня 1940 р. йшлося про таке: «У Зверненні Жіночої національної комісії центрального комітету КП США до Міжнародного жіночого дня, виданому 19 лютого, викладено лінію КП США та її роботу серед жінок... у ньому міститься заклик до американських жінок та жінок повсюди боротися проти заклятого ворога, капіталізму, проти

³⁸³ Ibid. P. 177–181.

³⁸⁴ Ibid. P. 72–74.

* КП США – Комуністична партія США.

війни, бідності та безробіття. Документ закликає жіночі маси й надалі перешкоджати вступу США у війну, наданню ними будь-якої допомоги банді Маннергейма**, пов'язати антивоєнну боротьбу з боротьбою за якісну їжу, теплий одяг, достойні домівки та культуру для мас. Звернення спонукає жінок боротися проти асигнувань та військової пропаганди, закликає об'єднуватися заради миру, боротися проти атак на робітників-уродженців інших держав та за збереження демократичних прав у США»³⁸⁵. Також йшлося про друк та розповсюдження на території США «копійчаних» памфлетів авторства Е. Г. Флінн під назвою «Я ростила свого сина не для того, щоб він став солдатом – для Уолл стріт», «написаних простою, народною мовою, задля заклику до розуму й почуттів жінок»³⁸⁶, вкорінювання у їхній свідомості відповідного інформаційного посилу. Антивоєнні кампанії робітниць під егідою комуністів проходили й у Великій Британії. Там, серед іншого, виступали проти загального зниження заробітної плати, яке, на переконання протестувальників, мало стати наслідком заміни чоловіків жінками в промисловості. Під час святкування Міжнародного жіночого дня лунали гасла на кшталт «Війна наповнює кишені заможних, але спустошує твої і мої – геть війну»³⁸⁷.

Звісно, коли війна дісталася до території СРСР, таких закликів у своєму суспільстві тамтешня Комуністична партія не поширювала. Власне, вона їх не поширювала і в мирний час. Адже напередодні Другої світової війни радянський уряд запровадив курс на мілітаризацію суспільного життя, а публічний дискурс наповнився риторикою боротьби на різних «фронтах»: трудовому, спортивному, культурному тощо³⁸⁸. Також було запроваджено військову підготовку як для чоловіків, так і для жінок. Закладені в міжвоєнний період підвалини (див. підрозділ 2.2 розділу 2) стали стимулом для патріотичного пориву жіночої частини населення і призвели до високої кількості добровольців, які рвалися захищати батьківщину зі зброєю в руках від початку нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. Хоча їхньої кількості все одно було недостатньо, щоб покрити всі потреби збройних сил на перших етапах німецько-радянської війни. Адже, на відміну від Великої Британії, Радянському Союзу не вдалося уникнути сухопутного вторгнення у свої межі з боку нацистської Німеччини та її союзників. На його території велися активні бойові дії, значна її частина з приблизно однією третиною від усього населення СРСР опинилася під окупацією ворожих армій. Країна зазнала колосальних втрат особового складу Червоної армії та ВМФ,

** Йдеться про Карла Густава Маннергейма, якого 30 листопада 1939 р. призначили верховним головнокомандувачем армії Фінляндії.

³⁸⁵ Work of the CPUSA among women // РГАСПИ. Ф. 543. Оп. 2. Д. 42. Л. 1.

³⁸⁶ Там же. Л.2.

³⁸⁷ Die Kampagne zum Internationalen Frauentag 1940 in England // РГАСПИ. Ф. 543. Оп. 2. Д. 42. Л. 52–53; Frauen im Kriege (England) // РГАСПИ. Ф. 543. Оп. 2. Д. 42. Л. 51.

³⁸⁸ Див.: Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу. С. 61–78.

особливо в перші два роки війни. Так, за одним із підрахунків, втрати в 1941 р. становили 3 137 673 осіб; 1942 р. – 3 258 216 осіб; 1943 р. – 2 312 429 осіб; 1944 р. – 1 763 891 осіб; 1945 р. – 800 817 осіб³⁸⁹. Всі ці обставини мали безпосередній вплив на умови служби жінок у роки війни та частоту їхнього призову.

Важливу роль відіграв також і досвід союзників. Попри свою неприязнь до комуністичного режиму та СРСР, задля перемоги над Німеччиною прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль прагнув бачити його союзником Великої Британії в цій війні й намагався покращити взаємини з Кремлем. Коли СРСР із країни-агресора в Другій світовій війні перетворився на жертву внаслідок нападу Німеччини, прем'єр-міністр Великої Британії заявив: «небезпека, яка загрожує Росії, – це небезпека, що загрожує нам»³⁹⁰, і його країна готова допомогти радянському народові в цьому протистоянні.

12 липня 1941 р. було підписано англо-радянську угоду про спільні дії у війні проти Німеччини. Уряди країн зобов'язалися надавати одне одному допомогу у війні, не вести сепаратних переговорів про мир із противником. Через місяць Велика Британія надала СРСР військовий кредит, а трохи згодом направила свій перший конвой до Архангельська. На початку осені британські пілоти вже були залучені до бойових операцій на німецько-радянському фронті. Через 10 місяців, 26 травня 1942 р., між СРСР і Великою Британією було підписано нову угоду, термін дії якої становив 20 років, а сама вона складалася з двох частин. Перша частина практично повторювала зміст угоди від 12 липня 1941 р., а друга містила принципи співпраці двох країн у повоєнний час – боротьба за збереження миру, взаємодопомога у разі актів агресії з боку інших держав, зобов'язання не вступати в будь-які союзи, спрямовані проти другої сторони, взаємна допомога в економічній сфері*.

На самому початку німецько-радянської війни влада СРСР намагалася використати досвід інших країн із відсічі ворогу як приклад для наслідування. Вона почала пропагувати єдність різних народів перед обличчям спільного ворога – Німеччини. Так, в урядовій газеті «Правда» в матеріалі «Заклик радянських патріоток» висвітлювався досвід участі британок у цій війні, зокрема в ППО, на військових заводах, в охоронних патрулях, пожежних бригадах тощо. Підкреслювалося, що «радянські й англійські жінки виступають проти спільного ворога»³⁹¹.

На відміну від Великої Британії, в армії Радянського Союзу роль жінки офіційно не обмежувалася допоміжними функціями. Так, відповідно до тексту ст. 13 Закону «Про загальний військовий обов'язок» від 1 вересня 1939 р.:

³⁸⁹ Россия и СССР в войнах XX века: потери вооружённых сил.

³⁹⁰ Churchill W. The Second World War. Vol. 3. London, 1951. P. 331–333.

* У травні 1955 р. СРСР анулював договір, оскільки вважав, що Велика Британія порушила свої зобов'язання, ратифікувавши Паризькі угоди 1954 р.

³⁹¹ Призыв советских патриоток // Правда. 1941. 19 июля. №198. С. 1.

наркомам оборони і Військово-Морського Флоту надавалося «... право брати на облік і зараховувати на службу до Армії й на Флот жінок, які мають медичну, ветеринарну й технічну підготовку, а також залучати їх до навчальних зборів. У Воєнний час жінки, які мають зазначену підготовку, можуть бути призвані до Армії та Флоту для несення допоміжної і спеціальної служби»³⁹².

У 1942 р., на тлі катастрофічних втрат особового складу Червоної армії, у збройних силах СРСР суттєво забракло кадрів. Серед іншого це мало своїм наслідком початок призову жінок на службу в армії. Науковці зазначають, що наприкінці 1941 р. жінки ще приєднувалися до війська добровільно, однак у 1942 р. на них уже чинили тиск³⁹³. Саме в тому році відбулася найбільша кількість мобілізацій – іноді можна натрапити на твердження, що їх тоді було три³⁹⁴, однак ми нарахували чотири. Непересічну роль у них відігравав комсомол, або Всесоюзний Ленінський комуністичний союз молоді, за рекомендацією якого до армії під час Другої світової війни було скеровано приблизно 550 тис. молодих жінок³⁹⁵.

Призов жінок до різних родів військ здійснювався на підставі рішень Державного комітету оборони СРСР через районні й міські військові комісаріати за погодженням із комсомольськими та партійними організаціями. До військових частин та закладів направляли придатних жінок віком 19–30 років, тоді як до немобільних тилових закладів – жінок віком до 45 років. Водночас не підлягали призову вагітні, сімейні, працівниці оборонної промисловості, залізничного та водного транспорту, студентки, особовий склад НКВС та НКДБ³⁹⁶. Загалом впродовж війни мобілізували 490 235 жінок, з них у 1941 р. – 5 594, 1942 р. – 235 025, 1943 р. – 194 695, 1944 р. – 51 306, 1945 – 3 615³⁹⁷.

Під час першої у 1942 р. мобілізації, відповідно до Постанови Державного комітету оборони № 1488 «Про мобілізацію дівчат-комсомолок до частин ППО» від 25 березня 1942 р., передбачалося замінити у військах ППО 100 тис. чоловіків жінками, зокрема, на посадах «телефоністів, радистів, приладників зенітної артилерії, розвідників-спостерігачів за повітрям зенітної артилерії й постів служби ПССЗ (повітряного спостереження, сповіщення та зв'язку – Авт.), деяких номерів прожекторних станцій, зенітних

³⁹² Закон СССР от 01.09.1939 о всеобщей воинской обязанности.

³⁹³ Див.: Markwick R. D., Cardona E. C. Soviet Women on the Frontline in the Second World War. P. 36.

³⁹⁴ Наприклад, див.: Вишнякова З. В горящую избу вошли... О мобилизации женщин на разных этапах Великой Отечественной войны.

³⁹⁵ Иванова Ю. Женщины в войнах Отечества. Военно-Историческая Антропология. Ежегодник. 2002. С. 351.

³⁹⁶ Кривошеев Г. О потерях среди женщин-военнослужащих и вольнонаемного состава. С. 33

³⁹⁷ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. С. 38.

кулеметів і аеростатів загородження, а також різних фахівців підрозділів обслуговування»³⁹⁸.

Комсомол зобов'язували до 10 квітня 1942 р. мобілізувати зазначену кількість комсомолок. Їх мали розподілити так: «а) у зенітну артилерію – 45000; б) у зенітно-кулеметні частини – 3000; в) у зенітно-прожекторні частини – 7000; г) у частини аеростатів повітряного загородження – 5000; д) у частини служби ПССЗ – 40000». На посадах обслуговчого персоналу заміна мала відбутися негайно після призову, на посади фахівців – через півтора-два місяці після призову³⁹⁹.

Друга мобілізація була оголошена Постановою ДКО СРСР № 1595 «Про заміну у фронтових, армійських і запасних частинах зв'язку й тилових вузлах зв'язку червоноармійців жінками». Згідно з нею, передбачалося: «Замінити у фронтових, армійських і запасних частинах зв'язку й тилових вузлах зв'язку 30000 червоноармійців жінками для заміщення посад: а) бодистів, естистів, морзистів, телефоністів, радистів, телеграфних техніків, телефонно-телеграфних майстрів, радіомайстрів, кінорадіомеханіків, працівників польової пошти й експедиторів; б) креслярів, діловодів, писарів, санітарів, санітарних інструкторів, фельдшерів, адміністративно-господарський склад і різних фахівців підрозділів обслуговування»⁴⁰⁰.

Третьою хвилею мобілізації 40 тис. жінок, відповідно до Постанови ДКО СРСР № 1618 «Про заміну в тилових частинах і установах ВПС ЧА військово-службовців-чоловіків жінками» від 18 квітня 1942 р., призивали в тилі та стройові частини військово-повітряних сил: «шоферів (крім спецтранспорту), трактористів, стрільців озброєння (червоноармійців для чистки зброї й набивання патронів), завскладом, помзавскладом, комірників, заввідділу виробництва, діловодів, писарів, завідалень, поварів, завбібліотекою, бухгалтерів, рахівників та інших фахівців адміністративно-господарської служби і зв'язківців»⁴⁰¹.

Остання в 1942 р., четверта, хвиля мобілізації жінок передбачала, згідно з Постановою ДКО СРСР № 1703сс від 5 травня 1942 р. «Про мобілізацію дівчат-комсомолок і добровольців у військово-морський флот», заміну 25 тис. червонофлотців жінками «... у берегових базах плаваючих з'єднань, у берегових постах служби спостереження і зв'язку, берегових частинах гідрографічної служби, а також у центральних управліннях, загальнофлотських і базових

³⁹⁸ Постановление ГКО СССР № 1488 «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» от 25 марта 1942 г. URL: <https://bit.ly/3cp3ozF> (дата обращения: 22.02.2022); Проект постановления ГКО СССР №1488 «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» от 25 марта 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 43. Л. 157–159, 162–163.

³⁹⁹ Там же.

⁴⁰⁰ Постановление ГКО СССР №1595 «О замене в фронтовых, армейских и запасных частях связи и тыловых узлах связи красноармейцев женщинами» от 13 апреля 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 51. Л. 105–107.

⁴⁰¹ Постановление ГКО СССР №1618 «О замене в тыловых частях и учреждениях ВВС КА военнослужащих мужчин женщинами» от 18 апреля 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 53. Л. 106–108.

управліннях, відділах і відділеннях, на складах і виробничих підприємствах, у медико-санітарних і ветеринарних закладах і частинах, у навчальних закладах, культурно-масових закладах, у військово-судових органах ВМФ...»⁴⁰². Жінки мали обійняти посади електрикинь, радисток, телеграфісток, телефоністок, топографок, шоферок, писарок, кінорадіомеханікинь, лаборанток, поварок, бібліотекаррок, санітарок тощо. У всіх перелічених вище хвилях призову підлягали жінки віком 19–25 років. На тих із них, які обіймали строївові посади, поширювалася Постанова Ради народних комісарів СРСР від 16 липня 1940 р. № 1269 «Про пенсії військовослужбовцям рядового й молодшого начальницького складу строкової служби та їх родинам».

Загалом 1942 р. став знаковим для країн антигітлерівської коаліції. Як зазначив український історик А. Трубайчук, «починаючи з літа й закінчуючи листопадом 1942 р., з поразками німецьких, італійських, румунських та угорських військ під Сталінградом, італо-німецьких військ під Ель-Аламейном та успішною операцією “Торч” (“Смолоскип”) об’єднаними силами Великої Британії, США і Франції в Північній Африці та розгромом японського флоту біля атола Мідвей держави “вісі” втратили стратегічну ініціативу на всіх фронтах і вона поступово перейшла до країн антигітлерівської коаліції»⁴⁰³.

Надалі, з настанням переломного етапу в Другій світовій війні й поступовим переходом ініціативи до союзників, потреба в масштабній примусовій мобілізації радянських жінок зникає, оскільки втрати на фронтах стають меншими, а в міру звільнення окупованих територій зростає кількість тамтешніх чоловіків, які підлягали призову. Тому в жовтні 1943 р. було оголошено тільки одну мобілізацію, яка була суттєво меншою за масштабами й передбачала призов 4200 жінок віком 18–45 років на роботу в центральних артилерійських базах і складах⁴⁰⁴. Наступного року мобілізація мала вже радше добровільний характер. Відповідно до Постанови ДКО СРСР № 5907 «Про призов в армію 25000 жінок добровольців» від 16 травня 1944 р. наказувалося «призвати в добровільному порядку через місцеві міські та обласні комітети ВКП (б) і виконкоми Рад депутатів трудящих 25000 жінок віком від 20 до 35 років. Призваних жінок спрямувати в частини Червоної армії на укомплектування посад кухарів, праль, зв’язківців і санітарок»⁴⁰⁵.

⁴⁰² Постановление ГКО СССР № 1703сс от 5 мая 1942 г. «О мобилизации девушек-комсомолок и добровольцев в военно-морской флот» // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 57. Л. 134–140.

⁴⁰³ Трубайчук А. Друга світова. Київ, 2004. С. 57–58.

⁴⁰⁴ Распоряжение ГКО СССР №4239 о мобилизации женщин и военнообязанных не пригодных для службы в Красной армии для работы на центральных артиллерийских базах и складах от 5 октября 1943 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 219. Л. 122.

⁴⁰⁵ Докладная записка Наркомата обороны Народному комиссару обороны Маршалу Советского Союза И.В. Сталину о мобилизации женщин от 16 мая 1944 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 335. Л. 14; Проект постановления ГКО СССР №5907 «О призыве в армию 25 000 женщин добровольцев» от 16 мая 1944 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 335. Л. 11.

Отже, Велика Британія та Радянський Союз у роки Другої світової війни були змушені оголосити призов жіночого населення до збройних сил та на роботу у військовій промисловості. Характер бойових дій у кожній із цих країн наклав відбиток на особливості призову жінок. У Великій Британії не було такої гострої нестачі в кадрах на бойових посадах в армії та флоті, як у СРСР, тому її призов спрямовувався на залучення жінок до виконання обов'язків у збройних силах здебільшого без участі в боях. Хоча виняток у цьому випадку становили британки деяких підрозділів ППО та Управління спецоперацій. Натомість у Радянському Союзі, внаслідок катастрофічних втрат на фронті в перші роки війни, спостерігалася потреба в кадрах як на небойових, так і на бойових посадах, і в цій країні жінок без особливих застережень відправляли на передову.

Загалом в обох країнах мобілізація жінок була наслідком нестачі чоловічих ресурсів, і це було вимушеним кроком для їхніх урядів. Обидва уряди збільшували кількість жінок на службі у війську поступово, з огляду на необхідність, залучаючи їх до різних його родів. Спільною практикою стало заміщення чоловіків жінками на небойових посадах із метою вивільнення перших для фронту. Якщо порівняти переліки посад, на які призивали британок та мешканок СРСР, то можна відшукати чимало аналогічних або схожих.

3.2. Умови служби та повсякденного життя жінок.

3.2.1. Загальні риси політики держав щодо організації побуту жінок у військах.

На початку Другої світової війни у Великій Британії спостерігалися труднощі з організацією належних умов військової служби жінок. Приміром, британські ветеранки вказували на те, що у перші роки війни спостерігався брак уніформи для них⁴⁰⁶, логістичні труднощі тощо. Особливо значними проблеми були з ДТС. Наприкінці 1940 р. 30% британок, які свого часу приєдналися до цієї організації добровільно, полишили її через неспроможність зносити тамтешні умови⁴⁰⁷. На початку 1942 р. навіть було створено спеціальну комісію для інспектування побутових умов у трьох жіночих службах – ДТС, ЖДПС та ЖКВМС – з метою їх покращення. Поступово британському урядові вдалося розв'язати цю проблему.

З 25 квітня 1941 р., внаслідок запровадження «Положення про оборону (Жіночі сили)» (Defence (Women's Forces) Regulations), ДТС та ЖДПС стали повноцінними частинами збройних сил Великої Британії. Їхні звання були приведені у відповідність до тих, що запровадили в збройних силах, членкині цих

⁴⁰⁶ Saunders, Gwendoline (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9106. Reel 2; Lambert, Catherine Iris (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 20797. Reels 2–3.

⁴⁰⁷ Broad R. Conscription in Britain, 1939–1964: The Militarisation of a Generation. P. 151.

організацій набули однакового статусу з чоловіками-офіцерами⁴⁰⁸. ЖКВМС стали структурною частиною Королівських військово-морських сил від початку створення. Членкині ДТС, ЖКВМС та ЖДПС офіційно отримували 2/3 заробітної плати чи пенсії, яку мали на аналогічній посаді чоловіки. Пайки жінок на службі у Великій Британії становили 4/5 від пайків чоловіків⁴⁰⁹. Щоправда, у 1944 р. розмір пайка для жінок та чоловіків на військовій службі урівняли⁴¹⁰. У 1939 р. офіцерам жіночих служб у збройних силах додали до списку тих, хто може претендувати на військову пенсію по інвалідності⁴¹¹. Проте система нарахування таких пенсій для чоловіків та жінок на службі засновувалася не на паритетних засадах. Для чоловіків-офіцерів передбачалися вищі пенсії, крім того, впроваджувалася чітка схема обчислення нарахувань залежно від їхнього звання та ступеня інвалідизації від 20 до 100%. Так, нерегулярний солдат, уоррент-офіцер 1 класу, міг претендувати на виплати в розмірі 40 шилінгів 6 пенні в разі 90–100%-ї інвалідизації, 36 шилінгів у разі інвалідизації на 80–90%, 31 шилінг 6 пенні в разі 70–80%-ї втрати працездатності. Для жінок такої схеми не передбачалося. Нерегулярна членкиня збройних сил, що мала офіцерське звання, могла претендувати на виплати від 100 до 150 фунтів стерлінгів щорічно залежно від звання лише в разі 100%-ї інвалідизації. Для інших членкинь жіночих служб, які також отримали 100%-ву інвалідизацію, виплата передбачалася на рівні від 22 шилінгів 6 пенні до 35 шилінгів щотижня⁴¹².

Дисциплінарний кодекс британської армії лише частково застосовувався до членкинь ДТС. З 1 липня 1941 р. вони підлягали його дії в разі відсутності на місці служби без належно оформленої відпустки та порушення порядку й дисципліни⁴¹³.

Також на тлі загрози прямого вторгнення ворога на територію Великої Британії уряд вирішив, що, у разі її реалізації, жінок, які перебували на службі, потрібно евакуювати. Безпосередньо зупиняти ворога мали тільки чоловіки⁴¹⁴. Однак невідомо, чи було б втілено це на практиці, адже Великій Британії, на відміну від СРСР, сухопутного вторгнення у свої межі вдалося уникнути. Проте, з огляду на той факт, що впродовж війни в парламенті

⁴⁰⁸ Hayashida T. Women in combat: Gender and the Armed Forces in Great Britain and Japan during the Second World War. P. 161–178.

⁴⁰⁹ Escott B. The WAAF: A History of the Women's Auxiliary Air Force in the Second World War. New York: Bloomsbury USA, 2003. P. 10–11.

⁴¹⁰ Crang J. A. Sisters in Arms: Women in the British Armed Forces during the Second World War. P. 282.

⁴¹¹ Pension Rates for the War // Portsmouth Evening News. 1939. 19 September. P. 8; Disability Pay for Officers // Hawick News and Border Chronicle. 1939. 22 September. P. 3; Army Pensions // The Scotsman. 1939. 20 September. P. 11.

⁴¹² Army Pensions // The Scotsman. Wednesday 20 September 1939. P. 11.

⁴¹³ Collett Wadge D. Women in Uniform. P. 115.

⁴¹⁴ DeGroot G. J. Whose finger on the trigger? Mixed anti-aircraft batteries and the female Combat Taboo. P. 444.

порушували питання офіційного допущення жінок до служби на бойових посадах у зв'язку з браком чоловіків-військовослужбовців, маємо великі сумніви в тому, що в разі прямого вторгнення плани щодо евакуації жінок були б такі реалізовані.

Принагідно зазначимо, що, попри консервативність британського суспільства, побутування низки стереотипів, які мали вплив на жіночу його половину, а також позитивний образ медсестер країни в публічному дискурсі й переконання про те, що це мало не єдиний фах, який повинна освоїти жінка під час війни, впродовж 1939–1945 рр. лави медичних служб поповнювали не вельми охоче. Медсестра К. Фіппс відверто пише у своїх спогадах про те, що новобранок у її професії небагато, «... оскільки більшість із них обирає драматичнішу роботу, як-от виготовлення боєприпасів, літаків, або йде в силові служби – ДТС, ЖДПС, ЖКВМС»⁴¹⁵. І це попри те, що в таких службах вони періодично ставали мішенню для ворожих повітряних атак⁴¹⁶. Цікавими в контексті гендерних стереотипів були й підстави, через які деякі жінки не бажали приєднуватися до медсестринських служб, надаючи перевагу службі в збройних силах. Так, у своєму щоденнику К. Фіппс розповідає про зустріч у потязі з молодою дівчиною, яка навчалася в Кембриджі й не була впевнена, що їй вдасться скласти всі предмети успішно. У разі провалу вона розмірковувала над приєднанням до ДТС чи роботою на заводі. Коли К. Фіппс запитала, чому та не розглядає можливість служби медсестрою, відповідь була такою: «О ні, я б не бралася за медсестринство... мені, можливо, довелося б мити негра (подано буквальный переклад англійського слова «негро», вжитого в оригіналі документа. – Авт.)... або вагітну жінку... о ні, я б не змогла»⁴¹⁷. Як бачимо, ця відповідь явно не вписувалася в суспільні переконання щодо схильності жінок до репродуктивної праці.

З перших днів німецько-радянської війни жінки неофіційно долучилися до збройної відсічі ворогу. Про випадки участі в боях дружин офіцерів Червоної армії та небайдужих мешканок територій, які першими прийняли удар, розповідає українська вчена В. Галаган⁴¹⁸. У 1941 р. надійшло чимало заяв від жінок із різних союзних республік на добровільне їх зарахування до лав армії. Наприклад, в УРСР спостерігалася така ситуація: станом на 10 липня в Дніпропетровській області військкомати отримали 10 175 заяв, з яких 3602 належали жінкам. На 20 липня в Кіровоградській області з 2398 заяв від жінок налічувалося 1113. На 7 липня в Миколаївській області з 3573 заяв 1358 – від жінок. Станом на кінець червня в Хмельницькій області отримано 643 заяви від жінок. Від меш-

⁴¹⁵ Phipps K. M. The Second World War Diary of Kate Phipps.

⁴¹⁶ Ibid.; Oakman J. Book IV. In World War II Diary of Josephine May Oakman: March 1941- June 1945 (99 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

⁴¹⁷ Phipps K. M. The Second World War Diary of Kate Phipps.

⁴¹⁸ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С. 17–27.

канців Донецької області надійшло 20 тис. заяв, з яких 5314 подали жінки. Того самого року з Одеської області вступило до лав збройних сил 73 200 комсомольців, з яких 10 тис. становили дівчата⁴¹⁹. За підрахунками В. Галаган, впродовж війни понад 120 тис. жінок з УРСР вступили до лав Червоної армії⁴²⁰.

У перший рік війни уряду СРСР не вдалося добре організувати службу добровольців в армії. Спостерігався брак військової форми та взуття для них, засобів гігієни тощо⁴²¹. За спогадами ветеранки С. Кунцевич, їй видали чоловічі форму та взуття, які були на кілька розмірів більшими. Побратими кепкували з неї через це, називали «опудалом»⁴²². Проте вже в 1942 р., коли розпочалися масштабні призови жінок до армії, уряд усе ж спромігся забезпечити більшість із них належним обмундируванням⁴²³. Із серпня того самого року, відповідно до наказу НКО СРСР № 244, жінкам-некурцям замість цигарок видавали шоколад або цукерки, а з квітня 1943 р., відповідно до наказу НКО СРСР № 164, додатково 100 г мила на місяць⁴²⁴.

Нам не вдалося відшукати відомостей про різницю в харчовому забезпеченні радянських військовослужбовців чоловічої та жіночої статі на фронті, як це було у Великій Британії. Натомість офіційно меншим було забезпечення продовольством тих осіб, незалежно від статі, які служили в тилкових, караульних військах тощо.

На радянських жінок в армії, які офіційно перебували на військовій службі, поширювалося те саме законодавство, що й на їхніх колег-чоловіків.

3.2.2. Сухопутні війська та протиповітряна оборона.

Від самого початку ДТС очолювала Леді Х. Гвін-Вон (рис. 5, 6), а з червня 1941 р. – Дж. Нокс⁴²⁵.

⁴¹⁹ Там же. С. 28–29.

⁴²⁰ Галаган В. Женщины Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). С. 26, 40.

⁴²¹ Барсукова Н. Женщины в вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. С. 11–12.

⁴²² Saywell Sh. Women in War. P. 135.

⁴²³ Постановление ГКО СССР № 1488 «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» от 25 марта 1942 г. URL: <https://bit.ly/3cp3ozF>; Проект постановления ГКО СССР № 1488 «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» от 25 марта 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 43. Л. 157–159, 162–163; Постановление ГКО СССР № 1595 «О замене в фронтовых, армейских и запасных частях связи и тыловых узлах связи красноармейцев женщинами» от 13 апреля 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 51. Л. 105–107; Постановление ГКО СССР № 1703сс от 5 мая 1942 г. «О мобилизации девушек-комсомолок и добровольцев в военно-морской флот» // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 57. Л. 134–140.

⁴²⁴ Барсукова Н. Женщины в вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. С. 11–12.

⁴²⁵ Cassin-Scott J., McBride A. Women at War 1939–45. P. 4.

Рис. 5. Х. Гвін-Вон, очільниця ДТС (20 листопада 1939 р.)⁴²⁶.

Рис. 6. Х. Гвін-Вон проводить огляд деяких підрозділів ДТС Східного командування (1941)⁴²⁷.

⁴²⁶ Gwynne-Vaughan, Dame Helen (1879–1967). URL: <https://bit.ly/3LZ7Oym> (date of reference: 18.01.2022)

⁴²⁷ Ibid.

Того ж року організації було надано військовий статус. Приблизно 80 різних професій були доступні жінкам у ДТС. У 1943 р. в організації налічувалося 210 308 осіб⁴²⁸.

Підготовка членкинь ДТС поділялася на 4 типи:

- 1) Загальне тренування під керівництвом начальника ДТС;
- 2) Тренування з протиповітряної оборони під егідою начальника з проти-повітряної й берегової охорони;
- 3) Тренування поварок під керівництвом начальника постачання і транспорту;
- 4) Інше технічне тренування під егідою начальника з військової підготовки.

Загальне тренування складалося з таких компонентів:

- 1) Курси перепідготовки для персоналу та адміністративних офіцерок;
- 2) Курси для кадеток у кадетських офіцерських підрозділах ДТС;
- 3) Курси для уоррент-офіцерок* та унтерфіцерок у школах для унтерофіцерок при ДТС;
- 4) Базове військове навчання та тренування для нетехнічних посад, що проходило зазвичай у тренінг-центрах ДТС.

Після зарахування до ДТС його членкиня вирушала спершу до тренувального центру і проходила загальну підготовку. Після цього вона проходила спеціальне навчання⁴²⁹.

Базове тренування тривалістю кілька тижнів проходили всі членкині ДТС. Воно складалося з «лекцій про дисципліну, організацію армії, історію ДТС, газ, безпеку, гігієну, добробут, військовий статут, оплату праці, звання та розпізнавальні знаки, військове законодавство, поточні заходи тощо. Стройову підготовку, шиккування на плацу, фізичну підготовку, ігри вклинювали між лекціями...»⁴³⁰.

М. Бейтмен, членкиня ДТС з 1942 р., згадувала, що після медкомісії її направили до тренувального табору в Ланкастері: «Нас розквартирували в будинках, нам потрібно було пройти тритижневу базову підготовку. Ми багато годин марширували на площі біля казарм. Ми вчилися салютувати офіцерам, стояти по командах “струнко” та “вільно”, зупинятися швидко під час марширування, а також робити інші речі, які зазвичай роблять солдати... Нас розділили на три секції, які змагалися між собою. Я була в плавальній секції; ми також марширували за маршрутом околицями, це мені подобалося, я була хорошим ходаком. Під час перерви нам видали уніформу та одяг, бриджі кольору хакі та панчохи кольору горохового супу. Нас вакцинували проти різних хвороб, зокрема віспи. Одного разу нас підняли посеред ночі задля відпрацювання повітряної тривоги. Ми мали надягти сталеві шоломи та протигазові плащі; хто

⁴²⁸ Brayley M. World War II Allied Women's Services. P. 9.

* Категорія командного складу між унтер-офіцером та офіцером.

⁴²⁹ Great Britain. Army. Auxiliary Territorial Service & Great Britain. War Office & Great Britain. (1941) // Regulations for the Auxiliary Territorial Service. 1941. P. 74–75.

⁴³⁰ Collett Wadge D. Women in Uniform. P. 115.

його знає, який я мала вигляд, мій плащ був до самих щиколоток, а сталевий шолом був не мого розміру і весь час сповзав. Наприкінці ми склали низку письмових тестів та пазлів, щоб визначити свою майбутню спеціалізацію»⁴³¹. Серед побутових труднощів чимало членкинь ДТС вказували брак приватності, адже доводилося жити в казармах, де було мало простору, митися у душах без ширм тощо. Деякі жінки соромилися приймати душ в таких умовах⁴³².

Розпорядок дня членкинь ДТС під час навчання виглядав так (табл. 1)⁴³³:

Розпорядок дня членкинь ДТС під час навчання

Табл. 1.

07.30	Сніданок
08.00–09.00	Прибирання своїх кімнат
09.00–09.40	Лекція
09.45–10.25	Стройова підготовка
10.30–10.50	Перерва на какао
10.50–11.30	Лекція
11.35–12.20	Лекція
12.30	Обід
14.00–14.40	Практична робота або показові навчання
14.45–15.30	Фізична підготовка
15.35–16.15	Гігієнічні процедури
16.30	Чай
17.00–18.00	Дискусії, інтерв'ю з офіцерами групи, дебати тощо
18.15	Вечеря

Після проходження базової підготовки членкині ДТС вирушали до своїх підрозділів, коли мали надалі служити на посадах, які не потребували спеціальної підготовки, або на спеціальну підготовку залежно від посади.

К. Вінфілд згадувала, що хотіла потрапити на службу до ЖКВМС, однак їй відмовили, оскільки для цього «... на той час – початок війни – потрібно було бути родичкою адмірала або подібного за званням військового...»⁴³⁴.

⁴³¹ Harris C. Women at war in uniform 1939–1945. P. 36–37.

⁴³² Hay, Helen Margaret (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 23177. Reels 6–7; Waggott, Maisie (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28414. Reel 6.

⁴³³ Collett Wadge D. Women in Uniform. P. 115–116.

⁴³⁴ Harris C. Women at war in uniform 1939–1945. P. 35–36.

Натомість жінка пішла служити в ДТС. Спершу її відкомандирували до казарм у Фішергейті для проходження базового навчання. Після цього вона потрапила до дому Кенрі (Кінгстон, графство Суррей), де пройшла підготовку для телефоністів Королівського корпусу зв'язку. Далі її з посестрами відрядили до Рідінга, а звідти – до місця безпосередньої служби – острова Вайт, де вони замінили військовослужбовців-чоловіків, які працювали за комутаторами та столами з мапами. К. Вінфілд зазначає, що під час чергувань вони мали визначати розміщення ворожої авіації та позначати його на столах із мапами⁴³⁵.

Багато членкинь ДТС наприкінці війни здобуло нагороди за зразкову службу⁴³⁶. Маючи добре розвинене почуття обов'язку, вони нерідко проявляли героїзм і поза службою, ставши свідками надзвичайних пригод⁴³⁷. Організація відома не тільки у Великій Британії, а й за кордоном. У 1939 р. деякі її членкині служили у Франції разом із британським експедиційним корпусом, на Близькому

⁴³⁵ Ibid. P.35-36.

⁴³⁶ Recommendation for Award for Fisher, Edith Mary // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096924. Catalogue reference: WO 373/156/451; Recommendation for Award for Hutcheon, Noreen // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111249. Catalogue reference: WO 373/156/491; Recommendation for Award for Ling, Lillian May // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111575. Catalogue reference: WO 373/156/512; Recommendation for Award for Rixon, Muriel Rose // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096774. Catalogue reference: WO 373/156/569; Recommendation for Award for Slater, Emily // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111247. Catalogue reference: WO 373/156/578; Recommendation for Award for Darvill, Elizabeth // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096925. Catalogue reference: WO 373/157/133; Recommendation for Award for Devin, Marjorie // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111250. Catalogue reference: WO 373/157/139; Recommendation for Award for Farley, Elsie May // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096984. Catalogue reference: WO 373/157/159; Recommendation for Award for Hart, Sybil Mary // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111578. Catalogue reference: WO 373/157/193; Recommendation for Award for Harvey, Eileen Joyce // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111577. Catalogue reference: WO 373/157/196; Recommendation for Award for Lee, Christine // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096720. Catalogue reference: WO 373/157/235; Recommendation for Award for Naish-Gray, Maureen // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096977. Catalogue reference: WO 373/157/270; Recommendation for Award for Pratt, Joan // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096770. Catalogue reference: WO 373/157/291; Recommendation for Award for Scoley, Maude Emma // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096992. Catalogue reference: WO 373/157/307; Recommendation for Award for Stock, Eileen Edna Mary // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096949. Catalogue reference: WO 373/157/331; Recommendation for Award for Watkins, Merle Theodora // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111571. Catalogue reference: WO 373/157/350.

⁴³⁷ Recommendation for Award for Johnson, Margaret Mary // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111253. Catalogue reference: WO 373/67/525; Recommendation for Award for Harcup, Hetty May // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096946. Catalogue reference: WO 373/68/819.

Сході, у Північно-Східній Європі, Африці, США, Канаді, Карибському басейні та Індії. Показово, що до січня 1945 р., коли було видано наказ про переведення всіх самотніх жінок із ДТС на службу за кордон, вони служили в інших країнах лише за добровільною згодою. Оскільки британське суспільство засуджувало службу жінок за межами батьківщини, доброволиць було недостатньо. Так, у серпні 1941 р. на Близькому Сході служило лише 37 членкинь ДТС, натомість у червні 1945 р. їх стало вже 4 196; а в Північно-Східній Європі в 1945 р. налічувалося 9 533 членкині ДТС⁴³⁸.

Багато представниць організації служило в підрозділах протиповітряної оборони. Почалася ця практика з експерименту британського уряду, внаслідок якого планувалося залучити їх до служби в прожекторних батареях ППО. У 1942 р. було сформовано першу таку бригаду. Вона добре зарекомендувала себе й масштаби присутності жінок у ППО згодом розширили (рис. 7, 8, 9). Британки воювали як у складі суто жіночих формувань (наприклад, прожекторна бригада №93), так і в змішаних бригадах⁴³⁹. В останніх, крім командира-чоловіка, був ще «гендерний комісар». Цю посаду обіймала жінка, яка мала слідкувати за дотриманням дисципліни серед жінок⁴⁴⁰.

Жінки в ППО охороняли стратегічно важливі об'єкти (промислові підприємства, аеродроми), обороняли міста від авіаційних атак, і часом гинули під час служби. Так, М. Кардер, колишня артилеристка та висотомірниця, згадувала, що певний час служила в Лондоні, їхня «... зенітна артилерійська установка розміщувалася в Гайд Парку, поблизу будинку В. Черчилля, який весь час

Рис. 7. Членкині ДТС за системою управління вогнем. Малюнок М. Стоуна, дата невідома⁴⁴¹.

⁴³⁸ Brayley M. World War II Allied Women's Services.

⁴³⁹ Harris C. Women Under Fire in World War Two.

⁴⁴⁰ Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. P. 307.

⁴⁴¹ ATS girls in gunnery control positions by Marc Stone, unknown date // The National Archives (United Kingdom). Catalogue reference: INF 3/1235.

Рис. 8. Членкині ДТС під час навчання⁴⁴².

Рис. 9. Британські коригувальниці артилерійського вогню⁴⁴³.

⁴⁴² Robinson V. On Target. P. 23.

⁴⁴³ Ibid. P. 6.

намагалися розбомбити ворожі ракети Фау-2 (одного ранку тричі за чверть години)»⁴⁴⁴. М. Летем згадувала, що неподалік її тодішнього місця служби, у Кайстері поблизу Ярмута ворожий літак раннім ранком обстріляв позиції бригади ППО, внаслідок чого загинуло 25 членкинь ДТС⁴⁴⁵.

На перших порах жінок у ППО намагалися відправляти на службу до немобільних підрозділів, де були комфортніші умови життя. Персонал мобільних структурних підрозділів вимушений був жити в наметах, які вважалися на початку війни непридатними для проживання в них жінок. Щоправда, згодом це переконання переглянули, адже практично всі підрозділи ППО були перенесені на узбережжя⁴⁴⁶.

М. Летем стверджувала, що перед службою в ППО її направили на 6-тижневу підготовку. Під час неї новобранки мали скласти тести на фізичну витривалість, слух, зір, самоконтроль. Їй вдалося успішно пройти їх усі і стати третьою операторкою приладу керування артилерійським вогнем, до обов'язків якої входила робота з телескопом та утримання цілі на лінії горизонту під ворожими обстрілами. «Прилад керування артилерійським вогнем... передавав інформацію, яку ми заносили до гармат (3.7), потім артилеристи стріляли снарядами. Ми працювали у двох групах – А та В. Я була в групі В: 5 осіб на приладі керування артилерійським вогнем, 3 особи займалися вимірюванням висоти. Коригувальники 24 години чергували під землею. Командно-далекомірний пост завжди був готовий до польоту будь-якого літака»⁴⁴⁷. М. Летем зазначала, що траплялися й помилки в їхній роботі. Так, одного разу вони підбили британський літак, оскільки його екіпаж дав їм неправильний сигнал. Але обійшлося без жертв, адже пошкоджену машину вдалося успішно посадити⁴⁴⁸.

У змішаних батареях ППО (рис.10) підйом був о 06.30, відбій – о 22.30. Жінки на службі практично весь час проводили разом зі своїми побратимами з Королівської артилерії. Їхня служба була поділена на 4-денні зміни, під час яких кожна з жінок мала впродовж 24 годин перебувати в командному пункті та артилерійському парку, з них 6 годин мала чергувати, решту часу – зобов'язана перебувати поблизу артилерійського парку, аби бути в змозі негайно братися за виконання своїх обов'язків у разі тривоги⁴⁴⁹.

⁴⁴⁴ Manning the Ack-Ack in Plymouth // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3nWa91q> (date of reference: 18.01.2022).

⁴⁴⁵ Latham M. Life of an ATS girl on anti-aircraft duty // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3b2RV8Z> (date of reference: 18.01.2022).

⁴⁴⁶ DeGroot G. J. Whose Finger on the Trigger? Mixed Anti-Aircraft Batteries and the Female Combat Taboo. P. 443–444.

⁴⁴⁷ Latham M. Life of an ATS girl on anti-aircraft duty // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3b2RV8Z> (date of reference: 18.01.2022).

⁴⁴⁸ Ibid.

⁴⁴⁹ Collett Wadge D. Women in Uniform. P. 119–123, 115.

Рис. 10. Персонал 536 змішаної важкої зенітної батареї Королівської артилерії (1945 р.)⁴⁵⁰.

Дж. Квібелл, яка служила в ставці 1-го протиповітряного корпусу в Аксбриджі поблизу Лондона, згадувала, що керівництво не завжди могло забезпечити належні побутові умови. Так, на перших порах їй із деякими посестрами довелося жити не в таборі, а в сарайчику, який армія реквізувала в господарів для своїх потреб. Через три місяці, коли житло для них нарешті було готове, дівчат переселили до загального табору. Жили вони в хатинах Ніссен – сталевих напівкруглих конструкціях, які використовувалися для військових потреб, зокрема, для облаштування казарм у роки Першої та Другої світових воєн. Дж. Квібелл зазначала, що «відразу за дверима ліворуч була невелика умивальня, праворуч – два туалети. Інші двері вели прямо до хатини. Шість ліжок вишикувалися з обох боків від центрального проходу, і біля кожного ліжка по шафці. Під кожним ліжком солдатський ящик. Над ліжками вздовж хатини була вузька дерев'яна полиця, а прямо посеред кімнати – чорна чавунна піч із димоходом, який виходив через дах. Це чудовисько було нашим єдиним способом обігріву. Воно споживало вугілля або кокс, було дуже брудним і смердючим, але за бажання могло розжаритися до червоного кольору»⁴⁵¹.

Британка Дж. Стотт так описувала свої побутові умови в ППО: «... житла розташовувалися в хатинах Ніссен, у кожній із яких розміщувалося по 12 осіб. Хатини вибудовувалися у формі так званих “павуків” – по 4 хатини, що сходяться на кінцях до туалетів, умивальників, душів і раковин. Це місце називали санітарним блоком – всі блоки ввечері забезпечувалися гарячою водою із загального бойлера. Я не можу пригадати, скільки було “павуків”, але для обслу-

⁴⁵⁰ Robinson V. On Target. P. 207.

⁴⁵¹ Joan Quibell's Diary. Part Five. May to December 1942 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3vCCMTG> (date of reference: 18.01.2022).

говування місця дислокації зенітних артилерійських установок було потрібно 120–130 осіб. Тільки кожна артилерійська бригада складалася з 11 осіб, а було по 4 гармати на кожному місці дислокації, по два місця дислокації на батарею... Можна було купити чай і булочки, також нам пропонували шоколад і сигарети – за гроші, звісно, 1 шилінг за 20 сигарет, наскільки пам'ятаю, напевно 1 шилінг 6 пенсів за ті ж види товарів, але кращої якості»⁴⁵².

На самому початку створення змішаних підрозділів ППО й набору жінок до них офіцери-чоловіки дуже скептично поставилися до цієї практики й не бажали бути їхніми командирами. Але згодом деякі з них змінили свою позицію. Один із командирів змішаної батареї стверджував: «Коли я увійшов до складу цієї батареї, працював над нею, спостерігав за її успішним розвитком і ділився своїми печалюми та радощами з її членами, я можу сказати, що ще ніколи не був такий щасливий як зараз»⁴⁵³. Також командувач першої змішаної батареї ППО зазначив, що «якби мені, як старому солдату, запропонували вибір між командуванням змішаною батареєю або чоловічою батареєю, я б без вагань обрав змішану батарею. Дівчата неперевершені у виконанні своїх обов'язків. За винятком невеликої природної схвильованості, яка проявляється лише в дотепних та екстраординарних висловлюваннях, вони є такими ж стійкими як чоловіки»⁴⁵⁴. Однак такий оптимізм був притаманний далеко не всім чоловікам-офіцерам, особливо досвідченим. Тому військове керівництво намагалось направляти на службу до змішаних бригад лише чоловіків без досвіду служби, адже ветерани сприймали необхідність служити пліч-о-пліч із жінками як пониження й порушення звичних для них армійських порядків⁴⁵⁵.

Попри те, що членкиням змішаних бригад видали значки Королівської артилерії, а капралок називали бомбардирами, рядових – рядовими артилерії, офіційно вони перебували на службі в ДТС, а не в Королівській артилерії⁴⁵⁶. Дослідник Дж. ДеГрут стверджує, що «типова змішана батарея складалася зі 189 чоловіків та 299 жінок. Зрештою, 70% від усіх новобранок ДТС направляли на службу в змішані батареї, а піку у 57 000 зайнятих оперативними обов'язками було досягнуто в 1943 р. Наприкінці 1944 р. в командуванні ППО було більше жінок, ніж чоловіків»⁴⁵⁷. Чимало з них здобули відзнаки за свою

⁴⁵² Stott J. Gun-layer as the Radiolocation girls were called // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3eW880W> (date of reference: 18.01.2022).

⁴⁵³ Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. P. 310–11.

⁴⁵⁴ Their Job Isn't Spectacular, But They Need Skill and Coolness // Belfast Telegraph. 1942. 22 July. P. 4.

⁴⁵⁵ Degroot G. J. Whose finger on the trigger? Mixed anti-aircraft batteries and the female Combat Taboo. P. 438.

⁴⁵⁶ Hayashida T. Women in combat: Gender and the Armed Forces in Great Britain and Japan during the Second World War. P. 161–178.

⁴⁵⁷ Degroot G. J. Whose finger on the trigger? Mixed anti-aircraft batteries and the female Combat Taboo. P. 436.

службу⁴⁵⁸. Наприклад, В. Л. Флемінг була представлена до нагороди за зразкове керування підрозділом операторок радарів та поводження з радарним обладнанням⁴⁵⁹. Е. МакМанус рекомендували до нагородження за її вмиле керування підрозділом прокладачок курсів літаків та телефоністок⁴⁶⁰. Молодшу капралку А. Гаррадінін – за те, що вона, перебуваючи на чергуванні на наглядовій вежі, не розгубилася під час ворожої атаки, попри те, що бомби падали в радіусі 100 футів від її місцеперебування, і далі виконувала свою роботу на приладі спостереження⁴⁶¹.

Жінки в ППО офіційно заряджали зброю, прикріплювали запали до артилерійських снарядів, виявляли авіацію противника, скеровували стрільців для ведення вогню по ній⁴⁶². У брошурі «Жіноча робота на потреби фронту» (“Women’s War Work”) (1943), зазначалося: «Членкині ДТС виконують практично всі можливі обов’язки в протиповітряних батареях, за винятком застосування зброї; їхні базові функції – працювати з обладнанням, за допомогою якого встановлюється місцезнаходження цілі, та замовляти вогонь»⁴⁶³. Їхні посади, що включали такі обов’язки, були перекласифіковані на небойові, зокрема, для уможливлення служби жінок у ППО без осуду з боку соціуму⁴⁶⁴. Вищезазначене вкотре підтверджує те, що офіційні обмеження в армії запроваджувалися не для захисту та комфорту самих жінок. Дослідники стверджують, що цей захід, а також офіційна заборона для жінок натискати на спусковий гачок, були лише формальністю. За словами Д. Кемпбелл, насправді «змішані бригади ППО були такими ж бойовими одиницями, як і екіпажі літаків, які вони збивали»⁴⁶⁵. Як зазначає Р. Брод, «... жінки іноді стріляли з великокаліберної зброї і, ймовірно, також із кулеметів, встановлених для захисту прожекторних загонів від літаків противника, що низько

⁴⁵⁸ Recommendation for Award for Hose, Joyce Eileen Acheson // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096752. Catalogue reference: WO 373/156/213; Recommendation for Award for Goodliffe, Patricia Mabel // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111572. Catalogue reference: WO 373/157/177.

⁴⁵⁹ Recommendation for Award for Fleming, Venie Louis // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096776. Catalogue reference: WO 373/157/165.

⁴⁶⁰ Recommendation for Award for McManus, Elizabeth // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096978. Catalogue reference: WO 373/157/258.

⁴⁶¹ Recommendation for Award for Harradine, Agnes // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096991. Catalogue reference: WO 373/69/334.

⁴⁶² Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. P. 116; Their job isn’t spectacular, but they need skill and coolness // Belfast Telegraph. 1942. 22 July. P. 4.

⁴⁶³ Women’s War Work in Britain. British Information Services, Information Division. P. 9.

⁴⁶⁴ Campbell D. Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union. P. 313.

⁴⁶⁵ Ibid.

летять»⁴⁶⁶. На випадки застосування жінками летальної зброї вказує і К. Гарріс⁴⁶⁷. До того ж, як слушно наголосив свого часу генерал Ф. Пайл, «немає великої різниці між керуванням радіолокаційною станцією управління артилерійським вогнем та стрільбою зі зброї: і те, й інше є засобами знищення літака противника»⁴⁶⁸. О. Грум, яка служила операторкою координатографа, підтверджувала в спогадах, що в її підрозділі жінки самі не тиснули на гачок, проте саме вони давали інструкції своїм побратимам-артилеристам щодо ведення вогню⁴⁶⁹. Однак усе це не заважало владі заявляти, що жінки перебувають в армії лише на небойових посадах. Отже, влада Великої Британії намагалася приховати випадки, коли жінки насправді виконували бойові ролі, на відміну від радянського уряду, який цього здебільшого не заперечував.

У Радянському Союзі служба жінок у ППО була масовим явищем – наприкінці війни їхня частка від загальної чисельності кадрового складу становила 24%⁴⁷⁰. За даними авторів книги «Велика Вітчизняна без грифу секретності. Книга втрат» («Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь»), загалом впродовж війни до частин ППО та місцевих частин ППО НКВС мобілізували 177 065 та 70 548 жінок відповідно⁴⁷¹. За відомостями В. Галаган, «до початку 1943 р. у ППО, без врахування авіаційних частин, служило понад 120 тис. жінок. У прожекторних частинах, підрозділах загороджувальних аеростатів, повітряного спостереження, оповіщення і зв'язку вони на 80, а іноді й на 100% замінили чоловіків, зокрема на посадах молодших командирів»⁴⁷². Тільки в першій половині 1942 р., згідно із постановою Державного комітету оборони «Про мобілізацію дівчат-комсомолок у частини ППО» № 1488 від 25 березня 1942 р., 100 тис. молодих жінок були призвані на службу для заміни чоловіків у протиповітряній обороні⁴⁷³. Наприкінці війни в ППО налічувалося 200 тис. жінок, з яких 121 218 (33% від усього особового складу) служили в зенітній артилерії⁴⁷⁴.

⁴⁶⁶ Broad R. Conscription in Britain, 1939–1964: The Militarisation of a Generation. P. 151.

⁴⁶⁷ Harris C. Women at war in uniform 1939–1945. P. 39.

⁴⁶⁸ Pile F. Ack-ack: Britain's Defence Against Air Attack During the Second World War. P. 186.

⁴⁶⁹ Olive's Story // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3vEcwIP> (date of reference: 18.01.2022).

⁴⁷⁰ Иванова Ю. Женщины в войнах Отечества. С. 352.

⁴⁷¹ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. С. 38.

⁴⁷² Галаган В. Женщины Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). С. 28.

⁴⁷³ Постановление ГКО СССР №1488 «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» от 25 марта 1942 г. URL: <https://bit.ly/3cp3ozF> (дата обращения: 22.02.2022).

⁴⁷⁴ Вестник противовоздушной обороны. 1982. № 3. С. 73.

На законодавчому рівні була дозволена безпосередня участь жінок СРСР у бойових діях. Однак, як і у Великій Британії, радянське суспільство та солдати чоловічої статі були збентежені їх присутністю в ППО та в армії загалом. Командувач Московського фронту ППО Д. Журавльов писав про це так: «Звістка про прихід до військ ППО дівчат була сприйнята насторожено. Багато хто, особливо кадрові командири, не могли й уявити собі, як виглядатиме присутність “слабкої статі” на вогневих позиціях, у суворих бойових умовах. Чи впораються дівчата з військовою “премудрістю”, яка споконвіку була справою чоловіків. Але ось минуло 3–5 місяців навчання, бойової роботи – і тривоги виявилися марними. Дівчата відчули свої сили, можливості. Незабаром вони показали приклад гарного знання своєї справи... Дуже скоро ми переконалися, що переважна більшість дівчат стала чудовими воїнами. Старанність, дисциплінованість, акуратність їм були притаманні не меншою мірою (якщо не більшою), ніж чоловікам»⁴⁷⁵.

Показово, що британські жінки в протиповітряній обороні декому також «здавалися розумнішими за решту членів служб»⁴⁷⁶. Ф. Пайл, головнокомандувач ППО, зізнався, що «дівчата жили, так само як чоловіки, захищали свої прожектори, так само як чоловіки, і, на жаль, деякі з них гинули, так само як чоловіки. Беззбройні, вони часто виявляли велику особисту звитягу. Вони заробляли нагороди, і заслуговували більшого»⁴⁷⁷. Але в обох країнах служба жінок у зенітних підрозділах розчинилася в публічному дискурсі, який мав на меті уславити солдатів-чоловіків.

Радянські жінки добре зарекомендували себе в боях. Німецький пілот, який воював у небі над Африкою, Західною Європою та на Східному фронті, був збитий та захоплений під час однієї з місій. Під час допиту його запитали, наскільки потужним був вогонь англійської зенітної артилерії над Тобруком? Пілот відповів: «Я радше 10 разів пролетів би над небом Тобрука, ніж один раз потрапив під вогонь російських зенітниць»⁴⁷⁸.

На курсах та у військових школах жінок вчили навичкам поведінки з бойовою зброєю, готували кулеметниць, навідниць, командирок зенітно-кулеметних розрахунків, приладисток, зв'язкивиць тощо⁴⁷⁹. Нерідко навчали їх і вже безпосередньо на фронті. Наприклад, З. Сотникова (Клейменова), яка служила приладисткою в ППО, згадувала, що її навчання проходило безпосередньо на місці служби: «Хлопець, який перебував на цій посаді до мене, розповів

⁴⁷⁵ Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне. С. 139.

⁴⁷⁶ Allen A. T. Women in Twentieth-Century Europe. P. 61.

⁴⁷⁷ Pile F. Ack-ack: Britain's Defence Against Air Attack During the Second World War. P. 36–37.

⁴⁷⁸ Lindsay D. Women Warriors. URL: <https://bit.ly/3CurmWW> (date of reference: 18.01.2022).

⁴⁷⁹ Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне. P. 138.

⁴⁸⁰ Сотникова (Клейменова) Зинаида Гавриловна, зенитчица // Я помню. URL: <https://bit.ly/3Mwnj0Z> (дата обращения: 22.02.2022).

докладно що й до чого. Потім його й інших хлопців із батареї відправили на фронт, а замість них на прилади поставили нас, дівчат»⁴⁸⁰.

Багато радянських жінок у ППО, зокрема в службі повітряного спостереження, оповіщення та зв'язку, виконувало обов'язки, аналогічні тим, що і їхні посестри у Великій Британії. Перед ними ставили завдання з виявлення ворожих об'єктів, наведення на них протиповітряної артилерії тощо. Служили жінки і в прожекторних частинах, основним завданням яких був захист стратегічно важливих військових та промислових об'єктів, а також у частинах аеростатів повітряного загородження⁴⁸¹.

Т. Борисова (Козирева), яка служила в роки війни далекомірницею зенітної артилерії, згадувала, що у її відділенні були майже самі жінки, тільки безпосередньо артилерійські гармати обслуговували здебільшого чоловіки, оскільки снаряди були важкими (16 кг) і з ними фізично складно було давати раду. Виняток становили умови бою, у якому відповідального за обслуговування гармати поранили чи вбили. Тоді посестри по службі мали його замінити⁴⁸². Так само було розподілено обов'язки й у батареї Є. Попової (Бутової), яка служила в ППО приладисткою. Зв'язківцями, далекомірницями, приладистками в них були жінки, а чоловіки старшого віку (за 50 років) обслуговували гармати. Однак поводитися зі зброєю вчили бійців обох статей, для того, щоб вони могли одне одного замінити в разі необхідності. Є. Попова (Бутова) розповідала, що у 1942 р. їхня зенітна батарея розміщувалася в Опалісі поблизу Москви. Жили бійці та бійчині в землянках (окремих для жінок та чоловіків), безпосередньо біля приладу керування артилерійським вогнем. На той час їхнім завданням було захистити від бомбардування Москву й це давалося дуже нелегко: «Наші гармати на 10 кілометрів били, але деякі літаки проривалися на висоті 12 кілометрів. Це ж жах був якийсь... Було страшно. За ніч ми по 3–4 рази виходили. Нам по рації повідомляли про наліт, ми вилазили з ліжка, я кричу: “За прилад!” Зайняли свої місця, я кричу: “Приладова готова!” командир гармат кричать: “Гармата готова!” Командир взводу подає команду і взвод починає вогонь. Наліт відбили, тільки ляжеш, тільки заплющиш очі – знову в рейку стукають і ми вибігаємо хто в чому. На перших порах ми в шинелях спали. Ледь-ледь пояс послабиш і лягаєш на нари. А потім, коли німців уже від Москви відігнали, тоді ми барствували – нам ліжка окремі дали й ми вже роздягалися. І все одно тривоги часто були...»⁴⁸³.

О. Павельченко служила у 1572-му зенітному полку. Її зенітна установка прикривала переправи через Дніпро, аеродром у Жулянах під час боїв за визволення України. Наприкінці 1943 р. артилеристка А. Рябченко збила останній ворожий літак над Києвом, який намагався пробитися до міста⁴⁸⁴.

⁴⁸¹ Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне. С. 139.

⁴⁸² Борисова (Козырева) Тамара Ильинична // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CvnB3r> (дата обращения: 22.02.2022).

⁴⁸³ Попова (Бутова) Евдокия Антоновна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3sOmg3a> (дата обращения: 21.02.2022).

⁴⁸⁴ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С. 180–181

М. Родіонова, рядова 40 зенітно-прожекторного полку, згадувала, що на прожекторі працювала в парі з колегою по службі: «Вона “вугілля” вставляла, я штурвалом керувала... Якщо літак десь гуде, передають номери, я штурвалом керую, а Валя ставить “вугілля”, а від машини йде струм, щоб горіло вугілля і світив прожектор. Вугілля – це такий темний стрижень, сантиметрів може чверті півтори, чи більше. Вона вставляла, від машини струм йде, він горить, цей стрижень, і промінь світить. Я штурвалом кручу»⁴⁸⁵.

Р. Заянчуковська зазначала, що спеціальної підготовки для служби в ППО не проходила й навчалася необхідним навичкам безпосередньо при батареї. Служила далекомірницею. Її підрозділ обороняв здебільшого аеродроми та промислові підприємства й періодично успішно збивав ворожі літаки. За спогадами ветеранки, коли перебували «... у Джанкої, а потім у Румунії... За містом зазвичай у нас стояла станція гарматних установок... Щойно з'являвся літак, вона вмикала прожектори, фіксувала цей літак, а потім сповіщала про це нас. Тоді ми за отриманими від них даними встановлювали на далекоміри азимут, дальність і шукали точку. Упіймавши ціль, ми вели по ній допоки не розпізнавали, якої марки цей літак: “Хейнкель” або ж “Рама”. Потім визначали дальність, висоту, кут місця й азимут, після чого наші гармати стріляли за заданими напрямками»⁴⁸⁶.

Зенітниця В. Янпольська (Синьова) згадувала, що після Сталінградської битви їхній підрозділ розмістили в Україні, у районі Дарниці. Зазначала, що побутові умови служби були доволі важкими, жили в землянках (окремих для жінок та чоловіків), які мали виходи безпосередньо до приладу керування артилерійським вогнем. Складно було слідкувати за гігієною: «Ми, дівчата, ще хоч якось за собою стежили, а хлопці – ті взагалі всі замурзані були»⁴⁸⁷.

Отже, служба британських та радянських жінок у ППО мала чимало спільного. Наприклад, вони переважали в особовому складі багатьох батарей обох країн, служили вони на однакових посадах, часто в змішаних підрозділах, тобто разом із чоловіками. Обидві держави змушені були відбивати потужні авіанальоти ворога, тому на їхні служби ППО покладалося чимале навантаження. Чоловіки-військовослужбовці обох країн були збентежені появою жінок у ППО, так само як і соціуми загалом, але зрештою їм довелося прийняти цей факт. Британки виконували весь спектр обов'язків у ППО, крім заряджання артилерійських гармат та ведення стрільби з них. Побутувала офіційна заборона для жінок на використання зброї. Однак є свідчення, що іноді британські жінки все ж порушували це табу. Згідно зі спогадами радянських ветеранок, вони також здебільшого не мали заряджати гармати, оскільки снаряди були важкими, і їм було фізично складно це робити. Водночас у разі

⁴⁸⁵ Родіонова Мария Егоровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CvwjPp> (дата обращения: 21.02.2022).

⁴⁸⁶ Заянчуковская Раиса Михайловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vXG4Ez> (дата обращения: 21.02.2022).

⁴⁸⁷ Янпольская (Синева) Валентина Порфирьевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/35OQT0u> (дата обращения: 21.02.2022).

загибелі чи поранення їхніх побратимів, до чиїх обов'язків належало заряджання гармат та ведення стрільби, жінки офіційно ставали на заміну. Що стосується політики урядів, то Велика Британія могла собі дозволити приділити більше уваги підготовці кадрів до служби в спеціальних тренувальних закладах, тоді як у СРСР нерідко жінок навчали вже безпосередньо на фронті. Водночас радянська влада, як не дивно, була більш щира з громадськістю щодо висвітлення фактів застосування зброї жінками на військовій службі. Натомість британський уряд використовував частину з них як комбатантів, водночас переконуючи громадськість, що жінки бойових ролей під час війни не виконують. Також британки в ППО не вважалися частиною Королівської артилерії, на відміну від їхніх побратимів.

Порівнюючи побутові умови, мусимо констатувати, що британки подекуди жили в більш комфортних умовах, ніж їхні радянські посестри. Вони проживали в хатинах Ніссен та наметах, мали більше можливостей для дотримання гігієни, тоді як радянські жінки мешкали в землянках і відчували труднощі з дотриманням гігієни. Хоча і британки періодично стикалися зі значними труднощами у цьому. Наприклад, членкиня ДТС М. Вагготт вказувала на проблеми з водою та суворі зими 1940-1941 рр. Тоді вони топили сніг і воду використовували по кілька разів, в приміщеннях було брудно⁴⁸⁸. Житла військовослужбовців ППО у Великій Британії були розподілені на чоловічі та жіночі. У СРСР, оскільки жінок у цих військах було багато, також облаштовували для них окремі землянки.

Ще однією особливістю служби жінок у Червоній армії була можливість приєднатися до жіночих стрілецьких підрозділів (рис.11). У листопаді 1942 р. розпочав роботу Перший окремих жіночий запасний стрілецький полк, у якому готували солдатів та офіцерів для служби в Червоній армії. На 1 січня 1944 р. в його штаті налічувалося 473 бійці, серед них – 431 жінка. За час функціонування в полку було підготовлено 5 175 жінок (3 892 рядові, 986 сержанток і головних сержанток, 297 офіцерок)⁴⁸⁹. Командирок для стрілецьких підрозділів готували в Рязанському піхотному училищі, яке станом на 1943 р. підготувало 1388 жінок⁴⁹⁰.

В 1943 р. почала функціонувати Перша окрема жіноча добровольча стрілецька бригада. До неї набирали як досвідчених солдаток (1000 жінок відкликали з різних фронтів), так і новобранок. Загалом кількість набраних до добровольчої бригади жінок становила 7 000. Треба підкреслити, що в обох формуваннях командні посади обіймали жінки⁴⁹¹.

⁴⁸⁸ 7. Waggott, Maisie (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28414. Reel 6.

⁴⁸⁹ Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне. С. 132

⁴⁹⁰ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С. 173.

⁴⁹¹ Государственный Комитет Обороны. Постановление № 2470. О формировании женской добровольческой стрелковой бригады, 3 ноября 1942 г. URL: <https://bit.ly/3KtIbEa> (дата обращения: 21.02.2022).

Рис. 11. Автоматники однієї з частин Калінінського фронту на вогневій позиції. 1941–1943 рр.⁴⁹².

Серед найвідоміших бійчинь стрілецьких підрозділів – Н. Онілова, яка служила кулеметницею 1-ї роти 1-го батальйону 54-го полку 25-ї стрілецької дивізії. До війни вона активно брала участь у заходах ТСОАВІАХІМу, на фронт пішла добровільно. Під час боїв за Одесу та Севастополь їй вдалося кулеметним вогнем знищити понад 200 ворожих солдатів. Кулеметниці 7-го Червонопрапорного зенітно-кулеметного полку успішно змогли прикрити переправу через Дніпро від німецької авіації на початку квітня 1944 р.⁴⁹³

Багато радянських жінок під час війни служило снайперками (рис.12). Л. Павличенко, на прізвище «Леді смерть», вважається однією з найвідоміших серед них (рис. 13). Її подвиги під час Другої світової війни були відзначені американським музикантом В. Гатрі в пісні «Міс Павличенко», їй же присвячено українсько-російський фільм «Незламна» (2015). Вона брала участь у битвах за Молдову, Одесу та Севастополь. За підтвердженими даними, вона ліквідувала 309 німецьких солдатів (зокрема 36 ворожих снайперів)⁴⁹⁴. Однією з найрезультативніших снайперок вважається також одеситка О. Бордашевська, старша сержантка 730-го стрілецького полку 204-ї стрілецької дивізії. Вона знищила 108 ворожих солдатів та офіцерів⁴⁹⁵. Учасниця боїв за Севастополь та

⁴⁹² Автоматчики одной из частей Калининского фронта на огневой позиции. 1941-1943 гг. Автор Ряпасов Е. П. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-177954.

⁴⁹³ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С.180-181.

⁴⁹⁴ Markwick R. D., Cardona E. C. Soviet Women on the Frontline in the Second World War. P.204–209.

⁴⁹⁵ Walter J. The Sniper Encyclopaedia: An A-Z Guide to World Sniping. Havertown: Casemate Publishers, 2019. URL: <https://bit.ly/3u1UTkU> (date of reference: 18.01.2022).

Одесу Є. Миронова (рис.14) перед смертю в 1943 р. в битві за Новоросійськ знищила приблизно 100 солдатів та офіцерів противника. Ще одна радянська снайперка, Р. Шаніна, відома як «Невидимий жах Східної Пруссії», ліквідувала 59 ворожих солдатів та офіцерів, зокрема 12 снайперів⁴⁹⁶. Також служили снайперками В. Біла (Слабка)⁴⁹⁷, Н. Внукова⁴⁹⁸, О. Кириченко⁴⁹⁹, В. Кобернюк (Зубченко)⁵⁰⁰, Н. Колесникова (Васильєва)⁵⁰¹ та багато інших. Результативність на службі вищезгаданих жінок становила від 20 до 30 вбитих ворожих солдатів та офіцерів.

Рис.12. Снайперки 33-ї армії 2-го Білоруського фронту. Серпень 1944 р.⁵⁰².

⁴⁹⁶ Малишевский Н. Женщины, победившие фашизм. URL: <https://bit.ly/3674PU7> (дата обращения: 21.02.2022).

⁴⁹⁷ Белая (Слабкая) Варвара Емельяновна // Я помню. URL: <https://bit.ly/2RAwUMy> (дата обращения: 21.02.2022).

⁴⁹⁸ Внукова Надежда Степановна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3ftnWsc> (дата обращения: 21.02.2022).

⁴⁹⁹ Кириченко Ольга Ивановна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3fywtu4> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵⁰⁰ Кобернюк (Зубченко) Вера Корнеевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3f6eb4o> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵⁰¹ Колесникова (Васильева) Надежда Никитична // Я помню. URL: <https://bit.ly/2QIN7Pq> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵⁰² Девушки-снайперы 33-й армии 2-го Белорусского фронта. Август 1944 г. Автор: Бернштейн П. Б. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-108333.

Рис.13. Снайперка Людмила Павличенко на позиції⁵⁰³.

Рис. 14. Снайперка Є. Миронова, захисниця м. Севастополь, яка загинула у 1943 р. під час визволення м. Новоросійськ від німецьких загарбників. Репродукція. 1941–1943 рр.⁵⁰⁴.

Стати снайпером у роки німецько-радянської війни можна було, пройшовши відповідну підготовку або у Всеобучі, або безпосередньо на фронті, або закінчивши Центральну школу інструкторів снайперської справи (ЦШІСС) для чоловіків, для жінок – жіночі курси при ЦШІСС (листопад 1942 – травень 1943 р.), а з травня 1943 р. – Центральну жіночу школу снайперської підготовки (ЦЖШСП). ЦЖШСП не мала аналогів у світі⁵⁰⁵. Очолила ЦЖШСП харків'янка Н. Чегодаєва, яка була кадровою військовою, пройшла війну в Іспанії, брала участь у формуванні жіночих авіаполків⁵⁰⁶. Загалом за час свого існування ЦЖШСП підготувала 1885 снайперок⁵⁰⁷. Зараховували до школи на добровільній основі через військкомати, однак були жорсткі критерії добору, внаслідок чого багато охочих відсіювалося. Так, для навчання потрібні були жінки, придатні

⁵⁰³ Снайпер Людмила Павличенко на позиції. URL: <https://bit.ly/3tjh0oL> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵⁰⁴ Снайпер Миронова Е. – комсомолка, защитница г. Севастополя, погибшая в 1943 г. При освобождении г. Новороссийска от немецко-фашистских захватчиков. Репродукция. 1941-1943 гг. // ЦДКДФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 2-67764.

⁵⁰⁵ Петракова В. Подготовка женщин-снайперов в годы Великой Отечественной войны. С. 97–98.

⁵⁰⁶ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С. 183.

⁵⁰⁷ Слава, обретенная в боях. М., 2001. С. 172.

до служби в армії, які пройшли відповідну підготовку у Всеобучі, фізично витривалі, з чудовим зором, віком до 25 років, з освітою не менше ніж 7 класів школи, високого зросту, без обтяжливих сімейних обставин тощо⁵⁰⁸.

Школа мала доволі велику огорожену територію. За спогадами випускниці Ю. Жукової, ЦЖШСП «розміщувалася спочатку в підмосковному селищі Вешняки, потім перебазувалася в село Амерево, а до нашого вступу була на станції Силікатна, поблизу міста Подольська. Курсантки розміщувалися в сірому триповерховому будинку, у якому до війни був клуб місцевого силікатного заводу. За внутрішнім плануванням будівля більше нагадувала звичайну школу, ніж клуб»⁵⁰⁹.

Заняття тривали щодня по 8 академічних годин. Навчали жінок зазвичай інструктори з бойовим досвідом, часто також колишні інструктори стрілецьких курсів ТСОАВІАХІМу. Серед обов'язкових занять були вогнева, стройова, хімічна, тактична, політична підготовка. Крім цього, навчали курсанток і основам поведіння зі зброєю, рукопашного бою, топографії, маскувannya, саперної справи тощо. Чимало часу мало бути відведено на практику⁵¹⁰. Водночас, якщо дослідниця В. Петракова заявляє, що загальна тривалість навчання становила 6 місяців, то випускниця ЦЖШСП Ю. Жукова стверджує, що їхня група навчалася впродовж 8 місяців⁵¹¹.

Розпорядок дня курсанток виглядав так (табл. 2)⁵¹²:

Табл. 2.

**Розпорядок дня курсанток Центральної жіночої школи
снайперської підготовки.**

№	Захід	Тривалість	Години	Вихідний день
1	Перевірка	—	5:50	6:50
2	Підйом	5 хв	6:00–6:05	7:00–7:05
3	Фіззарядка	10 хв	6:05–6:15	7:05–7:15
4	Туалет	30 хв	6:15–6:45	7:15–7:45
5	Ранковий огляд	15 хв	6:45–7:00	7:45–8:00
6	Політінформація	20 хв	7:00–7:20	8:00–8:20

⁵⁰⁸ Петракова В. Подготовка женщин-снайперов в годы Великой Отечественной войны. С.99; Жукова Ю. Девушка со снайперской винтовкой. Воспоминания выпускницы Центральной женской школы снайперской подготовки. 1944–1945 гг.

⁵⁰⁹ Жукова Ю. Девушка со снайперской винтовкой. Воспоминания выпускницы Центральной женской школы снайперской подготовки. 1944–1945 гг.

⁵¹⁰ Петракова В. Подготовка женщин-снайперов в годы Великой Отечественной войны. С. 100–102.

⁵¹¹ Жукова Ю. Девушка со снайперской винтовкой. Воспоминания выпускницы Центральной женской школы снайперской подготовки. 1944–1945 гг.

⁵¹² Петракова В. Подготовка женщин-снайперов в годы Великой Отечественной войны. С.100.

Продовження Табл. 2.

№	Захід	Тривалість	Години	Вихідний день
7	Сніданок	30 хв	7:20–7:50	8:20–8:50
8	Заняття	по 45 хв	8:00–14:50	
9	Обід	30 хв	15:00–15:30	
10	Післяобідній відпочинок	50 хв	15:30–16:20	
11	Чищення зброї	30 хв	16:30–17:00	
12	Підготовка до випробувань	1.50 хв	18:50	
13	Політмасова робота	30 хв	20:30	
14	Вечеря	30 хв	21:00	
15	Вільний час курсантів	30 хв	21:30	
16	Вечірня перевірка	10 хв	21:50	
17	Вечірня зоря	—	21:50	
18	Відбій	—	22:00	

Однак на практиці були певні відмінності. Ю. Жукова розповідала, що «з першого дня перебування в школі жили в жорсткому режимі. Підйом о 6 годині, а через день, коли ходили на полігон, о 4.30. У будь-яку погоду зарядка на вулиці. Потім туалет, прибирання ліжок і строем, з пісню – у їдальню на сніданок, з їдальні знову строем у казарму. До обіду – заняття. Перед обідом треба встигнути привести себе до ладу: пришити чистий комірць, надраїти чоботи, змити із себе бруд. На все відводилося хвилин десять»⁵¹³. М. Бондаренко (Катаєва) згадувала, що під час навчання вони з посестрами «ходили на полігон, займалися стройовою, повзали по-пластунськи. Вчилися стріляти лежачи, з коліна та стоячи. Били з гвинтівок Мосіна зі снайперським прицілом. Велика увага приділялася методам маскування»⁵¹⁴. К. Калугіна (Пантелєєва) стверджувала, що крім цього навчали тактиці й балістики⁵¹⁵.

Попри загалом успішну діяльність, ЦЖШСП у січні 1944 р. стала й об'єктом критики, адже, внаслідок перевірки її керівництвом якості підготовки підопічних, було встановлено низьку обізнаність курсанток із політичною мапою світу. Крім того, зафіксовані порушення під час проведення тренувальної

⁵¹³ Жукова Ю. Девушка со снайперской винтовкой. Воспоминания выпускницы Центральной женской школы снайперской подготовки. 1944–1945 гг.

⁵¹⁴ Бондаренко (Катаева) Мария Дмитриевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vVMUdY> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵¹⁵ Калугина (Пантелеева) Клавдия Ефремовна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3sVp1kB> (дата обращения: 21.02.2022).

стрільби (робота з незакріпленою й неперевереною зброєю), брак практичних занять тощо. Про ліквідацію більшості порушень відзвітували вже в лютому того самого року⁵¹⁶.

Випускниці ЦЖШСП вирушали на фронт. І сама по собі дорога туди для деяких із них розтягувалася на довгий час. К. Калугіна (Пантелеєва) згадувала, що їхали до місця служби в «телячих вагонах, з пічками. Не довели до фронту, висадили. І була така хурделиця, що нам дали вантажівку, аби привезти нас на фронт, поближче, до запасного полку. Машина! Ми її всю дорогу на собі тягли. Стільки було снігу. Прийшли. Я не пам'ятаю, скільки йшли – день, два, три...»⁵¹⁷. Ю. Жукова розповідала, що на фронт потрапила лише наприкінці 1944 р. Дорога була довга і виснажлива: «Поїзд віз нас на захід. Нас – це цілий ешелон дівчат, середній вік яких навряд чи перевищував 20–22 роки. Наш рухомий склад складався з довгої низки теплушок, у яких до війни возили вантажі й худобу. Тепер везуть солдатів. У теплушках – знову нари, як у казармі, але вже без матраців, подушок і інших постільних речей. Не пам'ятаю точно, але мені здається, що спали ми на голих дошках, підстеливши під себе одну половину шинелі і прикрившись іншою. Посередині теплушки – пузата чавунна грубка «буржуйка». Вона трохи обігрівала нас, на ній же ми готували собі їжу, кип'ятили чай. Всю дорогу харчувалися концентратами, з яких варили щось середнє між супом і кашею. Замість хліба отримували сухарі, а замість м'яса – оселедець. Коли ми з тугою дивилися у свої казанки, у яких день у день було одне й те ж вариво, гризли чорні сухарі або обсмоктували оселедцеві скелети, завжди згадували наше шикарне шкільне харчування й гірко зітхали»⁵¹⁸. Їх декілька разів пересаджували, і зрештою привезли не в той полк, у який спершу збиралися.

Відразу після прибуття на місце служби, до 611-го стрілецького полку, Ю. Жукова познайомилася з нелегкими буднями під ворожими обстрілами: «Принесли обід. Передчуваючи задоволення від гарячого супу, якого ми давно не бачили, швиденько розібрали казанки і почали їсти. У цей час почався мінометний обстріл. Від страху кинули все, зокрема й казанки із супом, і гвинтівки, кинулися до підвалу ховатися. Потім доїдали вже остиглий суп і проклинали німців. Було ніяково, що кинули зброю. Згодом таке жодного разу не повторилося. Солдати ж сміялися, говорили, що німці спеціально влаштували такий салют на честь нашого прибуття на фронт»⁵¹⁹.

Побут снайперок залежав безпосередньо від місця проходження їхньої служби, адже в різних точках фронту активність бойових дій відрізнялася. Ось як Р. Шаніна описувала наступ німців на радянські позиції, у відбитті якого брала безпосередню участь: «Команда – зайняти сопку... з-під гори, метрів за

⁵¹⁶ Петракова В. Подготовка женщин-снайперов в годы Великой Отечественной войны. С. 103.

⁵¹⁷ Калугина (Пантелеєва) Клавдия Ефремовна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3I1zbVg> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵¹⁸ Жукова Ю. Девушка со снайперской винтовкой. Воспоминания выпускницы Центральной женской школы снайперской подготовки. 1944–1945 гг.

⁵¹⁹ Там же.

100, вилазять самохідки з десантом. Біла живу силу противника. Поруч, зліва, метрів за 8, розчавило старшого лейтенанта й капітана, і бійців. У мене заклинило (гвинтівку. – Авт.). Сіла, усунула затримку і знову стріляю. Танк прямо на мене, метрів за 10 попереду. Спробувала намацати гранати, загубила, поки повзла. Страху жодного. Думаю, відповзу. Метрів за 7 підірвана наша 76-мм гармата. Танки йдуть мимохідь, кидають гранати з них, вогонь різного роду (кулемет, автомат, снаряд), 8 підбили, інші повернулися назад. Після всього, коли побачила вбитих і поранених, стало моторошно»⁵²⁰.

Л. Павличенко у відеоінтерв'ю 1973 р. поділилася спогадами про фронтові будні. Вона розповіла про основні види та особливості роботи снайперів під час війни, а також їхній кодекс честі. Наприклад, розповідала вона, «... коли снайпери виходять із засідки... якщо хто-небудь... впав, а дійсно, чомусь снайпер поранений не впаде, він застогне, він нахилиться, він якось стиснеться... впаде тільки убитий, вся засідка тут же зупиниться і вступить у бій. І якщо там ще хтось загине, то все одно товариша заберуть. Не можна, ну не можна залишати тіло товариша на землі, захопленій ворогом. Це суворий дуже закон був. Він не записаний у жодному статуті, але цей закон побутував серед снайперів. І виконувати його потрібно було неухильно»⁵²¹.

У британок же, на відміну від їхніх посестер зі СРСР, часто не було можливості навіть пройти повноцінне тренування з користування зброєю, про службу снайперками не йшлося. Наприклад, В. Робінсон (Томсон) (рис. 15, 16), одна зі членкинь ДТС у ППО, згадувала, що за всю службу їм лише один раз випала нагода повчитися стрільбі з рушниці⁵²².

Рис. 15. Членкині ДТС М. Стралз та В. Робінсон (Томсон)⁵²³.

⁵²⁰ Фронтовой дневник Розы Шаниной «Она завещала нам песни и росы» // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CvFKOu> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵²¹ Павличенко Л. Воспоминания Героя Советского Союза снайпера Людмилы Павличенко (1973). URL: <https://bit.ly/3MERGSH> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵²² Robinson V. On Target. P. 40.

⁵²³ Ibid. P.22.

Рис. 16. Четверо рядових ДТС із Дарема:
(?), Страгз, Робінсон (Томсон) та Стівенсон⁵²⁴.

Британка Дж. Стотт, яка служила в ППО операторкою радіолокаційної станції, згадувала, що її разом із посестрами якось направили до стрілецького табору у Вейбурні на узбережжі Норфолку. Там весь персонал їхньої батареї навчали стрільби по видимих та невидимих цілях⁵²⁵. Проте під час виконання своїх безпосередніх обов'язків зброю жінкам не видавали, що іноді доходило до абсурдних ситуацій. Наприклад, на чергування з охорони табору їм видавали лише кирки. Тобто їм пропонували в разі нападу зарубати противника за допомогою ручного знаряддя праці⁵²⁶. На наш погляд, останній спосіб розправи з противником не виглядає менш травматичним для психіки, ніж застосування вогнепальної зброї. Однак він надає суттєву перевагу ворогу в такому нерівному бою. У деяких випадках жінок пробували навчити користуватися зброєю неофіційно. Проте від таких навчань, які не мали ні ґрунтовних підготовчих заходів, ні програми, ні придатного місця, ні регулярності, було мало користі. І неуспіхи підопічних сприймалися радше як їхня неспроможність до навчання, ніж як помилки «вчителів». Дж. Данлоп згадувала, що в шифрувальній кімнаті, де вона працювала, була рушниця, призначена для самооборони у разі нападу. Однак жінок практично не навчали нею користуватися. Одного разу інструктор із користування зброєю, разом із сержантом їхнього підрозділу вирішили навчити її користуватися пістолетом-кулеметом Стен, проте спроба виявилася невдалою: «Інструктор показав мені, як тримати його на стегні та як перевести з одиночної стрільби на автоматичну. Я уважно спостерігала і вирішила спробувати. Я взяла пістолет, як показували, і натиснула на гачок.

⁵²⁴ Ibid. P.23.

⁵²⁵ Stott J. Life on the Anti-Aircraft Gun-sites WW2. URL: <https://bbc.in/33hLqLu> (date of reference: 22.02.2022).

⁵²⁶ Vee Robinson, On Target, Wakefield: Verity Press, 1991, p. 78.

Він був налаштований на автоматичну стрільбу, і я не могла її припинити. Я обернулася, щоб запитати, що робити, обидва сержанти миттю заховалися за якимись деревами, один із них закричав: “Кидай!” Після цього вони обое вирішили, що буде краще, якщо я зупинятиму злочинців руків’ям від зброї»⁵²⁷.

Значна кількість радянських жінок перебувала в складі військ зв’язку; вони становили 12% від загальної кількості їхнього кадрового складу⁵²⁸. Загалом до частин зв’язку мобілізували 41 886 жінок⁵²⁹. Вони активно заступали чоловіків у цьому роді військ. Навчали майбутніх фахівчинь для фронту в СРСР у військових училищах зв’язку, які діяли в Києві, Ленінграді, Куйбишеві, Сталінграді, Муромі, Орджонікідзе, Ульяновську, Воронежі. Також їх могли навчати в окремих запасних полках зв’язку, радіошколах, курсах радіофахівців. Як зазначає Ю. Іванова, «лише в комсомольсько-молодіжних підрозділах бійців-фахівців Всеобуча при наркоматі оборони було підготовлено 49 509 зв’язківців» (рис.17–19)⁵³⁰.

Рис. 17. Радистки однієї з частин 4-ї гвардійської стрілецької дивізії 21-ї армії Південно-Західного фронту на зв’язку. Жовтень-листопад 1942 р.⁵³¹.

⁵²⁷ Dunlop J. Horstead Hall and Low Grade Cipher // WW2 People’s War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3usuXzO> (date of reference: 22.02.2022).

⁵²⁸ Еремін В., Исаков П. Молодежь в годы Великой Отечественной войны. М.: Мысль, 1984. С. 117.

⁵²⁹ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. С. 38.

⁵³⁰ Иванова Ю. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. С.123.

⁵³¹ Радисты одной из частей 4-й гвардейской стрелковой дивизии 21-й армии Юго-Западного фронта на связи. Сталинградская область /РСФСР/ октябрь-ноябрь 1942 г. Автор съемки: Юдин В.П. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-159584.

Рис. 18. Вузол зв'язку 62-ї армії. Сталінград. 1942–1943 рр.⁵³².

Рис. 19. Бійчині кулеметного батальйону 13-ї гвардійської стрілецької дивізії 62-ї армії. Зліва направо: зв'язкивиці Кулешова О. і сержантка Лапітанова-Григор'єва, фельдшерка, сержантка Пасічник Н., зв'язкивиця сержантка Радновська В. Сталінград. 1942 р.⁵³³.

⁵³² Узел связи 62-й армии. Г. Сталинград, 1942–1943 гг. Автор: Орлянкин В.И. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-140657.

⁵³³ Бійці кулеметного батальйону 13-ї гвардійської стрілецької дивізії 62-ї армії. Зліва направо: зв'язкивиці Кулешова О. і сержантка Лапітанова-Григор'єва, фельдшер, сержантка Пасічник Н., зв'язкивець сержантка Радновська В. М. Сталінград /РРФСР/ 1942 р. Автор: Орлянкин В.И. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-190729.

М. Ріст (Федорко) служила спершу телефоністкою, а згодом працювала з рацією. Навчалася на курсах зв'язківців при корпусному окремому батальйоні зв'язку. Навчали «кого на “Бодо”, кого – на СТ, – такі, знаєте, у той час були апарати. Потім навчалася на комутаторі, на телефоні, потім – на радистку. Апарати в нас, розумієте, всі такі прості були. Ну, траплялося, передавали морзянкою щось. Але здебільшого ми виходили на полк лінії як телефоністи, сиділи на комутаторах, перебували на пункті спостереження полку й ось на таких передових лініях. Ну я весь час була в піхоті, а потім, коли в Карпати пішли, у штурмовій десантній групі» – згадувала жінка⁵³⁴. М. Ріст (Федорко) зазначала, що в її полку небагато жінок служило. Крім неї була ще одна телефоністка та чотири жінки в медсанчастині. Часто спали на одній лише соломі, взимку ще складніше було: «шинель одну на снігу собі постелиш, ляжеш на неї, іншою – вкриєшся. На тобі – шапка, ватяні штани, фуфайка. Але траплялося й таке, що прямо на марші спали. А так, бувало, якщо поповнення чекали, у будинки заходили й там спали. У будинках уже, звичайно, були інші умови життя»⁵³⁵. Під час форсування Дніпра жінка винесла поранену посестру з поля бою й доправила до медичної частини, за що була нагороджена першою медаллю «За відвагу».

А. Кабаніхіна, яка добровільно пішла на фронт у 21 рік, брала участь у визволенні Варшави, у битві на Одері. Її підготовка до фронтової служби тривала всього один тиждень. Служила спершу зв'язківцею в 104-й гаубичній артилерійській бригаді, згодом – у політвідділі цієї ж бригади. Щоночі вона отримувала зведення від радянського Інформбюро й потім передавала інформацію у дивізії. Крім того, їхній відділ відповідав за випуск бойового листка. Бувши учасницею багатьох збройних зіткнень, А. Кабаніхіна зазначила, що найбільше їй запам'ятався бій під час форсування р. Одер: у ньому «брали участь усі роди військ. Все обстрілювали. Одного разу надвечір у розташування нашої бригади приїхали великі відкриті машини, на кожній стояв величезний прожектор і дівчина-прожектористка. Таких машин була ціла батарея. Всі ці машини треба було перевезти через Одер, у той час як бої не припинялися. О 4 годині ранку їх усе ж переправили на інший берег і розподілили по всьому плацдарму. І коли о 5 ранку почалася артпідготовка, вони включили всі прожектори й засліпили німецьку піхоту. Ці дівчата з прожекторами відіграли величезну роль. Побутовали чутки, що німці дуже злякалися, тому що думали, що на них випробовують якийсь новий вид зброї. “Прожектористки” брали участь у бою близько години, а потім їх переправили назад. Одна з дівчат загинула. Пам'ятаю, що її ховали на березі, там, де була наша частина»⁵³⁶.

⁵³⁴ Ріст (Федорко) Марія Кузьминична // Я помню. URL: <https://bit.ly/3ej2MO8> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵³⁵ Там же.

⁵³⁶ 75-летию освобождения Беларуси от немецко-фашистских захватчиков и празднованию Дня победы посвящается... URL: <https://bit.ly/3tKJ2tw> (дата обращения: 21.02.2022).

П. Бойченко, закінчивши Одеське військово-училище, у жовтні 1942 р. стала радисткою у військовій частині 29796 1-ї повітряної армії Західного фронту (згодом – 3-го Білоруського). Брала участь у боях на Ржевському, Оршанському, Німанському та інших напрямках, обслуговувала бойові точки, що розміщувалися в лавах військ, які йшли в наступ. Характеризуючи службу жінки, її командир В. Семьонов зазначив, що та «... вирізнялася винятковою мужністю, дисциплінованістю й безстрашністю... попри сильний артилерійський обстріл і снаряди, що вибухали навколо, т. Бойченко працювала на своїй рації так, нібито нічого навколо не відбувається, виконувавши свій воїнський обов'язок»⁵³⁷.

Радистка 2-го батальйону 216-го полку 76-ї стрілецької дивізії О. Стемпковська наприкінці червня 1942 р., коли батальйон потрапив в оточення, 6 діб чергувала біля радіостанції, паралельно беручи участь у збройному відбитті атак противника. Була захоплена в полон, однак не повідомила жодної інформації ворогу. Загинула внаслідок тортур. Сержантка М. Пилипчук очолювала відділення зв'язку й розвідки 375-го окремого зенітного артилерійського дивізіону, що входив до складу 56-ї армії, з липня 1944 р. – командирка окремої роти зв'язку, що обслуговувала штаб 86-ї дивізії 3-го Українського фронту⁵³⁸.

Чимало британок також працювали зв'язківцями в роки війни⁵³⁹. Попри те, що офіційно в Королівських військах зв'язку не було створено окремої організації для жінок, багато членкинь ДТС були скеровані до їхніх підрозділів через брак кадрів чоловічої статі. Жінки обіймали посади операторок теле-тайпу, телефоністок, шифрувальниць, радисток, операторок статичних зенітних систем зв'язку тощо. Деякі з них служили на секретних перехоплювальних станціях у Харрогейті та Кедлстон-холлі поблизу Дербі. За офіційними відомостями, у військах зв'язку станом на 1944 р. налічувалося 15 тис. членкинь ДТС. Чимало з них служили за кордоном – у Єгипті, Індії, на о. Цейлон; вони забезпечували зв'язок у протистоянні з Японією⁵⁴⁰.

Одна зі членкинь ДТС, М. Бейтмен, розповіла, як потрапила на службу: «Я надала перевагу посаді оператора телетайпу у військах зв'язку. Я була друкаркою в цивільному житті, і мені б хотілося виконувати ту саму роботу, що й моя старша сестра Еді, яка вже служила в ДТС. Армія намагалася переконати

⁵³⁷ Документи ветеранів 8-ї повітряної армії (автобіографії, особисті листки з описанням бойового шляху, фотографії). Рукопис, машинопис, оригінали, копії // ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 2. Спр. 128. Арк. 28.

⁵³⁸ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С. 191–192.

⁵³⁹ Залеток Н. Служба британських та радянських жінок у військах зв'язку в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2021. Вип. 32. С. 140–144.

⁵⁴⁰ Women, secrets and signals // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bit.ly/3x0gEEB> (date of reference: 22.02.2022).

мене піти в ППО, що означало б необхідність керувати гарматами, що збивають ворожі літаки. Це зовсім не те, що я хотіла б робити. Зрештою я наполягла на своєму й отримала направлення до тренувального підрозділу військ зв'язку в Аптоні поблизу Честера. Я пройшла ще кілька тижнів тренування в Апстері. Цього разу це було технічне навчання: ми освоювали телетайпи та фонетичний алфавіт... Наприкінці ми мали скласти тести на точність та швидкість»⁵⁴¹. Після цього жінка попросила, щоб її відправили на службу до того самого підрозділу, де служила її сестра, адже за правилами британської армії, у військовослужбовця було право служити разом із сестрою чи братом. М. Бейтмен дійсно відкомандирували у вказаний нею підрозділ у Честері, однак її сестру, як виявилось, на той час уже відкомандирували до Бертон-на-Тренті. Зрештою жінка залишилися служити в Честері, де «... жила в старому коледжі. Працювала в ставці Західного командування, що розташовувалася на р. Ді, на другому боці підвісного мосту»⁵⁴². Вона прослужила там впродовж 18 місяців. За її власними словами, ситуація в цей час була більш-менш спокійна, вона мала змогу навідуватися додому й досить швидко просувалася кар'єрними сходами.

Членкиня ЖДПС, операторка радіотелефонного зв'язку у командуванні бомбардувальної авіації П. Бек, також поділилася спогадами про початок своєї служби. Вона зазначила, що після прибуття на місце дислокації її, разом з двома посестрами, відразу відправили у відпустки на вікенд, адже тамтешній керівник не був попереджений про прибуття військовослужбовиць і зразу не зміг розподілити їх по підрозділам. Цей факт є одним зі свідчень наявності недоліків в організації служби британок у війську. Після повернення до підрозділу жінка почала освоювати основи практичної роботи операторкою: «Всі радіотелефонні розмови повинні бути зареєстрованими, ми мали запам'ятовувати необхідні скорочення. Передавання відбувалося за допомогою переміщення невеликого важеля з положення “приймання” у положення “передавання”, але Джо (побратим П. Бек, якому було доручено ввести її у курс справи. – Авт.) сказав мені, що пізніше нас навчать технічним особливостям нашої роботи, і нам потрібно буде багато чому навчитися. Ми також мали подавати сигнал морзянкою за допомогою лампи Алдіс. Все це звучало досить страхотливо, але я була впевнена, що зможу впоратися з цим з часом. Я вже більш-менш освоїла морзянку – ми з Джойс попросили сусіда, який виявився комендантом Букінгемського ополчення, дати нам кілька уроків, поки ми чекали призову, і він погодився».⁵⁴³

К. Стаддон, яка служила операторкою телетайпу, була учасницею славнозвісної операції «Енігма», що мала на меті зламати код однойменної німецької шифрувальної машини. Зрештою операція вдалася й завдяки цьому союзні війська здобули значну перевагу у війні і змогли суттєво наблизити її завершення. К. Стаддон згадувала, що потрапила на секретну службу в Блечлі-парк через

⁵⁴¹ Harris C. Women at war in uniform 1939–1945. P. 36–37.

⁵⁴² Ibid. P. 36–37.

⁵⁴³ Beck P. A WAAF in Bomber Command. ISIS Large Print Books, 2001. P.17, 19.

те, що три операторки телетайпу загинули внаслідок бомбардування, і їм шукали заміну з числа добровольниць. Дівчата, які погодилися, мусили підписати угоду про нерозголошення інформації. К. Стаддон служила в секції перехоплення повідомлень противника. Територіально підрозділ розташовувався спершу в Чатемі, потім – у Чиксендсі, а згодом – у Боманор-Парк (Лестершир). Будні на службі вона проводила біля телетайпу: «Перехоплені повідомлення, які виходили з нацистської Німеччини, всі в блоках п'ятилітерного коду, терміново відправляли до кімнати телетайпу для передавання на станцію Х (Блечлі-парк) для дешифрування криптографами. Ми працювали цілодобово по 8 годин. Часом було неприємно не знати, що саме ми передаємо, особливо коли “рух” повідомлень був незвично інтенсивним, але нас запевняли, що наша робота має першочергове значення. Ми рідко отримували що-небудь у незашифрованому вигляді, крім випадків, коли ворожі війська в паніці відступали, і ми розуміли (або сподівалися!), що кінець уже близько»⁵⁴⁴.

Г. А. Джонс, яка служила під час війни радисткою, згадувала, що її служба почалася в грудні 1943 р. Працювали позмінно. Зміна тривала 4 доби, впродовж яких вони з посестрами чергували по 7–9 годин, так, щоб увесь час хтось із них обов'язково був на зв'язку. У цей час вони приймали й записували повідомлення. Станція безпроводного зв'язку розташовувалася на віддалі від цивілізації, на болотах. За спогадами Г. А. Джонс, «це була важка робота, і частину часу потрібно було жити в бараку, особливо непросто було взимку, коли дуже холодно. Ми по черзі запалювали піч, було заведено робити це, штовхаючи її і приговорюючи: “Давай світла, ти, свиня!” – й іноді це спрацьовувало! Мені було досить легко пристосуватися до життя в бараці – як одна з п'ятох дітей у сім'ї, я не надто переймалася відсутністю усамітненості»⁵⁴⁵.

Дж. Сілі також працювала на Блечлі-парк. Її служба була настільки засекречена, що лише після війни вона дізналася, що насправді працювала над повідомленнями, що шифрували не на славнозвісній німецькій «Енігмі», а на машині Лоренца, що також використовувалася німцями. До безпосередніх обов'язків Дж. Сілі входило перехоплення повідомлень. Ветеранка зазначала, що «іноді німецькі оператори помилялися* і надсилали частину або всі повідомлення в “чистому” вигляді, тобто просто німецькою мовою без кодування. Якщо ми бачили таке, то дуже раділи й поспішали передати відповідне донесення нашому керівнику, щоб той передав його далі по ланцюжку. Також можна було отримати деяке уявлення про кодування завдяки тому, що багато

⁵⁴⁴ Staddon K. Enigma and all that – in the A.T.S. 1940 to 1945 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/2QVS4nS> (date of reference: 20.02.2022).

⁵⁴⁵ Jones G. A. A Private's Story of the ATS, Harrogate // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3tnpSaW> (date of reference: 22.02.2022).

* Чи, можливо, навмисне передавали якусь інформацію, призначену для штабів противників?

повідомлень починалося й закінчувалося сталими фразами, як-от “Хайль Гітлер”, завдяки чому, ймовірно, можна було розшифрувати інші слова в повідомленні»⁵⁴⁶.

Дж. Р. Едні, що служила в Південно-Східному офісі управління зв'язку з вересня 1942 р., представили до нагороди за участь в операції «Оверлорд». На той час вона обіймала посаду суперінтендантки офісу зв'язку: «напередодні та впродовж операції “Оверлорд”, коли трафік повідомлень в офісі зв'язку зріс із 950 повідомлень до 1457..., сержантка Едні продемонструвала відданість обов'язку та проявила неабияку ініціативу задля якомога швидшої обробки повідомлень»⁵⁴⁷.

Значно менше, ніж серед зв'язківців, було радянських жінок у бронетанкових військах. За новітніми даними, безпосередньо танкісток налічувалося не менше ніж 33, з яких 13 перебували на офіцерських посадах (з них 10 закінчили танкові училища під час війни). Крім цього, ще 15 офіцerek служило на інженерно-технічних та адміністративних посадах в апараті Головного автобронетанкового управління, у штабах фронтів та округів, викладачками в училищах або військовими представницями на танкових заводах⁵⁴⁸.

Навчання управлінню танком в училищах тривало зазвичай 4–6 місяців, після чого підготовлені фахівці та фахівчині вирушали на фронт⁵⁴⁹. Підготовка в таких закладах була інтенсивною, іноді курсантам і курсанткам доводилося жити в польових умовах. Так, за спогадами І. Левченко, яка 1942 р. вступила до Сталінградського військового танкового училища, їм довелося проводити заняття в евакуації, у полі, адже саме в той час тривала Сталінградська битва. Табір 1-го батальйону, у якому вона перебувала, розмістили в закрутій невеликої річки поблизу с. Харківка. Заняття проводили просто в степу. Викладачів та командирів взяли на постій жителі села, а курсантів та курсанток розмістили в наметах. Про побут в училищі та навчання І. Левченко повідомила таке: «Заняття і звичайне табірне життя, розмірене по хвилинах, з перших же днів поставили все в певні, точно окреслені рамки. О шостій годині ранку будить голос днювального: “Підйом!” – і відразу ж: “На зарядку!” Потім бігом до річки вмиватися і знову в стрій – перевірка, потім на сніданок. “Їдальня” – це вириті в землі неглибокі, до коліна, окопчики один навпроти іншого. Коли звучить команда “сідай”, на одну сторону окопчика сідаєш, друга слугує столом. Роздають масло, цукор, білий хліб. Хоч якими не були перебої в харчуванні, курсантський пайок: масло, цукор і білий хліб на сніданок ми отримували

⁵⁴⁶ Sealey J. I was One of Churchill's Geese // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3utZ1ew> (date of reference: 22.02.2022).

⁵⁴⁷ Recommendation for Award for Edney, Joan Ruby // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111574. Catalogue reference: WO 373/157/149.

⁵⁴⁸ Ковшов И. Женщины-танкисты Великой Отечественной войны: уральский аспект. С. 107–108.

⁵⁴⁹ Иванова Ю. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. С. 124.

завжди. На взвод приносять два бачки з часто рідким супом, у якому плавають по галушці на брата й по шматку м'яса... Після сніданку заняття... Писати, сидючи на землі “по-турецьки”, дуже незручно. Викладач розуміє це й говорить повільно, часто повторює свою думку, наводить багато прикладів. Через п'ятдесят хвилин команда: “Встати! Перерва!” – і знову: “Струнко! Товаришу майоре, взвод готовий продовжувати заняття”. Так із восьмої ранку до обіду, після обіду час відпочинку – і знову заняття, потім самопідготовка і, нарешті, відбій»⁵⁵⁰.

Після завершення навчання в училищі І. Левченко знову пішла на війну. Командувала танковим взводом, брала участь у визволенні Смоленська. Про ті бої вона згадувала таке: «... кожною клітинкою відчуваєш грізне биття наступального бою. Серця чотирьох членів екіпажу б'ються як одне. Взвод вивірився вперед, по спалахах пострілів справа і зліва видно: багато танків йде в бій. Відповідальний за заряджання тільки встигає закидати снаряди – гармата гулко гупає, у роті знайомий гіркуватий присмак. Ось і дротяні загородження. Здається, чуєш, як хрустять підім'яті танком кілки, як зі скреготом намотується на гусениці дріт. У пророблені танками проходи в загорозі вливається піхота. У солдатів відкриті роти: кричать “ура!”. З-за будиночків блиснув вогонь, поруч із сусіднім танком розірвався снаряд: артилерія противника! – По фашистській батареї осколковим, заряджай! Дистанція вісімсот метрів. Вогонь! – наказую командир танка, що проїжджає поруч. – Обходьте праворуч ярмом. Знищити батарею! Стріляю й сама...»⁵⁵¹. У цьому бою І. Левченко отримала ще одне поранення. Після видужання служила офіцеркою зв'язку 41-ї танкової бригади 7-го механізованого корпусу, командувачкою групи легких танків Т-60, офіцеркою зв'язку командування 9-го механізованого корпусу.

Чи не найвідомішою в офіційному дискурсі влади серед танкісток була К. Петлюк, старша сержантка 56-ї танкової бригади та водійка відомого легкого танка Т-60 «Малютка»⁵⁵². Якось під час бою вона врятувала командира, прикривши його пошкоджений танк своїм. Під час визволення Києва від гітлерівців знищила понад 400 німців⁵⁵³.

Кримчанка З. Подольська, яка в 1941 р., приписавши собі 4 роки, в 13-літньому віці пішла на фронт санінструкторкою, згодом закінчила танкову школу й перекваліфікувалася на механікиню-водійку танка. У 15 років брала участь у боях за звільнення України. Фактично дитина, підліток, вона згадувала, що керувати танком було важко: «По прямій ще куди не йшло. А коли треба було повернути... Візьмешся за важіль, а він як приварений, не зрушити з місця. Двома руками, всім тілом на нього тиснеш – не піддається. До сліз доходило. Але що найдивніше – у бою виходило»⁵⁵⁴.

⁵⁵⁰ Левченко І. Повесть о военных годах.

⁵⁵¹ Там же.

⁵⁵² Малишевский Н. Женщины, победившие фашизм.

⁵⁵³ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С.186.

⁵⁵⁴ Россинская С. Я помню тот бой // Журнал «За рулём». 1982. Март (№ 3). С. 4.

Механікня-водійка 84-го батальйону важких танків В. Грибальова відома тим, що на Магнушевському плацдармі розчавила два німецьких дзоти, дві протитанкові гармати, шестиствольний міномет і всюдихід⁵⁵⁵. О. Самусенко, за деякою інформацією, керувала танковим батальйоном, хоча, згідно з офіційними відомостями, вона була командиркою танка Т-34 та заступницею командира танкового батальйону⁵⁵⁶.

У Великій Британії в цьому роді військ у роки Другої світової війни жінки не служили.

3.2.3. Жінки у військово-повітряних силах.

Жінки Великої Британії та Радянського Союзу також служили в повітряних силах своїх країн. Британкам у них заборонялося бути бойовими пілотесами, однак деякі були небойовими. Так, членкині Повітряно-транспортної допомоги (ПТД) (Air Transport Auxiliary (ATA)) транспортували літаки Королівських ВПС із заводів на базу бойової ескадрильї. У 1940 р. ця організація транспортувала одномоторні тренувальні біплани «Tiger Moth». На початку існування Повітряно-транспортної допомоги лише 8 жінок були її членкинями, але організація швидко розвивалася і станом на 1941 р. у ній уже налічувалося 1152 чоловіки та 600 жінок (166 з яких були льотчицями, а 4 – бортовими інженерками)⁵⁵⁷. Р. Т. Ду Крос була однією з перших 8 льотчиць, яких залучили до роботи у ПТД. До війни вона отримала ліцензію інструкторки з польотів і здійснювала приватні польоти⁵⁵⁸. Е. Р. Секкомб, льотчиця ПТД, стверджувала, що жінки у цій службі були уважнішими і слідували правилам, тому з ними вкрай рідко траплялися прикрі інциденти під час виконання завдань. Чоловіки ж, на її думку, були більш недбалими⁵⁵⁹.

Цілком закономірно в тогочасних умовах, що виконання жінками такої суто «чоловічої» роботи призвело до обурення деяких членів британського суспільства. Наприклад, директор журналу «Aeroplane» Ч. Г. Грей оцінив професійні якості членкинь Повітряно-транспортної допомоги дуже низько, стверджуючи, що «загрозою є та жінка, яка думає, що вона має літати на швидкісному бомбардувальнику, тоді, коли в неї бракує розуму, аби добре помити підлогу в лікарні, або та, яка хоче бути інспектором із протиповітряної оборони й досі нездатна приготувати вечерю своєму чоловіку»⁵⁶⁰. Звісно, за такий відвертий

⁵⁵⁵ Иванова Ю. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. С.125.

⁵⁵⁶ Скобельский В. Жизнь и смерть Александры Самусенко // Голос Украины. 2010. 5 октября. С. 18.

⁵⁵⁷ Cassin-Scott J., McBride A. Women at War 1939–45. P. 2.

⁵⁵⁸ Du Cros, Rosemary Teresa (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9359. Reel 3.

⁵⁵⁹ Seccombe, Eirene Rosemary (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9889. Reel 1.

⁵⁶⁰ Ellis M. A Spitfire Girl: One of the World's Greatest Female ATA Ferry Pilots Tells Her Story. Croydon, UK: Frontline Books, 2016. P. 47.

сексизм у тогочасному британському суспільстві не було передбачено жодної відповідальності.

Попри неприязне ставлення до них, жінки Повітряно-транспортної допомоги зарекомендували себе вправними пілотесами⁵⁶¹. Вони могли керувати понад 200 моделями літаків, і загалом під час військових кампаній доставили за місцем призначення 308 567 літаків⁵⁶². Е. Р. Секкомб, припустила, що членкині ЖДПС заздрили жінкам з ПТД і вважали, що вони мають бути на їхньому місці⁵⁶³.

ЖДПС, на відміну від ДТС, не була самостійною організацією. Вона практично повністю підпорядковувалася командуванню Королівських повітряних сил. Останні не формували під своєю егідою суто жіночих підрозділів, а тому представники обох статей служили разом, часто на посадах з однаковими обов'язками⁵⁶⁴. Водночас не завжди керівництво підрозділів Королівських повітряних сил було раде бачити жінок серед своїх підлеглих. Як згадувала М. Хікс, її з трьома посестрами направили до 141-ї ескадрильї, яка літала на літаках «Москіто». Вони мали заповнити чотири вакансії для роботи з радарями. Коли жінки прибули до місця служби, начальник ескадрильї помітно засмутився через те, що до нього направили жінок. Зрештою, двох із їхньої групи через два тижні направили до іншого підрозділу, однак М. Хікс та ще одна членкиня ЖДПС залишилися служити в цій ескадрильї до кінця війни⁵⁶⁵.

Членкині ЖДПС служили як на батьківщині, так і за кордоном, і здебільшого були авіаційними механікнінями або належали до Королівського спостережницького корпусу. Зокрема, вони розшифровували фотознімки, перехоплювали телефонні і радіоповідомлення противника, працювали з вогнеметами та новими радіолокаційними установками. Останні були першою мішенню ворожих

⁵⁶¹ Докладніше про службу та побут у ПТД див.: Cunningham, Mary (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 10196; Forward, Mona Renee Vera Ernesta (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9283; Gore, Margaret Wyndham (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9285; Henderson, Elizabeth Frances (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 10033; Hughes, Joan Lily Amelia (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 8659; Lofthouse, Joyce (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9850; Rose, Molly Daphne (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9966; Willis, Benedetta (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 8490.

⁵⁶² Cassin-Scott J., McBride A. Women at War 1939–45. P. 12.

⁵⁶³ Seccombe, Eirene Rosemary (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9889. Reel 1.

⁵⁶⁴ Stone T. Creating a (gendered?) military identity: The Women's auxiliary air force in Great Britain in the Second World War. P. 606.

⁵⁶⁵ Hickes M. Mary's Memoirs – A WAAF in Wartime // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3yWKHhE> (date of reference: 26.12.2021)

бомбардувальників, тому будь-яка робота з ними сама по собі була пов'язана з небезпекою. Під час «Битви за Лондон» жінки цієї організації стали «вухами й очима» Королівських повітряних сил.

Жінки, які були зараховані до ЖДПС, проходили базове тритижневе навчання, засвоювали основні ази роботи їхньої служби та військову дисципліну, вивчали історію Королівських повітряних сил, проходили стройову та фізичну підготовку тощо (рис. 20, 21). Після завершення базового навчання членкині ЖДПС вирушали на спеціальну підготовку, яка, залежно від напрямку, тривала від 1 до 7 місяців. Тільки після цього жінок відправляли на безпосереднє місце служби⁵⁶⁶.

Принагідно варто зазначити, що впродовж війни в суспільстві порушували питання щодо якості навчальних програм для підготовки жінок до служби в цій та інших організаціях у збройних силах Великої Британії. Так, на початку червня 1943 р., після виходу однієї зі статей щодо функціонування школи для

Рис. 20. Членкині ЖДПС марширують перед повітряним маршалом А. Лонгмором⁵⁶⁷.

⁵⁶⁶ Collett Wadge D. Women in Uniform. P. 174.

⁵⁶⁷ Behind the scenes with the Women's Auxiliary Air Force // The Tatler. 1940. 13 March. P. 22–23.

Рис. 21. Парад членкинь ЖДПС під час інспектування керівництвом⁵⁶⁸.

офіцерів ЖДПС на північному заході Англії, а також приватних розмов із командирами військових підрозділів, у яких служили жінки з допоміжних служб, лорд Р. Вінстер порушив у Палаті лордів питання щодо програми їхнього навчання. Вінстер зазначив, що, за його даними, вона є надто широкою й не відповідає основній цілі – підготовці фахівчинь для військових потреб. Він зазначив, що, згідно з публікацією в газеті про школу для офіцеров ЖДПС на північному заході Англії, там викладалися «... курси, що включали історичний розвиток у ХІХ та ХХ ст., мистецтво, літературу, музику...». У зв'язку з цим лорд поцікавився в заступника державного секретаря військово-повітряних сил, чи може він запевнити, що програми згаданої та решти шкіл із підготовки жінок до служби в збройних силах будуть переглянуті відповідно до цілей такої підготовки. На що отримав відповідь, що такі програми вже були схвалені компетентними органами. А курси, присвячені культурі, займають лише одну годину з 56-ти на тиждень, і такі «... предмети як мистецтво, ремесла, музика та історія мають на меті допомогти тим, хто хоче стати офіцерами, ладнати з підлеглими в найбільш ефективний спосіб. Мета полягає в тому, щоб показати їм, як вони можуть зацікавити підлеглих і виявити їхні найкращі риси»⁵⁶⁹.

⁵⁶⁸ Ibid. P. 22–23.

⁵⁶⁹ Training of W.A.A.F. Officers (03 June 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Lords Debates. 1943. Vol. 127. Cols. 882–886.

М. Паркер служила на авіабазі Королівських повітряних сил у Ферфордї. За її спогадами, там постійно перебували «... сотні літаків, які злітали, приземлялися, обслуговувалися, ремонтувалися, переозброювалися чи заправлялися. Зазвичай аеродроми розташовувались у милях від міст і сіл через необхідність прокладання довгих злітно-посадкових смуг. Особливо це стосувалося тих станцій, які були базою для бомбардувальників, оскільки ці літаки були більшими і важчими за винищувачі, і їм доводилося підніматися в повітря, несучи важкі бомби»⁵⁷⁰. Проживали членкині ЖДПС, які працювали на цій авіабазі, у закритому таборі, а їхні листи додому підлягали цензурі, оскільки служба була пов'язана з доступом до відомостей про секретні операції Королівських повітряних сил.

Дж. А. Дін була серед членкинь ЖДПС, які брали участь у «Битві за Британію». Її завданням було нанесення даних на мапу польотів⁵⁷¹. Г. Рідінг служила операторкою радіолокатора. До її обов'язків входило визначення координатів літаків. Жінка згадувала, що серед іншого їм доводилося визначати координати «Фау-1» – німецьких безпілотних літаків-снарядів, які в роки війни завдали чимало клопоту силам ППО. Однак відрізнити їх від інших літаків для оператора радіолокатора було достатньо легко, адже ті «летіли по прямій, на постійній висоті і з більшою швидкістю, ніж інші літаки»⁵⁷².

Рис. 22. Навчання операторок повітряних куль загордження⁵⁷³.

⁵⁷⁰ Recollections of a WAAF Ruth Mary Parker // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3I03Y4A> (date of reference: 26.12.2021).

⁵⁷¹ War Memories: Plotting the Battle of Britain icon for Recommended story by Joyce Anne Deane nee Morley // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3hU3x15> (date of reference: 26.12.2021).

⁵⁷² Reading G. Radar Operator in WW2 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3J3pSVV> (date of reference: 26.12.2021).

⁵⁷³ The WAAF Balloon Squadron casualties // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bit.ly/3JEI-gEy> (date of reference: 26.12.2021).

Членкиня ЖДПС Дж. Васс служила під час війни за однією з найбільш фізично важких⁵⁷⁴ серед доступних британським жінкам військових спеціальностей – вона була операторкою повітряних куль загородження (рис. 22, 23).

Рис. 23.
Операторки
повітряних куль
загородження
за роботою⁵⁷⁵.

Щоб навчитися керувати повітряною кулею, Дж. Васс пройшла 8-тижневе тренування на базі Королівських повітряних сил у Тічфілді, Гемпшир, та 3-тижневу підготовку в Ширлі, Саутгемптон. Після завершення навчання випускниці мали скласти іспити з управління повітряною кулею, її обслуговування, управління лебідкою та її обслуговування, сплітання троса та дроту, технічних характеристик повітряних куль та теоретичних відомостей про них. Служила жінка в Шеффілді, екіпаж її повітряної кулі налічував 12 осіб. Графік на службі був дуже щільний, тому, за спогадами Дж. Васс, особливого часу на дотримання гігієни та прибирання вона та її колеги не мали. Свою повітряну кулю вони ласкаво називали «Великою Бертою». Під час операції кожен член екіпажу виконував свою функцію: хтось керував лебідкою, хтось слідкував за переміщеннями кулі тощо. «У безвітряну погоду Велика Берта... перебувала на так званій проміжній висоті – приблизно три-чотири фути від землі. Але під час шторму був справжній жах, адже її ніс мав постійно розвертатися в напрямку вітру. Нашу команду могли викликати по кілька разів за ніч, у суцільній темряві... ми мусили її перемішувати дюйм за дюймом. Це було небезпечно, тому що мішки з піском і баластні блоки розкачувалися, як витончені іграшки, коли Велика Берта перевалювалася з одного боку на інший. Її призначенням було літати на висоті 18 000 футів, щоб зупиняти вороже пікірувальне бомбардування»⁵⁷⁶. Дж. Васс повідомила, що за час її служби періодично траплялися прикрі інциденти. Так, під час шторму одна зі членкинь ЖДПС зламала хребет, намагаючись впоратися з повітряною кулею, крім того, частими були менш серйозні травми.

⁵⁷⁴ Solomons, Rene (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 18223. Reel 2; 2. Mahan, Elizabeth (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28356. Reel 4.

⁵⁷⁵ Ibid.

⁵⁷⁶ Vass J. Balloon Command, Sheffield 1942–1943 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/371QBzh> (date of reference: 26.12.2021).

Рис. 24. Перші санітарки ЖДПС, відібрані для служби в повітряній швидкій допомозі на території Франції.⁵⁷⁷

На початку 1943 р. кількість членкинь ЖДПС становила 16% від загальної кількості Королівських ВПС⁵⁷⁸. У липні 1943 р. в організації налічувалося 181 835 членів⁵⁷⁹. Багато з них здобуло відзнаки за зразкову службу⁵⁸⁰. Членкині ЖДПС не служили льотчицями. Лише механікині двигунів та обладнання могли здійснювати польоти для тестування, а також санітарки повітряних госпіталів (рис.24)⁵⁸¹.

Прикладом порушення заборони на застосування летальної зброї членкинями ЖДПС можна назвати їхню службу операторками повітряних куль загодження. Останні «технічно були «летальною зброєю», оскільки до їхніх сталевих тросів були прикріплені бризантні заряди, і призначені вони були для відловлювання і знищення ворожих бомбардувальників»⁵⁸². Станом на травень 1941 р. налічувалося 257 операторок аеростатів. До 1943 р. багатьма аеростатами керували команди, що склалися винятково з жінок, а у 47% від загальної кількості команд управління аеростатами керівницями були жінки⁵⁸³.

У СРСР впродовж війни до частин ВПС мобілізували 40 209 жінок⁵⁸⁴. На відміну від британок, радянські жінки служили під час війни бойовими льотчицями. Освоєння жінками цього фаху розпочалося ще в міжвоєнний період. Вони вступали до аероклубів, навчалися льотній справі на курсах, в училищах,

⁵⁷⁷ Royal Air Force Transport Command, 1943–1945. URL: <https://bit.ly/3BJ1rKB> (date of reference: 26.12.2021).

⁵⁷⁸ Cassin-Scott J., McBride A. *Women at War 1939–45*. P. 11.

⁵⁷⁹ Doerr P.W. *Women in Service during World War II*. P. 242.

⁵⁸⁰ AIR 54. *Women's Auxiliary Air Force*. Item number: 4096716. Catalogue reference: AIR 54/135/05. P. 35–36, 39–40.

⁵⁸¹ *Women's War Work in Britain*. British Information Services, Information Division. P. 9.

⁵⁸² Stone T. *Creating a (gendered?) military identity: The Women's auxiliary air force in Great Britain in the Second World War*. P. 612–613.

⁵⁸³ Escott B. *The WAAF: A History of the Women's Auxiliary Air Force in the Second World War*. P. 16.

⁵⁸⁴ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. С. 38.

Військово-повітряній академії. Станом на 1939 р. тільки в УРСР діяло 36 аероклубів, у яких навчалось 4195 осіб⁵⁸⁵.

Льотчиця К. Дерябіна (Рижкова) ще школяркою у 1939 р. вступила до аероклубу. Вона розповідала, що впродовж осені практичних занять у них не було – тільки теорія, а навесні 1940 р. почалися польоти на тренувальних літаках У-2 (По-2). У серпні вже склали випускні іспити, під час яких інструктори могли запропонувати найздібнішим продовжити навчання в училищах. Оскільки на той час Херсонське училище – єдине, до якого ще зараховували жінок, закрили, продовжити навчання їй не вдалося. Згодом К. Дерябіна (Рижкова) добровільно пішла на фронт і була зарахована до 46-го гвардійського нічного бомбардувального полку⁵⁸⁶.

Загалом же жінці потрапити на навчання до Херсонського училища було не так уже й легко. Так, Н. Попова, яка вступала до закладу ще до початку війни, згадувала, що для цього їй довелося їхати до Москви, щоб просити сприяння відомої на той час радянської льотчиці П. Осипенко. Завдяки цьому Н. Поповій вдалося вступити. Проте в училищі її не відразу позитивно сприйняли – один з інструкторів чоловічої статі заявив, що жінка має повернутися додому, одружитися й народжувати дітей. Коли розпочалася німецько-радянська війна, Н. Попова вже працювала інструкторкою й навчала льотній справі чоловіків⁵⁸⁷.

Льотчиця А. Сторожко (Зенкова) також спершу навчалася та склала іспити в аероклубі. Наприкінці 1942 р. вона вступила до Новосибірської школи пілотів, де їх навчали літати на швидкісному бомбардувальнику СБ-2 та розвіднику Р-5. У травні 1943 р. вона вже служила льотчицею-винищувачкою у 415-му винищувальному полку⁵⁸⁸.

У 1941 р. у ВПС СРСР було створено три жіночі авіаційні полки: 588-й полк нічних бомбардувальників (командувачка – капітанка Є. Бершанська; в 1943 р. за значний внесок у визволення Таманського півострова перейменованій у 46-й гвардійський нічний бомбардувальний авіаційний полк)⁵⁸⁹; 587-й полк бомбардувальників (під керівництвом М. Раскової; з вересня 1943 р. – 125-й гвардійський бомбардувальний авіапункт імені Героя Радянського Союзу М. Раскової); 586-й винищувальний полк ППО (командувачка – Т. Казарінова) (рис. 25)⁵⁹⁰. Варто зауважити, що з них лише один полк – 588-й – до самого завершення війни зали-

⁵⁸⁵ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С. 19.

⁵⁸⁶ Дерябина (Рижкова) Клавдия Андреевна, летчица По-2 // Я помню. URL: <https://bit.ly/3pTfZCU> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵⁸⁷ Saywell Sh. Women in War. P.137.

⁵⁸⁸ Сторожко (Зенкова) Апполинария Ивановна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3tLrg9x> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵⁸⁹ Боевое донесение командующего войсками Северо-Кавказского фронта Верховному Главнокомандующему об итогах боев по освобождению Таманского полуострова // Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО). Ф. 51. Оп. 932. Д. 203. Л. 120. URL: <https://bit.ly/2Sn7bY4> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵⁹⁰ Приказ Народного комиссара Обороны СССР № 0099 от 8 октября 1941 г. // Русский архив. Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара Обороны СССР, 22 июня 1941 г. – 1942 г. 1997. Вып. 13, №2-2. С. 112–13; Иванова Ю. Женщины в войнах Отечества. С. 351–52.

шався суто жіночим за своїм складом. До інших двох згодом після створення почали зараховувати й чоловіків, хоча жінки становили більшість особового складу.

Жіночі авіаполки дислокувалися у м. Енгельс. Значна частина їхнього особового складу закінчила тамтешню школу пілотів, у якій вони проходили підготовку до служби на фронті. Інтенсивна навчальна програма складалася з лекцій, що тривали по 10–12 академічних годин на добу, льотної практики з відпрацюванням навичок управління літаком під час бою. Тривала така підготовка приблизно 3 місяці⁵⁹¹.

*
Рис. 25.
Членкині ланки
586-го
винищувального
авіполку
Литв'як Лілія,
Буданова Катерина
та Кузнецова Наталя
біля літака перед
вильотом.
1942 р.⁵⁹²
*

Жіночі повітряні полки виконували різноманітні завдання: атакували ворожі винищувачі та техніку; прикривали сухопутні операції; доставляли боеприпаси та продукти харчування; забезпечували промисловим центрам та річковим переїздам захист із повітря; штурмували ворожі аеродроми тощо. Наприклад, до завдань 586-го винищувального полку ППО, особовий склад якого літав на винищувачах Як-1 та Як-9, входили супровід літаків із командувачами найвищого рівня*, транспортних літаків особливого призначення, бомбардувальників, прикриття з повітря переправ, промислових центрів, великих міст, як-от Київ, Житомир, Вороніж, Саратов, Сталінград та інші.

Станом на початок 1942 р. 586-й полк у складі двох ескадрилей та технічного персоналу налічував 148 жінок⁵⁹³. Вони запам'яталися успішним виконанням багатьох бойових завдань. Серед них – поєдинок льотчиць Р. Сурначевської та Т. Памятних із двома групами німецьких винищувачів біля станції Касторна

⁵⁹¹ Иванова Ю. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. С. 114.

⁵⁹² Члены звена 586-го истребительного авиполка Литвяк Лилия, Буданова Екатерина и Кузнецова Наталья у самолета перед вылетом. Репродукция. 1942 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-179945.

* За спогадами льотчиці полку Т. Памятних, вона та її посестри супроводжували літаки з Л. Берією, К. Ворошиловим, Г. Жуковим.

⁵⁹³ Голубева-Терес О. Птицы в синей вышине. С. 36.

(19 березня 1943 р.). За даними служби ПССЗ, з боку німців у бою брало участь аж 42 літаки. Однак дослідники зазначають, що в умовах бою можливі неточності, зокрема «повторний підрахунок». Відомості щодо успішності атак наших льотчиць-випишувачок у цьому бою також різняться. Радянська сторона заявляє про 4 ліквідовані літаки ворога, німці ж визнали втрату тільки одного. Хай там як, але тоді льотчицям вдалося запобігти атаці німецької авіації на стратегічно важливий об'єкт⁵⁹⁴. Літаки обох льотчиць були суттєво пошкоджені: «Ми намагалися якомога ближче підібратися, я навіть голову німецького стрільця бачила, і це була моя помилка. Мене підбили, літак почав крутитися, а я ремені відстебнути не можу, щоб відкрити кабіну... Все життя промайнуло миттю, нічого ще не зробила, зараз загину, як Хомякова. Але, все-таки, розстебнула, тільки кабіну відкрила й мене викинуло... Відразу смикнула кільце, парашут відкрився, думаю, все, жива. Приземлилася, а там якийсь капітан їв... Поїхали на машині до Касторної... Я все думаю, а де ж Райка? Вилізли з машини, пішли в центр. Дивлюся, Райка йде. У неї радіатор пробили, і вона за Касторною на вимушену сіла. Нас привели, повідомили в полк і за нами того ж дня приїхали»⁵⁹⁵.

Загалом 586-й винищувальний полк здійснив 4419 бойових вильотів, провів 125 повітряних боїв, збив 38 літаків противника⁵⁹⁶.

587-й жіночий полк бомбардувальників воював на пікірувальних бомбардувальниках Пе-2. За весь період німецько-радянської війни в полку на різних посадах служило 148 жінок (рис. 26)⁵⁹⁷.

Рис. 26. Льотчиці 125-го жіночого бомбардувального авіаполку імені М. Раскової отримують бойове завдання на аеродромі Леонідово. 1943 р.⁵⁹⁸.

⁵⁹⁴ Горбач В., Полунина Е., Хазанов Д. Женские лица воздушной войны // Авиамастер. №3. 2000. URL: <https://bit.ly/3enJ18r> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵⁹⁵ Памятных Тамара Устиновна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CAeTVc> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵⁹⁶ Иванова Ю. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. С. 115.

⁵⁹⁷ 125-й гв. бомбардировочный авиационный Борисовский полк им. М. Расковой. Личный состав. URL: <https://bit.ly/3MBmX9g> (дата обращения: 21.02.2022).

⁵⁹⁸ Льотчиці 125-го жіночого бомбардувального авіаполку імені М. Раскової отримують бойове завдання на аеродромі Леонідово. 1943 р. Автор: Орлянкін В.І. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-190774.

Рис. 27.
Герой Радянського
Союзу льотчиця
М. Доліна.⁵⁹⁹

Особовий склад цього полку виконував завдання вдень, зокрема, знищував оборонні споруди, вогневі точки, техніку, живу силу ворога. Одна з найвідоміших авіаторок цього полку – Герой Радянського Союзу М. Доліна (рис. 27). Впродовж війни здійснила понад 200 бойових вильотів, втративши лише одну бойову машину. У червні 1944 р. їй вдалося на пошкодженому літаку завершити завдання й долетіти до аеродрому, не втрачаючи місця в строю.

Приблизні уявлення про деякі аспекти побуту льотчиць 587-го та інших авіаполків дають спогади Г. Брок-Бельцової: «Зуби не чистили, ні пасти, ні зубних щіток у нас не було. Був загальний шматок мила в рукомийнику. Ми жили всі в землянці, на нарах спали. Можете собі уявити? Землянка наша в три наката, підстрижені під хлопчика, наказ Раскової був – всі коси обрізати, у всіх стрижки під хлопчика. Жодних зубних паст не було. Рукомийник у стороні, туалет у стороні. На п'ять хвилин дають гарячу воду. Але ми завжди були чисті. Лазні були всюди, ми ж на аеродромі, це не піхота. Все чисто. Чиста військова білизна»⁶⁰⁰.

Жінкам із 588-го полку нічних бомбардувальників довелося воювати на літаках По-2 (У-2), які не могли літати високо і швидко, були побудовані з дерева та фанери. До війни їх застосовували в сільському господарстві, для поштових перевезень, тренування льотчиків тощо. Проте, як не дивно, у роки війни на цій моделі літака радянські жінки змогли продемонструвати неабиякі результати, за що німецькі солдати прозвали особовий склад 588-го полку «Нічними відьмами». Зі суттєвими труднощами також була пов'язана необхідність літати вночі, адже в цей час було значно складніше зорієнтуватися на місцевості, уникнути атаки ворожих сил ППО.

К. Дерябіна (Рижкова) так описувала особливості польотів на По-2 (У-2): «Зазвичай ми возили триста кілограмів, іноді чотириста (бомб – Авт.), а штурману в кабінку засипали листівки, які вона повинна була розкидати. Першим йшов літак, який скидав САБи, а ми вже слідом. Приладів на У-2 не було, тільки найнеобхідніше для польоту в районі аеродрому – бензогодинник, датчик температури мастила, компас, альтиметр, спідометр... забула вже... Зв'язку з землею не було. Переговори між членами екіпажу велися через трубку. Підходили до цілі на швидкості 120 кілометрів на годину. Бомбочки кидали на око, по щілині в площині літака. Штурман попереджає: "Підійшли до цілі, я кидаю бомби". Я кажу: "Кидай!" А якщо я відчуваю, що рано: "Ні,

⁵⁹⁹ Долина, Мария Ивановна (лётчица) // Я помню. URL: <https://bit.ly/3p2AV9R> (дата обращения: 22.02.2022).

⁶⁰⁰ Брок-Бельцова Галина Павловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3J5EqEE> (дата обращения: 22.02.2022).

почекай”. Контроль результатів був із землі. Тільки наприкінці війни у нас з’явилися літаки з фотоапаратами»⁶⁰¹.

Станом на травень 1942 р. 588-й полк у складі двох ескадрилей та технічного персоналу налічував 115 жінок⁶⁰². Основним завданням полку було бомбардування стратегічних об’єктів, техніки та живої сили противника. Наприклад, льотчиця О. Акімова, згідно з текстом бойової характеристики, «особисто за період бойових дій провела 680 бойових вильотів, налітавши 805 годин. Скинула для знищення мотомехчастин і живої сили противника 94 т бомбового вантажу. Точними бомбовими ударами в стані ворога було спричинено 122 потужних осередки пожежі, 178 вибухів і пошкоджено дві переправи противника, висаджено два склади з боєприпасами, припинено вогонь трьох батарей»⁶⁰³. Під час боїв за Керченський півострів, як згадувала О. Голубева, вони з посестрами «літали до виснаження: по 8–9 бойових вильотів за ніч – у тісній, відкритій для всіх вітрів кабіні, у вогні й у негоді. Вимотує, але відпочити й не думали. Та й кому б у голову прийшло таке, коли за протокою гинуть наші!»⁶⁰⁴.

Попри фізично важку й небезпечну службу на фронті, жінки цього полку намагалися знаходити час і для дозвілля. Н. Меклин згадувала: «У Білорусі ми почали активно “хворіти” вишивкою, і тривало це до кінця війни. Почалося з незабудок. Ох, які гарні незабудки виходили, якщо розпустити блакитні трикотажні кальсончики і вишити квіточки на літніх тонких онучах! З цього можна зробити й серветку, і на наволочку піде. Ця хвороба, як вітрянка, захопила весь полк»⁶⁰⁵. Н. Меклин була успішною і відважною льотчицею: особисто здійснила 840 бойових вильотів, налітала загалом 1450 год. (з них бойового нальоту – 1120 год., нічних польотів – 1200 год.). Для знищення мотомехчастин та живої сили ворога скинула 132 т бомб, спричинила 162 осередки пожежі в таборі противника, знищила або пошкодила 3 переправи ворога, 2 артбатареї, 1 прожектор, 3 кулеметні точки, понад батальйон піхоти. Воювала Н. Меклин на Північному Кавказі, Кубані, Тамані, у Криму, Білорусі та Польщі. Нагороджена 8 орденами та 12 медалями⁶⁰⁶.

Загалом тільки в січні-червні 1944 р., під час оволодіння Кримом, особовий склад полку зробив 9 684 бойові вильоти, скинувши 1010 т бомб. 23 льотчиці цього полку здобули звання Героя Радянського Союзу⁶⁰⁷. Всього особовий склад

⁶⁰¹ Дерябина (Рыжкова) Клавдия Андреевна, летчица По-2 // Я помню. URL: <https://bit.ly/3pTfZCU> (дата обращения: 21.02.2022).

⁶⁰² Ракобольская И., Кравцова Н. Нас называли ночными ведьмами. Так воевал женский 46-й гвардейский полк ночных бомбардировщиков. С. 135.

⁶⁰³ Недюк М. Полеты «ночных ведьм»: как отважные летчицы наводили ужас на фашистов. URL: <https://bit.ly/2RAkpA1> (дата обращения: 21.02.2022).

⁶⁰⁴ Голубева Ольга Тимофеевна. URL: <https://bit.ly/3CuMQBO> (дата обращения: 21.02.2022).

⁶⁰⁵ Ракобольская И.В., Кравцова Н.Ф. Нас называли ночными ведьмами. Так воевал женский 46-й гвардейский полк ночных бомбардировщиков. С. 111.

⁶⁰⁶ Пістоленко І. Жінки в армії і на війні: воєнні шляхи і доля льотчиці Наталії Федорівни Меклін (Кравцової). С. 170–171.

⁶⁰⁷ Галаган В. Женщины Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). С. 31.

588-го полку здійснив приблизно 24 тис. бойових вильотів, скинув на об'єкти й позиції противника понад 3 млн бомб⁶⁰⁸.

Багато жінок служило в інших підрозділах радянських ВПС. Наприклад, в 1944 р. 1749 з них служило в 13-й повітряній армії Забайкальського фронту; 3000 – в 10-й повітряній армії Далекосхідного фронту; 4376 – у 4-й повітряній армії 2-го Білоруського фронту (включно з 46-м гвардійським жіночим авіаційним полком) (рис.28, 29, 30, 31, 32)⁶⁰⁹.

Рис. 28. Технікня К. Раудіна готує літак до бойового вильоту. 1942 р.⁶¹⁰.

Рис. 29. Група радянських льотчиць на одному з військових аеродромів. 1942 р.⁶¹¹.

⁶⁰⁸ Иванова Ю. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. С. 116.

⁶⁰⁹ Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне. С. 133–134.

⁶¹⁰ Технік К. Раудіна готує літак до бойового вильоту. 1942 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 2-118477.

⁶¹¹ Група радянських льотчиць на одному з військових аеродромів. 1942 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-212173.

Рис. 30. Бочарова Є. І. заряджає кулемет на винищувачі на одній із ділянок Південно-Західного фронту. Березень 1943 р.⁶¹².

Рис. 31. Лётчиця К. Буданова в кабіні літака. Ворошиловград. 1943 р.⁶¹³.

*

Рис. 32.

Лётчиця 175-го
штурмового авіаполку
16-ї повітряної армії
I-го Білоруського фронту,
старший лейтенант
Толетова
Марія Іллівна
в кабіні літака.
Білорусія, 1944 р.⁶¹⁴.

*

⁶¹² Бочарова Е.И. заряжает пулемет на истребителе на одном из участков Юго-Западного фронта. Репродукция с фотопозитива № 3051. Март 1943 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-174989.

⁶¹³ Летчица /Буданова/ в кабине самолета. Репродукция с фотопозитива № 3072. г. Ворошиловград. 1943 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-175009.

⁶¹⁴ Лётчица 175-го штурмового авіаполку 16-ї повітряної армії I-го Білоруського фронту, старший лейтенант Толетова Марія Іллівна у кабіні літака. Білорусія, 1944 р. Автор: Дмитрієв О.П. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-231887.

Герой Радянського Союзу, В. Гризодубова (рис. 33) з березня 1942 р. керувала 101-м полком авіації далекої дії. Вона зробила значний внесок під час боїв за оборону Києва, доставивши в місто радіостанції для підпальників, які використали їх для підривної роботи під час окупації⁶¹⁵.

Рис. 33.
Льотчиця
В. Гризодубова.
1938 р.⁶¹⁶.

Перший у світі повітряний «таран», здійснений жінкою, виконала заступниця ескадрильї 135-го ближньобомбардувального авіаполку К. Зеленко (рис. 34) 12 вересня 1941 р. Вона була збита при спробі посадити пошкоджений літак.

*
Рис. 34.
Льотчиця
К. Зеленко,
Герой Радянського
Союзу (посмертно)
(фото з журналу
«Огонек», № 27,
1941)⁶¹⁷.

*

Отже, головною відмінністю політики британського та радянського урядів щодо служби жінок у ВПС був різний підхід до розв'язання проблеми їх допуску до посад бойових пілотів⁶¹⁸. Якщо в СРСР формували окремі жіночі добровольчі полки та практикували набір льотчиць до інших повітряних підрозділів, то у Великій Британії фах військового льотчика залишався для жінок недоступним впродовж війни. Здійснювати небойові вильоти могли членкині ЖДПС, що служили механікнями двигунів або санітарками повітряних госпіталів. Водночас деякі британки, попри значні упередження в суспільстві, мали змогу працювати пілотесами в цивільній організації ПТД, і виконувати завдання для збройних сил, що полягали в транспортуванні літаків із заводів на бази бойових ескадрилей.

Спільним для обох країн було оголошення призову до ВПС у зв'язку з браком кадрів чоловічої статі, допуск жінок до служби авіамеханікнями,

⁶¹⁵ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С. 34.

⁶¹⁶ Льотчиця В. Гризодубова, Герой Радянського Союзу. URL: <https://bit.ly/3M9RDy9> (дата звернення: 01.03.2022).

⁶¹⁷ Зеленко, Екатерина Ивановна. URL: <https://bit.ly/3sWohKQ> (дата обращения: 22.02.2022).

⁶¹⁸ Залеток Н. Служба та побут британських та радянських жінок у повітряних силах в роки Другої світової війни // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історичні науки. 2021. Том 32 (71) №3. С. 214–221.

операторками радарів, зв'язківцями та на інших «нежіночих» посадах. Крім того, активно практикувалося залучення їх до служби у ВПС на допоміжних посадах.

Що стосується побуту жінок у Військово-повітряних силах, то його умови були задовільними в обох країнах, адже в таборах поблизу аеродромів їх легше забезпечити, ніж у мобільних підрозділах сухопутних військ. Безумовно, будні радянських військових льотчиць були значно суворішими та складнішими, ніж їхніх посестер із Великої Британії, які бойовими пілотесами не служили. Це пов'язано з характером обов'язків, які вони мали виконувати, та масштабами залученості в бойові дії, які були вищими в СРСР. Проте британкам у ВПС також подекуди доводилося працювати в надзвичайних умовах, адже основним видом атак на територію Великої Британії у 1939–1945 рр. були авіанальоти, і Королівські повітряні сили, разом із військами протиповітряної оборони, взяли на себе основний удар, захищаючи країну.

3.2.4. Служба у військово-морських силах.

Оскільки у військово-морському флоті бракувало чоловіків, основним завданням членкинь ЖКВМС була їх заміна на службі на суші⁶¹⁹. У 1939 р. ці жінки здебільшого забезпечували діловодство, побут та зв'язок. Однак станом на 1943 р. список посад, які вони мали право обіймати, істотно розширили до понад 60 позицій. Зі слів парламентаря С. Холмса, британки «ремонтували й тестували радіопристрої авіації ВМС, випробовували та налаштовували торпеди та глибинні заряди, обслуговували електрообладнання прибережних суден і виконували ще сто одну роботу, яку раніше робили чоловіки»⁶²⁰.

Після зарахування до лав ЖКВМС жінка проходила попередню медкомісію, після якої поверталася додому й чекала надходження виклику на службу. Після його отримання розпочиналася тритижнева базова підготовка, де новобранок навчали основним правилам життя на службі у військово-морських силах, військовій дисципліні, пасивній обороні, азам військово-морської справи тощо (рис. 35, 36).

Впродовж двох тижнів тривав випробувальний період, під час якого добровольці могли полишити організацію за власним бажанням, а ті, кого призывали, могли бути відраховані у зв'язку з невідповідністю. У Головному центрі тренування та підготовки новобранців в Лондоні налічувалося шість основних підрозділів, які носили імена відомих моряків – Нельсона, Еффінгема, Дрейка, Хау, Бітті та Коллінгвуда. На додачу ще два підрозділи Релі готували поварів та стюардів. Неабияке місце в базовій підготовці, крім лекцій, займали фізичні тренування та муштра. Дівчатам дозволялося приймати відвідувачів (рідних та друзів) на вікенди. Коли тритижнева підготовка новобранців добігала кінця,

⁶¹⁹ Women with Royal Navy // Daily Telegraph (Sydney, NSW: 1931–1954). 1941. 18 January. P. 2.

⁶²⁰ Women's Royal Naval Service (10 March 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1943. Cols. 758–759.

Рис. 35. Стройова підготовка офіцerek ЖКВМС сержантом військово-морської служби (Грінвіч)⁶²¹.

Рис. 36. Офіцери ЖКВМС на випробувальному терміні вчаться салютувати⁶²².

⁶²¹ «WRENS» in the painted hall at Wren's Greenwich: Officers and Ratings of The Women's Royal Naval Service // The Sketch. 1940. 14 August. P. 18.

⁶²² Ibid.

членкині ЖКВМС залежно від майбутньої посади або відразу вирушали на службу до бази чи представництва військово-морських сил, або продовжували навчання, цього разу вже спеціалізоване. Воно тривало, залежно від посади, від кількох тижнів для підготовки операторів кінотеатру до півроку для безпроводного телеграфіста⁶²³.

Офіцерки ЖКВМС проходили курс підготовки в престижному Королівському коледжі військово-морських сил у Грінвічі. Крім того, найкращих із них допускали також до проходження курсу штабних обов'язків для офіцерів військово-морських сил⁶²⁴.

Загалом наприкінці 1942 р. у Великій Британії проходили службу 1801 офіцерка та 36 554 рядові членкині Жіночої королівської військово-морської служби, ще 952 служили за межами країни⁶²⁵. Термін «допоміжна» не застосовувався щодо цієї організації, оскільки вона була невід'ємною частиною Королівського флоту. Однак її офіцерки не могли претендувати на військово-морські звання на тих же умовах, що їхні колеги-чоловіки⁶²⁶. ЖКВМС була відомою як маломобільна організація, оскільки здебільшого її членкині служили поблизу власних домівок і мали змогу повертатися додому після робочого дня⁶²⁷. Водночас була невелика кількість членкинь ЖКВМС, які служили на морі, крім того, деякі з них були водійками моторних човнів у гавані⁶²⁸.

Членкиня ЖКВМС М. Бутройд служила в роки війни операторкою телетайпу. Її підрозділ дислокувався в замиському будинку поблизу м. Саутвік. Служба була засекреченою. Жили вони з посестрами в одній із кімнат дерев'яного будинку, на тій же території, де було розташоване і їхнє місце служби. У кімнаті були двоповерхові ліжка, біля них ящики для речей. У кожній із таких кімнат жило приблизно по 50 військовослужбовиць. Кімната телетайпу розміщувалася в підвалі будинку, там був жолоб, по якому повідомлення спускали з верхніх поверхів. Фахівчині, які працювали в цій кімнаті, підтримували прямий телефонний зв'язок з Адміралтейством, і мали дуже напружений графік роботи: по три 8-годинні чергування на добу, після яких сил вистачало лише на сніданок та сон. За спогадами М. Бутройд, напередодні висадки союзників у Нормандії і відкриття другого фронту до місяця їхньої дислокації часто з'їжджалися керівники держави та представники вищого командування – король Георг VI, В. Черчилль, генерали Д. Ейзенгауер, Б. Монтгомері, адмірал Б. Рамсей. Коли зрідка їм випадав вільний час, М. Бутройд із посестрою по службі вибиралися

⁶²³ Collett Wadge D. *Women in Uniform*. P. 59, 63–65.

⁶²⁴ *Ibid.* P. 61.

⁶²⁵ Cook B. A. *Great Britain, Women's Royal Naval Service (WRNS), Reorganization Before World War II // Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present* / ed. by B. A. Cook. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2006. Vol. 1. P. 248.

⁶²⁶ Cassin-Scott J., McBride A. *Women at War 1939–45*. P. 9.

⁶²⁷ *Women's War Work in Britain*. British Information Services, Information Division, 1943. P. 8.

⁶²⁸ *Ibid.*

до Портсмута, щоб погуляти по околицях, помалювати, пограти в теніс чи відвідати кафе й перекусити тістечками. Після відкриття другого фронту дівчата відгукнулися на заклик добровільно вирушити на службу до Франції, де потрібні були операторки телетайпу⁶²⁹.

Служба в ЖКВМС, як і в інших британських жіночих організаціях у збройних силах, була пов'язана з небезпекою, адже її членкині періодично ставали жертвами ворожих атак. Наприклад, Г. Гелоуелл, яка служила третьою офіцеркою (відповідає посаді молодшого матроса), згадувала, що дивом вціліла, адже наприкінці війни керівництво попросило її разом із посестрами вирушити на службу до Індії, однак вона не могла кинути хвору матір і відмовилася. Зрештою, до місця служби добралися не всі її колежанки – один із човнів, що мав доправити членкинь ЖКВМС до Індії, був потоплений ворожими військами⁶³⁰.

Членкині ЖКВМС мали справу із секретною інформацією, забезпечували обмін повідомленнями на міжнародних зустрічах. Так, Дж. Шварц була однією з офіцерак-шифрувальниць у делегації В. Черчилля на Ялтинській конференції. Ці офіцери заздалегідь пройшли спеціальне 2-тижневе навчання задля вивчення шифру, необхідного для роботи на конференції. Крім спогадів про свою безпосередню роботу Дж. Шварц поділилася також спогадами про Радянський Крим: «Севастополь перетворився на руїни, нам сказали, що збереглися тільки сім будівель. Озброєні російські* жінки-солдати керували групами румунських військовополонених, які розчищали завали. Троє з нас мало поїхати в Ялту особистими шифрувальницями Черчилля – ми жеребкували й мені пощастило. Ми їхали колоною з п'яти-шести машин, залишаючи холод Севастополя над висотами заради тепла російської Рів'єри, проїжджаючи на своєму шляху Балаклаву. Кожні кілька ярдів дороги охороняв солдат. Нас розмістили в будівлі, що розташовувалася приблизно в одній милі від Лівадійського палацу, де проходила конференція й де нам потрібно було працювати»⁶³¹. Годували членів британської

⁶²⁹ Boothroyd M. In the WRNS with Laura Ashley // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3J0swE> (date of reference: 26.12.2021).

⁶³⁰ Hallowell H. Life as a Wren // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3KA83yk> (date of reference: 26.12.2021).

* Вельми часто навіть нині не лише в розмовній англійській, а і у англійській історіографії прикметник «Russian» (з англ. «російський») використовується як синонім «радянського». На наш погляд, це яскраве свідчення того, наскільки ефективними були спроби радянської влади знівелювати на практиці багатонаціональний характер СРСР і утвердити тотальне панування російського народу в цій союзній державі. З іншого боку, той факт, що вказане явище збереглося і донині, свідчить також про небажання інтелектуальної еліти країн Заходу заглиблюватися в історію низки країн, які в певний історичний проміжок часу перебували під гнітом тоталітарного режиму.

⁶³¹ Schwarz (nee Evans) J. A Bird's Eye View of the Yalta Conference by A Wren // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3pWnqJr> (date of reference: 26.12.2021).

делегатії добре, однак ті помітили, що офіціанти, які їм прислужували, були голодні й похапцем доїдали недоїдки після них, тому британці намагалися залишити на тарілках якомога більше їжі. Працювали шифрувальниці в одній із кімнат Лівадійського палацу. До них приставили офіцера ВМС для охорони. Працювали позмінно – дві зміни вдень, одна – вночі. Оскільки повідомлення, які вони передавали, були надсекретними, військовослужбовицям заборонили перемовлятися одна з одною під час роботи й наказали всі нотатки забрати із собою на корабель після завершення завдання⁶³².

Ще одна зі членкинь ЖКВМС, яка побажала залишитися анонімною, також була серед делегатів і делегаток на Ялтинській конференції. Вона розповіла, що впродовж війни здебільшого служила кур'єркою та шифрувальницею на суші. Однак наприкінці війни кілька місяців прослужила на морі. Її група мала приєднатися до екіпажу британського пароплава «Франконія», який прямував до Криму на Ялтинську конференцію. Пароплав забезпечував прямий радіозв'язок із Лондоном. Для цієї жінки найяскравішими спогадами стала сама по собі морська подорож, під час якої вона бачила кита й пережила на кораблі 10-бальний шторм у Біскайській затоці⁶³³.

В. М. Хідіч (Кларк) наприкінці війни з трьома посестрами по службі також набула досвіду служби на морі. Вони служили операторками радарів. Працювали впродовж 24 годин за системою 4 години роботи – 8 годин відпочинку. Служила на французькому круїзному лайнері «Ile de France», що використовувався Королівським флотом як військовий корабель⁶³⁴.

К. Віндетт служила операторкою телетайпу в Адміралтействі (Лондон). Вона так описувала свою службу: «телепринтери були вистроєні рядами у великому приміщенні, загалом було приблизно 60 машин, і в кожного оператора була власна [машина]... Машини з гуркотом постійно друкували повідомлення, деякі звичайною англійською, інші – шифром. Деякі з цих повідомлень містили нетермінову інформацію, інші ж мали позначку ТЕРМІНОВО. Ці термінові повідомлення, які зазвичай були зашифровані, ми брали з машини й поспіхом надсилали до місця призначення для декодування»⁶³⁵.

Особливо цікавою видається історія С. Джонстон-Вілсон. Хоча вона є одиначним прикладом, але чітко демонструє готовність британської влади використовувати жінок під час виконання секретних та наднебезпечних завдань.

⁶³² Ibid.

⁶³³ A Family in Uniform // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3hYV3G2> (date of reference: 26.12.2021).

⁶³⁴ Headeach V. M. Wrens at Sea // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3KBLFom> (date of reference: 26.12.2021).

⁶³⁵ Larkins K. Night Shift at The Admiralty // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3JhxAfz> (date of reference: 26.12.2021).

Попри те, що це владою впродовж війни всіляко спростовувалося й акцентувалася увага на допоміжному характері обов'язків жінок на службі в збройних силах. Ще до війни С. Джонстон-Вілсон мала досвід польотів і добровільно працювала льотчицею, яка переганяє літаки до місця призначення. Однак у роки війни профільне міністерство вирішило, що це надто небезпечна робота для жінки. Тому вона зрештою опинилася в лавах ЖКВМС. У 1944 р. вона добровільно погодилася на виконання небезпечного спецзавдання, яке полягало у викраденні німецького літака з території Норвегії. Для цього вона пройшла 3-місячну підготовку. У призначений день жінка мала зійти на борт підводного човна, щоб вирушити на завдання. Однак в останній момент операцію було скасовано. Це дуже засмутило офіцерку, яка щиро бажала вирушити на завдання⁶³⁶.

Були і випадки неналежного виконання своїх обов'язків серед членкинь ЖКВМС. Так, у Британському національному архіві зберігається справа В. Бонтейн (псевдонім – «Віра»). Вона проявила недбальство в поводженні з секретними документами, працюючи в 1940 р. друкаркою. Крім того, її підозрювали в контактах із німецьким шпигуном К. Плессінгом. Так, у її справі зазначено, що пані Бонтейн винесла з місця служби папери, у яких ішлося про розташування французьких субмарин, буцімто для роботи вдома. Крім того, жінка в листах до свого бойфренда, громадянина Угорщини др. де Лакі, повідомляла про ситуацію в м. Ширнесс, у якому було розміщено військово-морський порт, де вона працювала, розповіла про наявність у місті великої кількості моряків, солдатів та польських льотчиків. Після підозри в поширенні секретної інформації В. Бонтейн усунули від роботи з секретними документами. Паралельно керівництво намагалося з'ясувати, чи були її дії навмисними, чи, все ж, звичайним недбальством. Зрештою, після розслідування справи та опитування кола її контактів провина жінки так і не була доведена⁶³⁷.

Натомість продемонстрований жінками на військово-морській службі героїзм був відзначений керівництвом. Наприклад, під час повітряної атаки на Королівську військово-морську повітряну станцію 29 серпня 1940 р., внаслідок якої загорілися резервуари для пального та склад, членкиня ЖКВМС Н. Марш, попри отримані травми, активно допомагала евакуювати поранених до укриттів. Її посестра І. Марріотт, яка також зазнала поранення, спершу направляла постраждалих до укриття, а потім повернулася на місце пожежі й намагалася загасити полум'я. За це обидві жінки були представлені до нагороди Першим лордом Адміралтейства⁶³⁸.

⁶³⁶ Johnstone-Wilson S. I. Secret German Aircraft // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/34vwwBq> (date of reference: 26.12.2021).

⁶³⁷ Vivien Bontein, alias Vera // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096712. Catalogue reference: KV 2/2079. P. 2, 5–7, 92.

⁶³⁸ Recommendation for Award for Marsh, Nina // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096714. Catalogue reference: WO 373/66/157; Recommendation for Award for Marriott, I // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096713. Catalogue reference: WO 373/66/158.

Загалом робота членкинь ЖКВМС у воєнній кампанії 1939–1945 рр. отримала високу оцінку від британського Адміралтейства. 8 травня 1945 р. його керівництво надіслало таке повідомлення всім постам як на території Англії, так і поза її межами: «Рада Адміралтейства високо оцінює роль членкинь Жіночої Королівської військово-морської служби в підтримці Флоту та їхню активну роботу в складі військово-морських сил під час війни проти Німеччини та її європейських союзників. Відданість, старанність та ефективність, з якою офіцерки й рядові членкині Жіночої Королівської військово-морської служби додали випробування та підтримували традиції військово-морської служби впродовж понад п'яти з половиною років війни, заслуговують на високу оцінку з боку Королівських військово-морських сил»⁶³⁹.

Рис. 37. Командирка взводу розвідки моряків-десантників 83-ї окремої Новоросійсько-Дунайської бригади морської піхоти Завалій Є. М. 1943–1945 рр.⁶⁴³.

За офіційними даними, до частин та установ ВМФ СРСР мобілізували 20 889 жінок⁶⁴⁰. Проте лише одна з них, полковниця морської піхоти, Є. Завалій (на прізвисько «фрау Чорна смерть») (рис.37), була командиркою взводу морських піхотинців. Тривалий час її вважали чоловіком, і лише тоді, коли вона потрапила до лікарні з пораненням, отриманим у бою, стало відомо, що вона – жінка⁶⁴¹. Під час визволення Будапешта її взвод отримав завдання пробратися в окуповане місто й захопити «язика» або ж зчинити бій. Є. Завалій знайшла спосіб потрапити в місто – вона повела підлеглих у протигазах та кисневих масках через каналізаційні труби. Опинившись у місті, вони захопили штаб підрозділу противника⁶⁴².

Загалом активна мобілізація жінок на службу до ВМС Радянського Союзу розпочалася у 1942 р., коли радянські війська вже зазнали величезних втрат на фронті. Основна мета цієї мобілізації була такою ж, як у Великій Британії – збільшити кількість чоловіків, що служили на морі, замінивши їх жінками на роботах на суші⁶⁴⁴.

⁶³⁹ Cassin-Scott J., McBride A. Women at War 1939–45. P. 8–9.

⁶⁴⁰ Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. С. 38.

⁶⁴¹ Малишевский Н. Женщины, победившие фашизм.

⁶⁴² Иванова Ю. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. С.128.

⁶⁴³ Командир взводу розвідки моряків-десантників 83-ї окремої Новоросійсько-Дунайської бригади морської піхоти Завалій Є. М. Репродукція. 1943-1945 рр. Автор: Самохоцький В. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-237673.

⁶⁴⁴ Постановление ГКО СССР № 1703сс от 5 мая 1942 г. «О мобилизации девушек-комсомолок и добровольцев в военно-морской флот» // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 57. Л. 134–140.

Рис. 38. Учасниця оборони м. Севастополя А. Юрченко серед десантників Тихоокеанського флоту. 1945 р.⁶⁴⁵.

Рис. 39. Клова Валентина – голов. старшина 83 бригади морської піхоти, учасниця визволення м. Севастополь від гітлерівських загарбників. 1944–1945 рр.⁶⁴⁶.

Спершу жінки працювали на суші електрикнями, радіооператорками, телефонними операторками, шоферками, топографістками, метеорологинями, діловодками, бібліотекарками, кухарками, перукарками та медсестрами, але згодом вони також освоїли й бойові посади – автоматниць, снайперок та кулеметниць (рис.38, 39)⁶⁴⁷.

Однак, через те, що бойові дії проходили переважно на території СРСР, а також тому, що мобілізація здійснювалася поспіхом, фіксувалися випадки, коли новомобілізованих жінок вбивали ще до початку їхнього навчання. Так, Г. Каменева подає цитату зі спогадів О. Сердюкової, яка була серед тих, хто опинився під обстрілом під час відступу в Керчі: «Я була мобілізована 3 травня 1942 р. в м. Краснодарі в разі з 630 дівчатами-добровольцями. 5 травня ми опинилися в Темрюці. Нас завантажили на корабель і повідомили, що повезуть у тил вчитися на телефоністок. А 7 травня 1942 р. корабель прибув до м. Керч, де йшли активні бойові дії... Нас бомбили день і ніч. Кухні не було, доїдали

⁶⁴⁵ Учасниця оборони м. Севастополя А. Юрченко серед десантників Тихоокеанського флоту. 1945 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 2-39480.

⁶⁴⁶ Клова Валентина – глав-старшина 83 бригады морской пехоты, участница освобождения г. Севастополя от гитлеровских захватчиков. Репродукция. 1944–1945 гг. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-74454.

⁶⁴⁷ Каменева Г. Опыт службы женщин в рядах Военно-Морского флота (1941–1945 гг.): на материалах Юга России // Гуманитарные и юридические исследования. 2015. No. 4. С. 75–78.

те, що взяли з дому. Про жодні заняття не йшлося... 16 травня ми вперше почули, що нас називають дівчатами 50-го полку зв'язку 47-ї Армії. Нам оголосили, що за нами прийшов катер. Але на нього, попри те, що із 630 жінок залишилося 115, ми не потрапили – чоловіки нас обійшли. Переповнений катер пішов, а ми залишилися на містку... Від відчаю, коли підійшов черговий катер із баржею, ми, восьмеро дівчат, які трималися купи, кинулися у воду. П'ятьом вдалося залізти на баржу. Від перевантаження баржу почало заливати водою. З баржі відкрили стрілянину, щоб відігнати від неї людей. Ми відпливли, а скільки залишилося... Коли до берега залишилося 70 метрів, нас почали обстрілювати німецькі літаки. Багато пострибало у воду, стрибнули й ми. З п'ятьох виплило троє. Йшли берегом три доби до Темрюка. Усюди були трупи людей, тварин. У Темрюці нам видали сухий пайок та відправили до своїх військкоматів. 26 травня я повернулася в ст. Азовську. Вдома були переконані, що я мертва. А 10 червня 1942 р. мене повторно мобілізували й направили до Об'єднаної школи Чорноморського флоту»⁶⁴⁸.

Є. Прокоф'єва (Галенко) служила спершу на Керченській військово-морській базі на складі боєприпасів. До її обов'язків входило видавання боєприпасів для кораблів. Згодом, коли війська відступали, була переведена на службу на склад боєприпасів у Сухумі. Повернувшись до міста Керч після його визволення працювала в секретній частині в тилу⁶⁴⁹.

З. Загребіна (Сальникова) з вересня 1941 р. по травень 1942 р. служила старшою матроскою сухогрузної баржі СП-90 Відділу допоміжних суден та Гаваней Чорноморського флоту. Екіпаж складався лише з трьох осіб – капітана, матроса-моториста та ще одного матроса, посаду якого вона й обіймала. На перших порах баржа перевозила продовольство, однак коли ворог уже був на підступах до Севастополя, вона почала транспортувати військовослужбовців на передову, а звідти забирати поранених та вбитих. Кілька разів потрапляли під обстріл, але обходилося без жертв завдяки досвідченості капітана⁶⁵⁰.

Старша сержантка А. Гантимурова командувала відділенням розвідки морської піхоти, стала кавалеркою Ордена Слави двох ступенів. Вона згадувала, що серед підлеглих були здебільшого люди старшого віку, сімейні, з дітьми. Попри це, вони слухалися свою молодшу за віком командирку. На перших порах, зазначала А. Гантимурова, спостерігалися проблеми з обмундируванням – видавали чоловічу форму, великого розміру, доводилося вшивати. Її підлегли, як і решта військовослужбовців ВМС, дуже пишалися смугастими тільниками, вважали їх своїм символом. Часто надягали їх на розвідку боєм. А. Гантимурова у своєму інтерв'ю намагалася бути доволі відвертою й розповідала також про «проколи» під час служби. Наприклад, якось вона на нейтральній смузі

⁶⁴⁸ Там же. С. 73–74.

⁶⁴⁹ Прокоф'єва (Галенко) Евгения Михайловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/34vmlkf> (дата обращения: 22.02.2022).

⁶⁵⁰ Загребіна (Сальникова) Зинаида Иосифовна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3KtcZF0> (дата обращения: 22.02.2022).

побачила військовика, який достатньо неакуратно вів спостереження за допомогою стереотруби. Вона подумала, що то ворожий розвідник і вночі зі своїм підрозділом захопила його в полон. Зрештою з'ясувалося, що це був спостерігач від радянських артилеристів. Останні не попередили інші підрозділи поблизу про відрядження своєї людини на нейтральну смугу, що призвело до непорозуміння. На наш погляд, найдивніше в ситуації те, що кепкували після цього з А. Гантимурової і її людей, а не тих осіб, які не попередили й не підготували належним чином свого спостерігача⁶⁵¹.

І якщо такі кепкування вона сприймала більш-менш із розумінням, то на відверті образи з боку інших військовослужбовців, які іноді теж траплялися, реагувала значно жорсткіше. Так, одного разу перед виходом у розвідку молодий лейтенант зі взводу піхотинців обізвав її «ерзац*-солдатом»: «Мене це “ерзац” так розлютило, що я підійшла до нього і два рази йому по обличчю щосили врізала прикладом автомата. І далі пішла. А пошук склався невдало – буває так, якщо запнешся на початку, тоді все йде не так. Виявили нас, і ми відійшли. Прийшла в штаб доповідати, що завдання, мовляв, не виконано. А мене питають у штабі: “а що ще трапалося, коли туди йшли?” Я кажу: “так нічого й не сталося, все як завжди”. Вони кажуть: “а це що?” – і виводять цього лейтенанта, а він увесь у бинтах, не впізнати. Я йому, виявляється, щелепу зламала. А я вже й забула про нього. Й ось він у безглуздій ситуації – що він буде говорити, що його поранило? Мене обіцяли посадити в яму – на передовій губа була в ямі або великій воронці, але все обійшлося»⁶⁵².

За архівними даними, опрацьованими Г. Ткачовою, у середині 1944 р. 22 000 жінок перебували в основному штаті флоту СРСР (без урахування слухачок та курсанток військово-морських навчальних закладів). Серед них було 1769 офіцерок та 2449 старшин та сержанток. У липні 1944 р. 4 073 жінки обіймали посади молодших командирок⁶⁵³.

Отже, проаналізувавши досвід служби жінок у ВМС у 1939–1945 рр., можемо констатувати, що набір їх на флот у Великій Британії відбувався через спеціальну організацію – ЖКВМС. Її персонал готували здебільшого окремо від чоловіків-військовослужбовців і потім спрямовували до військових підрозділів ВМС. СРСР окремих жіночих організацій для цього не створював: жінки вважалися військовослужбовицями тих же підрозділів, що й чоловіки. Основною метою мобілізацій жінок до ВМС як у СРСР, так і у Великій Британії на перших порах було заміщення ними чоловіків на посадах на суші для вивільнення

⁶⁵¹ Гантимурова Альбина Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vWHe31> (дата обращения: 22.02.2022).

* Ерзац (нім. Ersatz – замітник) або сурогат – замітник чогось, що суттєво поступається оригіналу.

⁶⁵² Гантимурова Альбина Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vWHe31> (дата обращения: 22.02.2022).

⁶⁵³ Ткачёва Г. Женщины в частях Тихоокеанского флота и Амурской флотилии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) // Россия и АТР. 2016. № 4 (94). С. 228.

останніх для служби на морі. Однак в обох країнах траплялися випадки, коли жінки також служили на морі. Коло посад, доступних для них у ВМС, розширювалося впродовж війни, і в СРСР досягло апогею у вигляді допуску жінок до бойових посад. У Великій Британії офіційно жінки у ВМС бойових ролей не виконували, крім того, була заборона для них на застосування летальної зброї⁶⁵⁴.

3.2.5. Жінки в розвідці.

Спецагентки від самого початку війни мали особливий статус у службах розвідки. Відповідно до культурних норм більшості країн світу, жінки на війні зазвичай були жертвами, але не агресорами. Тому противник набагато частіше втрачав пильність у жіночій компанії, ніж у чоловічій. У зв'язку з цим у роки Другої світової війни жінок залучали до роботи в розвідці⁶⁵⁵.

Хоча використання британками зброї і їхня участь у сутичках із ворогом у роки Другої світової війни не були таким же масовим явищем як, скажімо, у СРСР, однак на той час функціонувала ще одна організація, де деякі жінки мали таку можливість. У липні 1940 р. за наказом В. Черчилля в країні створили Управління спецоперацій. До головних його завдань належали виконання таємних наказів, підтримання та підготовка членів руху опору в окупованих Німеччиною країнах (Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія, Норвегія та інші).

В. Маккензі стверджує, що чисельність складу Управління спецоперацій «досягла свого максимуму наприкінці літа – на початку осені 1944 р., коли її загальнодержавний показник сягав трохи менше 13 000... Сюди входило приблизно 450 членкинь Допоміжної територіальної служби, 60 членкинь ЖДПС та 1500 членкинь Корпусу медсестер швидкої допомоги (First Aid Nursing Yeomanry (FANY)) (КМШД), а також майже 1200 цивільних жінок: загалом приблизно 3200 жінок»⁶⁵⁶. Чимало співробітниць Управління спецоперацій служили секретарками, друкарками та шифрувальницями за межами батьківщини. Наприклад, станом на 1944 р. їх налічувалося понад 600 у Південно-Східній Азії. З них 400 були зв'язківцями (130 шифрувальниць, 125 операторок безпровідного телеграфа, 6 експерток із відбитків пальців тощо)⁶⁵⁷.

Водночас треба зазначити, що дуже малий відсоток становили безпосередньо спецагентки. Зокрема, за відомостями Дж. Паттінсон, у Французькій секції діяло 39 шпигунок, у Голлістській секції – 11, у Голландському офісі – 3,

⁶⁵⁴ Залеток Н. Служба та побут британських та радянських жінок у військово-морських силах у роки Другої світової війни // Проблеми всесвітньої історії. 2021. Вип.14. С. 107–118.

⁶⁵⁵ Залеток Н. Служба британських та радянських жінок у розвідці в роки Другої світової війни // Європейські історичні студії. 2021. № 19. С. 50–60.

⁶⁵⁶ Mackenzie W. The Secret History of SOE: Special Operations Executive, 1940–1945. London: St Ermin's Press, 2000. P. 719.

⁶⁵⁷ Cruickshank C.G. SOE in the Far East. Oxford: Oxford University Press, 1983. P. 44–45.

а в Бельгійській секції – лише 2⁶⁵⁸. Але навіть ці скромні цифри, разом із вищезгаданою службою жінок у ППО з фактичним виконанням і бойових завдань, підважують твердження уряду Великої Британії про те, що англійки не виконували бойових ролей у Другій світовій війні.

Жінок, яких рекрутували до Управління спецоперацій як агенток, зазвичай офіційно зараховували до Медсестринського корпусу першої допомоги (First Aid Nursing Yeomanry (F.A.N.Y.)). У такий спосіб намагалися забезпечити їх у разі потрапляння в полон, адже, за Женевською конвенцією (1929), до жінок, які не виконували бойові ролі, мало б бути м'якше ставлення з боку ворога⁶⁵⁹.

У 1940 р. було запропоновано план підготовки агентів та агенток Управління спецоперацій, який складався з чотирьох етапів. Для їх реалізації були запроваджені три типи шкіл – підготовчі, парамілітарні та заключні. На четвертому етапі, перед відправленням на завдання, агенти та агентки мали отримати фінальні настанови в штаб-квартирі в Лондоні⁶⁶⁰.

Навчання в підготовчій школі тривало в середньому 2–3 тижні. За цей час новобранці проходили тестування для визначення найбільш прийнятних посад в організації. Спершу їм навіть не казали правди щодо справжньої мети їх підготовки, стверджуючи, що це просто курс молодого бійця. Навчання на цьому етапі включало в себе фізичну підготовку, основи поведження зі зброєю, вибухівкою, навички рукопашного бою, маскування, курс молодого зв'язківця, читання карт⁶⁶¹.

Тих, хто успішно пройшов цей курс, відправляли на подальше навчання до парамілітарних шкіл, які розташовувалися в десяти мисливських будиночках у районах Арісайг та Морар в Інвернесс-ширі. Тут новобранці тренувалися від 3 до 5 тижнів. Крім інтенсивних фізичних тренувань вони відточували здобуті під час попереднього навчання навички поведження зі зброєю та вибухівкою, спортивного орієнтування, маскування, застосування азбуки Морзе тощо. Крім того, їх вчили безшумному вбивству, тактиці рейдів, основам військово-морської підготовки. Однак на цій тренувальній базі не було змоги пройти навчання зі стрибків із парашутами, тому його проводили на аеродромі Рінгвей у Манчестері⁶⁶².

Ті, хто успішно пройшов навчання в парамілітарних закладах, переходили до заключних, які розташовувалися в Хемпширському селищі Больо. Лише на цьому етапі їм розповідали докладніше про Управління спецоперацій та

⁶⁵⁸ Pattinson J. 'Turning a Pretty Girl into a Killer': Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War. P. 15.

⁶⁵⁹ Goldstein R. Two Jewish Heroines of the SOE Part 1. // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3f4ijk4> (date of reference: 26.12.2021).

⁶⁶⁰ Rigden D. Introduction // How to Be a Spy: The World War II SOE Training Manual. Dundurn, 2004. P. 2.

⁶⁶¹ Ibid. P. 2.

⁶⁶² Ibid. P. 4.

справжні цілі підготовки, яку вони проходять. Тут майбутніх агентів навчали як працювати під прикриттям та дбати про особисту безпеку, ламати замки і проникати в потрібні приміщення, використовувати шифри та коди, правильно поводитися в разі затримання, арешту та тортуру тощо. Окремими блоками питань, які розкривалися під час навчання, були особливості поведінки ворогів (насамперед німців) та пропаганди ворожих та дружніх до Великої Британії сил⁶⁶³.

Агенток тренували здебільшого за тими ж програмами, що й чоловіків. Як згадувала членкиня Управління спецоперацій І. Бейсден: «Ми мали справу з усім, від протитанкових гармат, до континентальної автоматичної зброї... На момент повернення до Лондона я вивчила багато способів убивства»⁶⁶⁴. Ці жінки отримували різні завдання, що мали виконуватися на території Великої Британії або поза її межами. Вони гинули під час виконання місії, сутичок із ворогом, потрапляли в полон, як і їхні колеги-чоловіки. Водночас посади в Управлінні спецоперацій були розподілені відповідно до гендерних ролей, де жінки частіше обіймали посади кур'єрок та радисток, тобто такі, де принаймні теоретично використання бойової зброї було дуже обмеженим. Радистки зазвичай мали працювати поодиноці, часто змінювати місцеперебування, щоб не дати ворогам можливості себе схопити. Вони забезпечували зв'язок групи з центром, передавали запити на постачання боєприпасами та всім необхідним, приймали зашифровану секретну інформацію та передавали її кур'єркам. Кур'єрки передавали повідомлення, документи тощо, відповідно до завдання керівників, і мали вміти «розчинитися в натовпі», не привертати до себе увагу, залишатися непоміченими.

Глибоке дослідження діяльності британських агенток ускладнено тим, що під час пожежі 1946 р. було знищено 85% документів Управління спецоперацій, серед яких були й ті, які стосувалися підготовки жінок⁶⁶⁵.

Рис. 40. Фотопортрет британської агентки спецоперацій В. Жабо (Шабо, Сабо), зроблений до червня 1944 р.⁶⁶⁶.

⁶⁶³ Ibid. P. 6.

⁶⁶⁴ Pattinson J. 'Turning a Pretty Girl into a Killer': Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War. P. 18.

⁶⁶⁵ Connolly M. We can take it! Britain and the memory of the Second World War. Harlow: Pearson Longman, 2004. P. 18.

⁶⁶⁶ Шабо, Виолетта. URL: <https://bit.ly/3h8kJQm> (дата обращения: 22.02.2022).

Серед відомих британських спецагенток треба назвати В. Жабо (Шабо, Сабо) (рис.40). Її перша місія була успішно виконана у Франції у квітні 1944 р. Вона була кур'єркою і працювала разом з агентом відділення F майором Ч. Стаунтоном. Завданням В. Жабо було знайти інформацію про заарештованих агентів та членів руху Опору, а також зустрітися з тими його бійцями, які продовжували свою діяльність. Місія тривала два тижні й завершилася успіхом. Незабаром після її завершення В. Жабо вирушила до Франції з іншою місією – «активізувати діяльність руху Опору у Верхній В'єнні та надати допомогу в день висадки союзних військ у Європі», а 10 червня її схопили німці, й у 1945 р. стратили в концтаборі Равенсбрюк. Вона була посмертно нагороджена французьким Хрестом за бойові заслуги та британським Георгіївським хрестом⁶⁶⁷.

Ще сімох жінок – А. Борелл, Д. Роуден, В. Лей, О. Сансом, Й. Бекман, С. Ольшанецьки та М. З. Дамермент – затримали, катували та вивезли до Німеччини. Жодна з них не повідомила гестапо бодай якоїсь інформації під час допиту. З них врятувалася лише О. Сансом⁶⁶⁸. Вона запевнила німців, що одружена з колегою П. Черчиллем і що останній є племінником прем'єр-міністра Великої Британії В. Черчилля. Обидва факти були неправдою, проте врятували жінці життя.

Н. Вейк (рис.41), відома німцям під прізвиськом «Біла миша», була однією з найвідоміших британських спецагенток, якій вдалося вижити. Після війни вона охоче ділилася з громадськістю своїми спогадами про службу. І хоча деякі факти з них піддавалися сумнівам із боку фахових дослідників, все ж, її свідчення стали цінним джерелом для вивчення особливостей діяльності британських розвідниць. За роки служби Н. Вейк здобула чимало нагород⁶⁶⁹. Зокрема, була нагороджена американською медаллю Свободи, британською медаллю Джорджа та французьким Військовим хрестом із пальмою, Військовим хрестом із Зіркою, медаллю «За участь у русі Опору», орденом Почесного легіону⁶⁷⁰. У представленні до медалі Джорджа серед інших заслуг зазначалося, що «ця офіцерка висадилася на території Франції 1 березня 1944 р. для допомоги новому очільнику важливого угруповання в Центральній Франції... Енсін Вейк впродовж кількох місяців допомагала тренувати та навчати групи Макі. Вона брала участь у кількох сутичках із ворогом і виявила найвищий ступінь хоробрості під обстрілом»⁶⁷¹.

⁶⁶⁷ Vigurs E. K. The women agents of the Special Operations Executive F section: war-time realities and post war representations. P. 151–153.

⁶⁶⁸ Спогади про деяких британських спецагенток, зокрема і О. Сансом, містяться у розповіді клеркинї Управління спецоперацій Е. Смолл: Small, Elisabeth (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 29894.

⁶⁶⁹ Wake N. The Autobiography of the Woman the Gestapo Called the White Mouse.

⁶⁷⁰ FitzSimons P. Nancy Wake. New York: HarperCollins. P. 298.

⁶⁷¹ George Medal: Ensign N. G. A. Wake, First Aid Nursing Yeomanry (Special Operations Executive) URL: <https://bit.ly/3MEHDNw> (date of reference: 26.12.2021).

Рис. 41.
Світлина
Ненсі Вейк,
зроблена
у 1945 р.⁶⁷².

Пізніше, у жовтні 1941 р., вона продовжила свою діяльність у Швеції. Там вона завербувала нових агентів і відновила зв'язок із фінською розвідкою, втрачений після радянсько-фінської війни (1939–1940)⁶⁷⁴.

Усвідомивши, що радянська влада відряджає розвідниками зокрема й жінок, німецьке командування прифронтового району «Зюд» ще у 1941 р. попереджало свій особовий склад: «Серед партизанів є жінки й дівчата, які під виглядом праль, офіціанток тощо зав'язують знайомства з німецькими солдатами, й особливо з офіцерами, маючи завданням вивідувати в них військові таємниці»⁶⁷⁶.

Підпільна агентка А. Морозова, яка працювала на німецькій авіабазі в Сещі, допомогла знищити гарнізон цієї авіабази та вбити 200 осіб з особового складу противника. У 1943 р. А. Морозова приєдналася до розвідгрупи «Джек» під псевдонімом «Лебідь» і працювала на території Східної Пруссії. Вона загинула в 1944 р., потрапивши в оточення⁶⁷⁷. Не менш трагічною виявилася доля

Рис. 42. Портрет
З. Воскресенської-Рибкіної⁶⁷⁵.

⁶⁷² Уэйк, Нэнси. URL: <https://bit.ly/3Henaec> (дата обращения: 22.02.2022).

⁶⁷³ Павлов В. Женское лицо разведки. М.: ОЛМА Медиа групп, 2003. С. 172–73.

⁶⁷⁴ Там же.

⁶⁷⁵ Названі найвідоміші шпигунки часів СРСР і їхні досягнення. URL: <https://bit.ly/3u51MUO> (дата звернення: 22.02.2022).

⁶⁷⁶ Коваль М. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). С. 41.

⁶⁷⁷ Павлов В. Женское лицо разведки. С. 150–51.

Героя Радянського Союзу Н. Гнілицької (рис.43), розвідниці 465-ї окремої мотострілецької розвідувальної роти 383-ї стрілецької дивізії (18-а армія, Південний фронт). Вранці 5 листопада 1941 р. вона привела до рідного села Княгинівка, окупованого ворогом, групу радянських розвідників, вбила охорону і 10 німецьких солдатів. Тоді радянські розвідники здобули цінні документи та зброю. Н. Гнілицька загинула 10 грудня 1941 р., потрапивши в оточення⁶⁷⁸.

Рис. 43.
Розвідниця
Н. Гнілицька⁶⁷⁹.

Побут та підготовка радянських розвідниць відрізнялися й залежали від конкретних завдань, які перед ними стояли. Для їх навчання функціонували спеціальні школи розвідниць-радисток. Часто навчання було нетривалим, а групи – погано підготовленими. І. Харіна (Іваннікова), яка пішла служити добровільно, закінчила ту саму розвідшколу, у якій готували З. Космодем'янську. Це була школа спеціальної розвідувально-партизанської частини штабу Західного фронту 9903, що розміщувалася поблизу підмосковної станції Кунцево, у приміщенні колишнього дитячого садка. І. Харіна (Іваннікова) згадувала, що готували їх недовго, групи «одна за одною скидалися на парашутах у тил ворога. Багато з них були погано підготовлені, не стала винятком і наша група»⁶⁸⁰. Часто через брак часу, не маючи змоги приділити належну увагу ґрунтовній підготовці розвідниць, радянське командування намагалося досягти мети кількістю, а не якістю підготовлених кадрів.

О. Нестеренко розповіла, як готували тилових розвідниць, до завдань яких належало перейти через лінію фронту, зайти вглиб окупованих територій і виконати певне завдання. Тренування тривало 3 тижні. Її група чисельністю 5 осіб проходила його в Красній Слободі Сталінградської області (нині – Волгоградської). У тренувальному таборі, розміщеному в лісі, було декілька таких груп, що мали суто жіночий склад. Чоловіків тут не тренували. З посестрами з інших груп спілкуватися було заборонено. Зміст навчання зводився до викладання основ тилової розвідки, особливостей поведження в тилу ворога. Для

⁶⁷⁸ Гнилицкая Нина Тимофеевна // Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь / Пред. ред. коллегии И. Н. Шкадов. Москва: Воениздат, 1987. Т. 1 Абав – Любичев. С. 331.

⁶⁷⁹ Гнілицька Ніна Тимофіївна. URL: <https://bit.ly/3s8IY8c> (дата звернення: 20.02.2022).

⁶⁸⁰ Харина (Иванникова) Ирина Михайловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3МНТс6Т> (дата обращения: 22.02.2022).

кращого засвоєння матеріалу розігрувалися типові ситуації, відпрацьовувалися правильні дії. За словами О. Нестеренко, «... вчили бути непомітними, безконфліктними і вміти все аналізувати. Тобто вчили всьому, що нам допомогло б виконати завдання і вижити»⁶⁸¹. Німецької мови та поведженню зі зброєю тут не навчали, основну увагу акцентували суто на навичках запам'ятовування великих масивів інформації. У кожній розвідниці, яку відправили в тил ворога, була своя легенда. Для прикладу, О. Нестеренко, відповідно до неї, була жителькою околиць Сталінграда, яка ходила міняти речі на продукти. Основним же її завданням було зафіксувати обстановку й перевірити, чи можливо відправити в тил радянського радиста, адже один із місцевих жителів під час відступу військ пообіцяв поселити його у своєму домі й заховати радіостанцію. З'ясувалося, що це неможливо, адже німці влаштували в домі того чоловіка свій штаб⁶⁸².

Рис. 44. Радянська радистка-розвідниця Е. Марковська (Курузова)⁶⁸³.

Е. Марковська (Курузова) (рис.44) в 1943 р. разом із подругою добровільно пішла на фронт. Під час запису в міськкомі комсомолу їм запропонували стати радистками-розвідницями, на що вони погодилися. Спершу їх відправили на навчання до школи радистів полку зв'язку, де тренували в окремому приміщенні, у замиському будинку на околиці Дніпропетровська. Тривало це навчання 6 місяців, теоретичні та практичні заняття становили 12–14 годин на добу. Програма включала основи поведження з радіостанціями, радіосправу, шифрування. Крім того, значну увагу приділяли фізичній підготовці. Після завершення навчання в цій школі жінок направили на курси розвідників при розвідувальному штабі 3-го Українського фронту. На них вивчали топографію та основи орієнтування на місцевості, основи роботи з мапою, пересування за азимутом. Крім того, вивчали

німецьку мову, структуру ворожої армії, розпізнавальні знаки, форму, моделі техніки та зброї, поглиблювали знання із шифрування, навчалися поводитися зі зброєю й надалі удосконалювали свою фізичну підготовку. Жодних імен та прізвищ своїх викладачів курсанти не знали. Цікаво, що Е. Марковська (Курузова) та її посестри не мали практичних занять зі стрибків із парашутом, тільки теоретичні. Тому перший її стрибок був здійснений у межах виконання першого

⁶⁸¹ Нестеренко Александра Алексеевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3pWqncS> (дата обращения: 22.02.2022).

⁶⁸² Там же.

⁶⁸³ Ярухин Ю. Отважная радистка (Курузова Э.). Издание 2-е, исправленное и дополненное. Киев, 2012. С.12.

розвідзавдання – в 1944 р. її групу в складі 4 осіб викинули на парашутах в Одеській області. Вони мали відслідкувати переміщення особового складу та техніки ворога, з'ясувати номери підрозділів, прізвища командирів, оборонні рубежі тощо⁶⁸⁴. Як згадувала Е. Марковська (Курузова), після успішного приземлення «... треба було якось легалізуватися. Необхідні документи й довідки нам зробили в розвідвідділі. У кожного члена групи була розроблена своя легенда. Ми виступали під виглядом біженців, що йдуть на захід. В одному із сіл попросилися на постій до місцевих жителів переночувати. Треба сказати, що місцеві ставилися до нас добре. Та й вигляд у нас був небагатий, змучений. Тому цілком схожі були на справжніх біженців»⁶⁸⁵. Група якийсь час порозпитувала місцеве населення і зрештою через 7–10 днів опинилася в розташуванні своїх військ, оскільки на той час змінилася лінія фронту. Коли розвідники прибули до своєї частини, їх розвели по різних кімнатах і наказали написати звіти. Зрештою, перша операція цієї розвідгрупи була визнана успішною⁶⁸⁶. Надалі розвідниця виконувала завдання в Австрії в складі іншої розвідгрупи й передала чимало важливих даних, що вплинули на перебіг Віденської наступальної операції Червоної армії.

Умови побуту в тилу ворога залежали від конкретного місця виконання завдання, тамтешніх умов і спроможності розвідниці подбати про свій нічліг і харчування.

В умовах фронту на розвідниць чекали такі ж умови служби, як і на їхніх посестер і побратимів з інших родів військ. Зі спогадів М. Фрідман, яка служила розвідницею 1-ї дивізії НКВС, зрозуміло, що їй вартувало зусиль пояснити своїм побратимам по службі, що їхні залицяння до неї є небажаними. Жінка згадує, що іноді навіть доводилося давати їм «кулаком по зубах». Проте згодом вони змінили своє ставлення до неї, оберігали, приносили цукор та шоколад. Щомісяця жінкам її підрозділу влаштовували примусові перевірки в медсанбаті щодо можливої вагітності⁶⁸⁷. Згадуючи про будні на фронті, Фрідман вказувала на важкі для жінок побутові умови: «Воші заїли солдатів. Вони стягують сорочки, штани, а як же дівчині? Я маю відшукати кинуту землянку й там, роздягнувшись догола, намагатися очиститися від вошей. Іноді мені допомагали – хтось стане у дверях і скаже: “Не лізь, Маруська там вошей душить!” А банний день! А сходити по нужді! Якось усамітнилася, залізла під кущик, над бруствером траншеї, німці чи то не відразу помітили, чи то дали мені спокійно посидіти, але коли почала натягувати штанці, просвістило зліва і справа. Я впала в траншею, штанці біля п'яток. Ох, і гиготіли в окопах про те, як Марушкин зад німців засліпив...»⁶⁸⁸.

⁶⁸⁴ Там же. С.3-5.

⁶⁸⁵ Там же. С.5.

⁶⁸⁶ Там же. С.6.

⁶⁸⁷Свирский Г. Мать и мачеха. Рассказы ветеранов.

⁶⁸⁸ Там же.

Серед розвідниць, яким вдалося вижити в роки війни, були, зокрема, М. Фортус, М. Бобирева та А. Жукова. М. Фортус перебувала у складі партизанського загону Д. Медведєва і співпрацювала з відомим радянським розвідником М. Кузнєцовим. Вона не тільки готувала нових розвідників як співробітниця розвідувальної частини командного складу 3-го Українського фронту, а й виконувала бойові завдання на території Румунії та Угорщини. Після війни вона продовжила працювати офіцеркою розвідки⁶⁸⁹. М. Бобирева знала німецьку мову. У складі розвідувально-диверсійної групи вона партизанила у Польщі (підбив поїздів, доріг, мостів та іншої інфраструктури). За успішну службу вона не лише нагороджена 28 орденами та медалями, а й отримала статус почесної громадянки Чехії та Польщі. Після війни вона продовжила наукову роботу і стала першою жінкою в Україні, яка здобула науковий ступінь докторки наук із романських мов. А. Жукова приєдналася до розвідки наприкінці війни – в 1944 р. Найвідоміша її операція була здійснена в Кракові у складі розвідувальної групи «Голос» разом із Є. Березняком на прізвисько «майор Вихор»⁶⁹⁰. Її дані щодо того, які саме будівлі в Кракові німці почали мінувати, дали змогу врятувати багато польських культурних пам'яток.

Загалом 12 радянських розвідниць були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

3.3. Демобілізація та специфіка вшанування внеску британських та радянських ветеранок.

Коли союзникам стало зрозуміло, що війна скоро завершиться на їхню користь, вони поступово почали готуватися до демобілізації⁶⁹¹. Жінки як у Великій Британії, так і в СРСР належали до тих категорій осіб, які підлягали їй раніше, ніж основна маса військовослужбовців. Так, ще у 1944 р. британське командування перед демобілізацією почало поступово усувати жінок, зокрема в ППО, від виконання оперативних завдань, переводити їх на посади канцеляристок або обслуговчого персоналу, які були їм не до вподоби⁶⁹². Паралельно влада

⁶⁸⁹ Кумок В. Марія Фортус: загадки залишаються // Мелітопольський краєзнавчий журнал. 2016. № 8. С. 10–18.

⁶⁹⁰ Панич Г. Енциклопедія сучасної України. Т. 3. Київ, 2004. С. 94.

⁶⁹¹ Залеток Н. Британські та радянські жінки у збройних силах під час Другої світової війни: від демобілізації до вшанування внеску // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історичні науки. 2021. Том 32 (71) №4. С.172–177; Залеток Н. Політика вшанування ветеранок Другої світової війни в СРСР та Великій Британії: коротка порівняльна характеристика // Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених. Київ: Фенікс, 2020. С. 37–40.

⁶⁹² Fieseler B., Hampf M., Schwarzkopf J. Gendering combat: Military women's status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War. P.123; Mahan, Elizabeth (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28356. Reel 4.

Великої Британії планувала кампанію з ресоціалізації демобілізованих жінок, обіцяла підтримку в працевлаштуванні. За тими, хто повертався до своєї довоєнної роботи, обіцяли зберегти робоче місце впродовж 12 місяців. Крім того, анонсували допомогу в пошуку роботи (для безробітних), отриманні університетської освіти, перекваліфікації, фінансову допомогу на будівництво власного будинку тощо⁶⁹³.

Не завжди демобілізація британок була організована в найбільш оптимізований спосіб. Наприклад, за спогадами рядової Г. Джонс, для неї служба радисткою закінчилася 7 травня 1945 р. Цього дня її відправили служити до Військового міністерства, де роботи було мало. Згодом її спрямували на чергову підготовку як радистку, а потім разом із посестрами по службі змусили перезарахуватися до ДТС на одну з трьох запропонованих посад на вибір: чергової по кухні, клеркинї або телефоністки. Оскільки інших посад не пропонували, Г. Джонс обрала останню як найбільш споріднену до її фаху. Зрештою жінці, яка не збиралася пов'язувати своє життя з подальшою службою, перед демобілізацією, яка відбулася для неї 1 жовтня 1946 р., довелося ще пройти навчання на телефоністку⁶⁹⁴.

Демобілізовані британки жалілися на те, що влада навчила їх, як поводитися під час війни, проте не дбала про їхню діяльність у мирний час. Адже багато жінок потрапили до війська одразу після школи й не встигли освоїти будь-який фах. Брак заходів із ресоціалізації ветеранок призвів до депресії в деяких із них⁶⁹⁵. Операторка повітряних куль загородження Е. Маган розповіла, що ветеранкам платили менше, ніж ветеранам. Складно було соціалізуватися після війни, на це пішло щонайменше 2 роки, спершу вона працювала прибиральницею. Хоча деяким ветеранкам вони таки допомагали.⁶⁹⁶ Членкиня ДТС М. Вагготт згадувала, що їй було важко пристосуватися до цивільного життя. Вона записалася на курс ресоціалізації і проходила його впродовж 2 місяців в 1946 р., там вона займалася ремісництвом. Це допомогло усвідомити, що війна скінчилася.⁶⁹⁷

У Великій Британії демобілізація відбувалася за принципом поділу на класи: до класу А належали особи, які вивільнялися з війська за віком та тривалістю служби; до класу В належали ті, хто підлягав демобілізації «на підставі рівня національної вагомості» їхньої роботи в цивільному житті; до класу С

⁶⁹³ AIR 54. Women's Auxiliary Air Force // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096716. Catalogue reference: AIR 54/135/05. P. 21–25.

⁶⁹⁴ Jones G. A. A Private's Story of the ATS, Harrogate. // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3AnGzaX> (date of reference: 26.12.2021).

⁶⁹⁵ Saywell Sh. Women in War. P. 34–35.

⁶⁹⁶ Mahan, Elizabeth (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28356. Reel 4

⁶⁹⁷ Waggott, Maisie (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28414. Reel 6.

відносили осіб, які демобілізувалися у зв'язку з певними негараздами в сім'ї. Чоловіки, які підлягали демобілізації за класом В у 1945 р., працювали в будівельній, промисловій сферах, а також у видобутку вугілля. Жінки, що належали до того самого класу, поверталися на роботу в шерстяній та бавовняній промисловості, до пралень тощо. Показово, що, попри загальне визнання необхідності організації демобілізації на однакових для чоловіків та жінок умовах, британський уряд вирішив насамперед вивільнити від обов'язку несення національної служби заміжніх жінок (раніше за незаміжніх і тих, які обіймали посади у сферах високого рівня «національної вагомості»). Це пояснювалося необхідністю відбудувати в країні насамперед сімейне життя, а вже потім інші сфери. Безумовно, цей обов'язок покладався на жінок. Показово також, що ветеранки вказували на той факт, що на лекціях перед демобілізацією їм акцентували увагу саме на необхідності створити сім'ю й бути гарними господинями в домі, а не на безлічі інших можливостей, що чекали їх у мирному житті⁶⁹⁸.

Демобілізація з Червоної армії проходила в шість етапів. Насамперед було видано Закон СРСР від 23 липня 1945 р. «Про демобілізацію старших вікових груп особового складу діючої армії»⁶⁹⁹. Попри те, що він передбачав насамперед демобілізацію за ознакою віку, а не статі, і був спрямований на якнайшвидше вивільнення з лав армії представників старших вікових категорій, у деяких родах військ за цим законом демобілізували й жінок. Наприклад, у Постанові ДКО СРСР № 9955 «Про демобілізацію жінок зі складу залізничних військ Наркомату шляхів сполучення» від 30 серпня 1945 р. наказано «1. Демобілізувати у вересні-жовтні 1945 р. зі складу залізничних військ НКШС жінок рядового й сержантського складу, за винятком осіб, що обіймають посади пом. начальників станцій, телеграфістів, креслярів і медичних співробітників. 2. Розповсюдити на демобілізованих жінок зі складу залізничних військ НКШС дію Закону від 23 червня 1945 р. про демобілізацію старших віків особового складу Діючої Армії»⁷⁰⁰.

Однак демобілізація основної маси жінок здійснювалася в другій черзі, яка регулювалася Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 вересня 1945 р. «Про демобілізацію другої черги особового складу Червоної армії». Окрім старших вікових груп, планувалося демобілізувати категорії осіб на військовій службі, які: «а) мають закінчену вищу, середню технічну й середню сільськогосподарську освіту всіх спеціальностей; б) працювали до призову в

⁶⁹⁸ Noakes L. Women in the British army: War and the gentle sex, 1907–1948. P. 139–141.

⁶⁹⁹ Закон СССР от 23 июня 1945 года «О демобилизации старших возрастов личного состава действующей армии» // Приказы народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. М.: Терра, 1997. Т. 13 (2–3). С. 378–379.

⁷⁰⁰ Постановление ГКО СССР № 9955 «О демобилизации женщин из состава железнодорожных войск Наркомата путей сообщения» от 30 августа 1945 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 535. Л. 188–189.

Червону армію вчителями та викладачами всіх шкіл і навчальних закладів; в) студентів усіх вищих навчальних закладів другого і старших курсів (зокрема заочників), які не закінчили освіти у зв'язку з призовом до Червоної армії в період Великої Вітчизняної війни; г) які зазнали трьох чи більше поранень у Великій Вітчизняній війні; д) призваних на військову службу в 1938 р. і раніше й таких, що перебувають безперервно в Червоній армії 7 і більше років; е) всіх жінок рядового та сержантського складу, крім жінок-спеціалісток, які виявили бажання залишитися в Червоній армії на посадах військовослужбовців»⁷⁰¹. Ця черга була демобілізована до кінця 1945 р. Наступні демобілізації тривали з 1946 до 1948 рр. і базувалися насамперед на віковій ознаці. Під них потрапляли й жінки, які з тих чи інших причин не були демобілізовані у 1945 р. (рис. 45).

Рис. 45. Група демобілізованих радянських воїнів перед від'їздом додому. Закарпатська область. 1946 р. (праворуч у верхньому кутку – демобілізовані воячки Червоної армії)⁷⁰².

⁷⁰¹ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 25 сентября 1945 года «О демобилизации второй очереди личного состава Красной Армии». URL: <https://bit.ly/3dBE-eza> (дата обращения: 22.02.2022).

⁷⁰² Група демобілізованих радянських воїнів перед від'їздом додому. Закарпатська область. 1946 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0-162564.

Демобілізаційні заходи висвітлювали з притаманним радянській пропаганді пафосом. Так, в одному з документів, що зберігаються нині в ЦДАВО України, зазначалося: «11 липня цього року (1945. – Авт.) голова РНК УРСР і секретар ЦК КП(б)У тов. М. С. Хрущов прийняв групу дівчат-бійців частин протиповітряної оборони, що захищали столицю Радянської України – м. Київ, які зараз демобілізуються з Червоної армії. Дівчата-бійці розповіли товаришеві М. С. Хрущову про бойові діла своїх підрозділів і частин на захисті столиці УРСР. Тов. М. С. Хрущов подякував славним воїнам протиповітряної оборони за героїчні подвиги в дні великої Вітчизняної війни й побажав усім дівчатам, які повертаються з Червоної армії, дальших успіхів у житті й мирній праці»⁷⁰³. Однак як покажуть події наступних років, «вдячність» радянської влади ветеранкам здебільшого залишалася тільки на папері. Ба більше, практично одразу після війни вона зникла і звітти щонайменше на декілька десятиліть.

Значною в обох країнах була загальна кількість жінок, які служили в збройних силах у 1939–1945 рр. Відомості щодо чисельності жінок у збройних силах Великої Британії відрізняються в різних джерелах і перебувають у межах 300–500 тис. Так, М. ван Кревельд та Д. Фрейзер зазначають, що контингент жінок у британській армії під час Другої світової війни становив 300 тис.⁷⁰⁴ Однак ці дані суттєво занижені порівняно з показниками, наведеними в офіційних статистичних виданнях Великої Британії. Зокрема, відповідно до статистичного довідника «Боротьба з цифрами: статистичний дайджест Другої світової війни» («Fighting with figures: A Statistical digest of the Second World War»), станом на 1944 р. кількість жінок у трьох службах досягла піку і становила 453 200⁷⁰⁵. Водночас, за даними Дж. Кренга, загалом впродовж війни в трьох жіночих службах перебувало приблизно 487 тис. учасниць, з них: 222 тис. – у ДТС, 185 тис. – у ЖДПС та 80 тис. – у ЖКВМС⁷⁰⁶. Загальні втрати в трьох жіночих службах за весь період війни становили 1486 осіб, з них 624 вбито, 98 пропали без вісти, 744 поранені, 20 – військовополонені⁷⁰⁷.

Станом на 1945 р. загальна чисельність британського населення становила 49 182 000 осіб, з них 23 723 000 чоловіків та 25 459 000 жінок⁷⁰⁸. Тобто жінки, які служили в збройних силах, становили приблизно 1% від загальної

⁷⁰³ Матеріали по питаннях демобілізації з Червоної Армії колишніх працівників партійних і радянських організацій, а також працівників культури, науки і мистецтва та про демобілізацію особистого складу старших віків діючої армії та ін. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1745. Арк. 27.

⁷⁰⁴ Creveld M., van The Great Illusion: Women in the Military. P. 433–34; Fraser D. And We Shall Shock Them: The British Army in the Second World War. P. 93.

⁷⁰⁵ Howlett P. Fighting with figures: A Statistical digest of the Second World War. London: HMSO, 1995. 43.

⁷⁰⁶ Crang J. A. «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry. P. 383, 391.

⁷⁰⁷ Howlett P. Fighting with figures: A Statistical digest of the Second World War. P. 43.

⁷⁰⁸ Ibid. P. 4.

чисельності населення країни та 1,9% від жіночої частини населення. Загальна чисельність британських збройних сил (армія, ВМС, ВПС, три жіночі організації) станом на 1945 р. становила 5 068 800 осіб – тобто трохи більше за 10% від загальної чисельності населення Великої Британії. Відсоток жінок, які служили в армії у 1945 р. від загальної чисельності військовослужбовців на той час становив 8,2% (415 800 осіб).

Що ж стосується кількості радянських жінок у лавах збройних сил, то наразі в науковому обігу побутують різні статистичні дані. Офіційна радянська статистика містить цифру у 800 тис. жінок у лавах радянських збройних сил, і нею активно оперують деякі сучасні російські фахівці⁷⁰⁹. Натомість ми беремо за основу більш нові та об'єктивні дані, які наводять Р. Марквік та Е. Кардона. Вони оцінюють загальну кількість жінок у лавах Червоної армії в 1 млн осіб⁷¹⁰. Окрема статистика щодо втрат жінок, які служили в Червоній армії, не велася – загиблих та поранених вносили до загальних списків. Тому встановити їхню кількість наразі неможливо.

Чисельність населення СРСР, згідно з його переписом від 17 січня 1939 р., становила 170,6 млн осіб, з них 81,7 млн чоловіків та 88,9 млн жінок⁷¹¹. Тобто радянські жінки, що служили в лавах збройних сил, становили 0,58% від загальної чисельності населення та понад 1% від загальної кількості жінок СРСР. Упродовж усієї війни кількість громадян, які служили у Червоній армії, становила приблизно 34,5 млн осіб (понад 20 % населення країни)⁷¹², а отже, частка жінок у ній становила приблизно 2,9%. Загалом же радянська армія становила понад 20% від загальної чисельності населення країни.

Отже, за кількістю жінок, які служили у війську (приблизно 1 млн за сучасними підрахунками) СРСР переважає Велику Британію (приблизно 487 тис.). Однак під час порівняння співвідношення кількості жінок у збройних силах до загальної кількості населення, до чисельності жіночого населення, до загальної кількості військовослужбовців у збройних силах (1% до 0,58%; 1,9% до 1%; 8,5% до 2,9% відповідно) очевидно, що для Великої Британії ці показники вищі, ніж для СРСР.

Той факт, що радянський уряд намагався приховати реальні цифри участі жінок у війні та акцентував увагу на окремих героїчних особистостях, які виглядали винятковими і не могли конкурувати з «чоловічою» перемогою, є додатковим доказом того, що проголошена гендерна рівність у СРСР була нічим іншим як порожньою пропагандою.

⁷⁰⁹ Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне // Защита Отечества. 1987. № 5. С. 3; Ваньшина В. Ратный подвиг советских женщин в годы Великой Отечественной войны. Минск, 1989. С. 5; Полторак С. Женщины на фронтах Великой Отечественной войны. СПб., 2002. С. 21 та інші.

⁷¹⁰ Markwick R. D., Cardona E. C. Soviet Women on the Frontline in the Second World War. P. 1.

⁷¹¹ Народное хозяйство СССР в 1960 г. М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1961. С. 8.

⁷¹² Markwick R. D., Cardona E. C. Soviet Women on the Frontline in the Second World War. P. 1.

Згідно зі статистикою, понад 150 тис. жінок були нагороджені військовими орденами та медалями; понад 200 жінок нагороджені орденами Слави другого та третього ступенів; четверо стали повноцінними кавалерами ордена Слави; 93 жінки стали Героями Радянського Союзу; 650 жінок було нагороджено урядами інших країн⁷¹³.

Що стосується ставлення до ветеранок в обох країнах у повоєнні роки, то воно мало свої особливості. У радянській армії для жінок, за деякими поодинокими винятками, практично неможливо було побудувати військову кар'єру. Їх максимально витіснили з цієї структури, відновивши її маскулінний статус. У Великій Британії жінок також, як уже було зазначено вище, ще наприкінці війни почали витісняти з оперативних посад. Однак рішення британського уряду перевести функціонування деяких жіночих організацій на постійну основу можна вважати свідченням визнання ефективності їхньої діяльності в Другій світовій війні. Продовжили свою діяльність усі три жіночі організації в збройних силах: Жіноча королівська військово-морська служба (приєднана до Королівського військово-морського флоту в 1993 р.), Допоміжна територіальна служба (у 1949 р. інтегрована до Жіночого королівського армійського корпусу, який у 1992 р. був розформований, а його членкині приєдналися до різних родів військ британської армії) та Жіночі допоміжні військово-повітряні сили (з 1949 р. – Жіночі Королівські військово-повітряні сили; з 1994 р. їхні членкині приєдналися до Королівських військово-повітряних сил)⁷¹⁴. Проте коло посад для жінок уже не було таким широким, як у роки війни. І в ньому домінували ті, що передбачали виконання «жіночих» обов'язків – клеркинї, поварки, стюардеси, письменниці тощо⁷¹⁵.

Внесок британських жінок у боротьбу проти нацизму і фашизму під час Другої світової війни став одним зі складників системи аргументації активістів «другої хвилі» фемінізму у 1960–1980-х рр. у боротьбі за розширення їхніх прав у соціумі. Для радянських ветеранок 1960-ті рр. також стали важливою віхою, адже лише тоді, за часів правління Л. Брежнєва, держава нарешті офіційно додала їх до публічного дискурсу з нагоди вшанування пам'яті героїв німецько-радянської війни⁷¹⁶. «Земний наш уклін радянським жінкам, які виявили надзвичайну мужність у сувору воєнну годину, – говорив тодішній генеральний секретар ЦК КПРС Л. Брежнєв. – З такою силою, як у дні війни, ніколи не виявлялися велич духу й незламність волі наших радянських жінок, їх відданість, любов до Вітчизни, їхня безмежна наполегливість у праці та героїзм на фронті»⁷¹⁷.

⁷¹³ Иванова Ю. Женщины в войнах Отечества. С. 353.

⁷¹⁴ Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. P. 14.

⁷¹⁵ W.R.N.S. Need Recruits // Aberdeen Press and Journal. 1945. 18 December. P. 1; Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force // The Scotsman. 1945. 16 November. P. 1; Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force // The Scotsman. 1945. 14 December. P. 1.

⁷¹⁶ Будницкий О. Мужчины и женщины в Красной Армии (1941-1945). С. 405–422.

⁷¹⁷ Коваль М. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.). С. 34–46.

У 1965 р., до двадцятої річниці перемоги у війні, 8 березня було проголошено днем усіх радянських жінок і, зокрема, ветеранок війни. У 1974 р. було опубліковано перше всебічне дослідження участі радянських жінок у війні, написане В. Мурманцевою⁷¹⁸. Однак до цього часу їм довелося пережити кілька складних десятиліть, які для багатьох ознаменувалися цькуванням і обвинуваченнями в розпусті під час служби в армії. Через це багато ветеранок приховували факт своєї служби та бойові нагороди⁷¹⁹.

В офіційному дискурсі влади воячки також поступово зникають. Часто дослідники точкою відліку цього явища називають промову голови Президії Верховної Ради М. Калініна, який у липні 1945 р. рекомендував демобілізованим жінками не хвалитися своїми бойовими заслугами⁷²⁰. Хоча тенденція до замовчування бойового досвіду радянських жінок почала проявлятися ще до завершення війни⁷²¹.

Дуже схожим є ставлення урядів обох країн до створення окремих меморіалів для увічнення пам'яті про внесок жінок під час Другої світової війни. Лише у 2005 р., до 60-річчя завершення Другої світової війни, королева Єлизавета II відкрила Національний меморіал, присвячений жінкам. Бронзовий монумент авторства Дж. Міллса репрезентує мундири та робочий одяг, який носили жінки під час Другої світової війни. Меморіал розташований в Уайтхоллі, у центрі Лондона⁷²². Цій події передували довгі роки кампаній активістів. Однак не всі ветеранки залишилися ним задоволені. Так, на їхню думку, коли порівняти цей меморіал та монумент, присвячений чоловікам-солдатам, які загинули у війнах починаючи з 1914 р., то суттєво впадає в око гендерний розподіл обов'язків, що їх виконували чоловіки та жінки, і складається враження, нібито останні не були задіяні в бойових завданнях. Особливо образливо це для ветеранок ППО⁷²³.

Однак якщо у Великій Британії все ж таки через 60 років після її завершення спромоглися побудувати окремий меморіал, то в роки існування Радянського Союзу схожих монументів, які б звеличували важливість зусиль жінок на фронті та в тилу під час війни, встановлено не було. Не практикували цього і країни пострадянського простору. Серед прикладів радянського монументального мистецтва, присвяченого жінкам, які захищали свою батьківщину, є скульптури Мати Грузія в Тбілісі (Грузія), спроектована Е. Амашукелі та відкрита в 1958 р., а також Батьківщина-мати в Києві (Україна) авторства В. Бородая,

⁷¹⁸ Никонова О. Женщины, война и 'фигуры умолчания'.

⁷¹⁹ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя. С.156.

⁷²⁰ Орлова Т. Жінка в історії України: історіографія XX – початку XXI ст. С. 244.

⁷²¹ Fieseler B., Hampf M., Schwarzkopf J. Gendering Combat: Military Women's Status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War. P.123.

⁷²² Women's Courage in Second World War Commemorated // Telegraph. 2005. 9 July. URL: <https://bit.ly/3CFBDje> (date of reference: 26.12.2021).

⁷²³ Fieseler B., Hampf M., Schwarzkopf J. Gendering Combat: Military Women's Status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War. P.123.

відкрита в 1981 р. Перша зображує жінку, яка в одній руці тримає чашу з вином для друзів, а в другій – меч для ворогів. Друга являє собою жінку з мечем і щитом. Однак ці скульптури не мають нічого спільного з ветеранками Другої світової війни, за винятком статі. Адже символізують не їх, а образ батьківщини, яка закликає своїх дочок та синів стати на її захист у разі необхідності. Подібні монументи були встановлені і в інших містах СРСР, наприклад, у Єревані (Вірменія), Самарі та Волгограді (Росія).

Загалом же влада Радянського Союзу, як констатувалося вище, здебільшого зосереджувалася на окремих героїчних прикладах жіночої служби й найбільше ушляхувала їх, уникаючи акцентування уваги на безпрецедентному масштабі участі жінок у Другій світовій війні.

Варто також зазначити, що у повоєнні десятиліття в обох країнах випускали кінострічки, присвячені, зокрема, і внеску жінок на військовій службі під час Другої світової війни. Так, серед радянських фільмів популярними стали «Женя, Женечка і “Катюша”» («Женя, Женечка и “Катюша”») (1967), «А зорі тут тихі» («А зори здесь тихие») (1972) та ін. У Великій Британії вже у 1950-х рр. вийшло кілька фільмів про військовослужбовиць – «Одетта» («Odette») (1950), присвячений шпигунці О. Сансом, «З гордістю пишетьь її ім'я» («Carve Her Name with Pride») (1958) про секретну агентку В. Жабо (Шабо, Сабо) та інші. Такі кінострічки, безумовно, мали свою специфіку у висвітленні образів жінок залежно від країни виробництва, однак у цій книзі не будемо вдаватися до її аналізу, оскільки ця тема заслуговує на окреме деталізоване наукове дослідження.

Розділ 4. СЛУЖБА ЖІНОК У ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ У ПУБЛІЧНОМУ ДИСКУРСІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА СРСР (1939–1945 рр.).

4.1. Дискурс істеблішменту стосовно жінок у війську.

Аналізуючи позицію В. Черчилля щодо служби британок у збройних силах, варто нагадати, що його взаємини з феміністичним рухом та ставлення до розширення прав і можливостей жінок у Великій Британії були вельми неоднозначними впродовж усієї його політичної кар'єри. Проаналізувавши зміст публічних висловлювань В. Черчилля щодо надання жінкам виборчих прав за період з 1890-х до 1920-х рр., можна дійти висновку, що від категоричного заперечення цієї можливості риторика політика еволюціонувала до декларування важливості його надання. Однак не завжди слова В. Черчилля збігалися з його діями, а тому про послідовне обстоювання ним цієї ініціативи не йдеться. Навпаки, нерідко він відмовлявся голосувати за деякі суфражистські поправки та законопроекти. Водночас, не бажаючи втрачати підтримку просуфражистськи налаштованих британців, прем'єр-міністр намагався виправдати свої дії, навівши аргументи щодо недолугості того чи іншого законопроекту, і час від часу сам собі суперечив⁷²⁴.

У публічному дискурсі та приватному спілкуванні В. Черчилль нерідко дозволяв собі сексистські висловлювання і спирався на подвійні стандарти під час оцінювання дій активісток жіночого руху. Він відверто вороже сприймав радикальне крило суфражизму, дозволяв собі образливі ремарки стосовно його представників, чим демонстрував бачення проблеми з патріархальних позицій й зміцнював дискримінаційні практики. Однак у цьому контексті необхідно враховувати й величезний вплив британської культури початку ХХ ст. Навіть активістам жіночого руху було вкрай важко абстрагуватися від її

⁷²⁴ Детальніше див.: Залеток Н., Гуржій О. Проблема служби жінок в британській армії в роки Другої світової війни і Вінстон Черчилль // Український історичний журнал. 2021. Число 1. С. 73–83; Залеток Н., Гуржій О., Буглай Н. Вінстон Черчилль і суфражистський рух // Сторінки історії. Вип. 50. 2020. С. 99–118; Залеток Н., Гуржій О. Британська армія, жінки і Вінстон Черчилль: до біографії політичного діяча // Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 5 листопада 2020 р.) / Редкол.: Д. Кудінов (відповідальний редактор), О. Ключко, М. Михайліченко, В. Оліцький, Н. Сидоренко. Суми: ФОП Цьома С. П., 2020. С. 142–147; Залеток Н., Гуржій О. Проблема служби жінок в армії у публіцистичній творчості Вінстона Черчилля // Глухівські читання – 2020. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: Збірник матеріалів Х міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / За заг. ред. О. Луценко. Глухів, 2020. С. 7–9.

впливу*, не кажучи вже про людей, які ставилися до емансипації жінок досить стримано. Також не варто забувати і про те, що В. Черчилль був серед тих, хто підтримав реформу виборчого законодавства 1918 р., внаслідок якої частина жінок здобула право обирати та бути обраною до Палати громад. І це можна вважати його внеском у послаблення патріархального гендерного режиму у Великій Британії. Адже внаслідок ухвалення такого законодавства змінився баланс розподілу влади між статями й жінки здобули більше можливостей для самореалізації та боротьби за свої права⁷²⁵.

З'ясовуючи позицію В. Черчилля щодо служби жінок в армії в роки Другої світової війни, варто розпочати з аналізу його есе «Жінки у війні» («Women in War»), яке побачило світ у лютому випуску щомісячника «The Strand Magazine»⁷²⁶ ще в 1938 р. Напружена міжнародна ситуація непокоїла політика і вселяла переконання, що скоро світ сколихне масштабний збройний конфлікт. З огляду на таку ймовірність, у своєму есе Вінстон розмірковував про можливість безпосередньої участі жінок у боях та вчинення ними насильства. Ґрунтовно підійшовши до аналізу проблеми, він звернувся до наявного історичного досвіду й дійшов висновку, що надання жінкам можливості чинити насильство пов'язане з рівнем розвитку суспільства. Так, жінки, які мають право воювати, – це, на його думку, атрибут епохи варварства. Натомість для сучасного Черчиллю соціуму сама «думка про допущення жінок до лінії фронту та надання їм можливості брати участь у боях є огидною...»⁷²⁷. Адже «... уся цивілізація західного світу ґрунтується на лицарських традиціях, які родом із середньовіччя й досі мають потужний вплив»⁷²⁸. Відповідно до цих традицій, жінки та діти – це перші претенденти на порятунок у разі виникнення надзвичайних ситуацій. Вони є тими, хто потребує захисту, тими, кому відведена роль жертв під час збройних конфліктів. Навколо цих та інших переконань вибудовувалася мотивація для чоловіків брати в руки зброю і йти на війну. Черчилль не приховує симпатії до такого укладу і висловлює занепокоєння тим, що його тихцем намагаються змінити прогресивні та реакційні сили. До перших він відносить феміністський рух, який просуває «... рівні права для жінок і пишається тим, що позбавляє їх привілеїв», до других – суто варварські за своїм характером тенденції в деяких куточках земної кулі⁷²⁹.

* Яскравим прикладом у цьому випадку може бути те, що британські суфражистки і суфражисти тривалий час не виступали за надання права голосу заміжнім жінкам. Лише в 1905 р. вони, після багатьох дискусій, вирішили, що одружена жінка також повинна мати право обирати та бути обраною до парламенту. Крім того, помірковані суфражисти часто намагалися відмежуватися від своїх колег з радикального крила, попри те, що вони робили одну справу, хоч і різними методами.

⁷²⁵ Залеток Н., Гуржій О., Буглай Н. Вінстон Черчилль і суфражистський рух. С. 99–118.

⁷²⁶ Churchill W. S. Women in War. P. 14–20.

⁷²⁷ Ibid. P. 14.

⁷²⁸ Ibid.

⁷²⁹ Ibid. P. 14–15.

Черчилль наголошує: «у сучасному світі немає нічого, що змушувало б жінок йти на фронт і вбивати, навіть якщо б вони могли робити це дуже майстерно...»⁷³⁰. Тобто, по суті, політик і не заперечує, що йдеться не про намагання вберегти самих жінок, а про те, що соціум, незважаючи на жіночу волю і здібності, хоче бачити їх такими, що відповідають панівному гендерному укладу. В. Черчиллю, як і багатьом його сучасникам, чудово відомі випадки в історії, коли жінки успішно воювали нарівні з чоловіками. Коментуючи їх, він стверджує, що таке можна допускати лише як винятки, на яких не варто акцентувати увагу і виставляти на широкий загал, адже, за його словами, «очі не бачать – серце не болить»⁷³¹.

На тлі загострення локальних конфліктів Черчилль намагається застерегти сучасне йому покоління від «гасіння вогнів цивілізації» і «скочуння у варварство», романтизує наявний суспільний уклад і наголошує, що, «... якщо людство знову буде втягнуто в чорну прірву дикості, жінки будуть вбивати й гинути в загальній круговерті»⁷³².

Того самого року, але вже 27 березня, на шпальтах «The Sunday Chronicle» було оприлюднено ще одне есе авторства Вінстона під назвою «Жінки можуть вигравати війни – без жодного пострілу»⁷³³. Воно майже дослівно повторювало попереднє й мало на меті вкотре підкреслити необхідність недопущення жінок до прямої участі в боях. Водночас звеличувалася їхня роль у роки Першої світової війни, під час якої жінки «... водили легкові авто, вантажівки, швидкі допомоги майже на лінії бойових дій. Тисячами служили за лінією фронту. Вони вивільнили величезну кількість чоловіків для військової служби, тимчасово зайнявши їхні місця в офісах; і, найважливіше, вони виготовляли зброю, яку чоловіки згодом використовували проти ворога»⁷³⁴. Останнє, стверджує В. Черчилль, є найвідповіднішим завданням для жіночої половини країни. Виведений ним в 1938 р. розподіл ролей між чоловіками та жінками під час війни виглядав так: «слабка стать» виготовляє зброю, а «сильна» – її використовує.

Проте на посаді прем'єр-міністра в роки Другої світової війни В. Черчиллю довелося дещо змінити свої погляди під тиском обставин⁷³⁵. Як зазначалося вище, у міру зростання кадрових потреб влада навіть була змушена оголосити призов жінок на службу до збройних сил або в промисловості. Показово, що дочки прем'єр-міністра також пішли на службу до жіночих організацій у збройних

⁷³⁰ Ibid. P. 19.

⁷³¹ Ibid. P. 17.

⁷³² Ibid. P. 16.

⁷³³ Churchill W. S. Women can win wars – without firing a shot. P. 8.

⁷³⁴ Ibid. P. 8

⁷³⁵ Детальніше про особливості роботи В. Черчилля в роки війни розповіла одна з його секретарок: Nel, Elizabeth Shakespear (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 15119.

силах: Діана – до Жіночої королівської військово-морської служби; Сара – до Жіночих допоміжних повітряних сил; Мері – до Допоміжної територіальної служби⁷³⁶. В останній служила і принцеса Єлизавета (нині – королева Великої Британії Єлизавета II) (рис. 46).

Рис. 46. Принцеса Єлизавета, друга субалтерн-офіцерка ДТС, під час навчання⁷³⁷.

Упродовж війни В. Черчилль намагався підтримувати патріотичний запал британок. На Національній конференції жінок в Альберт холі (Лондон), яка відбулася 28 вересня 1943 р., прем'єр-міністр виступив із промовою «Жіночий внесок у боротьбу». У ній він наголосив на важливості внеску британок у військові зусилля, однак основний акцент у його виступі було зроблено на важливості роботи працівниць військових заводів⁷³⁸.

Водночас очільник уряду не оминув згадки про феміністичний рух. Критикований ним в есе 1938 р. як такий, що намагається позбавити жінок привілеїв⁷³⁹, в 1943 р. жіночий рух уже виглядав цілком вигідним для потреб країни, що воює. Тому Черчилль намагався представити широке залучення жінок до різних видів діяльності під час війни як суспільні зрушення постійного характеру, а не тимчасові заходи, що будуть скасовані, щойно стануть не вигідні

⁷³⁶ Crang J. A. «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry. P. 384.

⁷³⁷ Hawkins V. A Princess At War: Queen Elizabeth II During World War II // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bit.ly/3v9FJ1a> (date of reference: 26.12.2021).

⁷³⁸ Churchill W. S. Women's Part in the Struggle (E103).

⁷³⁹ Churchill W. S. Women in War. P. 14–15.

владі. «Здавалося б, – зазначив він, – розширення участі жінок у суспільному житті, на ринку праці та в керуванні діяльністю громади мало б відбуватися в мирні часи, натомість у часи насильства і страху мав би спостерігатися відкат назад. Однак усе навпаки. Війна – це вчитель, суворий, жорсткий, ефективний вчитель. Війна навчила нас досягати значно більших успіхів у підвищенні жіночих суспільних ролей»⁷⁴⁰. Підсумовуючи, політик висловив упевненість, що «... британські жінки відігравали, відіграють і будуть відігравати роль, яка... безумовно змінить цей соціальний баланс між статями, встановлений у роки злагоди»⁷⁴¹. Цікаво порівняти ці слова політика з його ж твердженнями 1938 р. про те, що загальному суспільному ладові, який, завдяки потужному впливові фемінізму, проголошує рівність чоловіків та жінок, у Великій Британії незабаром буде покладено край, адже «випробування війни дуже скоро покажуть, що сильна стать має воювати, а слабка – страждати і плакати»⁷⁴².

Попри емансипативну риторику в роки війни реальні дії влади були дещо іншими. Так, уряд Великої Британії тривалий час не міг визначитися з тим, чи варто розформувувати жіночі організації в збройних силах у повоєнний час. Навіть попри те, що члени комітету з питань комфорту та умов побуту в трьох жіночих допоміжних організаціях, які високо оцінили їхню діяльність, висловили сподівання, що в мирний час перед усіма трьома відкриються нові можливості⁷⁴³.

Деякі депутати Палати громад регулярно порушували питання статусу і визначення підпорядкування жіночих служб після війни. Однак прем'єр-міністр постійно відкладав розв'язання проблеми. Так, відповідаючи на запитання депутатки Т. Казалет Кейр, В. Черчилль у липні 1943 р. зазначив, що проблема «майбутнього устрою жіночих служб після загальної демобілізації не може розглядатися окремо від устрою збройних сил загалом і ще не час визначати політику щодо цього питання»⁷⁴⁴. І водночас додав, що: «... впродовж деякого часу після припинення бойових дій у будь-якій області допоміжні жіночі служби все ще будуть необхідні. Зокрема, членкині допоміжних жіночих служб мають стати супроводом окупаційних сил, щойно будуть створені відповідні умови для їх відправлення за кордон»⁷⁴⁵.

Депутатки Палати громад І. Уорд, Ф. Девідсон, парламентар Дж. Фокс намагалися порушити питання щодо повоєнного функціонування жіночих

⁷⁴⁰ Churchill W. S. *Women`s Part in the Struggle* (E103).

⁷⁴¹ *Ibid.*

⁷⁴² Churchill W. S. *Women in War*. P. 17.

⁷⁴³ Report of the Committee on Amenities and Welfare Conditions in Three Women`s Services // *Social Service Review*. 1942. Vol. 16, no. 4. P. 706–707.

⁷⁴⁴ *Women`s Services (Postwar Use)* (22 July 1943) // *Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates*. 1943. Vol. 391. cols. 1072–1073.

⁷⁴⁵ *Ibid.*

допоміжних служб у жовтні-листопаді 1944 р.⁷⁴⁶. Однак на всі ці звернення прем'єр-міністр відповідав однаково: проблему й надалі вивчають і найближчим часом вона навряд чи буде вирішена. Віконтесса Ф. Девідсон восени 1944 р. слушно зазначила, що питання про те, чи будуть жіночі служби функціонувати на постійній основі при британській армії, має бути розв'язане найближчим часом, відкладати його недоцільно, адже жінки, які могли б стати членкинями цих організацій, потребують часу, щоби визначитися в кар'єрних прагненнях⁷⁴⁷. Однак навіть станом на середину червня 1945 р. проблема так і не зрушила з мертвої точки⁷⁴⁸.

У травні 1945 р. солдати Райху почали масово здаватися, і ніхто вже не мав жодного сумніву в тому, що з дня на день Німеччина вийде з війни. 8 травня 1945 р., під час виступу в Палаті громад на честь перемоги над Німеччиною, В. Черчилль заявив британським парламентарям: «Кожен із нас робить помилки. Але сила парламентських інституцій виявила себе в найпотрібніший момент, коли йшла найжорстокіша та затяжна війна, і відвоювала всі основоположні принципи демократії»⁷⁴⁹. Однак яким у цьому демократичному устрої, на його погляд, було місце жінок, і чи не забули політичні еліти, що британки зробили відчутний вклад у цю перемогу?

Досить часто в літературі можна натрапити на згадки про те, що В. Черчилль високо оцінював участь британок у Другій світовій війні. Його колишній секретар Дж. Колвілл згадував, що Вінстон казав йому: «Коли я думаю про те, що жінки зробили під час війни, я усвідомлюю, що вони таки заслуговують рівноправ'я»⁷⁵⁰. Також він висловив надію, що Черчилль-коледж, заснований на його честь, прийматиме жінок на рівних із чоловіками умовах. І це попри той факт, що коледжі Оксфорда та Кембриджа на той час до таких новацій ще не були готові⁷⁵¹.

Проте, якщо звернутися до змісту його виступів і кореспонденції стосовно демобілізації британок, які служили в допоміжних жіночих формуваннях, то виникають великі сумніви щодо наявності в політика особливої поваги до них.

⁷⁴⁶ Women's Services (Post-War Reorganisation) (03 October 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1944. Vol. 403. Col. 742; Women's Services (Post-War Reorganisation) (28 November 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1944. Vol. 404. Cols. 2415–2416W.

⁷⁴⁷ Women's Services (Post-War Continuance) (16 November 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1944. Vol. 404. Cols. 2111–2112.

⁷⁴⁸ Women's Auxiliary Services (14 June 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1945. Vol. 411. Col. 1815W.

⁷⁴⁹ End of the War in Europe. May 8, 1945. Broadcast, London, and House of Commons. URL: <https://bit.ly/3sZ6F26> (date of reference: 26.12.2021).

⁷⁵⁰ Langworth R. Nashville (3). Churchill and Women's Rights. URL: <https://bit.ly/3CuO5IE> (date of reference: 26.12.2021).

⁷⁵¹ Ibid.

Коли нагальна потреба в праці цих жінок зникла, Черчилль робив усе, щоби чимскоріше відправити їх по домівках, і, найголовніше, робив це, м'яко кажучи, дуже нетактовно. Так, у секретному зверненні до Кабінету міністрів від 5 липня 1945 р. він писав, що «з жінками не варто поводитися так само, як із чоловіками... чим швидше вони повернуться до своїх домівок, тим краще», оскільки практику утримання «маси високооплачуваних молодих жінок, які тиняються без діла...», треба повністю виключити з нашої системи»⁷⁵².

Втративши посаду очільника уряду після виборів 5 липня 1945 р., В. Черчилль став лідером опозиції. Однак і в цьому статусі його вельми непокоїла доля жінок із допоміжних служб, які, на його думку, усе ще «тинялися без діла». Під час чергових дебатів щодо демобілізації, які відбулися 22 жовтня 1945 р. у Палаті громад, він вкотре наголосив: «... жінки не можуть конкурувати з чоловіками в той самий спосіб чи однаковою мірою... Якщо можна довести, що жінка необхідна для виконання якогось невідкладного завдання, пов'язаного з нашими зобов'язаннями або з процесом демобілізації, надайте їй дозвіл залишитися на посаді до того часу, поки вона буде потрібна... Але я кажу не про цю категорію. Я говорю про дуже велику кількість молодих жінок у трьох службах, які нічого не роблять, тиняються без діла і виконують непотрібні та хиמרні завдання, завдаючи клопотів собі і призводячи до невиправданих витрат для держави (курсив наш – Авт.). Кожна жінка, яка не є незамінною на своїй теперішній службі... повинна бути звільнена з попередженням за місяць (до дати звільнення – Авт.)... *Що ж до самих жінок, то багато з них хоче залишитися* (курсив наш – Авт.), але, безумовно, тих, у кого немає роботи, тих, хто більше не потрібен, треба звільнити негайно»⁷⁵³.

Такі висловлювання Черчилля явно йдуть у розріз із його захопленням жіночим внеском у воєнній кампанії 1939–1945 рр. Звісно, потребу в заощадженні державних коштів у післявоєнний період можна зрозуміти, проте людина, яка і справді поважає тих, про кого вона говорить, і їхні здобутки, принаймні добирає слова. Хоча, на нашу думку, заклик ігнорувати бажання самих жінок, багато з яких хотіли б і надалі служити, намагання представити більшість із них як малоефективну й неконкурентоспроможну, порівнюючи з колегами-чоловіками (хоча це далеко не завжди було так і залежало від кваліфікації та характеру робіт), також свідчать про відсутність особливого пієтету до них. Адже в нашому випадку фраза про жінок у допоміжних службах, які «нічого не роблять, тиняються без діла», звучала з уст тієї самої людини, яка у 1941 р., через нестачу добровольців у цих організаціях, підтримала ініціативу вперше в історії Великої Британії оголосити призов жінок на службу. Припускаємо, що, якби видатний політик висловився так само про якийсь чоловічий

⁷⁵²A secret memorandum, entitled Man-Power, from Winston Churchill to the other members of the Cabinet. 7 July 1945. CHAR 23/14/33 // Churchill archive for schools. URL: <https://bit.ly/2Ttlwco> (date of reference: 26.12.2021).

⁷⁵³ Demobilisation (22 October 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1945. Vol. 414. Cols. 1702–1703.

військовий підрозділ, який також уже не виконував серйозних завдань у жовтні 1945 р., йому це так легко не зійшло б із рук.

Цікаво, що наведена позиція Черчилля мала й інших прихильників серед парламентарів. Так, під час тих самих дебатів інша депутатка, Дж. Лі, висловила думку, що «багатьом жінкам ніколи не слід було потрапляти до лав Служб, і що вони могли виконати свою роботу так само добре, будучи цивільними особами». Водночас вона заявила, що уряд повинен гарантувати, «... що жодна жінка, яку можна звільнити, не продовжує перебувати в складі Служб»⁷⁵⁴. Тобто фактично парламентарка знецінила досвід британок, які служили, і заявила, що могли б обійтися й без них.

Загалом же, аналізуючи проблему служби британських жінок у збройних силах у дискурсі політичних еліт впродовж війни, можна виокремити кілька тематичних блоків. Це дасть змогу зрозуміти, які питання викликали найбільший резонанс, яку думку щодо них мали політичні діячі, яким був рівень дискусії тощо.

Цілком передбачувано, що на початку війни сама ідея залучення жінок до військової служби викликала занепокоєння в деяких державних діячів та військового керівництва. Так, у липні 1940 р. один із британських ад'ютант-генералів застерігав: «Щойно ми зробимо крок щодо зарахування жінок на військову службу, більше не буде жодних перешкод для найму жінок для безпосереднього виконання ними бойових обов'язків... Крім росіян, жодна цивілізована влада ще не вдалася до цієї практики»⁷⁵⁵. І справді, у зв'язку із суттєвим обуренням у суспільстві тим, що жінки стануть солдатами й будуть вбивати вояків ворожої армії, британська влада зробила все, щоб не допустити такого розвитку подій, який описано ад'ютант-генералом. На військову службу жінки стали, коло їхніх посад впродовж війни суттєво розширювалося, а умови, на яких їх залучали, змінювалися. Однак офіційно вони виконували винятково небойові ролі. Щоправда, для цього урядові довелося перекваліфікувати частину посад, які раніше вважалися бойовими, аби найняти на них жінок, а також ігнорувати випадки, коли вони, все ж, брали безпосередню участь у боях із необхідності (докладніше див. підрозділ 3.2.2).

Від початку створення ДТС та ЖДПС не мали повного військового статусу, що, серед іншого, означало відсутність низки пільг, на які могли претендувати військовослужбовці-чоловіки. Оскільки зміна статусу давала також змогу застосовувати жорсткіші заходи до тих членкинь організацій, які порушували дисципліну, усвідомлювали її необхідність і очільники війська. У зв'язку з цим депутатки та військове керівництво активно порушували питання щодо надання військового статусу ЖДПС та ДТС у Палаті громад. Так, 10 квітня 1941 р. генерал Дж. Джефферіс запитав тодішнього воєнного міністра Г. Д. Р. Маргессона, коли цей статус буде надано ДТС. Міністр наголосив, що

⁷⁵⁴ Ibid. Col.1740.

⁷⁵⁵ Degroot G. J. Whose finger on the trigger? Mixed anti-aircraft batteries and the female Combat Taboo. P. 434.

ДТС зарекомендувала себе важливою організацією, яка зробила значний внесок у заміщенні чоловіків жінками на військових посадах у тилу для вивільнення перших для служби на фронті. Її членкині виконували на той час низку важливих завдань у ППО, що робить необхідним визнання їх повноцінною частиною королівських збройних сил, і це буде зроблено найближчим часом. Водночас планувалося, що жінок і надалі найматимуть лише на визначене коло посад, відповідних їхній статі. Крім того, організація мала залишитися суто жіночою за своїм складом. Аналогічне питання щодо зміни статусу ЖДПС пролунало від депутатки Т. Казалет. На це заступник міністра авіації капітан Г. Бальфур відповів, що ця організація невдовзі, так само, як і попередня, отримає повний військовий статус. Однак, оскільки повне підпорядкування жінок військовому законодавству також багатьох бентежило, адже вони офіційно не виконували бойових завдань, і загалом воно надто суворе для «слабкої» статі, було вирішено, що до жіночих служб військового законодавство застосовуватиметься не повністю, а лише до тієї межі, яка буде необхідна для успішного виконання їхніх обов'язків⁷⁵⁶. Зрештою 25 квітня 1941 р. ДТС та ЖДПС набули повного військового статусу і стали повноправною частиною Королівських збройних сил.

Ще однією вельми резонансною темою як для політичних еліт, так і для суспільства, стали принципи залучення жінок до військової служби. Через два роки після початку війни виявилось, що потреби країни в жіночих кадрах значно вищі, ніж кількість британок, готових піти на службу добровільно. Спершу уряд активно долучився до рекрутингової кампанії й намагався переконати їх у необхідності добровільної служби. Текст оголошення, адресованого жінкам і оприлюдненого у 1941 р. під егідою Міністерства праці та національної служби, є яскравим прикладом риторики влади щодо означеного питання. Його появу спричинила потреба знайти 200 тис. жінок для ДТС:

«Більше не має бути сумнівів ні в кого, що кожна вільна жінка в Британії повинна служити, аби виграти цю війну. Реєстрація визначених вікових груп неухильно відбуватиметься. Але цей процес, який обов'язково включає інтерв'ювання, забирає багато часу, а ДТС нині потребує тисяч доброволиць для роботи й не може чекати. У часи, коли країна потребувала їх, Жінки Британії завжди відгукувалися, безкорисливо і звитяжно, на заклик іти на службу. Час, коли їх потребують, знову настав.

Вас просять стати доброволицями сьогодні... Якщо ви вже зареєструвалися, не чекайте інтерв'ю. Ідіть і кажіть, що хочете допомагати вже зараз.

Є багато способів організації вашої служби, але потреба в кадрах Допоміжної територіальної служби є дуже високою. Ця служба вимагає добросовісності, інтелектуальних здібностей та бажання підтримувати високі стандарти ефективності.

⁷⁵⁶ Auxiliary Territorial Service and Women's Auxiliary Air Force (new status) (10 April 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1941. Vol. 370. Cols. 1699–1700.

Членкині ДТС працюють пліч-о-пліч із чоловіками в армії й також беруть на себе важливу роботу, що дає змогу вивільнити чоловіків для служби на фронті. Йдіть зараз і допомагайте будувати вашу потужну армію, яка приведе країну до Перемоги»⁷⁵⁷.

На тлі таких оголошень представники уряду прямо заявляли, що в разі, коли їм не вдасться залучити необхідну кількість жінок до служби добровільно, доведеться застосовувати примусові заходи. Так, Ф. Хемптон, помічник регіонального офіцера Міністерства праці й національної служби під час рекрутингової зустрічі ДТС у Бостоні заявив: «нам треба знайти 2,5 млн чоловіків та жінок для збройних сил, інакше ми програємо війну... Якщо ми не зможемо набрати жінок добровільно, настане час, коли будуть застосовані певні форми примусу»⁷⁵⁸.

Кілька місяців по тому стало очевидним, що без примусових заходів не обійтися. Тому на початку грудня 1941 р. у Палаті громад було обговорено необхідність та особливості призову жінок на національну службу. Прем'єр-міністр В. Черчилль зазначив, що британки «вже відіграють велику роль у цій війні, але вони мають відігравати ще більшу. Технічний апарат сучасної війни дає жінкам надзвичайні можливості. Ці можливості мають бути використані повною мірою, і тут знову рух має бути в бік складніших форм служби та ближчих до лінії фронту»⁷⁵⁹. Він наголосив, що на момент обговорення уряд позбавлений права оголошувати призов жіночого населення до збройних сил, і просить парламент надати його. Передбачалося, що всі жінки, які підлягатимуть такому призову (віком від 20 до 30 років, за винятком заміжніх та тих, які мали дітей), будуть мати такі ж права й пільги, що й чоловіки, які підлягають обов'язковій військовій службі⁷⁶⁰. В. Черчилль зазначив, що станом на грудень 1941 р. країні потрібно було 170 тис. жінок для служби в ДТС, з них 100 тис. – для служби в ППО, оскільки змішані бригади в цьому роді військ продемонстрували свою високу ефективність. Тому так важливо надати уряду повноваження примусово відправляти молодих жінок на службу. Водночас влада планувала скеровувати їх до підрозділів ППО, що беруть участь у боях, винятково за добровільною згодою. Якщо жінка проти, – їй мали знайти інше заняття в ДТС⁷⁶¹.

Парламентарка А. Гарді виступила проти примусового спрямування молодих жінок на службу в збройних силах, заявивши, що «... війна – це не жіноча робота» й уряд не має закликати їх до участі в ній. Адже «впродовж багатьох поколінь побутує традиція, що війна – це чоловіча справа, що жінки виношують і виховують дітей і повинні бути звільнені від війни. Деякі чоловіки й жінки кажуть: “Ви просите рівності. Тому жінки, як і чоловіки, мають бути готові

⁷⁵⁷ Government announcement to women // Kirkintilloch Herald. 1941. 24 September. P. 1.

⁷⁵⁸ 100,000 women wanted // Lincolnshire Standard and Boston Guardian. 1941. 06 September. P. 8.

⁷⁵⁹ Maximum national effort (02 December 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1941. Vol 376. Cols. 1034–1035.

⁷⁶⁰ Ibid. Col. 1035.

⁷⁶¹ Ibid. Cols. 1037–1038.

брати участь у війні”. Мені це здається смішним аргументом, тому що в нас немає рівності. У нас немає рівності в заробітній платі, немає рівності в доступі до різних сервісів»⁷⁶². Раніше, за словами депутатки, обговорювалося надання жінкам можливості обирати з-поміж робіт, що відносяться до національної служби, наприклад, між роботою медсестрою чи на військовому заводі чи ще десь. І цей варіант є прийнятним. Однак доповідачка категорично проти примусу для молодих жінок безальтернативно йти на службу до збройних сил, оскільки, на її думку, їм складно переносити життя в казармах, вони надто вразливі для поширення на них військової дисципліни⁷⁶³.

В опозиції до цієї думки була Е. Ретбоун. На її погляд, А. Гарді перешкоджають усвідомити необхідність призову жінок на військову службу її пацифістські погляди. Висвітлюючи свою власну позицію щодо теми обговорення, вона висловила сподівання, що пропозиція про призов на військову службу з відповідними гарантіями від держави буде позитивно сприйнята жінками, які їй підлягатимуть. Адже наразі дуже велика кількість британок хоче служити, однак їх зупиняє те, що держава не гарантує збереження за ними їхніх робочих місць на час виконання обов’язків у війську. Крім того, вважала Е. Ретбоун, призовний вік для жінок не варто було обмежувати 20–30 роками, адже саме в цьому проміжку вони найчастіше виходять заміж та народжують дітей, а отже, не підлягають призову, адже поза ним мали опинитися заміжні британки та ті, які мали дітей. На її погляд, не варто було нехтувати дівчатами від 18 років та жінками віком старше 40 років, які також були спроможні продемонструвати ефективну службу.

Зрештою, як відомо, уряд оголосив призов жінок на службу в збройних силах або промисловості за законом «Про національну службу (№2)» (18 грудня 1941 р.)⁷⁶⁴.

У тій же дискусії 2 грудня 1941 р. торкнулися ще одного важливого питання, пов’язаного з гламуризованим образом жінок на службі, який формувався й за участі представників уряду. На думку Е. Ретбоун, владі варто було відійти від пропаганди привабливості жінок у формі, оскільки складається враження, буцімто державі у війську потрібні не «солдати, а хористки»⁷⁶⁵. Наприклад, лист із закликами приєднатися до служби, що надійшов на адресу одного з британських університетів, містив копію популярного журналу «Vogue», у якому розміщено привабливі світлини жінок у формі. Цей матеріал мали демонструвати студенткам для заохочення їх поповнювати лави армії. Обурення темою «гламурності» на службі висловлювали й на попередніх засіданнях. Так, у листопаді того самого року вже йшлося про неприпустимість застосування для рекрутування плакатів, що демонструють буцімто «гламурне» життя жінок у збройних силах⁷⁶⁶.

⁷⁶² Ibid. Cols. 1079–1080.

⁷⁶³ Ibid. Cols. 1081–1082.

⁷⁶⁴ National Service (No. 2) Act, 1941: Ch. 4.

⁷⁶⁵ Maximum national effort (02 December 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. 1941. Vol 376. Cols. 1088–1092.

⁷⁶⁶ King’s speech (25 November 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1941. Vol. 376. Cols. 623–720.

Чи не найбільший резонанс у суспільстві мала тема застосування жінками зброї. Як відомо, їм офіційно впродовж усієї війни не надали жодної можливості навчитися основам поведження з нею, не давали їй під час несення служби. Частина парламентарів вважала таку ситуацію неправильною, і намагалася переконати уряд змінити її. Так, 24 жовтня 1942 р. у Брайтоні парламентарка Е. Саммерскілл назвала «чистим лицемірством» твердження про те, що жінки Великої Британії не беруть участі в знищенні німців, адже вони виготовляють зброю і служать у командах ППО: «Це тотальна війна, у якій обидві статі можна втратити й у якій обидві статі повинні брати участь, якщо ми хочемо цілковитої і швидкої перемоги»⁷⁶⁷. А тому заборона на застосування ними зброї на службі є абсурдною. Крім того, жінки, на думку парламентарки, мали отримати можливість навчатися основам поведження зі зброєю, зокрема в силах ополчення, до яких їх не захотіли приймати на рівних засадах.

Однак цих упереджень впродовж війни подолати не вдалося. Вони побутовали як на її початку, так і наприкінці. Наприклад, як уже зазначалося в попередніх розділах, 25 листопада 1941 р. проблема можливих варіантів участі жінок у війні обговорювалася і в Палаті лордів. Серед інших питань порушувалася тема ймовірного допущення їх до бойових посад в армії. Здебільшого учасники дебатів виступали проти такої ініціативи. Для прикладу, віконт Тренчард щодо цього зазначив: «іноді я не впевнений, що ми не забули, що головна мета діяльності жіночих служб – замінити чоловіків жінками на певних видах робіт, для яких вони більше підходять, ніж чоловіки. У такий спосіб вони звільняють чоловіків для бойової служби, для роботи з важкими боеприпасами та інших обов'язків, які жінки, за деякими винятками, не можуть і не мусять виконувати. Тепер мені здається, ... що нинішня тенденція полягає в тому, щоб використовувати жінок разом із чоловіками, для виконання всіх видів робіт так, ніби немає різниці між чоловіками та жінками. Можливо, я старомодний, але неправильно, коли жінки беруться за те, що є чи має бути суто чоловічою роботою, навіть у складних обставинах, у яких ми перебуваємо сьогодні»⁷⁶⁸.

На обговоренні в січні 1945 р. умов відправлення членкинь ДТС для служби за кордоном у Палаті громад зверталися й до загальних принципів перебування жінок у війську. Так, їх, від імені Лейбористської партії, сформулював Г. Петік-Лоуренс, який свого часу активно підтримував суфражистські кампанії у Великій Британії. Він наголосив, що жінки можуть навчитися поводитися зі зброєю, вони не є менш сміливими й патріотичними, ніж чоловіки, однак, все ж, є причина, через яку в «цивілізованих країнах» їх не допускають до служби на бойових посадах. І ця причина – усвідомлення важливості «функції дітонародження для збереження раси... країни вирішили виключити жінок (зі стройової служби. – Авт.) тому що вони усвідомили, що для збереження раси жінки не повинні стикатися з небезпеками війни в тій мірі, що чоловіки»⁷⁶⁹.

⁷⁶⁷ Women's part in defence // Shields Daily News. 1942. 24 October. P. 5.

⁷⁶⁸ Women's war work (25 November 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Lords Debates. Vol. 121. Cols. 73–101, 74–75.

⁷⁶⁹ A.T.S. (overseas service) (24 January 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. Vol. 407. Cols. 841–906.

Цікаво, що офіційно небойовий статус жінок, які служили в збройних силах Великої Британії, став не лише своєрідним засобом заспокоєння публіки, яку бентежило порушення балансу в традиційних гендерних ролях, а й можливістю суттєво заощадити на їх утриманні. Так, як уже зазначалося вище, членкині ДТС, ЖДПС та ЖКВМС отримували 2/3 від заробітної плати чоловіків, які служили в збройних силах на аналогічних посадах. Обговорення цієї несправедливості періодично відбувалося в парламенті. Одне з них мало місце 3 серпня 1943 р. у Палаті громад. Тоді Е. Саммерскілл наголосила, що жінки на військовій службі заслуговують рівної оплати з чоловіками. Адже, якщо раніше уряд аргументував цю нерівність тим, що для заміщення одного чоловіка на певній посаді потрібно було дві жінки, то зараз воно відбувається на рівних засадах, коли одна жінка так само ефективно виконує обов'язки, які раніше виконував один чоловік. Крім того, офіцерам не надавали денщиків, хоча чоловіки на аналогічних посадах їх мали. Це також є додатковою причиною, чому варто підвищити платню офіцерам, адже держава заощаджувала на них завдяки відсутності оплати їхнім денщикам. Крім того, Е. Саммерскілл наголосила, що в інших державах, зокрема в США та СРСР, жінкам та чоловікам на військовій службі платили однаково. Вона зазначила, що аргументи проти запропонованої нею зміни на зразок тих, що жінки обіймають небойові посади, є не вельми обґрунтованими, адже це дуже наївно – вважати, що, у разі сухопутного вторгнення ворожі війська поводитимуться з жінками, задіяними на бойових об'єктах, наприклад, у ППО, як із некомбатантами. Тому загроза для цих жінок є такою ж, як і для їхніх побратимів. До того ж, чоловікам у медичній службі, які також не перебувають на бойових посадах, платили так само, як і на бойових. На додачу, наголосила Е. Саммерскілл, з огляду на таку логіку, «рядовому на передовій на Сицилії треба платити більше, ніж генералу в Уайтхоллі»⁷⁷⁰, але ж такого в країні чомусь не практикують.

Варти уваги, на нашу думку, є й аргументи Е. Саммерскілл щодо базових принципів демократії, порушених за умов нерівної оплати праці чоловіків та жінок на військовій службі. Адже, з огляду на риторику влади, що в цій війні демократія бореться проти тоталітаризму, «офіцерам трохи важко захищати нерівність, яка зберігається в збройних силах, і водночас підтримувати демократію, яка ставиться до жінок як до громадян другого сорту. Уряд не може бути задоволений демократією. Це не демократія, якщо в ній є громадяни другого сорту. Демократія означає реальну рівність незалежно від статі, раси чи віросповідання, і ці офіцерки в глибині душі знають, що з ними поведуться недемократично»⁷⁷¹.

Відповідаючи на ці закиди, міністр без портфеля В. Джовітт, який представляв уряд на засіданні, заявив, що визнає великий внесок жінок у зусилля країни в поточній війні: «коли ця війна буде виграна, це буде така ж заслуга

⁷⁷⁰ Women in national service (03 August 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1943. Vol. 391. Col. 2114.

⁷⁷¹ Ibid. Col. 2117.

жінок, як і чоловіків. Без зусиль одних і інших, вочевидь, вона буде неможливою»⁷⁷². Проте щодо рівної оплати праці військовослужбовців уряд займає особливу позицію. Вона полягає в тому, що в разі нагальної необхідності увесь чоловічий персонал тилових військових підрозділів може бути скерований на фронт. Щодо жіночого персоналу це неможливо. Це перша відмінність. Друга полягає в тому, що серед жінок на військовій службі спостерігається вищий відсоток відпусток у зв'язку з хворобою, до них додається полишення служби у зв'язку з вагітністю. По-третє, є певне коло посад, де наразі не вдається замінити одного чоловіка однією жінкою, наприклад, кухарів, операторів повітряних куль, працівників пошти, пекарів, комірників та низки інших, де треба застосовувати фізичну силу. На таких посадах зазвичай вдається двох чоловіків замінити трьома жінками. У зв'язку із зазначеним уряд наполягав на подальшому збереженні чинних пропорцій в оплаті праці жінок та чоловіків у збройних силах⁷⁷³. Зрештою рівень заробітних плат членкинь трьох жіночих служб у роки війни так і не було підвищено до рівня оплати чоловіків-військовослужбовців⁷⁷⁴.

Порушувалося в британському парламенті й питання про рівний доступ жінок та чоловіків на військовій службі до нагород. Якщо у 1943 р. прем'єр-міністр визнавав його необхідність і обіцяв запровадити⁷⁷⁵, то наступного року він уже був не такий категоричний. У січні 1944 р. під час засідання Палати громад депутат А. Кричлі запитав очільника уряду, чи хоч одну британку, яка продемонструвала звитягу під час війни, рекомендували до нагородження Хрестом Вікторії. Той відповів, що ця нагорода призначена лише для тих, хто бере безпосередню участь у бойових операціях проти ворога, саме тому жодна жінка не була рекомендована до нагородження нею⁷⁷⁶. І це попри те, що випадки безпосередньої участі жінок у боях були, на що вказували й сучасники, і дослідники (докладніше про це див. підрозділ 3.2.2 розділу 3).

Звичними для тогочасного британського суспільства були практики сексизму та ейджизму щодо жінок на військовій службі. Так, у 1943 р. обурення деяких парламентарів спричинила ситуація, коли шефство над 40-річним новобранцем Королівських повітряних сил доручили 19-річній офіцерці ЖДПС. Попри те, що вона мала необхідний досвід для виконання функцій наставниці, того чоловіка, а разом із ним і парламентарів, які винесли це «кричуще» питання на обговорення в Палаті громад, обурило сама ситуація, коли 19-річна молода жінка «посміла» вказувати, що і як робити на службі зрілому 40-річному

⁷⁷² Ibid. Col. 2194.

⁷⁷³ Ibid. Cols. 2193–2196.

⁷⁷⁴ Crang J. A. *Sisters in Arms: Women in the British Armed Forces during the Second World War*. P. 121–122.

⁷⁷⁵ *Women in national service* (03 August 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1943. Vol. 391. Cols. 2112–2113.

⁷⁷⁶ *Victoria Cross And George Cross (Women)* (18 January 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1944. Vol. 396. Col. 30.

чоловікові. Проте були в Палаті громад і ті, хто не бачив у цьому нічого, що б мало викликати тривогу й обурення. Наприклад, такою була позиція депутатки Е. Ретбоун⁷⁷⁷.

Наприкінці 1944 р. уряд виступив з ініціативою запровадити на зміну винятково добровільному примусове відправлення членкинь ДТС на службу за кордоном у разі потреби. Вона викликала в суспільстві чималий резонанс і спричинила чергові дебати щодо жіночого призначення та дотримання норм моралі. Було вирішено спершу влаштувати обговорення проблеми в Палаті громад, і за його результатами ухвалити рішення. Дебати відбулися 24 січня 1945 р. Серед противників запровадження ініціативи уряду опинився лейборист Г. Петік-Лоуренс, який у часи «першої хвилі» фемінізму був палким прихильником надання жінкам виборчих прав. Від імені всієї партії він зазначив, що ініціатива уряду означає суттєву зміну підходів до використання жінок у війні. Він засумнівався в необхідності таких змін, які могли б завдати шкоди головній функції жіночого населення, яку воно виконує для збереження нації, – дітонародженню. Тому відправлення жінок за кордон є суттєво менш бажаним, ніж чоловіків. Для того, щоб лейбористи підтримали пропозицію уряду, їм потрібно більше переконливих аргументів на користь того, що в країні немає іншого виходу⁷⁷⁸.

Водночас на підтримку примусового скеровування членкинь ДТС на службу за кордон виступила консерваторка Т. Кейр Гарді. Вона заявила, що не поділяє занепокоєння свого колеги. До того ж, впродовж останніх двох років практика примусового відправлення на службу за кордон застосовувалася в ЖКВМС, та й самі жінки не заперечують проти такої ініціативи⁷⁷⁹. Річ у тім, що членкині ДТС не завжди самі не бажали служити поза межами батьківщини. Часто проти їхньої добровільної згоди на це виступали батьки чи інші рідні та близькі люди.

Цю позицію підтримала й лейбористка Е. Саммерскілл. У своїй промові вона з іронією зауважила, що останнім часом чоловіки стали дуже активними під час вирішення проблем, які стосуються жінок. Так, вони дуже обурювалися рішенням про залучення до служби британок старше 45 років, хоча останні не протестували проти цього. Тепер чоловіки знову вважають, що знають краще за самих жінок, що їм потрібно. Е. Саммерскілл підкреслила безпідставність занепокоєнь щодо дотримання норм моралі під час служби за кордоном, адже, на її думку, безвідповідальна жінка потрапить у халепу як на території Великої Британії, так і за її межами. Проте більшість сучасних британок спроможна захистити себе. Через це вона закликала парламентарів-чоловіків, яких так непокоїть доля жінок, скерувати свої зусилля на підтримання змін, спрямованих на підвищення оплати їхньої служби. Адже, спрямовуючи членкинь жіночих організацій за кордон, уряд отримує дешевих солдатів, що мають 2/3 від оплати

⁷⁷⁷ Women in national service (03 August 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1943. Vol. 391. Col. 2131.

⁷⁷⁸ A.T.S. (overseas service) (24 January 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. Vol. 407. Cols. 843–844.

⁷⁷⁹ Ibid. Col. 851.

служби чоловіків. Й у разі виконання обов'язків за межами Великої Британії аргументи на кшталт тих, що жінки працюють на небойових посадах, не мають братися до уваги, адже «... противник не посоромився б бомбардувати вогневу точку, тому що на ній працюють жінки»⁷⁸⁰. Звісно, ініціювати урівняння оплати праці парламентарі-чоловіки не стали, а от пропозицію про примусове відправлення членкинь ДТС на службу за кордоном у разі необхідності, зрештою, було підтримано. У квітні 1945 р., на тлі завершення війни у Європі, до його принципів внесли корективи, заборонивши застосовувати примус у разі, якщо достатня кількість членкинь ДТС відповідної кваліфікації готова їхати на службу за кордон добровільно, якщо жінка була єдиною дитиною в родині і в неї залишився лише хтось один із батьків, якщо в жінки була дуже поважна причина для залишення на території Великої Британії⁷⁸¹.

Отже, депутати британського парламенту впродовж війни зверталися до проблеми організації служби жінок у збройних силах країни. Фактично всі важливі зміни в ній обговорювалися законотворцями і викликали жваву дискусію. Серед депутатів та депутаток були як противники, так і прихильники залучення жінок до військової служби. Часто в стінах парламенту звучали твердження про те, що цивілізовані суспільства не мають допускати жінок до військової служби, постійно підкреслювалися вимушеність допуску їх до збройних сил та небойовий характер обов'язків. Однак, це не стало перешкодою для ухвалення рішень про їхній призов до війська, допуск до широкого кола посад, зокрема в ППО тощо.

Особливо активними в спробах просування прогресивних змін у принципах жіночої служби та рекрутування до неї (як-то підвищення оплати до рівня тієї, яку мали чоловіки-військовослужбовці на аналогічних посадах, рівний доступ до військових нагород, надання повного військового статусу жіночим організаціям, відхід від «гламуризації» служби в кампаніях із рекрутингу новобранок, засудження проявів сексизму та ейджизму тощо) були депутатки. Попри те, що британки не так давно отримали виборчі права й можливість балотуватися до Палати громад, а отже, їхня присутність у ній була вкрай низькою, їм вдалося показати себе під час вирішення цих нагальних питань. Деякі з них навіть цілком слушно піддавали сумнівам демократичний характер владного режиму в країні у зв'язку з подвійними стандартами стосовно жінок та чоловіків на військовій службі. Попри це британському уряду в роки війни вдалося просунути ухвалення здебільшого тих змін в організації служби жінок, які були йому найбільш вигідні, і залишити поза увагою ті з них, що були спрямовані на покращення становища військовослужбовиць.

Наприкінці війни та в перші місяці після її завершення деякі парламентарі припускалися некоректних висловлювань про членкинь жіночих організацій у збройних силах Великої Британії, зазначаючи, що багатьом із них не варто було

⁷⁸⁰ Ibid. Col. 855.

⁷⁸¹ Crang J. A. *Sisters in Arms: Women in the British Armed Forces during the Second World War*. P. 185.

потрапляти на військову службу, що вони були малоефективними й неконкурентоспроможними стосовно їхніх колег чоловічої статі, покладали на військовослужбовиць провину за те, що деякі підрозділи їхніх служб наприкінці війни в Європі та в перші місяці після неї вже не виконували важливих для країни завдань. І це попри те, що ефективна організація їхньої зайнятості – це компетенція уряду, а також всупереч дискурсу воєнних років, у якому парламентарі здебільшого не тільки визнавали необхідність і важливість військової служби жінок, ефективність роботи ДТС, ЖДПС, ЖКВМС, а і вживали заходів щодо значного збільшення їх кількості в цих організаціях.

Розпочинаючи аналіз публічного дискурсу в СРСР щодо служби жінок у збройних силах, потрібно зазначити, що, оскільки ця країна була тоталітарною, плюралізм думок, відкрите обговорення певних проблем та колегіальність в ухваленні рішень щодо них не були їй притаманні. Через це в істориків немає змоги детально вивчити позиції тих чи інших державних діячів у тій же мірі, у якій це можливо для Великої Британії. Стенограми засідань Верховної Ради СРСР більше нагадували змагання у звеличенні чинного режиму та критиці ворогів. Конкретні питання, пов'язані зі службою жінок у збройних силах СРСР у 1941–1945 рр., на обговорення не виносилися. Але тут потрібно врахувати й те, що в СРСР не було, принаймні формально, такого широкого кола заборон і обмежень для них, як у Великій Британії. Жінки від початку війни могли служити на бойових посадах*, отримували практично однакове з чоловіками забезпечення від держави**, офіційно мали рівний доступ до нагород тощо. Спільним для обох країн було те, що в перші роки війни у їхніх збройних силах суттєво бракувало кадрів, тому їм потрібно було в той чи інший спосіб вдаватися до призову жінок. Проте нам не вдалося віднайти якихось обговорень щодо підготовки документів про їх призов до різних родів військ, забезпечення належним обмундируванням, створення жіночих бойових підрозділів тощо. Здебільшого така інформація була засекречена, а під час дебатів у Верховній Раді СРСР депутати дублювали раніше висловлені вищим керівництвом тези та підтримували ті законопроекти, які до них надходили, адже альтернативи не було. Тому на основі аналізу публічного дискурсу очільника СРСР Й. Сталіна, стенограм засідань Верховної Ради СРСР, офіційних документів ВКП (б) щодо нашої теми радше можна з'ясувати загальні принципи висвітлення служби жінок у збройних силах країни.

Насамперед варто з'ясувати ставлення Й. Сталіна до жінок як окремої категорії населення, адже воно мало вплив на його політику щодо них у міжвоєнних період та в роки війни. Ще на початку своєї політичної діяльності Й. Сталін розглядав їх як потенційний електорат комуністів. Так, у 1917 р., розмірковуючи над підсумками муніципальних виборів у Петрограді, він зазначав,

* Однак спершу їх не дуже охоче туди брали.

** Хоча були і певні відмінності – впродовж війни, як вже згадувалося вище, ухвалено рішення видавати їм додатково 100 г мила на місяць; жінкам, які не курили, видавати замість цигарок шоколад, а на початку збройного конфлікту спостерігалися проблеми із забезпеченням їх військовою формою потрібних розмірів.

що жінки, разом із дрібними чиновниками, ремісниками та іншим «мілким людом», становлять «свіжі, недосвідчені в політичній боротьбі» прошарки населення, і саме їхньою підтримкою може й має заручитися революційний пролетаріат⁷⁸². Однак інтерес для Й. Сталіна становили лише ті жінки, яким потенційно можна було нав'язати свою ідеологію, і саме такі дісталися в спадок від Російської імперії. Інтереси тих порівняно небагатьох представниць жіночої статі, які не належали до більшовиків і були здатні до самоорганізації, сприймалися ним радше вороже. Адже про політично активну їх частину, представлену «Лігою рівноправ'я жінок», він відгукувався зневажливо, відносячи її до представників буржуазних груп, які «зникнуть після виборів, як торішний сніг»⁷⁸³.

З приходом більшовиків до влади розпочалася активна робота з «політичного просвітництва» серед робітниць і селянок. У 1923 р. Й. Сталін наголошував на важливості такої роботи, адже жінки становлять не менше половини населення багатонаціональної держави, і рівень освіченості більшості з них є незадовільним. Останнє, вважав він, є перешкодою для «побудови нового радянського життя», адже робітниці та селянки залучені до цього процесу не менше ніж їхні колеги чоловічої статі. Крім того, на їхні плечі лягає обов'язок виховання дітей, від яких залежить майбутнє країни. Тому, вважав він, потрібно ще більше уваги приділяти просвітницькій діяльності серед трудящих жінок, активніше висувати їх на керівні посади⁷⁸⁴. На четвертій нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей (8–12 червня 1923 р.) одним із важливих завдань партійно-виховної роботи було визначено посилення роботи «у спілці молоді й серед жінок у республіках та областях»⁷⁸⁵. У доповіді на XIII з'їзді РКП(б) (23–31 травня 1924 р.) Й. Сталін акцентував увагу на представленості жінок на делегатських зібраннях, їхній політичній активності загалом. Він констатував, що, попри наявність певного прогресу, вираженого в збільшенні кількості жінок, задіяних у політичному житті країни, більшість із них «... все ще залишається осторонь, або майже осторонь великої дороги радянського та партійного будівництва», і це неприпустимо⁷⁸⁶. Цей постулат було підтримано учасниками зібрання і відображено в його резолюціях: «з'їзд звертає особливу увагу всієї партії на необхідність посилення роботи серед робітниць та селянок та просування їх у всі партійні та радянські виборні органи»⁷⁸⁷.

⁷⁸² Сталин И. Собрание сочинений. Том 3. М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. С. 93–94.

⁷⁸³ Там же. С. 76.

⁷⁸⁴ Сталин И. Собрание сочинений. Том 5. М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. С. 351.

⁷⁸⁵ Там же. С. 300.

⁷⁸⁶ Сталин И. Собрание сочинений. Том 6. М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 194–195.

⁷⁸⁷ Там же. С. 251.

Традиційними для Й. Сталіна, як у міжвоєнний період, так і в роки війни, були розмірковування про роль жінок у країні Рад, приурочені до Міжнародного жіночого дня (8 березня). У 1925 р. до цього дня він підготував привітання для них, опубліковане в газеті «Правда». У ньому Й. Сталін наголосив, що «жоден великий рух пригноблених не обходився в історії людства без участі трудящих жінок. Трудящі жінки, найпригнобленіші з усіх пригноблених, ніколи не залишалися й не могли залишитися осторонь великої дороги визвольного руху. Визвольний рух рабів висунув, як відомо, сотні та тисячі великих мучениць та героїнь. У лавах борців за визволення кріпаків стояли десятки тисяч жінок-трудівниць. Не дивно, що революційний рух робітничого класу, найпотужніший з усіх визвольних рухів пригноблених мас, залучив під свій прапор мільйони трудящих жінок»⁷⁸⁸. Наразі ж «першим завданням пролетаріату» та партії, на його думку, є рішуча боротьба «за визволення жінок, робітниць та селянок, з-під впливу буржуазії, за політичну освіту та організацію робітниць та селянок...» задля перетворення їх «із резерву робітничого класу на діючу армію визвольного руху пролетаріату»⁷⁸⁹. Визволення «відсталих прошарків трудящих жінок з-під духовної та економічної кабали буржуазії»⁷⁹⁰ перебувало в центрі привітання Й. Сталіна з Міжнародним жіночим днем і наступного року.

Крім того, рівність чоловіків та жінок у правах декларувалася і в «Сталінській» конституції 1936 р., положення якої, на відміну від режиму, який її породив, оцінюють як найдемократичніші на той час у світі. Описуючи проект документа, Й. Сталін підкреслював, що той «... не визнає різниці в правах між чоловіками та жінками, “осілими” та “неосілими”, забезпеченими та незаможними, освіченими та неосвіченими. Для нього всі громадяни рівні у своїх правах. Не майнове становище, не національне походження, не стать, не службове становище, а особисті здібності та особиста праця кожного громадянина визначають його становище в суспільстві»⁷⁹¹.

Як бачимо, ще до війни «жіноче питання» перебувало в центрі публічного дискурсу Й. Сталіна, який від початку створення Радянського Союзу обіймав високі державні посади, що давало йому змогу впливати на політику держави. Навіть із наявних висловлювань можна зробити висновок, що декларована ним рівність статей та велика роль, яку повинні відігравати в суспільстві жінки, мали суто прагматичний характер. Адже «звільнення» жінок і їх долучення до партійної роботи передбачали, що в майбутньому вони представлятимуть один із найлояльніших до влади прошарків населення, а їхню працю можна буде використати для втілення задумів партії в економічному житті. Звідси й постійні

⁷⁸⁸ Сталин И. Собрание сочинений. Том 7. М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. С. 48.

⁷⁸⁹ Там же. С. 48–49.

⁷⁹⁰ Сталин И. Собрание сочинений. Том 8. М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. С. 108.

⁷⁹¹ Сталин И. Собрание сочинений. Том 14. М.: Государственное издательство политической литературы, 1946. С. 266.

публічні акцентування уваги на тому, що радянська влада «звільнила» жінок, дала їм усе, чого ті бажали, на відміну від «буржуазних» режимів. Однак у «рівності статей» по-радянськи не йшлося ні про вільне самовираження, ні про свободу вибору, ні навіть про фактичну рівність жінок із чоловічою частиною населення, адже, як було показано в попередніх розділах, фактична політика влади змінювалася у 1920–1930-х рр., і жінки й надалі стикалися з низкою труднощів у всіх сферах життя – вони мали слабкий авторитет у партійних структурах, невідне становище на ринку праці, обмежувалися їхні репродуктивні права тощо.

У 1930-х рр. Й. Сталін особливу увагу приділяв участі жінок у таких сферах, які раніше вважалися суто «чоловічими», влада прославляла їхні досягнення в спортивних змаганнях, заохочувала до встановлення рекордів тощо. Однією з таких сфер, де жінки особливо відзначилися, стала авіація. Так, 8 вересня він вітав В. Гризодубову, П. Осипенко, М. Раскову з успішним завершенням безпосадкового перельоту Москва-Далекий Схід, похваливши їх за «відвагу, холонокровність та високу майстерність польотів»⁷⁹², а під час виступу перед екіпажем літака «Батьківщина» в Кремлі 27 жовтня 1938 р. наголосив на «блискучих успіхах, досягнутих радянськими жінками в усіх галузях виробничої, культурної, наукової роботи й у такій важкій і недоступній для жінок галузі, як авіація. На всіх цих теренах радянська жінка, у сприятливих умовах соціалістичного суспільства, тепер стала поруч із чоловіком і в багатьох випадках випереджає його»⁷⁹³.

Найбільш суперечливим був дискурс Й. Сталіна стосовно жінок, які служили в роки німецько-радянської війни в лавах збройних сил. Фактично в публічних промовах він залишав їх поза увагою. У його риториці жінки виступали або жертвами, або тими, хто здійснив трудовий подвиг у тилу, поки їхні чоловіки боронили вітчизну на фронтах війни, тими, що надихали вояків на подвиги. Так, на урочистому засіданні Московської ради депутатів трудящих із партійними і громадськими організаціями міста Москви 6 листопада 1944 р. Й. Сталін заявив: «назавжди увійдуть в історію безпрецедентні трудові подвиги радянських жінок та нашої славної молоді, яка винесла на своїх плечах основний тягар праці на фабриках та заводах, у колгоспах та радгоспах. *В ім'я честі та незалежності Батьківщини радянські жінки, юнаки та дівчата виявляють доблесть та героїстство на фронті праці. Вони виявилися гідними своїх батьків та синів, чоловіків та братів, які захищають Батьківщину від німецько-фашистських негідників* (курсив наш. – Авт.)»⁷⁹⁴.

⁷⁹² Сталин И. Полное собрание сочинений. Т. 18. Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», 2006. URL: <https://bit.ly/3IQ9OqO> (дата обращения: 14.12.2021).

⁷⁹³ Там же.

⁷⁹⁴ Сталин И. Полное собрание сочинений. Т. 15. М.: Издательство «Писатель», 1997. URL: <https://bit.ly/3IQYI4X> (дата звернення: 14.12.2021); Советские женщины подвигами в тылу и на фронте приближают час нашей полной победы над врагом // Красный воин. 1945. 8 марта. № 52 (6476). С. 3.

У наказі Верховного Головнокомандувача від 1 травня 1944 р. № 70 йшлося про те, що жінки надихають вояків на подвиги: «неоціненні заслуги в справі захисту Вітчизни мають радянські жінки, які самовіддано працюють на користь фронту, мужньо зносять усі труднощі воєнного часу, *надихають на ратні подвиги воїнів Червоної армії – визволителів нашої Батьківщини* (курсив наш. – Авт.)»⁷⁹⁵.

Водночас Й. Сталін санкціонував висвітлення в публічному дискурсі деяких випадків бойової служби жінок у лавах Червоної армії. Серед них справа М. Октябрської, яка, втративши на фронті чоловіка, вирішила власним коштом побудувати танк, стати його водійкою і вирушити воювати на фронт. Її телеграма до вождя з проханням надати дозвіл на виконання цих задумів, була оприлюднена, як і відповідь Й. Сталіна на неї: «Дякую Вам, Маріє Василівно, за Вашу турботу про бронетанкові сили Червоної армії. Ваше бажання буде виконане. Прийміть мій привіт»⁷⁹⁶. Проте такі повідомлення виглядали як виняток, а не висвітлення реального факту залучення урядом СРСР значної кількості жінок до несення бойової служби під час Другої світової війни.

Водночас чи не єдиною категорією жінок, які виконували бойові завдання і були удостоєні згадки Й. Сталіним у його промовах як окрема група, а не окремий випадок, були партизанки. Наприклад, на урочистих засіданнях Московської ради депутатів трудящих із партійними і громадськими організаціями міста Москви, які відбулися 6 листопада 1942 р. та 6 листопада 1943 р. Й. Сталін, крім бійців регулярних військ, прославляв також партизанів та партизанок⁷⁹⁷. Знайшлося для них місце і в наказі Верховного Головнокомандувача 23 лютого 1944 р.⁷⁹⁸. На наш погляд, це явище може бути пояснене так. Передусім партизанські загони не були регулярними військовими формуваннями, їхня діяльність представлялася радше як вияв безмежного патріотизму й лояльності до влади з боку навіть тих категорій населення, які, попри свою неспроможність служити в збройних силах, намагалися не сидіти, склавши руки. Про їхню військову професійність не йшлося. Крім того, про партизанок часто згадували окремо, а не під час висвітлення внеску в боротьбу з ворогом жінок загалом, що очевидно з наведених вище цитат.

Натомість дуже популярним у публічному дискурсі Й. Сталіна було представлення жінок як жертв війни. Так, на урочистому засіданні Московської ради депутатів трудящих із партійними і громадськими організаціями міста Москви 6 листопада 1941 р. він зацентрував увагу на них як на найвразливіших мішенях ворога (поруч із дітьми та людьми старшого віку): «гітлерівські орди вбивають і гвалтують мирних жителів нашої країни, не жаліючи жінок, дітей, людей похилого віку»⁷⁹⁹. Тоді ж він звернув увагу на роботі жінок та чоловіків на військових заводах, у сільському господарстві тощо. У наказі Народного комісара оборони 23 лютого 1942 р. № 55 жінки знову представлені як жертви, яких визволяють радянські солдати: «завдання Червоної армії полягає в тому, щоб

⁷⁹⁵ Сталин И. Полное собрание сочинений. Т. 15.

⁷⁹⁶ Сталин И. Полное собрание сочинений. Т. 18; Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 3 марта 1943. № 51 (8044). С.2.

⁷⁹⁷ Сталин И. Полное собрание сочинений. Т. 15.

⁷⁹⁸ Там же.

⁷⁹⁹ Там же.

звільнити від німецьких загарбників нашу радянську територію, звільнити від гніту німецьких загарбників громадян наших сіл та міст, які були вільні й жили по-людськи до війни, а тепер пригнічені та страждають від грабежів, руйнування та голоду, звільнити, нарешті, наших жінок від тієї ганьби та наруги, якої вони зазнали від німецько-фашистських нелюдів»⁸⁰⁰. Ми розглядаємо таке акцентування очільником СРСР на жертвах серед жінок як типову для війни пропаганду, спрямовану на посилення ненависті населення до ворога і його звірств. Адже жінки, діти та люди похилого віку традиційно розглядаються суспільством як найслабші його члени, що потребують захисту. Насилля щодо них викликає у свідомості громадян найбільш емоційний осуд. Тому-то, на наш погляд, керівництво й уникало публічного висвітлення служби жінок у збройних силах, адже воно підважувало це уявлення, загрозувало усталеним стереотипам щодо гендерних ролей і послаблювало дію ефективного прийому пропаганди. Проте не варто вважати, що такі висловлювання з боку влади підкріплювалися відповідним ставленням до перелічених вразливих категорій. Так, відомо, що 21 вересня 1941 р. у повідомленні, адресованому Г. Жукову, А. Жданову, О. Кузнецову, В. Меркулову, Й. Сталін, коментуючи той факт, що німці, які наступали на Ленінград, поперед себе надсилали до радянських військ «делегатів» з-поміж місцевого населення (жінок, дітей, осіб похилого віку) з «проханням здати Ленінград і встановити мир», наказав знищувати всіх. І зробив він це не просто апелюючи до умов воєнного часу, які потребують вимушених жертв, а обізвавши цих «парламентерів» «поплічниками ворога». Він порадив «... не допускати сентиментів, бити ворога та його поплічників, вільних або мимовільних, по зубах... Якщо хтось у наших лавах вагатиметься, той буде основним винуватцем падіння Ленінграда. Бийте на повну силу по німцях і по їхніх делегатах, хоч би ким вони були, косіть ворогів, все рівно – чи є вони вільними чи мимовільними ворогами»⁸⁰¹. Не на користь не те що патерналістського, а просто людського ставлення до жінок із боку Й. Сталіна свідчить і його реакція на скарги представників Югославії щодо безчинств на території країни й насилля радянських солдатів щодо місцевих жінок у 1944 р. Тоді І. Броз-Тіто на одній із нарад вказав на поодинокі факти неналежної поведінки радянських вояків*, а М. Джилас прямо заявив, що радянська армія поводить у їхній країні нецивілізовано, на відміну від армій інших держав, зокрема Великої Британії. Замість того, щоб вжити відповідних дисциплінарних заходів, Й. Сталін спрямував свій гнів проти керівництва Югославії: «Я розумію труднощі вашого становища після визволення Белграда. Ви не можете не знати, що Радянський уряд, попри колосальні жертви та втрати, робить усе можливе й навіть неможливе, щоб допомогти Вам. Але мене бентежить той факт, що окремі інциденти та помилки деяких офіцерів та бійців Червоної армії узагальнюються у Вас та поширюються на всю Червону армію. Не можна так ображати армію, яка допомагає Вам виганяти німців та обливається кров'ю в боях із німецькими загарбниками. Не важко зрозуміти, що в сім'ї бувають виродки, але було б дивно ображати сім'ю через одного виродка. Якби червоноармійці

⁸⁰⁰ Там же.

⁸⁰¹ Сталин И. Полное собрание сочинений. Т. 18.

* Очевидно, применшивши масштаби явища, щоб не накликати на себе гнів керівництва СРСР.

дізналися, що Джилас і ті, хто йому не заперечували, вважають англійських офіцерів у моральному вимірі вищими за радянських офіцерів, то вони завили б від такої незаслуженої образи»⁸⁰². За свідченнями самого М. Джиласа, ця історія набула подальшого розвитку. У квітні 1945 р. у приватній розмові з ним Й. Сталін у виправданнях вояків радянської армії пішов значно далі, зазначивши: «... уявіть собі чоловіка, який пройшов війну від Сталінграда до Берліна – тисячі кілометрів його власної спустошеної землі через трупи своїх товаришів і найближчих людей. Як нормально може така людина реагувати? І що страшного в тому, якщо вона розважиться з жінкою після таких жахів? Ви думали, що Червона армія ідеальна... Червона армія не ідеальна. Важливо те, що вона б'є німців і б'є їх добре, а решта не має значення»⁸⁰³.

Особливості риторики Й. Сталіна щодо жіночої військової служби наклали відбиток і на публічний дискурс інших представників влади. Саме такий висновок можна зробити, проаналізувавши характер згадок про осіб жіночої статі під час засідань Верховної Ради СРСР у 1939–1945 рр. Наприклад, перед самим початком Другої світової війни, на позачерговій четвертій сесії (28 серпня-1 вересня 1939 р.), обговорювався новий закон про загальний військовий обов'язок. У ньому статтею 13 було передбачено приймання жінок, які мають медичну, ветеринарну й технічну підготовку, до армії та флоту для несення допоміжної та спеціальної служби. Їх також могли залучати до навчальних зборів. Ці жінки, віком 19–50 років, зараховувалися до запасу другої категорії, й у воєнний час могли бути призвані до лав армії та флоту⁸⁰⁴. Закон депутати, звісно, підтримали. Однак нас у контексті його ухвалення цікавлять деякі висловлювання депутатів і депутаток про можливість жінок вступити до лав збройних сил. Так, представниця Кінешемського округу К. Сахарова щодо цього зазначила: «З ухваленням нового закону про загальний військовий обов'язок жінки нашої країни матимуть змогу нарівні з чоловіками захищати нашу славу батьківщину. Товариші, я впевнена, що всі радянські жінки з величезним схваленням сприймуть рішення Сесії Верховної Ради про затвердження проекту закону про загальний військовий обов'язок»⁸⁰⁵.

Така сама оцінка пролунала і з уст депутатки від Мелекеського округу Куйбишевської області О. Катаєвої: «Наша радянська звільнена жінка з почуттям величезної радості прийме цю статтю нового закону, яка надає їй право захищати нашу прекрасну батьківщину, перебуваючи в лавах Робітничо-Селянської Червоної армії... У Радянському Союзі є чимало прикладів героїзму жінок. Наші жінки в районі боїв біля озера Хасан пліч-о-пліч із бійцями та командирами Робітничо-Селянської Червоної армії боролися за справу нашої батьківщини, за справу більшовицької партії, за справу великого творця Конституції – товариша Сталіна. Багато радянських жінок мають високі нагороди від Уряду та партії.

⁸⁰² Сталин И. Полное собрание сочинений. Т. 18.

⁸⁰³ Джилас М. Беседы со Сталиным. С. 127–128.

⁸⁰⁴ Внеочередная четвертая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (28 августа-1 сентября 1939 г.) : стенографический отчет. 1939. С.75.

⁸⁰⁵ Там же. С. 41–42.

Багато жінок нагороджено орденами Радянського Союзу. Серед жінок є Герої Радянського Союзу. Стаття 13 проєкту нового закону про загальний військовий обов'язок надихне наших жінок на нові героїчні подвиги в боротьбі за батьківщину, за справу партії Леніна-Сталіна»⁸⁰⁶.

На тому ж засіданні депутатка від Гайсинського округу Вінницької області Е. Кожушана висловила впевненість, що закон про загальну військову повинність викличе «велику радість» серед молоді. Жінки ж, на її думку, пишаються правом разом із чоловіками боронити батьківщину, і зможуть дати ворогу гідну відсіч у разі необхідності: «Наша прикордонна Вінницька область добре організувала роботу серед жінок. Жінки Вінниці, які змагаються з жінками Нальчика, чудово опановують військові спеціальності»⁸⁰⁷.

Як бачимо, до початку війни риторика парламентарів щодо військової служби жінок була досить відвертою. Про їхню можливу присутність у лавах збройних сил і навіть призов на військову службу говорили схвально і відкрито, висловлювали готовність до збройної боротьби в разі необхідності й навіть не забували про те, що серед жінок уже є Герої Радянського Союзу*. Проте з початком бойових дій на території СРСР дискурс кардинально зміниться, і про жінок, які нестимуть бойову службу в регулярних військах, практично не згадуватимуть. Вже в часи радянсько-фінської війни в стінах Верховної Ради на перший план вийде висвітлення образу жінок-жертв, яке посилиться з початком бойових дій на території СРСР під час німецько-радянської війни. Так, на шостій сесії Верховної Ради (29 березня – 4 квітня 1940 р.) представники влади акцентували увагу насамперед на звірствах, вчинених противником щодо радянських санітарок. В. Молотов тоді зазначив: «до жінок-санітарок, що потрапили до рук білофінів, застосовувалися спеціальні знущання й неймовірні звірства. У деяких випадках трупи вбитих приставлялися до дерев догори ногами. Все це варварство й незліченні звірства – плоди політики фінської білогвардійщини, яка прагнула розбудити ненависть свого народу до нашої країни»⁸⁰⁸.

Під час засідання Верховної Ради СРСР у 1942 р. депутати та депутатки уникали акцентування уваги на тому, що жінки служать на бойових посадах у збройних силах. Хоча вони вкрай рідко допускали загальні фрази, які могли включати й цей вид участі у війні. Наприклад, депутат від УРСР Л. Корнієць заявив: «разом з усією Червоною армією, з усім радянським народом за свободу та честь своєї батьківщини борються найкращі сини та дочки України. Вони мужньо й непохитно борються за визволення рідного краю від огидних і нахабних загарбників»⁸⁰⁹. Проте ця фраза надто загальна, адже боротьба буває не лише збройною,

⁸⁰⁶ Там же. С. 46–47.

⁸⁰⁷ Там же. С. 47–48.

* У роки німецько-радянської війни у документах ЦК ВКП(б), зміст яких буде проаналізовано нижче, чомусь про цей факт систематично «забували».

⁸⁰⁸ Шестая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (29 марта – 4 апреля 1940 г.) : стенографический отчет. 1940. С. 31.

⁸⁰⁹ Стенографический отчет заседания Верховного Совета СССР 18-го июня 1942 года. С. 23.

та й могли матися на увазі жінки в нерегулярних формуваннях чи цивільні, які чинили опір загарбникам. Загалом же, цей депутат теж не вийшов за межі загального владного дискурсу, спрямованого на замовчування присутності жінок у збройних силах. Далі він акцентує увагу на них як жертвах ворога: «Весь світ знає про шибениці на вулицях і майданах радянських міст, про масові розстріли мирних радянських громадян, про знущання над жінками та дітьми, про поголовні грабежі та варварське знищення пам'яток людської культури»⁸¹⁰.

А. Жданов, як представник Ленінграду, також згадав жінок винятково як таких, які чинять опір ворогам у тилу. Хоч і зазначив, що роблять вони це самовіддано: «У Ленінграді немає межі між фронтом та тилом. Всі живуть однією думкою, одним духом – усе зробити для розгрому ворога 1942 року. Кожен ленінградець, чоловік і жінка, знайшов своє місце в боротьбі та чесно виконує свій обов'язок радянського патріота»⁸¹¹.

Представник Латвійської РСР В. Лаціс теж згадав жінок лише як вразливу категорію, яка, разом із дітьми та людьми похилого віку, найбільше потерпає від безчинств ворога: «Вони гвалтували жінок, били дітей. Вони розпорювали жінкам животи. Зовсім недавно вони в невеликому містечку Латвії – Резекне винищили приблизно 2000 ні в чому не винних людей, заживо заривши в землю масу дітей»⁸¹². Говорячи ж про участь населення республіки у війні проти ворога, він чітко проголошує, що зі зброєю в руках воювали лише чоловіки: «Із самого початку Великої вітчизняної війни сини й дочки латвійського народу відгукнулися на поклик нашого любого вождя та друга, великого Сталіна, виявили свою відданість радянській владі та свій полум'яний патріотизм. *Тисячі найкращих синів взяли до рук зброю і грудьми стали проти загарбників (курсив наш. – Авт.)*»⁸¹³.

На десятій сесії Верховної Ради СРСР, яка тривала з 28 січня до 1 лютого 1944 р., значна кількість доповідачів так само акцентувала увагу на звірствах, вчинених щодо жінок, а також на їхньому внеску в боротьбу проти ворогів у тилу. Так, представник Казахської РСР А. Казакпаєв, наголосив: «одна думка оволодіває воїнами-казахами – помститися німецьким людоджерам за всі їхні жахливі злочини, за звіряче винищення жінок, дітей і старих людей, за молодь, що забрали в рабство, за всі ті лиха та прикрощі, які фашисти обрушили на мирну Радянську країну. Священною є ненависть воїна-казаха до ворогів своєї соціалістичної Батьківщини»⁸¹⁴.

Водночас значну увагу акцентували на діяльності партизанів та партизанок. Так, депутат від УРСР І. Грушецький процитував слова румунського лейтенанта Подіану про те, що на Буковині його війська зустріли обстрілами, і виступили

⁸¹⁰ Там же. С. 23.

⁸¹¹ Там же. С. 31.

⁸¹² Там же. С. 44

⁸¹³ Там же. С. 44.

⁸¹⁴ Десятая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (28 января – 1 февраля 1944 г.) : стенографический отчет. С. 93.

проти них зі зброєю в руках місцеві жителі обох статей. Використовувалася ця цитата для підкреслення високого патріотизму та лояльності до радянської влади з боку місцевого населення⁸¹⁵.

І. Билінський, представник Білоруської РСР, зазначив, що «фашистські розбійники завдали білоруському народу жорстоких і болісних ран. Вони розстрілюють, вішають, живцем обпалюють, трують у “душогубках” тисячі безвинних старих людей, жінок та дітей, забирають десятки тисяч радянських людей на німецьку каторгу до Німеччини»⁸¹⁶. Промова його земляка С. Притицького була вибудована в тому самому ключі⁸¹⁷. На жертвах серед зазначених категорій населення наголосив і представник Ростовської області І. Кипаренко⁸¹⁸.

Виділялася серед інших доповідей промова П. Прокконена, представника Карело-Фінської РСР. Він згадав про присутність жінок на фронті. Хоча основний його акцент був на партизанках. Він заявив, що «на всіх фронтах Вітчизняної війни пліч-о-пліч з іншими народами Радянського Союзу борються найкращі сини й дочки Карело-Фінської РСР. Воїни Червоної армії – Герої Радянського Союзу Тілікайнен, Варламов, безстрашні партизанки, Герої Радянського Союзу, карело-фінські дівчата товариші Мілентьева та Лісіцина, які віддали життя за нашу любу Батьківщину, – надихають нас на нові трудові та бойові подвиги»⁸¹⁹.

Згадували про жінок і на одинадцятій сесії Верховної Ради СРСР (24–27 квітня 1945 р.), коли обговорювали проєкт бюджету на 1945 р. Фактично всі депутати, які виступили на засіданні, зверталися у своїх промовах до проблем війни. Якихось конкретних підтем, пов'язаних одночасно з бюджетом та жінками, які служили в збройних силах, не обговорювали, однак дуже часто парламентарі намагалися підкреслити особливості участі чоловіків та жінок у цій війні. Кілька з них не забули згадати про те, що представниці жіночої статі служать не лише в тилу, а й на фронті. Зокрема, це представник Казахської РСР Г. Чуланов, який наголосив, що «сотні тисяч синів і дочок казахського народу (курсив наш. – Авт.) пліч-о-пліч із росіянами, українцями, грузинами, узбеками та іншими братніми народами нашої країни, героїчно захищали Москву, Ленінград, Сталінград, Кавказ, Україну, Білорусь та інші міста та території Радянського Союзу, як свій рідний дім... Приблизно 300 казахів удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Серед них є славні дочки казахського народу – Маншук Мамедова, Алія Молдагулова»⁸²⁰. Депутат від Киргизької РСР К. Джаналієв заявив, що «багато тисяч своїх найкращих синів і дочок послав киргизький народ на фронт (курсив наш. –

⁸¹⁵ Там же. С. 123–124.

⁸¹⁶ Там же. С. 148.

⁸¹⁷ Там же. С. 176.

⁸¹⁸ Там же. С. 238.

⁸¹⁹ Там же. С. 128.

⁸²⁰ Одиннадцатая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (24 апреля – 27 апреля 1945 г.) : стенографический отчет. С. 140.

Авт.), на смертельну боротьбу з ненависним ворогом. Посланці Радянського Киргизстану не зганьбили бойової слави своїх предків і з беззавітною відвагою борються з ворогом»⁸²¹.

Проте решта доповідачів була вже не такою об'єктивною. У кращому разі, вони згадували про діяльність жінок у партизанських загонах. Зокрема, на цьому наголосила депутатка від Клинцовського виборчого округу Брянської області К. Шуршина⁸²² та представник Латвійської РСР В. Лаціс⁸²³.

Водночас Р. Ібрагімов, представник Башкирської АРСР, зосередив увагу суто на трудовому подвигу жінок, які «виявилися гідними своїх чоловіків, батьків і синів, що героїчно захищають Батьківщину»⁸²⁴. А депутат від Молдавської РСР Т. Константинов згадав про них лише як про жертв, зацентрувавши увагу на необхідності помсти за скривджених: «Десятки тисяч радянських людей – осіб похилого віку, жінок і дітей розстріляні, закатовані, зазнавали тортур від німецько-румунських катів. Їм не уникнути народного гніву, наближається час розплати за скоєні ними злодіяння!»⁸²⁵.

Суперечностями сповнений дискурс представників Татарської АРСР. Так, С. Шарафеев, з одного боку, заявив, що жінки цієї автономної республіки служили на передовій і «у дні Вітчизняної війни понад 60 тисяч синів і дочок татарського народу за зразкове виконання завдань командування та виявлені при цьому відвагу та героїзм нагороджені орденами та медалями Радянського Союзу»⁸²⁶. Тоді як його земляк Г. Дінмухаметов відверто виключає татарських жінок із числа тих, хто вирушив воювати на фронт, стверджуючи, що «трудолюбівки республіки пишаються своїми вірними синами – бійцями й командирами Червоної армії, які пліч-о-пліч із синами й дочками інших братніх народів героїчно захищають честь, свободу й незалежність нашої Вітчизни»⁸²⁷. Хоча, як бачимо, він не забув згадати про присутність у збройних силах представниць інших союзних республік.

На дванадцятій сесії Верховної Ради СРСР, що відбулася 22–23 червня 1945 р., тобто вже після завершення війни у Європі, обговорювали проект закону, що передбачав демобілізацію осіб старшого віку. Відповідно до його положень, з армії мали демобілізувати й деякі категорії військовослужбовців. Знову таки, жодних конкретних пропозицій щодо регулювання цього процесу для жінок не обговорювали, проте сам по собі характер згадок про них на цьому засіданні дає уявлення про те, яку картину їх участі у війні намагалися сформувати в суспільстві. Так, депутат від Литовської РСР Ю. Плецкіс насамперед згадав їх серед найвразливіших жертв ворога: «щоб глибше зрозуміти й оцінити

⁸²¹ Там же. С. 162.

⁸²² Там же. С. 214–215.

⁸²³ Там же. С. 100.

⁸²⁴ Там же. С. 155.

⁸²⁵ Там же. С. 130.

⁸²⁶ Там же. С. 200.

⁸²⁷ Там же. С. 119.

всю велич сьогодення, треба згадати 22 червня 1941 року, коли в нашу країну вторглася озброєна до зубів німецько-фашистська армія, яка поневолила майже всю Європу. Ми ніколи не забудемо той день, коли обстрілом дитячого піонерського табору в Паланзі, бомбардуванням наших мирних міст і сіл німецькі загарбники розпочали свою тотальну війну. Ці нові гуни скеровували свої бомби та снаряди на беззахисних, жінок, дітей та старих людей, вони з повітря поливали кулеметним вогнем людей, що йшли на схід від людожерів ХХ століття»⁸²⁸. Проте згодом він наголосив і на їхньому внеску на фронті: «усі народи СРСР внесли свою лепту в справу перемоги. *Немає народу в Радянському Союзі, який би не пишався подвигами своїх синів та дочок на фронтах Вітчизняної війни* (курсив наш. – Авт.)»⁸²⁹.

М. Гречуха, депутат від УРСР, зацентрував свою увагу на діяльності партизанів, згадавши, що до їхніх лав приєдналися, серед інших, комсомолка Н. Жмура та студентка педінституту А. Старченко, загалом – приблизно 200 тис. «... відважних народних месників, вірних синів та дочок 40-мільйонного скривдженого українського народу»⁸³⁰.

Проте найбільш разючим і суперечливим, на наш погляд, був зміст промови представниці Воронежської області Т. Шаповалової. Вона привітала захисників країни, зазначивши, що «у роки Великої Вітчизняної війни радянські жінки з честю виконали свій обов'язок перед Батьківщиною, сприяли посиленню військової та економічної могутності Радянської держави. *Вони виявилися гідними своїх батьків і синів, чоловіків та братів, які обстоювали рідну землю від німецько-фашистських загарбників* (курсив наш. – Авт.). Наші жінки самовіддано працювали в тилу, на фабриках і заводах, у колгоспах та радгоспах, віддаючи всі свої сили на допомогу фронту для досягнення перемоги над ворогом. Радянські жінки замінили на виробництві чоловіків, які пішли на фронт, і впродовж чотирьох років Великої Вітчизняної війни з гордістю і славою винесли на своїх плечах увесь тягар праці в промисловості та сільському господарстві...»⁸³¹. Тобто вона фактично «забула» про сотні тисяч радянських жінок, які так само як і чоловіки, воювали на фронтах Другої світової війни. Ба більше, акцентуючи на тому, що багато вояків втратили життя та здоров'я в боях, вона, знову таки, підкреслила їхню стать, назвавши їх «синами Вітчизни»⁸³². Тобто, виходить, що «дочки» не воювали, не втрачали здоров'я й не помирали. І лише наприкінці промови, висловлюючи підтримку законопроекту, що був винесений на обговорення, вона таки допустила скромну згадку про те, що з фронтів за законом про демобілізацію повернуться не лише її «брати», а й «сестри»: «я запевняю уряд, партію та товариша Сталіна, що ми, радянські жінки, і всі

⁸²⁸ Двенадцатая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (22–23 июня 1945 г.): стенографический отчет. 1945. С. 43.

⁸²⁹ Там же. С. 44.

⁸³⁰ Там же. С. 17.

⁸³¹ Там же. С. 40.

⁸³² Там же. С. 41.

трудящі Воронежської області, чоловіків, братів і сестер, які повернулися до нас, оточимо найтеплішою турботою й любов'ю, створимо їм усі умови для праці та відпочинку, забезпечимо всім необхідним»⁸³³.

Отже, виокремлюючи характерні риси публічного дискурсу парламентарів Верховної Ради СРСР, можна констатувати, що вони багато в чому нагадували особливості риторики Й. Сталіна в означені періоди. Напередодні Другої світової війни депутати цілком відкрито говорили про ймовірність значної за масштабами служби жінок у лавах збройних сил, підкреслюючи, що це один із проявів встановленої в СРСР рівності статей. Проте з розгортанням німецько-радянської війни ситуація кардинально змінюється й на перший план виходять згадки про жінок як найвразливіших жертв війни, а факт їхньої присутності в лавах збройних сил всіляко оминається, підкреслюється лише їхній трудовий подвиг. Виняток становить хіба що служба в партизанських загонах, яка радше була виявом безмежного патріотизму й лояльності до радянської влади, тому її так активно висвітлювали. Вартим уваги також є той факт, що в нечисленних згадках про присутність радянських жінок на фронті доповідачі майже ніколи не використовували саме слово «жінки» – їх називали «дочками», «сестрами», але тільки не «жінками». Ймовірно, що причиною було намагання влади використати стереотипний образ «слабкої статі», який ще не втратив актуальності у свідомості населення, для пропаганди. Образи скривджених ворогом жінок, за яких треба помститися, або трудівниць, які всіма силами тягнуть на собі промисловість та сільське господарство й «надихають» на подвиги чоловічу частину населення, стали потужними засобами для підтримання боєздатності армії та патріотичних настроїв у суспільстві, яке прагнуло за них помститися. Також це давало змогу використати жінок як бойову силу на фронтах без кардинальної зміни гендерного укладу в країні, адже внаслідок використання такої риторики в людей на рівні підсвідомості не вибудовувався відповідний асоціативний ряд зі словом «жінки». Вони були насамперед «трудівницями», «жертвами ворожих атак», «тими, хто замінив чоловіків, що пішли на фронт».

Крім того, цікавими виявилися наші спостереження дискурсу щодо жінок у роки війни, представленого в документах ЦК ВКП(б)⁸³⁴. Фактично в ньому паралельно побутували два напрями. Умовно їх можна назвати ексклюзивним та інклюзивним. У матеріалах першого напрямку про жінок не згадували в складі регулярних бойових одиниць, залишаючи за ними медичну службу, участь у партизанських загонах, роботу в тилу та роль скривджених, за яких мали помститися вояки Червоної армії. У текстах другого напрямку про присутність жінок у лавах регулярної армії згадували, однак офіційної статистики щодо цього уникали, описували здебільшого окремі приклади воячок, часто акцентували увагу на допоміжній ролі жінок у війні як провідній.

⁸³³ Там же. С.42.

⁸³⁴ Залеток Н. Висвітлення присутності жінок у лавах збройних сил СРСР у документах ЦК ВКП (б) 1941–1945 рр. // Старожитності Лукомор'я. 2021. Вип. 6 (9). Листопад–Грудень. С. 55–63.

Так, у документах загального характеру, кінцевою аудиторією яких було все суспільство, риторика залишалася ексклюзивною впродовж усієї війни. А в документах, що стосувалися суто жінок і призначалися насамперед для них, містилися згадки про воячок Червоної армії й заклики до них ще лютіше бити ворога (інклюзивний напрям). Наприклад, у цьому контексті «Гасла ЦК ВКП (б) до XXIV річниці Великої Жовтневої Соціалістичної революції» є зразком документа для широкої аудиторії (ексклюзивний напрям). У ньому звергалися до представників різних родів військ винятково в чоловічому роді («танкісти Радянської армії», «зв'язківці Червоної армії», «радянські льотчики-соколи» тощо), тоді як щодо певних категорій цивільного населення вживали і фемінітиви («робітники й робітниці», «колгоспники й колгоспниці»). Водночас в гаслах містилися і позиції, адресовані суто жінкам: «Жінки й дівчата! Освойте чоловічі професії, замінійте чоловіків, які пішли на фронт»⁸³⁵. Тобто тут увагу на тому, що жінки також служать у лавах збройних сил, не акцентували.

Водночас трохи краща картина спостерігалася в документах, які насамперед стосувалися жінок і були адресовані їм. Так, у Постанові ЦК ВКП(б), присвяченій святкуванню 8 березня у 1942 р., йшлося про те, що зазначений орган вітає зі святом «робітниць, колгоспниць, жінок-працівників розумової праці, партизанок, санітарок, лікарів, сестер, зв'язківць, які працюють на фронті, і всіх трудящих жінок Радянського Союзу»⁸³⁶. Тобто тут не забули принаймні про жінок у військах зв'язку, а трохи далі по тексті знайшлося місце і для тих, які служили в ППО. Водночас у постанові міститься і протилежна риторика. Для прикладу, у ній стверджується: «радянські патріотки самовіддано допомагають Червоній армії громити ненависного ворога». Тобто, з огляду на таке формулювання, жінки не входили до складу Червоної армії, а лише допомагали їй. Також у документі міститься заклик до жінок розвивати навички володіння зброєю та освоювати військові спеціальності: «Жінки та дівчата! Оволодівайте військовими спеціальностями. Вивчайте справу протиповітряної і протихімічної оборони, санітарну справу, зв'язок»⁸³⁷. Але водночас він поєднувався з закликом піклуватися про бійців Червоної армії, до яких, очевидно, жінок знову таки не відносили: «Оточіть теплою турботою героїчних бійців Червоної армії, забезпечте уважний догляд за пораненими, проявіть материнську турботу за дітьми бійців!»⁸³⁸. Цікаво, що така риторика призводила до того, що й самі жінки, які хотіли стати бійчинями, висловлювали готовність воювати разом із Червоною армією, а не у її складі. Наприклад, у статті «Присяга радянських жінок» ідеться про черговий антифашистський мітинг, на якому присутні громадянки СРСР заявили, що підуть «... разом із Червоною армією і Військово-

⁸³⁵ Лозунги ЦК ВКП (б) к XXIV годовщине Великой Октябрьской Социалистической революции // Вечерняя Москва. 1941. 31 октября. № 258 (5389). С. 1.

⁸³⁶ О международном коммунистическом женском дне – 8 марта. Постановление ЦК ВКП(б) // Красный флот. 1942. 7 марта. № 55 (1006). С. 1.

⁸³⁷ Там же.

⁸³⁸ Там же.

Морським Флотом... у наступ на ворога... Одні з нас візьмуть безпосередню участь у битвах, і не затремтить жіноча рука. Інші будуть наступати на ворога біля своїх верстатів і на полях»⁸³⁹.

Означені тенденції зберезуться і в наступні воєнні роки, хоч і з певними видозмінами. Приміром, у «Гаслах ЦК ВКП(б) до 25-ї річниці Великої жовтневої соціалістичної революції» (1942 р.) зафіксовані звернення до червоноармійців, червонофлотців, командирів, захисників ключових міст, піхотинців, артилеристів, льотчиків, кавалеристів, танкістів і представників інших родів та видів збройних сил (пункти 4, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 27, 28) як представників винятково чоловічої статі. У пункті 22 містилося прославлення Героїв Радянського Союзу та Героїв Соціалістичної праці як «найкращих синів... батьківщини».⁸⁴⁰ Про присутність жінок серед обох категорій, хоч і в невеликій кількості, також просто-напросто «забули». Водночас, поряд зі зверненням до партизанів містився заклик і до партизанок, поряд із робітниками – і до робітниць (пункти 4, 31–40). Тобто в тексті документа свідомо прославляли винятково солдатів-чоловіків, які мали помститися ворогу за скривджених жінок та дітей: «Воїни Червоної армії! Нешадно мстить німецько-фашистським мерзотникам за розграбування й розорення наших міст та сіл, за насилля над жінками й дітьми, за смерть радянських людей!»⁸⁴¹. Жінкам же, крім пасивної ролі жертв, відводилися ролі працівниць тилу, партизанок. Однак при цьому їх усе ще закликали оволодівати чоловічими професіями та вивчати військову справу (пункти 47 та 48).

Не вирізнялися чимось принципово новим у цьому контексті і Гасла ЦК ВКП(б) до 25 річниці Червоної армії», у пункті 4 яких зазначалося, що «за Радянську вітчизну йдуть у бій сини всіх народів Радянського Союзу»⁸⁴². У пунктах 14–25 та інших містилося звернення до представників різних родів військ винятково в чоловічому роді («сталінські соколи» до льотчиків, «артилеристи», «розвідники» тощо). Жінки ж згадані в пункті 13, де міститься заклик до воїнів помститися за скривджених ворогом жінок та дітей; пункті 26, де є заклик до медсестер; пункті 33, де представлено звернення до мирного населення; пункті 34, зверненому до партизанів та партизанок; пункті 35 про загальне військове навчання; пунктах 38 та 39, що вміщують звернення до робітників та робітниць, колгоспників та колгоспниць; пунктах 43 та 44, де жінок закликають і надалі замінювати чоловіків на посадах у тилу, освоювати протиповітряну та протихімічну оборону, вивчати військову справу⁸⁴³. Тобто в цьому та інших схожих документах влада висвітлювала викривлену картину розподілу гендерних

⁸³⁹ Клятва советских женщин // Правда. 1942. 11 мая. № 131 (8902). С. 1.

⁸⁴⁰ Лозунги ЦК ВКП(б) к 25-й годовщине Великой октябрьской социалистической революции // Вечерняя Москва. 1942. 28 октября. № 254 (5695). С. 1.

⁸⁴¹ Там же.

⁸⁴² Лозунги ЦК ВКП(б) к 25 годовщине Красной армии // Сталинский сокол, газета Военно-воздушных сил Красной Армии. 1943. 23 февраля. № 9 (137). С. 2.

⁸⁴³ Там же.

ролей під час війни, не згадуючи жінок під час звернення до особового складу збройних сил, однак виділяючи їх окремо під час згадування представників медичної служби, працівників тилу, цивільного населення, партизанів. Та сама картина спостерігалася і в «Закликах ЦК ВКП (б) до 26-ї річниці Великої Жовтневої Соціалістичної Революції» (1943 р.), які майже повністю повторювали зміст попереднього документа. У пункті 9 йшлося про «синів усіх народів Радянського Союзу», які воюють «за радянську батьківщину»⁸⁴⁴; у пункті 11 їх закликали помститися за насильство над жінками та дітьми; у пунктах 10, 12–21 подано звертання до представників різних родів військ у чоловічому роді, для жінок знайшлося місце тільки в згадках про партизанок, медсестер і працівниць тилу (пункти 3, 26, 22, 31–41, 44). Ну і традиційно жінок вкотре закликали оволодівати військовою справою.

Натомість уже інший документ – «Про Міжнародний жіночий день – 8 березня» (1943 р.), що був адресований жінкам і виданий через кілька тижнів після «Гасел ЦК ВКП(б) до 25 річниці Червоної армії», демонстрував протилежну картину. У ньому натрапляємо на акцентування уваги на тому, що радянська жінка на війні захищає надане їй радянською владою рівноправ'я з чоловіком, зокрема зі зброєю в руках: «радянські жінки та дівчата в лавах доблесної Червоної армії і в партизанських загонах самовіддано борються проти німецьких завойовників, з честю несуть службу санітарок, медсестер, лікарів, зв'язківців, снайперів, службу в частинах протиповітряної оборони. За зразкове виконання бойових завдань командування і проявлені при цьому відвагу та героїстство багатьом славним радянським жінкам присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. Тисячі жінок-учасниць великої визвольної війни за сміливість та відвагу нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу»⁸⁴⁵. Там само міститься й заклик до них служити самовідданише: «Жінки-зв'язківці, снайпери і всі учасниці Вітчизняної війни! Неупинно удосконалюйте бойову виправку! Всебічно покращуйте справу зв'язку Червоної армії, вчіться точно стріляти! Усіма силами сприяйте успіху наступу наших військ! Нещадно знищуйте гітлерівських завойовників!»⁸⁴⁶.

У 1944 р., як і в попередньому році, у загальних закликах ЦК ВКП (б) до різних пам'ятних дат, які фактично вміщували одні й ті самі положення, які кочували з року в рік та з документа в документ, жінок і надалі не згадували як бійчинь регулярної армії⁸⁴⁷. Ба більше, у статтях, присвячених 26-й річниці

⁸⁴⁴ Призывы ЦК ВКП (б) к 26-й годовщине Великой Октябрьской Социалистической Революции // Комсомольская правда. 1943. 30 октября. № 257 (5659). С. 1.

⁸⁴⁵ О Международном коммунистическом женском дне – 8 марта. Постановление ЦК ВКП (б) // Красный флот. 1943. 5 марта. № 53 (1311). С. 1.

⁸⁴⁶ Там же.

⁸⁴⁷ Призывы ЦК ВКП(б) к 26-й годовщине Красной Армии // Вечерняя Москва. 1944. 21 февраля. № 43 (6100). С. 1; Призывы ЦК ВКП (б) к 1 мая 1944 года // Вечерняя Москва. 1944. 27 апреля. № 100 (6157). С. 1; Призывы ЦК ВКП (б) к 27-й годовщине Великой Октябрьской Социалистической революции // Вечерняя Москва. 1944. 31 октября. № 259 (6316). С. 1.

Червоної армії, ще більш недвозначно подано звернення тільки до чоловічої частини її особового складу. Так, у матеріалі «Хай живе переможна Червона армія» стверджується: «Великими є перемоги Червоної армії... Закликами ЦК ВКП (б) весь радянський народ звертається до своїх *доблесних синів* (курсив наш. – Авт.), щоб усі свої уміння та майстерність віддали вони на визволення наших братів і сестер, які ще занемагають під ненависним німецьким ярмом»⁸⁴⁸. Жінкам, як бачимо, у цьому тексті відведено місце лише поневоле-них «сестер». Звісно, такі звернення не могли не вплинути на особливості висвітлення присутності жінок у бойових підрозділах збройних сил СРСР у документах, які виходили безпосередньо від них. У багатьох із них так само згадували винятково про «синів», які воювали. Наприклад, у привітанні від керівництва та бійців 4-го гвардійського винищувального протитанкового артилерійського Київського ордена Леніна Червонопрапорного полку РГК із нагоди визволення у 1944 р. від окупантів усієї території України містилися такі рядки щодо визволення Києва у 1943 р.: «Сивочолий Київ, вирваний із кривавих лап розхристаного знахабнілого фашизму, був подарунком Батьківщині до річниці Великої Жовтневої Революції й Батьківщина залпами Московських салютів дякувала *своїм синам* (курсив наш. – Авт.), воїнам Першого Українського фронту...»⁸⁴⁹. Вельми показовим є той факт, що закордонні колеги, вітаючи армію СРСР із річницею, на відміну від радянської влади, не забували згадати і про бійчинь у ній. Наприклад, канцлер герцогства Ланкастерського Е. Браун закликав «віддати належне тим мільйонам хоробрих чоловіків і жінок СРСР, які щоденно жертвують життям заради своєї батьківщини і... спільної справи»⁸⁵⁰.

У постанові ЦК ВКП (б) за 1944 р., адресованій жінкам напередодні Міжнародного жіночого дня 8 березня, спостерігалася та сама тенденція, що і в попередні роки – про їхню присутність у лавах війська на бойових посадах згадували. Але насамперед акцентували увагу на роботі жінок у тилу та виконанні допоміжних функцій для армії. А в цій конкретній постанові взагалі стверджувалося, що жінки під час війни насамперед надихали на подвиги своїх чоловіків та допомагали фронту: «В ім'я повного й остаточного розгрому фашизму, в ім'я перемоги радянської Батьківщини жінки нашої країни надихають своїх чоловіків, синів і братів на героїчні подвиги, віддають свої сили,

⁸⁴⁸ Да здравствует победоносная Красная Армия! // Правда. 1944. 21 февраля. № 45 (9502). С. 1.

⁸⁴⁹ Поздоровчі листи і телеграми керівників Туркменської РСР, Естонської РСР, військових частин, підприємств, організацій, установ та окремих осіб на ім'я Голови Ради Народних Комісарів Української РСР з нагоди визволення всієї України від німецько-фашистських загарбників, взяття та виконання соціалістичних зобов'язань по відбудові підприємств, сільського господарства, святкування 27 річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Дня артилерії» і т. ін. Том 7. 17 жовтня – 10 листопада 1944 // ЦДАВО України. Ф. 2: «Кабінет Міністрів України». Оп. 7. Спр. 772. Арк. 146.

⁸⁵⁰ Выступление Брауна в связи с 26-й годовщиной Красной Армии // Правда. 1944. 1 марта. № 52 (9509). С. 4.

знання та досвід на допомогу фронту, на справу перемоги»⁸⁵¹. Згадка ж про те, що вони самі успішно служили в лавах армії, подана лише кількома абзацами нижче.

У 1945 р., на тлі збереження основних тенденцій попередніх років, дещо видозмінилися в контексті дискурсу щодо жіночої присутності в лавах збройних сил кліше в загальних документах ЦК ВКП (б). Наприклад, у тексті «Закликів ЦК ВКП (б) до 27-ї річниці Червоної армії»⁸⁵² та «Закликів ЦК ВКП (б) до 1 травня 1945 р.»⁸⁵³ зменшилася кількість фемінітивів: більше не згадували окремо медсестер та сандружинниць, об'єднавши їх у термін «медичні працівники», не стало й «партизанок», залишилося тільки звертання «партизани». Водночас заклики окремо до колгоспників та колгоспниць, робітників та робітниць, жінок із вимогою оволодівати військовими знаннями нікуди не зникли. Також у закликах за цей рік обійшлося без словосполучення «за Радянську вітчизну йдуть у бій сини всіх народів Радянського Союзу», що розміщувалося в деяких документах попередніх років⁸⁵⁴, однак винятково «синами», згідно з текстами документів, залишалися Герої Радянського Союзу та Герої Соціалістичної Праці.

При цьому в документах ЦК ВКП (б), присвячених 8 березня 1945 р., так само як і в попередні роки, місце для згадки жінок на бойових посадах у збройних силах СРСР знаходилося. Хоча, як і раніше, безпосередньо зверталися лише до представниць обмеженого кола родів військ, якими не обмежувалася присутність жінок у радянських збройних силах. Так, у 1945 р. згадали тільки про зенітниць, снайперок, льотчиць та зв'язківців⁸⁵⁵.

Отже, як В. Черчилль, так і Й. Сталін впродовж 1920–1940-х рр. допускали суперечливу риторичну емансипацію жінок, їхньої ролі в житті суспільства, та, нарешті, у збройних силах. Свого часу В. Черчилль відверто використовував проблему надання жінкам виборчих прав задля своїх політичних цілей і був відомий сексистськими висловлюваннями, зокрема стосовно представниць суффражистського руху. Так само Й. Сталін, усвідомлюючи користь від залучення малоосвіченої більшості жінок на бік комуністів, сприяв їхній інтеграції у політичне життя. Однак більшовицький вождь відверто вороже і зневажливо висловлювався про освічених і здатних до самоорганізації представниць жіночого руху, які також боролися за виборчі права в Російській імперії, проте могли зміцнити опозицію до його політичної сили.

⁸⁵¹ О Международном Женском Дне – 8 марта // Комсомольская правда. 5 марта 1944. № 55 (5766). С. 1.

⁸⁵² Призывы ЦК ВКП (б) к 27-й годовщине Красной Армии // Вечерняя Москва. 1945. 21 февраля. № 43 (6408). С. 1.

⁸⁵³ Призывы ЦК ВКП (б) к 1 мая 1945 г. // Вечерняя Москва. 1945. 28 апреля. № 100 (6465). С. 1.

⁸⁵⁴ Лозунги ЦК ВКП(б) к 25 годовщине Красной армии // Сталинский сокол, газета Военно-воздушных сил Красной Армии. 1943. 23 февраля. № 9 (137). С. 2.

⁸⁵⁵ О международном женском дне – 8 марта // Комсомольская правда. 1945. 8 марта. № 56 (6076). С. 2.

Напередодні Другої світової війни ці політики висловлювали кардинально протилежні погляди щодо можливості допущення жінок до служби в лавах збройних сил. В. Черчилль був відвертим противником такої ініціативи, вважаючи її неприйнятною для цивілізованого суспільства. Однак допускав таке явище у вигляді винятків, які потрібно замовчувати («очі не бачать – серце не болить»). Тоді як Й. Сталін, навпаки, ініціював законодавче закріплення можливості жінок служити у війську на бойових посадах, і навіть уможливив призов деяких із них у разі початку воєнних дій. Він аргументував це рівністю чоловіків та жінок, яка буцімто була встановлена в радянському суспільстві.

Показово, що в роки війни обидва політики у виступах робили основний акцент на трудових подвигах жінок. У публічних промовах В. Черчилль про представниць жіночої статі в лавах збройних сил згадував частіше, ніж Й. Сталін (останній практично не приділяв їм уваги), однак його риторика стосовно них мала суто утилітарний характер. Вдаючись до заходів, які давали змогу державі максимально вигідно використати ресурси жінок на службі у війську, він часто ігнорував ті проблеми, на які періодично звертали увагу в Палаті громад депутати, що мали на меті покращення умов служби жінок, підвищення платні, продовження діяльності їхніх організацій у мирний час тощо. Під час демобілізації В. Черчилль дозволяв собі вельми нетактовні висловлювання на адресу британок, які служили в збройних силах. Це навряд чи зійшло б йому з рук, якби вони адресувалися військовослужбовцям чоловічої статі. Своєю чергою, Й. Сталін, маючи в складі збройних сил безпрецедентно велику кількість воячок, взагалі уникав публічних згадок про них.

Порівняти дискурс представників радянських та британських законодавчих органів доволі складно, адже характери політичних режимів цих країн накладали відбиток на їхню діяльність і сутність дискусій, що точилися у їхніх стінах. Якщо у Великій Британії дійсно відбувалися гострі дебати з низки питань, пов'язаних з організацією служби жінок, як-от зарахування їх на військову службу загалом, його принципи (зокрема необхідність оголошення призову), допущення до бойових посад, надання можливості застосовувати зброю, а також надання повного військового статусу жіночим службам у збройних силах, нерівність в оплаті праці, доступі до нагород, постачанні провізією, принципи організації служби жінок за кордоном тощо, то у Верховній Раді тоталітарного СРСР жодних палких дискусій не було. Тамтешні парламентарі покірно підтримували пропоновані їм законопроекти, а їхній зміст уже давно був розроблений і схвалений у колі найближчого оточення Й. Сталіна. До того ж, за нашими спостереженнями, у роки війни жодних законопроектів, які стосувалися суто служби жінок у збройних силах, на розгляд не виносилося. Попри це, про характер участі жінок у війні згадували. І здебільшого їх представляли як жертв або невтомних трудівниць тилу, які «надихали» своїх чоловіків на подвиги на фронті. Щодо висвітлення того факту, що серед бійців Червоної армії та Флоту було чимало жінок, то його часто замовчували. Проте варто пам'ятати, що в СРСР формально не було нерівності в деяких питаннях, через які дискутували в стінах Палати громад. Так, радянські жінки могли служити на бойових посадах, застосовувати зброю, мали доступ до

військових нагород, такі самі за обсягом пайки, як і їхні побратими тощо. Характер їхніх проблем був дещо інший, наприклад, рівний доступ до нагород де-юре не підкріплювався де-факто, гостро стояла проблема сексуальних домагань на службі, а також низка інших питань, які просто ігнорувало керівництво держави.

Не були повністю щирими зі своїм суспільством і британські державні діячі, які, з одного боку, переконували, що їхні жінки не служать на бойових посадах, а з іншого, перекваліфіковували раніше бойові посади на небойові, щоб залучити на них жінок, стверджували, що в ППО ті не брали участі в знищенні ворога, бо не мали змоги безпосередньо стріляти з артилерійських гармат, хоча характер інших видів робіт, які британки виконували офіційно, також спрямовувався на ліквідацію особового складу противника, припиняли спроби деяких депутатів вказати на ці факти тощо. Крім того, серед парламентарів Великої Британії побутувала низка упереджень щодо жінок на службі, і вони, подібно до В. Черчилля наприкінці 1930-х рр., також висловлювали занепокоєння «нецивілізованістю» певних ініціатив щодо організації служби жінок у війську. Після війни деякі британські депутати та депутатки дозволяли собі знецінювати досвід жінок на службі в збройних силах заявами, зміст яких зводився до того, що багатьом із них не варто було туди потрапляти й на цивільних посадах вони працювали б не менш ефективно. Показово, що таке дозволяли собі виголошувати в країні, де, попри стійкі упередження щодо присутності жінок у такій маскулінізованій структурі як армія, у роки гострої потреби в кадрах оголосили їх призов до неї, хоч і з правом вибору між виконанням обов'язків у війську та роботою в промисловості.

Влада обох країн намагалася не допустити кардинальної зміни гендерних ролей у свідомості їхнього населення, проте робила це в різний спосіб. Британське керівництво всюди підкреслювало допоміжний характер обов'язків фахівчинь жіночих служб у збройних силах, а також той факт, що їх покликали на небойові посади у війську, щоб вивільнити чоловіків для служби на фронті. Радянська ж влада робила це шляхом замовчування їхньої масштабної присутності в лавах збройних сил, часто припускалася висловлювань, з яких витікало, буцімто жінки СРСР масово працювали лише в тилу, щоб вивільнити чоловіків для служби на фронті. Дозволяючи собі скупі згадки про їхню присутність і на передовій, часто говорили не про «жінок», а про «дочок» і «сестер», щоб навіть саме слово «жінка» не асоціювалося у свідомості з бойовими діями. Своєрідним винятком із цього правила можна вважати документи ЦК ВКП(б), які видавалися до Міжнародного жіночого дня. У них містилася порівняно більша кількість згадок про представниць жіночої статі на службі в збройних силах, і їхні автори так явно не уникали вживання слова «жінки» в цьому контексті.

4.2. Служба жінок у збройних силах у світлі британських та радянських неперіодичних видань 1940-х рр.

Передусім слід підкреслити, що друковані видання, присвячені службі жінок у збройних силах у роки Другої світової війни, які були видані до її завершення, відігравали велику роль для мобілізації населення обох країн. Тому насамперед потрібно висвітлити контекст, у якому постали ці пропа-

гандистські праці, означити структуру пропагандистських організацій, її основних дійових осіб та методи використання медій (у нашому випадку це видавництва)⁸⁵⁶.

Видавнича справа в СРСР та Великій Британії у 1940-х рр. була налагоджена в різний спосіб. Радянська влада ще задовго до війни намагалася акумулювати у своїх руках контроль над публікацією всіх друкованих видань, як періодичних, так і неперіодичних, і мати безпосередній вплив на їхній зміст. Ще у 1922 р. урядом було засновано Головне управління в справах літератури та видавництва (Головліт), до компетенції якого входило здійснення цензури всієї друкованої продукції в країні. У роки німецько-радянської війни під час інформування населення про її перебіг влада активно практикувала маніпуляції зі статистикою й навіть відверту брехню. Наприклад, у перші місяці війни Й. Сталін намагався приховати істинні втрати радянської армії, представити все так, ніби німецькі війська зазнають значно більших втрат⁸⁵⁷. Різного роду перебільшення, як буде показано далі, були притаманні і висвітленню особливостей участі жінок у цьому збройному конфлікті.

У роки Другої світової війни всі видавництва СРСР були державними й контролювалися партією через органи, що забезпечували цензуру. Панівний режим практично не допускав виходу у світ текстів, які суперечили його поточному політичному курсу. Заохочення жінок поповнювати лави армії було одним із завдань радянської влади в перші роки війни через катастрофічні втрати в збройних силах. Через це вона активно заохочувала видавництва по всьому СРСР продукувати літературу, присвячену подвигам жінок на фронті. Початок німецько-радянської війни змусив видавництва перебудувати політику і сконцентрувати зусилля здебільшого на випуску патріотично-пропагандистської літератури. Натомість видання інших творів, зокрема художніх, відклали на невизначений термін⁸⁵⁸. Книжкова продукція, що стосувалася служби

⁸⁵⁶ Zaliotok N. Women's service in the armed forces during World War II in the British and Soviet publications of 1940s // *Ajalooline Ajakiri. The Estonian Historical Journal*. Vol. 177/178, No. 3/4 (2021). P.221–251; Залеток Н. Служба жінок в армії, партизанських загонах та допоміжних організаціях під час Другої світової війни у британській та радянській історіографії перших повоєнних років // *Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Наукова молодь-2020»* (Київ, 21 жовтня 2020 р.). К.: ФОП Ямчинський О. В., 2020. С. 11–14; Залеток Н. Висвітлення служби жінок в лавах армії, партизанських загонів та допоміжних організацій у британських та радянських виданнях часів Другої світової війни // *Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, Україна, 17–18 липня 2020 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2020. С. 14–19.

⁸⁵⁷ Костырченко Г. Советская цензура в 1941-1952 годах // *Вопросы истории*. 1996. № 11–12. С. 87–94.

⁸⁵⁸ Иванова Л. Издание художественной литературы в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореферат дисс. ... канд. филол. наук.: 05.25.04. М., 1992. С. 12, 13.

жінок в армії, з'являлася у різних видавництвах, серед яких «Ивановское областное государственное издательство»⁸⁵⁹, «Военное издательство народного комиссариата обороны»⁸⁶⁰, «Казогиз» (объединение государственных издательств Казахстана)⁸⁶¹, «Госполитиздат» (Государственное издательство политической литературы)⁸⁶², «Профиздат» (издательство Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов)⁸⁶³, «Облгиз» (Областное государственное издательство)⁸⁶⁴, «Газетно-книжное издательство Областного комитета ВКП(б)»⁸⁶⁵, Типография «Искра революции»⁸⁶⁶ та інші.

Авторами патріотично-пропагандистської літератури часто виступали партійні активістки, яких висували на керівні посади. Так, книгу «Радянські жінки у Великій Вітчизняній війні» («Советские женщины в Великой Отечественной войне»)⁸⁶⁷ написала О. Мишакова – партійна діячка, яка з 1938 р. завідувала відділом пропаганди та агітації комсомолу, паралельно у 1938–1941 рр. була редакторкою журналу «Юний комуніст», а у 1939–1952 рр. – членкинею Центральної Ревізійної Комісії Всесоюзної Комуністичної партії більшовиків. Відомо також своєю активною участю в репресіях 1930-х рр., за що особисто Сталін назвав її «найкращою комсомолкою СРСР»⁸⁶⁸.

Брошура «Радянська жінка у Вітчизняній війні» («Советская женщина в Отечественной войне»)⁸⁶⁹ написана К. Свердловою – більшовичкою, революціонеркою, яка у 1931–1944 рр. працювала в Головліті, що забезпечував цензуру друкованих праць. На початку ХХ ст. неодноразово ув'язнювалася за революційну діяльність, за деякими свідченнями, причетна до фальсифікації історії СРСР та Комуністичної партії Радянського Союзу⁸⁷⁰.

Радянські видавництва часто практикували випуск тематичних збірників статей, присвячених проблемі. Нерідко туди вміщували матеріали, раніше

⁸⁵⁹ Советская женщина – защитница Родины.

⁸⁶⁰ Мишакова О. Советские женщины в Великой Отечественной войне.

⁸⁶¹ Ремизова Е. Советская женщина в Великой Отечественной войне.

⁸⁶² Советские патриотки; Кетлинская В. К. Танкисты; Карасева Л. Е. Славные дочери нашей Родины; Карасева Л. Е. Женщины в колхозах – большая сила.

⁸⁶³ Мишакова О. Советские женщины в Великой Отечественной войне.

⁸⁶⁴ Боевые подруги. Куйбышев: Облгиз, 1941. 78 с.

⁸⁶⁵ Советская женщина – могучая сила. Саратов: Газетно-книжное издво Обкома ВКП(б), 1942. 96 с.

⁸⁶⁶ Мы победим! Советская женщина в Отечественной войне: [альбом].

⁸⁶⁷ Мишакова О. Советские женщины в Великой Отечественной войне.

⁸⁶⁸ Сувениров О. Трагедия РККА 1937–1938. Часть I. URL: <https://bit.ly/3BADyoi> (дата обращения: 22.02.2022).

⁸⁶⁹ Свердлова К. Советская женщина в Отечественной войне. Свердловск: Профиздат, 1942. 31 с.

⁸⁷⁰ Залесский К. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. М.: Вече, 2000. URL: <https://bit.ly/3kE80aO> (дата обращения: 22.02.2022).

видані в радянських газетах. Так, до збірника «Бойові подруги» («Боевые подруги»)⁸⁷¹ увійшли тематичні статті, раніше оприлюднені в газетах «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Литературная газета», журналах «Крестьянка» і «Работница» в серпні-вересні 1941 р.

Звичною практикою було залучення до написання пропагандистсько-патріотичних творів відомих письменників, поетів та журналістів. Наприклад, збірник статей «Радянська жінка – могутня сила» («Советская женщина – могучая сила»)⁸⁷² об'єднав на своїх сторінках низку таких діячів. Він вміщував авторські статті публіцистичного характеру, вірші, присвячені жінкам під час війни. Збірник складався з двох основних рубрик – «Героїні фронту» та «Героїні тилу». Для першої рубрики увійшли статті радянського поета, перекладача, критика, літературознавця, військового кореспондента Л. Озерова; письменника, драматурга, сценариста й журналіста О. Курганова; радянського письменника, драматурга, сценариста, публіциста Є. Габриловича, відомого своїми статтями про індустріалізацію та колективізацію, виданими у 1930-х рр.; радянського журналіста, військового кореспондента газети «Правда» П. Лідова, який активно на шпальтах видання висвітлював перебіг бойових дій, провів журналістське розслідування загибелі З. Космодем'янської, і став справжнім улюбленцем читачів, та інших⁸⁷³. Свої вірші надали радянський поет та військовий кореспондент Є. Долматовський; поетеса, прозаїк, перекладачка, журналістка В. Інбер; поет, сценарист, редактор, військовий кореспондент О. Безименський; радянський поет, літературний критик, громадський діяч, військовий журналіст О. Сурков та інші.

У перші повоєнні роки в СРСР почали з'являтися монографії⁸⁷⁴, в основу яких лягли дисертаційні дослідження, присвячені роботі жінок у тилу та службі на фронті під час війни. Отримавши доступ до обмеженого кола джерел, їхні автори змогли представити більш вивірених фактологічний матеріал, ніж їхні колеги попереднього періоду. Однак ці книги не вельми відрізнялися від видань воєнних років, адже не базувалися на ґрунтовній дослідницькій методології й були швидше прославленням перемоги у війні чинної влади задля її зміцнення. Останнє відповідало тодішньому політичному курсу СРСР на тлі загострення протистояння з державами, які виступали його союзниками під час війни. Радянській владі більше не потрібні були воячки. Тому цілком закономірно, що в цих роботах є спроба переосмислити роль жінок на війні в межах тенденцій до повернення до довоєнного укладу, де жінка – мати й берегиня сімейного вогнища, а не захисниця. Крім того, ще траплялися в цей час

⁸⁷¹ Боевые подруги.

⁸⁷² Советская женщина – могучая сила.

⁸⁷³ Соколов Б. Журналист на войне: мифотворец или летописец? URL: <https://bit.ly/2V3c75K> (дата обращения: 22.02.2022).

⁸⁷⁴ Давлетова Ф. Женщины-туркменки в годы Великой Отечественной войны. Ашхабад, 1949. 254 с.; Шмелева А. Советские женщины в Великой Отечественной войне. М.: Политиздат, 1947. 136 с.

і видання публіцистичного характеру, спрямовані на прославлення подвигу жінок під час війни, де згадувався і їхній воєнний досвід⁸⁷⁵. Однак поступово їх витісняли праці, присвячені прославленню тих форм праці та поведінки жінок, які були вигідні уряду в поточний момент⁸⁷⁶.

Отже, у роки війни видавництва СРСР повністю контролювалися владою, як і зміст їхньої продукції. Водночас, попри те, що у Великій Британії не було безперервного досвіду цензурування друкованих видань, як у СРСР, а її, населення не пережило кілька хвиль репресій, у цій країні під час війни також спостерігався відчутний вплив влади на видавничу діяльність. Міністерство інформації, яке діяло впродовж Першої світової війни, знову було відроджене у 1939 р. До його компетенції належали видання офіційних новин, цензура та пропаганда⁸⁷⁷. Політика цього органу влади часто змінювалася, як і його очільники, а суспільство нерідко його критикувало⁸⁷⁸. Зв'язки міністерства з видавцями та його вплив на характер та зміст друкованої продукції намагалися приховати, однак це було не так просто зробити. Річ у тім, що в країні з 1940 р. спостерігався суттєвий брак паперу, 3 березня запроваджено його нормування, що протривало аж до 1946 р. Видавництвам, що відкрилися до війни, надали 60% паперу від обсягів, використаних ними в попередньому році, новачкам – лише 40%. Видавництвам, заснованим після цієї дати, видавати папір взагалі заборонили⁸⁷⁹. Між видавництвами розпочалася боротьба за додатковий папір, чим скористався уряд – Міністерство інформації пообіцяло надати видавцям, які друкуватимуть книги, що матимуть значення для пропаганди, до 50% необхідного для цього паперу в межах фіксованої квоти у 250 тонн. Міністерство приділяло значну увагу виданню книг та брошур, які висвітлювали діяльність британських збройних сил, сприяли піднесенню бойового духу населення та підтримували союзників. У травні 1940 р. воно навіть зверталося з листом до Міністерства постачання задля розподілу паперу в такий спосіб, щоб насамперед стимулювати вихід книг, а не інших публікацій⁸⁸⁰. Видання, присвячені службі жінок у збройних силах, належали саме до тієї продукції, яка мала пропагандистську цінність для британської влади. Адже у 1939–1943 рр. спостерігався значний брак жіночих кадрів у збройних силах, і з кожним роком він дедалі зростав.

Серед британських публікацій, що побачили світ у 1939–1945 рр., відсутні наукові дослідження з теми, адже на той час їх практично не було. Не становить винятку навіть текст лекції лікарки та науковиці В. Калліс, прочитаної у

⁸⁷⁵ Карасева Л. Е. Славные дочери нашей Родины.

⁸⁷⁶ Наприклад, див. Карасева Л. Е. Женщины в колхозах – большая сила.

⁸⁷⁷ The Ministry at a Glance. URL: <https://bit.ly/3hLNLGF> (date of reference: 22.02.2022).

⁸⁷⁸ Holman V. Carefully Concealed Connections: The Ministry of Information and British Publishing, 1939–1946 // Book History. 2005. Vol. 8. P. 204.

⁸⁷⁹ Ibid. P. 206–207.

⁸⁸⁰ Ibid. P. 207–208.

1942 р. у коледжі Вассар (США)⁸⁸¹. Багатий фактажем, але позбавлений критичного підходу до військової служби жінок у Великій Британії, він за своєю сутністю був просвітницько-пропагандистським матеріалом, а не науковою розвідкою.

Часто для видання пропагандистської літератури уряд використовував лояльні до нього видавництва, одним із них було Hutchinson. Воно видавало різні книги, присвячені британським збройним силам, політиці союзників тощо. Серед них – скорочений варіант «Французької жовтої книги» («French Yellow Book»)⁸⁸². Темі участі британок у війні були присвячені видані у Hutchinson «Британські жінки у війні» («British Women in War») та «Вони зробили можливим вторгнення» («They Made Invasion Possible») авторства П. Скотт⁸⁸³. Передмову до першої книги написала відома парламентарка-лейбористка та борчиня за жіночі права М. Бонфілд. Також серед видавництв, з якими активно співпрацювало Міністерство інформації, було Odhams Press. Вихідці з нього обіймали декілька посад у його керівництві⁸⁸⁴. Поряд з іншими виданнями просвітницько-пропагандистського характеру, оприлюдненими в роки війни, Odhams Press у 1944 р. видрукувало книгу «Британці на війні» («The British People at War»)⁸⁸⁵.

Нерідко книги про службу жінок видавали в межах серій, присвячених Великій Британії у війні. Так, книга М. Д. Кокс «Британські жінки на війні» («British Women at War»)⁸⁸⁶ є частиною серії «Британія на війні» («Britain at War Series») видавництва J. Murray & the Pilot Press, що мала на меті підвищити авторитет британських збройних сил і національної служби. Крім зазначеної, у цій серії були також видані книги «Королівський флот у війні» («The Royal Navy at War»), «Британська армія у війні» («The British Army at War»), «Торговий флот на війні» («The merchant Navy at War»), «Цивільна оборона на війні» («Civil Defence at War») та інші. Також під егідою військовослужбовців у співпраці зі ще одним приватним видавцем – Amalgamated Press Ltd – було випущено «Книгу ЖДПС: практичний посібник із жіночого відділення К. В. П. С.*» («The book of the W.A.A.F: a practical guide to the women's branch of the R.A.F.»). Книга є частиною серії видань, присвячених повітряним силам Великої Британії. У передмові від редактора зазначено: «Попри те, що Жіноча допоміжна служба

⁸⁸¹ Cullis W. What British women are doing in the war. The third lecture on the Helen Kenyon lectureship at Vassar college, delivered in two parts, April 30 and May 1, 1942. New York: Poughkeepsie, 1942. 32 p.

⁸⁸² Holman V. Carefully Concealed Connections: The Ministry of Information and British Publishing, 1939–1946. P. 206–207.

⁸⁸³ Scott P. British Women in War; Scott P. They Made Invasion Possible.

⁸⁸⁴ Holman V. Carefully Concealed Connections: The Ministry of Information and British Publishing, 1939–1946. P. 205, 207, 211.

⁸⁸⁵ Thomson A. The British People at War.

⁸⁸⁶ Cox M. D. British Women at War.

* Королівських військово-повітряних сил.

є невід’ємною частиною К. В. П. С., через брак місця не вийшло адекватно висвітлити її діяльність у межах книги «А В С К. В. П. С.» («A V S of the R.A.F.») (ще одна книга цього видавництва. – Авт.), яка вийшла накладом у 350 тис. примірників. ЖДПС була приділена мінімальна увага через брак паперу. Водночас швидке зростання значення жіночої служби породило гостру потребу у виданні окремого довідника про неї. Отже, книга про ЖДПС складена винятково для інформування та інструктування тих, хто вже служить, а також багатьох тисяч молодих жінок, які планують приєднатися до цієї організації»⁸⁸⁷. Вона мала компілятивний характер та слугувала інформаційним джерелом для чітко означеної аудиторії. Цей видавець також підтримував благодійні проєкти для жінок і чоловіків на військовій службі. Наприклад, на останній сторінці згаданого видання про ЖДПС містилася така примітка: «Продаж кожного примірника цього посібника принесе користь через Благодійний фонд Королівських військово-повітряних сил, як жінкам, так і чоловікам на службі, які так часто дуже потребують допомоги, і які чудово виконують свій обов’язок перед країною та імперією»⁸⁸⁸.

Здебільшого британські автори видань 1939–1945 рр., присвячених службі жінок, так само як і в СРСР, не були фаховими істориками. Часто це були громадські активісти, зокрема борчині за права жінок, як от Е. Бартон⁸⁸⁹, журналісти та ті, хто служив у збройних силах і бачив ситуацію зсередини. До останніх належить Е. Коттерелл, який служив у групі зі зв’язків із громадськістю, прикріпленій до штабу 1-ї парашутної бригади. Призваному у 1940 р. колишньому кореспонденту Daily Express було складно пристосуватися до служби в бойовому підрозділі, але доволі швидко він віднайшов свою нішу як військовий кореспондент. З 1941 р. він готував і видавав різні книги та буклети, присвячені службі в армії⁸⁹⁰. Серед його праць – книга «Вона ходить в однострої. Дні роботи в ДТС» («She Walks in Battledress. The Days Work in the A.T.S.»), присвячена жінкам у ДТС⁸⁹¹. В. Нобл, солдат Добровольчого резерву Королівських ВПС, позиціонував свою книгу «Дівчата, ви мене дивуєте. Про ЖДПС» («Girls, You Amaze Me. On the W.A.A.F.»)⁸⁹² як данину ЖДПС від Королівських ВПС «за добре виконану грандіозну роботу».

Наприкінці війни та в перші роки по її завершенні кількість літератури, присвяченої жінкам на службі у Великій Британії, суттєво йде на спад. Однак у цей час усе ж побачило світ декілька важливих видань, які мали на меті віддати шану жінкам на службі у збройних силах під час війни. У перші повоєнні

⁸⁸⁷ Cox M. D. *British Women at War*. P. 2.

⁸⁸⁸ Ibid.

⁸⁸⁹ Burton E. *What of the Women: A Study of Women in Wartime*.

⁸⁹⁰ Major J. Anthony Cotterell. URL: <https://bit.ly/2TfRtyI> (date of reference: 22.02.2022).

⁸⁹¹ Cotterell A. *She Walks in Battledress. The Days Work in the A.T.S.*

⁸⁹² Noble V. *Girls, You Amaze Me. On the W.A.A.F.* London: Hurricane Book, 1943. 68 p.

роки так само практикувався випуск книг, присвячених службі британок, написаних колишніми військовослужбовцями і громадськими активістами. Серед них – «Жінки у формі» («Women in Uniform») Д. Коллетт Вейдж⁸⁹³. Написання книги розпочалося ще 1944 р. на замовлення видавців Samson Low, Marston & Co. Д. Коллетт Вейдж до війни працювала у видавничій сфері, а з 1939 до 1945 рр. служила в ДТС, тому видавці вирішили, що їй вдасться якнайкраще впоратися із поставленим завданням – висвітленням різних видів жіночої служби в англійських країнах. Книга «Дочки Британії» («Daughters of Britain»)⁸⁹⁴ була написана бібліотекаркою Жіночої бібліотеки (The Women's Library) та активною борчинєю за жіночі права В. Дуйе.

У 1946 р. побачили світ дві книги відомої новелістки, письменниці-мандрівниці, біографки та авторки численних художніх та науково-популярних книг Е. Бігленд, присвячені ЖКВМС⁸⁹⁵ та ДТС⁸⁹⁶. Авторка багато подорожувала перед початком Другої світової війни, а під час неї активно співпрацювала з Міністерством інформації, яке найняло її для висвітлення низки питань, що стосуються війни⁸⁹⁷. Випуск книжкової продукції про службу жінок у збройних силах також практикували безпосередньо у видавництві військового міністерства. Воно надрукувало серію «Друга світова війна 1939–1945 рр. Армія» («The Second World War 1939–1945. Army»), частиною якої була книга «Допоміжна територіальна служба» («The Auxiliary Territorial Service») авторства Дж. М. Каупер⁸⁹⁸.

Переходячи безпосередньо до аналізу змісту згаданих вище творів, насамперед треба зазначити, що ми маємо на меті розглянути ідеологію та мету пропагандистських кампаній, у межах яких вони видавалися, їхні цільові аудиторії, спеціальні прийоми для досягнення максимального ефекту, а також заходи щодо створення необхідного іміджу військовослужбовиць у радянському та британському суспільствах.

Видання у Великій Британії та СРСР літератури, присвяченої службі жінок у збройних силах у 1939–1945 рр., мало цілком конкретну мету. Так, у першій половині 1940-х рр., у міру зростання необхідності залучення якомога більшої кількості жінок до служби в збройних силах, у Великій Британії почали з'являтися праці, присвячені їхній діяльності. Частина з них коротко описувала особливості служби у всіх наявних жіночих організаціях на території країни, решта детально висвітлювала побут та обов'язки членкинь конкретного формування з метою ознайомлення його майбутніх членкинь із тим, що їх чекає

⁸⁹³ Collett Wadge D. Women in Uniform.

⁸⁹⁴ Douie V. Daughters of Britain. 1949. 159 p.

⁸⁹⁵ Bigland E. The Story of the W. R. N. S. London: Nicholson and Watson, 1946. 176 p.

⁸⁹⁶ Bigland E. Britain's Other Army: The Story of the A.T.S. London: Nicholson & Watson, 1946. 190 p.

⁸⁹⁷ Eileen Bigland. URL: <https://bit.ly/2UgU3Ff> (date of reference: 22.02.2022).

⁸⁹⁸ Cowper J. M. The Auxiliary Territorial Service. London: War Office, 1949. 299 p.

на службі⁸⁹⁹. Наприклад, видання авторства М. Кокс вміщує характеристику діяльності низки британських жіночих організацій (ЖКВМС; ДТС; ЖДПС; КМШД та інші) у перші роки війни й дає змогу скласти загальне уявлення про кожну з них⁹⁰⁰. Тоді як брошура Е. Коттерелла з додатковим розділом авторства членкині ДТС Е. Кортні містить детальний опис служби лише в цій допоміжній організації. Автори детально описали побут, тренування й обов'язки жінок на службі. Видання орієнтувалося передусім на потенційних членкинь ДТС та їхні родини⁹⁰¹. В. Нобл розкрив особливості служби в ЖДПС⁹⁰².

Характерним для таких праць є описовий, проте доволі стриманий стиль викладу матеріалу, на відміну від емоційності та пафосності радянських брошур, присвячених жінкам на службі в регулярних та нерегулярних бойових одиницях. Основною метою британських видань вважалося підвищення авторитету жіночої служби задля збільшення обсягів рекрутування до неї. Такі праці нерідко створювалися за однією й тією ж схемою, містили багато подібної інформації, а їхні автори часто намагалися підкреслити тимчасовість жіночої служби, вдавалися до об'єктивації, описуючи членкинь організацій передусім як привабливих жінок, а не фахівчинь. Наприклад, книга В. Нобла, офіцера Королівських ВПС, про жіночу службу сповнена сексистськими та патерналістськими висловлюваннями. Зокрема він стверджує, що «... мимоволі спостерігає за дівчатами, які виконують чоловічу роботу, і роблять це добре – дівчата в туніці та спідниці, у синьому однострої, у комбінезонах. Витончені дівчата, незграбні дівчата, великі й маленькі, блондинки і брюнетки; достатньо молоді, щоб виглядати як школярки, або на двадцять, або на ще більш гламурні тридцять-сорок років»⁹⁰³. Далі він описує повсякденні обов'язки членкинь ЖДПС і робить висновок, що у їхньому словниковому запасі немає місця для слова «гламурний». У роботі П. Скотт стверджувалося, що «дівчата в уніформі знали про переваги гарної сукні»⁹⁰⁴; група членкинь ЖДПС описувалася як «малювнича група в комбінезонах і в'язаних кепках чи суконних беретах на світлому, руському, каштановому або темному волоссі, з рожевими щоками та темними очима» тощо⁹⁰⁵. У радянських виданнях ми не зустрічали нічого подібного, але в них також нав'язували доволі специфічний образ жінки – товаришки чоловіка, яка в будь-який момент готова відгукнутися на заклик партії та батьківщини.

⁸⁹⁹ Наприклад, див. Cox M. D. *British Women at War*; Scott P. *British Women in War*; Burton E. *What of the Women: A Study of Women in Wartime*; Noble V. *Girls, You Amaze Me. On the W.A.A.F.*; Cotterell A. *She Walks in Battledress. The Days Work in the A.T.S.*; *The book of the W.A.A.F. a practical guide to the women's branch of the R.A.F.*

⁹⁰⁰ Cox M. D. *British Women at War*.

⁹⁰¹ Cotterell A. *She Walks in Battledress. The Days Work in the A.T.S.*

⁹⁰² Noble V. *Girls, You Amaze Me. On the W.A.A.F.*

⁹⁰³ *Ibid.* P. 8.

⁹⁰⁴ Scott P. *British Women in War*. P. 50.

⁹⁰⁵ Scott P. *They Made Invasion Possible*. P. 54.

У роки німецько-радянської війни влада СРСР мала намір мобілізувати всі наявні людські ресурси на боротьбу з нацистською Німеччиною. Тому, щоб залучити жінок до лав війська й загалом підняти бойовий дух громадян, починаючи від 1941 р. і аж до завершення війни, виходило чимало друкованої літератури, у якій описувалися їхні героїчні подвиги на фронті⁹⁰⁶. Наприклад, в анотованому покажчику літератури «Велика Вітчизняна війна радянського народу» («Великая Отечественная война советского народа: аннотированный указатель литературы за год войны»), виданому у 1942 р., у розділі «СРСР – нездоланна фортеця» навіть виділено окремий підрозділ – «Радянські жінки у Великій Вітчизняній війні», у якому налічується 24 позиції літератури відповідної тематики⁹⁰⁷. Дослідниця В. Галаган нарахувала приблизно 30 книг і збірників за 1942 р., присвячених подвигам радянських жінок на фронті⁹⁰⁸. Проте в них йшлося не про жінок у Червоній армії як масштабне явище, а здебільшого про героїзм конкретних військовослужбовиць. На нашу думку, цей підхід був обраний не випадково, – адже влада СРСР зовсім не збиралася акцентувати на тому, наскільки тотальною була присутність жінок у лавах армії. Часткова зміна ідеології і відхід від маскулінізації війни були лише ситуативним заходом задля перемоги за будь-яку ціну. Натомість активне висвітлення конкретних героїчних прикладів, їх романтизація, акцентування уваги на тому, як багато дала жінкам радянська влада, і що ті мають віддати їй «борг», й інша подібна риторика достатньо ефективно заохочували решту жінок долучатися до лав армії. Натомість у британських виданнях описи подвигів конкретних жінок використовували тільки для підсилення тексту з загальним описом служби британок у тій чи іншій організації або її підрозділі. Там не було настільки явної й настірної як у СРСР вимоги віддавати «борги» батьківщині. Водночас нерідко підкреслювалося, що британки на службі роблять щось дуже важливе для країни, у той час як їхні посестри байдикують: «Дозвольте провести вам нічну екскурсію по аеродрому бомбардувальників X і познайомити вас із дівчатами, які працюють, поки їхні сестри сплять. Містечко Бомбардувальників – оскільки аеродром бомбардувальників X має кількість населення, достатню для того, щоб можна було назвати його містом – має захопливе нічне життя. Це місто на передовій, і його жінки беруть участь у налагодженні його роботи...»⁹⁰⁹.

⁹⁰⁶ Наприклад, див.: Мишакова О. Советские женщины в Великой Отечественной войне; Свердлова К. Советская женщина в Отечественной войне; Левченко Н. Советская женщина – защитница Родины. Иваново, 1942. 93 с.; Боевые подруги; Советские патриотки; Ремизова Е. Советская женщина в Великой Отечественной войне; Великая Отечественная война и советская женщина. М.: Госполитиздат, 1941. 15 с.; Советская женщина – могучая сила.

⁹⁰⁷ Великая Отечественная война советского народа: аннотированный указатель литературы за год войны. М.: Государственное библиотечно-библиографическое издательство НКП РСФСР, 1942. С. 49–51.

⁹⁰⁸ Галаган В. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. 1988. № 12. С. 52–53.

⁹⁰⁹ Noble V. Girls, You Amaze Me. On the W.A.A.F. P. 38.

Брошури та збірники, присвячені участі жінок у війні, здебільшого видавалися в СРСР середніми та значними накладками. На жаль, немає змоги порівняти їх із накладками британських видань, оскільки у них ці відомості здебільшого не відображені. Однак збірник статей «Радянська жінка – могутня сила» («Советская женщина – могучая сила») був надрукований у кількості 10 тис. примірників. Видання включало матеріали, присвячені радянським жінкам на фронті та в тилу. Окремо висвітлювалася тема матерів, чії діти загинули в бою. Зокрема, до збірника увійшла текстова версія радіовиступу матері загиблої партизанки З. Космодем'янської⁹¹⁰.

Наклад книги К. Свердлової «Радянська жінка у Вітчизняній війні» («Советская женщина в Отечественной войне») становив 30 тис. примірників. Авторка, намагаючись заохотити мешканок СРСР боронити країну від ворога, акцентує увагу на тому, що влада «подарувала» їм рівноправ'я. «У СРСР жінки, – пише К. Свердлова, – мають рівні з чоловіками політичні права; радянські закони назавжди ліквідували жіноче безправ'я. За розкріпачення жінки в Росії боролася партія Леніна-Сталіна з найперших днів свого існування. Радянська влада втілила в життя ленінську ідею: “встановлення повної рівності прав жінки з чоловіком”»⁹¹¹. Тепер же, мовляв, настав час віддячити за це і сповна скористатися рівними правами. Щоби вписати приєднання жінок до лав армії в поняття норми, виправдати його, авторка робить екскурс в історію участі жінок у військових конфліктах зі зброєю в руках, наводить приклади діяльності очільниці антифранцузького партизанського загону В. Кожиної в роки Вітчизняної війни 1812 р., участі жінок у громадянській війні 1917–1921 рр. тощо⁹¹².

Після цього К. Свердлова береться до коротких розповідей про героїзм жінок на фронті у 1941–1942 рр. У праці містяться короткі замальовки про медсестер К. Новікову, Т. Калініну, Т. Серову, В. Масютіну, О. Жаворонкову, партизанку З. Космодем'янську. Часто можна натрапити на тезу про те, наскільки важливу роль у житті цих жінок відіграла більшовицька влада. «Радянські жінки, – пише К. Свердлова, – завзято опановували різні військові професії, війна не застала їх зненацька. Одні вчилися керувати літаком, інші захоплювалися парашутизмом. Молодь майже поголовно ходила в тир і пишалася значками ворошиловського стрільця... Імена жінок Героїв Радянського Союзу Осипенко, Гризодубової, Раскової відомі всьому світу, їхній подвиг надихає наших жінок на нові героїчні справи. Біографія льотчиці Поліни Осипенко*

⁹¹⁰ Советская женщина – могучая сила.

⁹¹¹ Свердлова К. Советская женщина в Отечественной войне. С. 3.

⁹¹² Там же. С. 5–6.

* В 1938 р. льотчиці В. Гризодубова, П. Осипенко та М. Раскова встановили рекорд з дальності перельоту серед жінок, здійснюючи безпосадковий переліт з Москви до Комсомольська-на-Амурі. Через складні погодні умови жінкам не вдалося приземлитися в запланованому місці й довелося вдатися до екстреної аварійної посадки. Однак всі троє вижили і були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. При цьому лише дві з трьох названих льотчиць брали участь у німецько-радянській війні, оскільки П. Осипенко загинула в авіакатастрофі в 1939 р.

викликає захоплення і палке бажання наслідувати. Дочка бідняка, кинувши школу, ... пішла в няньки. До революції Поліна була б приречена жити й померти наймичкою в куркуля. Радянська влада дала їй можливість вчитися. Енергійно, сміливо долаючи всі труднощі, Осипенко стала льотчицею. Без посадковий політ на кілька тисяч кілометрів зробив відомим ім'я Поліни Осипенко та її подруг усьому світу, жінки заслужено отримали від Радянського уряду високе звання Героїв Радянського Союзу...»⁹¹³. Така сама манера викладу була застосована авторкою під час висвітлення життєвих історій решти жінок, яким знайшлося місце в цій книзі.

Британські вчені та публіцисти також посилалися на попередній досвід жінок своєї країни під час воєнних дій, зокрема Першої світової війни, щоб підкреслити зв'язок між історичною та сучасною практикою жіночої служби. Наприклад, це простежується в праці М. Д. Коке, яка стверджує: «... під час війни зафіксовано не тільки розширення тих видів робіт, що їх виконували жінки у 1914–1918 рр., а й поступове взяття ними на себе дедалі більшої їх кількості з числа тих, які раніше виконували чоловіки в бойових підрозділах, в умовах, у яких вони можуть у будь-який момент опинитися під потужною й концентрованою атакою»⁹¹⁴. Або в книзі «Британці на війні» («The British People at War»): «Традиція є сутністю Королівського флоту, а Жіноча королівська військово-морська служба, утворена в 1939 р., має ту саму назву, що й організація 1917–1919 рр. Як і інші допоміжні працівники, членкині ЖКВМС мали численні обов'язки. Вони були клеркинями, операторками телетайпів, шифрувальницями, кухарками, помічницями з постачання, операторками кінотеатрів та механікними бездротових засобів зв'язку. До складу шифрувальних команд у кожній ставці командування входили офіцерки ЖКВМС, робота яких була дуже відповідальною, а членкині служби вважалися невід'ємною частиною особового складу флоту»⁹¹⁵.

Праця О. Мишакової, що побачила світ на два роки пізніше за згадану вище книгу К. Сведлової, була вже вдвічі більша за обсягом, а висвітлення служби радянських жінок на фронті міститься в окремому її розділі. Показово, що матеріали про них написані за аналогічною схемою, що була використана К. Сведловою. Тут так само знаходимо тему жіночої емансипації серед основної мотивації громадянок СРСР йти на фронт. Знову читачеві пропонується історичний екскурс у боротьбу жінок зі зброєю в руках, зокрема в 1812 р. і пізніше, щоправда, цього разу більш детальний⁹¹⁶.

Не став оригінальним і виклад особливостей фронтових буднів радянських жінок. О. Мишакова обмежилася описом подвигів декількох конкретних фронтовичок, перетворюючи їхні історії на агітаційний матеріал для залучення новобранок і новобранців для фронту. Водночас виникають небезпідставні

⁹¹³ Сведлова К. Советская женщина в Отечественной войне. С. 14.

⁹¹⁴ Cox M. D. British Women at War. P. 7.

⁹¹⁵ Thomson A. The British People at War. P. 227.

⁹¹⁶ Мишакова О. Советские женщины в Великой Отечественной войне. С. 34–36.

сумніви щодо достовірності викладеного. Так, у тексті знаходимо твердження про те, що розвідниця М. Байда буцімто вбила одним лише прикладом від гвинтівки п'ятьох німців⁹¹⁷. Не менш сумнівними видаються нам деякі подробиці служби снайперки Л. Магдогулової*, зокрема, кількість ворогів, убитих нею власноруч в умовах відкритого бою, загальний опис її поведінки під час бойових дій тощо. У тексті стверджується, що вона, начебто, за короткий термін після початку служби особисто знищила 32 німця, однак «... їй здавалося, що цього мало, і вона нетерпляче чекала того дня, коли буде видано наказ про наступ. Почалися наступальні бої. Перед батальйоном було поставлено завдання: прорвати вельми укріплений рубіж оборони противника. Німці зустріли наших бійців вогнем із гармат, мінометів і кулеметів. Лія Магдогулова кинула клич: “За Батьківщину! За Сталіна!”, і кинулася вперед. Бійці кинулися за нею й увірвалися до німецьких траншей. Уміло орудуючи гвинтівкою і гранатами, Лія знищила 10 ворожих солдатів. Ворог, не витримавши стрімкого удару, відкотився, і населений пункт був звільнений. Наступного дня батальйон вів бій за залізничне полотно. І знову Лія йшла попереду. У запеклих сутичках вона поклала ще 12 фашистських розбійників. Тричі ходили в контратаку німці, прагнучи повернути залишені позиції. Коли вони наближались, Лія змінювала снайперську гвинтівку на автомат і вела нищівний вогонь. 28 німецьких солдатів і офіцерів загинуло від її руки під час відбиття контратак. Попри втрати, гітлерівці з завзятістю одержимих і надалі лізли вперед. Групі солдатів на чолі з офіцером вдалося прорватися й досягти нашої траншеї. Зав'язався рукопашний бій. Вісім німців застрелила Лія. Гітлерівський офіцер пострілом у спину смертельно поранив дівчину. Лія впала, але сильною в ній була ненависть до ворога: з останніх сил вона звела автомат і довгою чергою впритул убила німця. Звістка про смерть Любої всім дівчини ширилася батальйоном. “Помстимося за нашу Лію, товариші!” – сказав командир. З потрібною силою кинулися воїни на ворога. П'ять населених пунктів звільнив цього дня батальйон і рушив далі на захід, громлячи й переслідуючи противника, що відступав»⁹¹⁸. Як бачимо, видані в роки Другої світової війни тексти про участь радянських жінок у ній зі зброєю в руках швидше нагадували суміш агітаційної пропаганди та міфологічної оповіді, ніж наукове дослідження. Цим творам бракувало достовірної джерельної бази та аналізу історіографічного наробку, на які має спиратися наукова студія, а також незаангажованості, яка була практично недосяжною в тоталітарній державі.

Спосіб опису героїзму британських військовослужбовиць істотно відрізнявся. Для прикладу візьмемо нарис про рекомендацію до нагородження

⁹¹⁷ Там же. С.39.

* У тексті статті використано ім'я відомої снайперки та Героя Радянського Союзу, подане О. Мишаковою – Магдогулова Алія Курумгамбіївна. Це саме ім'я подано в указі Президії Верховної Ради СРСР про нагородження її званням Героя Радянського Союзу. Однак в літературі можна зустріти і інше ім'я цієї ж особи – Молдагулова Алія Нурмухамбетівна (192–1944).

⁹¹⁸ Мишакова О. Советские женщины в Великой Отечественной войне. С. 43–44.

медаллю Британської імперії молодшої капралки Г. К. Голланд із книги Д. Коллетт Вейдж: «Завдяки своїй звитяжній поведінці в умовах небезпеки та цілковитій відданості обов'язку вона стала взірцем для військових усіх рангів. 29 січня 1944 р., несучи службу в місці дислокації її батареї ППО, вона була охоплена димом та полум'ям від падіння 50 запальних бомб неподалік; за ними слідували фугасні бомби, унаслідок розриву яких загинула худоба на полі, розташованому поруч. Попри контузію від вибуху бомб, попри кіптяву та жар, які вони породили, молодша капралка Голланд залишилася на своєму посту та, зберігаючи холодний розум і проявивши лідерські якості, забезпечила злагоджену роботу своєї команди, у такий спосіб уможлививши ведення вогню і продовження бою впродовж 57 хвилин»⁹¹⁹. Цей та інші виявлені нами описи проявів звитяги британками в 1939–1945 рр. позбавлені трагічної помпезності, пафосності й місцями очевидної недостовірності фактів, притаманної радянським творам 1940-х рр. Водночас відсутність аналізу, методології та дискусії була характерною і для більшості британських друкованих видань зразка 1940-х рр.

Відомості про внесок радянських жінок можна було віднайти і в працях, які спеціально їм не присвячувалися. Для прикладу візьмемо збірник «У боротьбі з ворогом: нариси та розповіді про комсомольців та молодь Ленінградської області в дні Вітчизняної війни» («В борьбе с врагом: очерки и рассказы о комсомольцах и молодежи Ленинградской области в дни Отечественной войны»). Праця складається з трьох тематичних частин – «На фронті», «В тилу ворога», «На трудовому посту». Перша частина містить 16 невеликих творів: спогадів радянської молоді, яка брала участь у війні зі зброєю в руках, а також нарисів та поем, присвячених їй. У 4-х із них головними героїнями були жінки: 1) «Як я стала навідницею» – спогади М. Шишакової про те, як вона із санінструкторки перекваліфікувалася на навідницю; 2) «Дівчина в шинелі» – історія сандружинниці О. Федорової; 3) «Спадкоємиця» – історія про сім'ю розвідниці А. Григор'євої; 4) «Пісня про дружинницю» – поетичний твір, присвячений радянським сандружинницям на фронті⁹²⁰. Тобто в роки німецько-радянської війни участь жінок у ній зі зброєю в руках знаходила досить широке відображення в друкованих працях. Проте, як бачимо, домінували розповіді про жінок, задіяних на фронті переважно в медичній сфері.

Відомості про британських жінок, що служили в збройних силах у 1939–1945 рр., також можна відшукати і в загальних виданнях. Так, на самому початку книги «Британці на війні» («The British People at War») наголошено, що населення Великої Британії воює за демократію проти «тоталітарних сил

⁹¹⁹ Recommendation for Award for Golland, Grace Catherine Rank: Private Service // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111570 Catalogue reference: WO 373/68/446.

⁹²⁰ В борьбе с врагом: очерки и рассказы о комсомольцах и молодежи Ленинградской области в дни Отечественной войны. Ленинград: Ленинградское газ.-журн. и книж. изд-во, 1945. С. 30–32; 35–37; 47–52.

Європи», і що це є результатом свідомого вибору між свободою та рабством на користь першої. Крім того, чітко означено, що вся нація бере участь у збройному конфлікті, а також деталізовано форми та способи цієї участі громадян різного віку та статі: «Хлопці служать в армії, флоті чи військово-повітряних силах. Дівчата – обробляють землю, виробляють боеприпаси, або приєдналися до однієї з допоміжних служб у війську. Громадяни старшого віку – у службі повітряного спостереження або в ополченні. Вони захисники “домашнього” фронту – це словосполучення вжите в буквальному сенсі, адже сам острів Британія перебуває на передовій. Його міста щоденно атакують, його узбережжя оточене небезпекою»⁹²¹. Окремий тематичний розділ (24 сторінки) цієї книги містить інформацію та ілюстрації, які висвітлюють усі форми участі жінок у війні⁹²².

Показово, що до наведеної вище риторики про вибір між свободою та рабством як мотив для участі у війні вдавалися і в Радянському Союзі. Так, К. Свердлова у вступі до своєї книги зазначила про те, що світ нині розділений війною на два табори: «... в одному таборі – жорстокі, озвірілі фашисти, що несуть світу війну, руйнування, зубожіння мирних сіл і міст, загибель і ганебне рабство тим країнам, які підкоряються фашистам. В іншому таборі – всі волелюбні країни на чолі з наймогутнішими державами: СРСР, Англією і США»⁹²³.

Спільною для СРСР і Великої Британії була й тенденція до скорочення згадок про службу жінок у збройних силах у загальних працях, присвячених Другій світовій війні, виданих у наступні десятиліття після її завершення. Для прикладу, шеститомна «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (1960–1965) не містить детального опису служби жінок у війську. Невеликий за обсягом матеріал про них включено лише до шостого тому⁹²⁴. У роботі англійського військового історика Б. Г. Ліддел Гарта «Історія Другої світової війни» («The History of The Second World War») знайшлося місце для згадки лише про одну жіночу службу – ЖДПС. Честі були удостоєні операторки радарів, «... які повідомляли про повітряні рейди, поки їхню власну станцію не розбомбили» під час однієї з атак Люфтваффе⁹²⁵.

Післявоєнна пропаганда як британського, так і радянського суспільства, спрямована на повернення до довоєнних гендерних ролей, знайшла своє відображення і у виданнях про жіночу військову службу. Наприклад, радянські автори перших повоєнних років намагалися підкреслити травматичний вплив війни на жінок, підкреслити страх і труднощі, з якими вони натискали на курок у бою. Однак творам воєнного часу притаманна протилежна тенденція. Там часто можна натрапити на твердження про те, що фізичне знищення ворога

⁹²¹ Thomson A. The British People at War. P. 5.

⁹²² Ibid. P. 218–242.

⁹²³ Свердлова К. Советская женщина в Отечественной войне. С. 3.

⁹²⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. Том 6. С. 123.

⁹²⁵ Liddell Hart B. H. The History of the Second World War. P. 99.

приносило жінкам моральне задоволення, і це нерідко підкріплювали цитатами зі спогадів військовослужбовиць. Наприклад, навідниця М. Шишакова згадувала: «... Я рвалася на передній край, туди, де йдуть бої. Мені самій хотілося вбити німця, своєю власною рукою мстити за матір та батька... Великою подією, великою радістю був день, коли я скерувала перший снаряд зі своєї гармати по ворогу. Відкривши свій винищувальний рахунок, я весь час збільшувала його... Я щаслива, що досягла мети, що зі зброєю в руках бороню свою батьківщину»⁹²⁶. Така сама думка червоною ниткою пронизує вже згадану нами вище розповідь про Лію Магдогулову. У Великій Британії, де побутувала офіційна заборона на використання жінками летальної зброї, часто намагалися спростувати чутки про порушення цього табу, всіляко підкреслювали небойову роль жінок у війні. Хоча в деяких книгах визнавалася наявність певного відсотка британок, які хотіли виконувати бойові ролі. Наприклад, британська лікарка і вчена В. Калліс так описувала мету та особливості служби британок: «Метою жіночих служб є заміна чоловіків жінками, де це можливо, заради звільнення чоловіків для ведення наступальних боїв. Незважаючи на чудовий приклад росіянок і попри те, що чимало британських жінок благали дозволити їм взяти участь у “справжній війні”, Британія все ще вважає, що активні наступальні бої – це робота чоловіків, і тому, хоча жінки працюють на межі з бойовими підрозділами, вони вважаються такими, які не відповідають вимогам до виконання бойових обов’язків. Членкиня ДТС може виявити ціль для зенітної установки, але вона не веде з неї вогню по ворожому бомбардувальнику; підрозділ ЖДПС може управляти повітряною кулею загородження, але членкині організації не пілотують бомбардувальники, хоча нині деяким дозволено літати на бомбардувальниках, щоб набути досвіду, необхідного для задоволення потреб екіпажу на дійсній службі; і хоча операторки бездротового зв’язку ЖКВМС можуть слідкувати за курсом ворожого судна, вони роблять це на суші»⁹²⁷. Та сама тенденція спостерігалася і в повоєнних виданнях⁹²⁸. Відвертіше можливість використання зброї британками обговорювалася хіба що в спогадах окремих осіб, наприклад, генерала Ф. Пайла, який загалом виступав за надання їм такої можливості⁹²⁹.

Наприкінці війни та в перші повоєнні роки у Великій Британії тенденція видавати праці, присвячені службі жінок у 1939–1945 рр., дещо пішла на спад, однак не припинилася⁹³⁰. У цей період світ побачило декілька важливих робіт, які заклали підвалини подальшого переосмислення ролі жінок у суспільстві

⁹²⁶ В боротьбе с врагом. С. 31.

⁹²⁷ Cullis W. What British women are doing in the war. P.12.

⁹²⁸ Collett Wadge D. Women in Uniform. P. 120.

⁹²⁹ Pile F. Ack-ack: Britain’s Defence Against Air Attack During the Second World War.

⁹³⁰ Bigland E. The Story of the W.R.N.S.; Bigland E. Britain’s Other Army: The Story of the A.T.S.; Douie V. Daughters of Britain; Cheesman E. C. Brief glory: the story of A.T.A. Leicester: Harborough Publishing, 1946. 248 p.; Cowper J. M. The Auxiliary Territorial Service.

крізь призму їхнього досвіду в роки Другої світової війни. Серед таких праць – непересічний фотопроєкт Л. Міллер, присвячений ЖКВМС. У виданні зібрані фотознімки, що віддзеркалювали повсякдення членкинь організації на різних етапах її функціонування. Передмову до книги написала очільниця ЖКВМС В. Лотон Метьюз. У ній вона висловила прогресивну як на той час думку: «... майбутнє... країни, як і всього світу, залежить від... повної інтеграції жінок у громадське життя...», зазначивши, що жінки мають бути партнерками чоловіків⁹³¹. Таке твердження суттєво вирізнялося на тлі повного згортання агітації, яка закликала жінок долучатися до лав збройних сил, небажання влади обговорювати можливість подальшого функціонування жіночих служб у мирний час та поступового поширення пропаганди культу материнства, відновлення сімейного вогнища, які запанували в публічному дискурсі, адресованому британкам, наприкінці війни та в перше повоєнне десятиліття⁹³².

Попри це у 1946 р. було видано одну з найвідоміших праць повоєнного часу, яка розкриває особливості служби в різноманітних жіночих організаціях – книгу Д. Коллетт Вейдж «Жінки у формі» («Women in Uniform»)⁹³³. У ній авторка детально розкриває особливості діяльності 20 жіночих формувань під час Другої світової війни на території англійських держав. Сама Д. Коллетт Вейдж служила в 1939–1945 рр. в ДТС, тому її праця базується не лише на аналізі джерел та літератури, а й на власному досвіді. Левова частка уваги у виданні приділена британським жіночим допоміжним та медсестринським організаціям. Зокрема, діяльність трьох найбільших із них (ДТС, ЖДПС, ЖКВМС) висвітлено на 160 сторінках із 386. Авторка детально зупинилася на історії їх заснування, розвитку, подала відомості про очільників, головні завдання, особливості підготовки персоналу, чисельність, службу за кордоном, звання, оплату праці тощо.⁹³⁴ Інформація структурована й загалом позбавлена емоційного складника, переважає описовий стиль викладу, у тексті міститься чимало змістовних коментарів членів жіночих організацій, які детально описували власний розпорядок дня, обов'язки, стосунки з посестрами тощо. У дослідженні простежується прагнення авторки об'єктивно висвітлити деякі аспекти проблеми. Так, описуючи одне з найбільш контroversійних для Великої Британії питань – службу жінок у протиповітряній обороні, вона повідомляє, що «створення першої змішаної батареї ППО, яке стало можливим після рішення, ухваленого навесні 1941 р., про підпорядкування ДТС військовому законодавству, породило, мабуть, найбільше обговорень і спекуляцій... У 1941 р. таємно проводилися експерименти з метою перевірки доцільності використання персоналу ДТС у прожекторних бригадах»⁹³⁵. Зрештою, експеримент увінчався

⁹³¹ Miller L. Wrens in Camera. P. IX.

⁹³² Noakes L. Women in the British Army: war and the gentle sex 1907–1948. P. 129–130, 135.

⁹³³ Collett Wadge D. Women in Uniform.

⁹³⁴ Ibid. P. 59–219.

⁹³⁵ Ibid. P. 119.

успіхом і британки, які служили в ППО, ефективно боронили країну від противника разом із чоловіками. Водночас, на нашу думку, авторка недостатньо уваги приділила проблемі використання деякими з цих жінок зброї. Адже такі випадки обговорювалися в тогочасному суспільстві й описані в науковій літературі пізніших періодів, як і намагання влади ретельно приховати такі факти. У книзі ж щодо цього міститься лише коментар членкині змішаної бригади ППО, яка стверджувала з власного досвіду, що таких випадків у них не траплялося. Загалом книга Д. Коллетт Вейдж є важливим джерелом фактологічного матеріалу з проблематики, однак авторка не пропонує концептуально нових підходів до переосмислення ролі жінок у суспільстві і, зокрема, у британських збройних силах.

У перші повоєнні роки в СРСР тенденція до публікації праць, присвячених радянським жінкам на фронті, також різко йде на спад. Проте в цей час усе ж побачило світ декілька студій з означеної проблеми⁹³⁶. Такі розвідки вже базувалися на більш авторитетних джерелах, ніж праці попереднього періоду. Звичайно, слід розуміти, що радянська тоталітарна держава намагалася приховати інформацію, яка могла виставити її в невідгідному світлі, тому більшість джерел і надалі залишалася недоступною для дослідників, а цензура придушувала будь-які спроби об'єктивного висвітлення історичних подій. Тому ці книги за своєю суттю та змістом були дуже схожі на видання воєнних років. Вони висвітлювали діяльність жінок у різних сферах життя під час війни, але більша частина тексту відводилася прославлінню радянської влади. Крім наявності значного ідеологічного складника, більшість із них орієнтувалася на висвітлення проблеми в контексті окремих республік, а не всієї союзної держави. Виняток становить робота А. Шмельової. У ній висвітлюються особливості роботи жінок у тилу та їхньої служби на фронті. Придільено певну увагу опису діяльності окремих представниць різних республік, які служили на передовій. Однак, замість риторики воєнних років про рівність статей і сильне бажання деяких мешканок СРСР служити на бойових посадах, вона вдається до міркувань про «складні часи» й описує жіночу службу як вимушений крок влади. Наприклад, висвітлюючи проблему жіночих авіаційних полків, А. Шмелєва констатувала, що останні «... були сформовані внаслідок вимушеної необхідності, оскільки у перші дні війни раптовим ударом величезної руйнівної сили гітлерівські війська завдали значної шкоди радянським ВПС»⁹³⁷.

Отже, СРСР і Велика Британія під час Другої світової війни опинилися в складних умовах, у їхніх збройних силах відчувався гострий брак кадрів, а тому уряди цих країн практикували залучення жінок до військової служби. Використовуючи підконтрольні їм видавництва, вони розгорнули широкомасштабну

⁹³⁶ Наприклад див. Давлетова Ф. Женщины-туркменки в годы Великой Отечественной войны; Антидзе К. Участие женщин Грузинской ССР в Великой Отечественной войне. 1941–1945. Тбилиси, 1955. 246 с.; Шмелева А. Советские женщины в Великой Отечественной войне; Карасева Л. Славные дочери нашей Родины.

⁹³⁷ Шмелева А. Советские женщины в Великой Отечественной войне. С. 42, 66, 69.

пропагандистську кампанію, щоб залучити якомога більше жінок до війська. У СРСР побутувала більш тривала традиція цензурування друкованих творів, яку забезпечував Головліт. Станом на початок війни уряд СРСР зміг повністю підпорядкувати собі всі видавництва країни і вже контролював зміст їхньої продукції. У Великій Британії жорсткий контроль за видавничою справою було поставлено на початку війни, з відновленням Міністерства інформації. Останнє не мало таких значних важелів впливу, як Головліт, але суттєво вплинуло на формат і зміст британських видань через розподіл між ними доступного паперу, який був у дефіциті. І в СРСР, й у Великій Британії уряди заохочували видавців замість художньої літератури видавати книги про участь країни у війні.

В обох країнах до написання інформаційно-пропагандистських праць залучалися насамперед журналісти, письменники, політичні діячі, колишні та чинні військовослужбовці обох статей, які могли поступитися об'єктивністю на угоду ідеології й не висвітлювали проблему критично через слабе знання методології.

Цільовою аудиторією таких видань було все населення країн, але насамперед жінки. Серед головних меседжів, які уряди намагалися донести до цієї аудиторії, була активна участь у військових зусиллях для збереження чинного політичного режиму. З тією різницею, що у Великій Британії їх закликали врятувати демократію (яка, до речі, не забезпечувала гендерної рівності, як і багато інших демократичних режимів того часу), а в СРСР – стати на захист «хорошого» уряду на чолі зі Й. Сталіним, який буцімто «звільнив» жінок і вже запровадив рівність статей (звичайно, реальність була складнішою, і навіть рівні права, задекларовані в законодавстві, не означали рівності в реальному житті; до того ж, політику радянської влади навряд чи можна назвати профеміністською).

Наприкінці війни в обох країнах спостерігалася тенденція до значного зниження кількості опублікованих праць щодо військової служби жінок. Водночас британські видання, видрукувані під час війни і в післявоєнні роки, більш об'єктивно відображали особливості військової служби жіночої частини населення. Їхні тексти містили значно менше емоційного та ідеологічного складників, тоді як у радянських виданнях останні становили лівову частку текстів і були трохи розбавлені фактологічним матеріалом, часом очевидно недостовірним.

Під час війни обидві країни буквально заповнили дуже схожі друковані видання з проблематики. Проте в СРСР їхня структура ґрунтувалася насамперед на ідеології й була тісно переплетена з історією керівної партії. У Великій Британії, крім класичного екскурсу в історію тієї чи іншої організації, у них подавалася інформація про напрями та особливості її діяльності. Для британських і радянських творів характерний описовий стиль викладу інформації. Здебільшого вони були публіцистичними, практично позбавленими аналізу та дискусії. Особливо це стосується творів, виданих під час війни. У післявоєнний період ситуація дещо покращилася, оскільки з'явився ширший доступ до джерел, особливо у Великій Британії, і більше не було потреби включати в текст

пропаганду щодо вступу жінок до збройних сил. Водночас радянські книги 1940-х рр. відрізнялися дуже високим рівнем заідеологізованості тексту, спрямованого насамперед на прославляння чинного політичного режиму.

Ще однією відмінною рисою був загальний стиль висвітлення жіночої служби під час Другої світової війни. У СРСР, де жінки були єдиними у світі, які могли масово й офіційно виконувати бойові ролі, публікації рясніють конкретними прикладами їхнього героїзму на фронті. Здебільшого згадуються імена кількох десятків фронтовичок, які відзначилися під час бойових дій, але автори свідомо уникають згадок про те, наскільки масштабною була присутність жінок в армії. У радянських друкованих творах воєнних років пишуть лише про «тисячі» жінок, які пішли на фронт захищати Батьківщину⁹³⁸, хоча мали б писати щонайменше про «сотні тисяч». Водночас британські видання висвітлювали загальну картину жіночої служби, а подвиги конкретних постатей не становили більшу частину тексту творів, що перебувають у фокусі нашого дослідження.

У контексті гендерної оптики треба зазначити, що в британських друкованих виданнях часто можна було натрапити на об'єктивізацію та сексуалізацію військовослужбовиць. У радянських виданнях ми не змогли відшукати схожих описів. Тамтешні жінки зображувалися як товаришки чоловіків. Крім того, важливою для нашого порівняння є система аргументації, яка використовується для пояснення необхідності набору жінок. Так, у СРСР вона пояснювалася бучімо встановленою гендерною рівністю, а також виконанням священного обов'язку перед «справедливою» радянською владою та батьківщиною, які були під загрозою. Для британських же видань характерні стримані заяви про так звану «нову роль» жінки в суспільстві, породжену війною⁹³⁹. Така риторика під час збройного конфлікту використовувалася швидше для виправдання тимчасових та ситуативних змін. Очевидно, що влада не мала реального наміру активно сприяти закріпленню цих «нових ролей» у суспільстві. У повоєнні роки у Великій Британії відбувся відкат назад у розширенні можливостей жінок у різних сферах. Натомість закріпилася пропаганда культу сім'ї та материнства. Така ж тенденція з певними варіаціями побутувала і в СРСР.

Обидві країни досягли бажаного за допомогою пропаганди і змогли залучити безпрецедентну кількість жінок до служби в збройних силах.

4.3. Висвітлення проблеми служби жінок у збройних силах у періодичних виданнях Великої Британії.

На основі аналізу змісту британських газет було зауважено, що слово «жінка» в 1939–1945 рр. найчастіше вживалося в контексті долучення британок до Жіночої земельної армії, роботи в промисловості та інших сферах зайнятості, спрямованих на забезпечення потреб фронту і тилу, цивільних волонтерських організаціях, поліції, заготівлі теплих речей для армії, реєстрації з метою подальшої мобілізації, рекрутування та служби в ДТС, ЖДПС, ЖКВМС. На

⁹³⁸ Свєрдлова К. Советская женщина в Отечественной войне. С. 17.

⁹³⁹ Сох М. D. British Women at War. P. 7.

відміну від радянських газет, аналіз змісту яких подано в наступному підрозділі, у британських друкованих ЗМІ не практикували публікування численних матеріалів про знущання та звірства ворога над представницями жіночої статі. Такі матеріали іноді траплялися⁹⁴⁰, і саме жінок та дітей представляли найбільш вразливим та частими жертвами ворога. Але кількість таких матеріалів була значно меншою, ніж у СРСР.

Загалом же з початком війни в газетах Великої Британії почали з'являтися матеріали про різні види участі чоловіків та жінок у ній – як у тилу, так і на фронті⁹⁴¹. Її часто називали «національною службою» («national service»). Так, у статті «Люди дії: чоловіки та жінки на національній службі» йшлося про приклади окремих осіб та родин, які відкривали соціальні центри, віддавали свої будинки та помістя для потреб держави, зокрема, облаштування пологових будинків, госпіталів тощо⁹⁴². Також до національної служби відносили й роботу в різноманітних цивільних волонтерських організаціях, до яких досить активно на заклик уряду на початку війни почали приєднуватися британські жінки⁹⁴³. Показово, що навіть під час висвітлення цивільної діяльності жінок на допомогу фронту в британських ЗМІ примудрялися поширювати широкий набір сексистських меседжів. А в нарисі «Жінки й національна служба», поряд із сексизмом містилися навіть певні докори жінкам, що, мовляв, вони раніше не так завзято працювали. Так, у матеріалі йдеться про те, що мешканки м. Ріплі та околиць роблять внесок у національну службу, водночас не полишаючи своїх обов'язків домогосподарок: «Багатьом жінкам, які казали в минулому, що вони повністю завантажені роботою по дому, тепер вдається не лише постійно підтримувати домогосподарство, але й виконувати якусь форму національної служби»⁹⁴⁴. Серед них – медсестринство на волонтерських засадах, водіння машини швидкої допомоги, або ж забезпечення комфорту чоловіків на військовій

⁹⁴⁰ Наприклад, див.: Women under nazi rule // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1943. 30 November. P. 3; Gubar S. “This Is My Rifle, This Is My Gun”: World War II and the Blitz on Women // Behind the Lines: Gender and the Two World Wars / ed. M. R. Higonnet et al. New Haven, CT: Yale University Press, 1987. P. 231.

⁹⁴¹ Залеток Н. Проблема служби жінок у збройних силах у британському публічному дискурсі 1939–1945 рр. (на матеріалах періодичних видань) // Старожитності Лукомор'я. 2021. Вип. 5 (8). Вересень-Жовтень. С. 104–112; Залеток Н. Проблема рекрутування британських жінок до лав армії в роки Другої світової війни на шпальтах тогочасної преси // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Вип. 55 (Серія: Історичні науки). С.58–67; Залеток Н. Британські газети як джерело дослідження служби жінок у королівських збройних силах в роки Другої світової війни // Архіви України. Випуск 4 № 329 (2021). Жовтень – грудень. С. 99–117.

⁹⁴² People of activity: men and women on national service // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1939. 08 September. P. 4.

⁹⁴³ Women & National Service. What They Should Do // Hartlepool Northern Daily Mail. 1939. 05 September. P. 4.

⁹⁴⁴ Women and National Service // Ripley and Heanor News and Ilkeston Division Free Press. 1939. 22 December. P. 2.

службі. Тобто в матеріалі чітко простежується натяк на те, що жінки повинні поєднувати певні форми національної служби (маються на увазі ті, які передбачають часткову зайнятість) з веденням домашнього господарства, замість того, щоб розподілити їх між усіма членами сім'ї. Водночас нам не вдалося відшукати аналогічних матеріалів щодо цивільних чоловіків, які також були у волонтерських службах у роки війни, як і бодай згадки про те, що вони могли б розділити з дружинами їхні обов'язки по дому в такий нелегкий час. Також привертає увагу фраза в цьому матеріалі про забезпечення жінками комфортних умов для чоловіків на військовій службі, яка демонструє бажаний гендерний розподіл праці під час війни. Але на той час він не відповідав дійсності, адже в збройних силах уже перебували не лише чоловіки, а й жінки, й у наступні декілька років їхня кількість лише зростала.

Що стосується проблеми служби британок у війську, то впродовж практично всієї тривалості війни в Європі вона залишалася окремою темою для висвітлення в газетах. З вересня 1939 р. у них почали поступово з'являтися оголошення з закликами приєднатися до однієї з жіночих організацій у збройних силах⁹⁴⁵. На перших порах набори не були вельми масштабними і стосувалися відносно вузького кола посад практично у всіх трьох організаціях. Вже 1 вересня в газетах опублікували оголошення про терміновий пошук жінок 18–45 років до ЖДПС. Насамперед на посади операторок телетайпів, телефоністок, картографок. Крім того, шукали й обслуговчий персонал – офіціанток, працівниць кухні тощо⁹⁴⁶. У деяких оголошеннях повідомляли про необхідність бути готовими до служби за межами батьківщини⁹⁴⁷. Варто зазначити, що повідомлення були достатньо короткими й не висвітлювали основних її умов. Хоча іноді траплялася й більш розлога інформація. Так, в оголошенні, розміщеному в газеті «Staffordshire Advertiser» від 6 вересня 1939 р., наводився приблизний рівень зарплат у ЖДПС. Оплата для операторки телетайпу, телефоністки, поварки, водійки на початку кар'єри становила 1 шилінг 4 пенні на день із перспективою зростання оплати до 2 шилінгів 4 пенні після здобуття звання рядової авіації першого класу. Всіх жінок на службі зобов'язувалися забезпечити військовою формою або компенсувати витрати на її придбання⁹⁴⁸. Наприкінці 1939 р. до ЖДПС запрошували жінок 18–43 років, які добре опанували морзянку⁹⁴⁹.

⁹⁴⁵ Aberdeen appeal for W.R.N.S. recruits // Aberdeen Press and Journal. 1939. 18 September. P. 3; Women, aged 18–45, urgently wanted // Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette. 1939. 01 September. P. 2; Women's Auxiliary Air Force // Lincolnshire Standard and Boston Guardian. 1939. 16 September. P. 3.

⁹⁴⁶ Women, aged 18–45, urgently wanted // Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette. 1939. 01 September. P. 2; Women's Auxiliary Air Force // Lincolnshire Standard and Boston Guardian. 1939. 16 September. P. 3.

⁹⁴⁷ Women's Auxiliary Air Force // Reading Mercury. 1939. 16 September. P. 6.

⁹⁴⁸ Women's Auxiliary Air Force // Staffordshire Advertiser. 1939. 16 September. P. 3.

⁹⁴⁹ National Service. Women's Auxiliary Air Force // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1939. 14 December. P. 2.

У вересні в деяких підрозділах ЖКВМС найбільше бракувало персоналу із загальними обов'язками (стюардеса, посильна, комірниця), а не спеціальними (шифрувальниця, телефоністка, зв'язкивиця, кодувальниця, стенографістка). Хоча набір жінок віком 18–50 років відбувався за обома напрямками⁹⁵⁰. У ЗМІ намагалися заохотити їх долучатися до цієї служби. У «Dover Express» за 15 вересня зазначалося, що вже 1140 офіцеров та матросок служать у військово-морських портах країни. Набір співробітниць розпочався або невдовзі розпочнеться в Ділі, Дуврі та інших припортових містах⁹⁵¹. Доволі швидко вдалося забезпечити на перших порах потребу в новобранках до ЖКВМС. По-перше, ця служба, як уже зазначалося вище, була здебільшого немобільною й жінки мали можливість служити поблизу домівок. По-друге, вона вважалася найелітнішою, й охочих вступити до неї було чимало. Так, у жовтні 1939 р. набір було тимчасово зупинено до подальшого сповіщення⁹⁵². Крім того, іноді в газетах публікували й повідомлення про те, що в той чи інший військовий підрозділ на певні посади потрібні членкині ЖКВМС. Зокрема, у листопаді було оприлюднено оголошення про набір їх морськими рейнджерами для роботи зв'язкивицями. Кандидатки мали бути обізнані з морзянкою, семафорною сигналізацією, бути не молодше 18 років⁹⁵³. На наш погляд, поява таких оголошень у ЗМІ обумовлена радше прагненням привернути увагу суспільства й підкреслити важливість роботи, яку виконують жінки на службі. Адже підбір персоналу на ту чи іншу посаду в конкретний військовий підрозділ краще було робити через інші канали зв'язку, наприклад, звернутися безпосередньо до жіночих організацій. Припускаємо, що це також могло бути пов'язано з поганою комунікацією на початку війни між ними та військовими підрозділами, які потребували персоналу, адже в газетах наступних років схожі повідомлення нам не траплялися.

З 1939 р. на шпальтах періодичних видань почали з'являтися матеріали, присвячені діяльності трьох жіночих служб. До них намагалися привернути увагу і, зазвичай, продемонструвати їхню важливість для держави, престижність, представити цю службу як можливість для британок розвивати нові здібності, продемонструвати свої лідерські якості. У газеті «Belfast Telegraph» від 20 вересня 1939 р. розміщено інформацію про призначення 228 офіцеров ЖДПС на посади командирок рот, їхніх заступниць та помічниць⁹⁵⁴.

Крім того, неабияку увагу трьом жіночим службам у збройних силах приділяла королівська сім'я. Так, у середині вересня 1939 р. в газетах з'явилося повідомлення, що королева стала головнокомандувачкою всіх трьох організацій⁹⁵⁵.

⁹⁵⁰ Aberdeen appeal for W.R.N.S. recruits // Aberdeen Press and Journal. 1939. 18 September. P. 3.

⁹⁵¹ Women's Royal Naval Service // Dover Express. 1939. 15 September. P. 6.

⁹⁵² No more «WRENS» // Nottingham Journal. 1939. 11 October. P. 5.

⁹⁵³ Sea rangers as signallers needs of Women's Royal Naval Service // Birmingham Daily Post. 1939. 06 November. P. 7.

⁹⁵⁴ Women's Auxiliary Air Force // Belfast Telegraph. 1939. 20 September. P. 8.

⁹⁵⁵ Queen Heads Women's Defence Services // Dundee Courier. 1939. 16 September. P. 4; Women's Defence Services // The Scotsman. 1939. 16 September. P. 8.

Оскільки найменш привабливою в очах жінок виглядала служба в ДТС, де від початку створення почалися проблеми з організацією умов побуту її членкинь, уряд намагався підвищити її авторитет. Впродовж усієї осені 1939 р. в газетах публікувалися різні матеріали, а також фото зі служби жінок у ній – робочих моментів, на яких представлені доглянуті усміхнені британки, оглядин їхніх підрозділів представниками королівської сім'ї, відвідин парадів тощо (рис. 47)⁹⁵⁶.

Рис. 47. Король оглядає представниць ЖКВМС під час візиту до казарми в Чатемі 21 лютого 1940 р.⁹⁵⁷.

Окремо висвітлювали питання щодо перебування жінок у збройних силах, які бентежили суспільство. Так, у газеті «Belfast Telegraph» опубліковано замітку про обговорення проблеми служби британок за кордоном. У ній йшлося

⁹⁵⁶ Members of the Auxiliary Territorial Service being inspected by the King during his visit to a regimental depot yesterday // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1939. 24 October. P. 3; Women of the Auxiliary Territorial Service // Hampshire Telegraph. 1939. 22 September. P. 12; The Princess Royal visits Auxiliary Territorial Service // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1939. 11 November. P. 9; Auxiliary Territorial Service at work // Belfast Telegraph. 1939. 14 September. P. 8.

⁹⁵⁷ The King inspecting members of the Women's Royal Naval Service during his visit to Chatham Naval Barracks yesterday // Dundee Evening Telegraph. 1940. 22 February. P. 1.

про те, що кожен випадок надсилання жінки на службу за межами батьківщини індивідуальний, і під час вирішення цього питання враховуються її вік та стан здоров'я⁹⁵⁸.

Цікавим, на наш погляд, є те, що в британських газетах поступово починали порушувати питання про службу жінок зі зброєю в руках. Здебільшого це були матеріали про досвід жительок інших держав, проте маловірогідно, що метою їх оприлюднення було тільки інформування про справи за кордоном. До того ж, заголовки таких статей не одразу давали змогу читачеві зрозуміти, про яку країну йдеться. Так, у статті «Жінки беруться за зброю» йшлося про те, що польські жінки, заохочені їхнім урядом, зі зброєю в руках бороняться від нацистських загарбників. А Велика Британія це підтримує⁹⁵⁹. Водночас періодично з'являлися статті про те, наскільки змінилися жіночі ролі з початком війни. Зокрема, цьому присвячено замітку «Ключові жіночі досягнення у війні в 1939 р.», де наголошено на тому, що цей рік ознаменувався багатьма справами, до яких вони долучилися вперше. Серед інших у ній згадувалися британки, які очолили ключові жіночі служби – ЖДПС (Дж. Трефузіс Форбс) та ДТС (Х. Гвін-Вон)⁹⁶⁰. Вбачаємо в таких публікаціях, серед іншого, і приховану мету – підготувати британське суспільство до чергового розширення кола суспільних ролей жінок у роки війни, включно з тими, які передбачали безпосередню участь у боях зі зброєю в руках. Адже в перші роки війни ситуація на фронтах складалася не найкращим чином для Великої Британії, й у владних колах порушувалося питання про ймовірне допущення їх до виконання бойових ролей, як це було в СРСР та деяких інших країнах.

Консервативне британське суспільство дуже неоднозначно, а подекуди і вороже поставилося до присутності жінок у лавах збройних сил. Тому в ЗМІ періодично з'являлися і відверто принизливі та сексистські матеріали про них. Яскравим їх прикладом є дещо дивна, на наш погляд, стаття «Між тобою і мною. Позбавте нас від культу охайності: жінки-солдати сьогодні більш виховані». Її автор опублікував матеріал під псевдонімом. Більшу частину тексту він іронізує над чоловіками, які приділяють увагу охайності, наприклад, голяться щодня (на відміну від автора, який це практикував лише двічі на тиждень), називає їх «маніяками чистоти». Після ознайомлення приблизно з двома третинами історії страждань від споглядання любителів зайвий раз протерти підлогу, автор вирішив поділитися також своїми «фаховими» спостереженнями щодо військовослужбовиць у контексті їхньої форми. Він згадує свої дитячі роки, коли з однолітками вони дуже шанували військову форму й хотіли вступити до війська. А далі заявляє, що з часу його юності підлітки навряд чи змінилися й не можуть серйозно сприймати «жіночі форми в уніформі», згадує, що ще в роки Першої світової війни зі членкинь тодішніх організацій при армії

⁹⁵⁸ Women in Armed Forces // Belfast Telegraph. 1939. 28 September. P. 5.

⁹⁵⁹ Women Take Up Arms // Portsmouth Evening News. 1939. 13 September. P. 1.

⁹⁶⁰ «Key» Women of the War Achievements in 1939 // Hartlepool Northern Daily Mail. 1939. 19 December. P. 5.

кепкували через їхнє вбрання. А для характеристики сприйняття сучасним йому підростаючим поколінням жінок на службі в збройних силах не без задоволення переповідає, як на його очах двоє маленьких дівчаток, які побачили британку у формі, перемовляючись між собою, констатували, що та жінка – не солдат, адже справжні солдати носять штани, які жінкам зовсім не личать. Ця ж пані, на їхню думку, просто хоче похизуватися перед громадськістю своїм схожим до військової форми вбранням⁹⁶¹. Тобто з цієї статті чітко видно, що для її автора жінки на службі – не більше ніж мішені для об'єктивації та кепкування щодо їхньої уніформи, а не фахівчині, які працювали на благо його країни. Цікаво, що частину цього тексту, яка стосувалася жінок у формі, через кілька днів переопублікувало на своїх шпальтах інше видання. Однак уже під іншим авторством, хоча теж під псевдонімом⁹⁶². Отже, подібні думки не були поодинокими, поділялися редакціями ЗМІ й мали відгук у суспільстві.

Також у газетах інформували про важливі зрушення в законодавчому забезпеченні служби жінок. Зокрема, у матеріалах про додавання членкинь жіночих служб у збройних силах до списку тих, хто може претендувати на військову пенсію по інвалідності, наведено конкретні обсяги таких пенсій для них⁹⁶³.

У 1940 р., у міру загострення військового конфлікту та звикання населення до умов воєнного часу, тема служби жінок у війську знаходила ширше висвітлення, ніж у попередній рік. Під воєнні реалії підлаштовувалися навіть працівники комерційної сфери. Так, у газетах подекуди розмішували рекламу товарів, які стали б у пригоді жінкам та чоловікам на службі⁹⁶⁴.

У 1940 р. спостерігалось деяке підвищення уваги королівської родини до жіночих служб, яке активно висвітлювалося в місцевих газетах. Зокрема, у них можна було натрапити на світлину із заголовком «Усмішка Королеви», на якій представниця британської монархії усміхалася двом членкиням ЖКВМС під час відвідин Її Величності штаб-квартири ЖКВМС у Чарінг Крос, Лондон 25 січня 1940 р.⁹⁶⁵; знімок Короля, який інспектує представниць ЖКВМС під час його візиту до військово-морської казарми в Чатемі⁹⁶⁶; згадки про звернення принцеси до новобранок ДТС 26 червня 1940 р.⁹⁶⁷ тощо.

⁹⁶¹ Twixt you and me. Save us from the cult of tidiness: women soldiers more genteel to-day // *Worthing Gazette*. 1939. 29 November. P. 6.

⁹⁶² Women Soldiers // *Littlehampton Gazette*. 1939. 01 December. P. 4.

⁹⁶³ Pension Rates for the War // *Portsmouth Evening News*. 1939. 19 September. P. 8; Disability Pay for Officers // *Hawick News and Border Chronicle*. 1939. 22 September. P. 3; Army Pensions // *The Scotsman*. 1939. 20 September. P. 11.

⁹⁶⁴ For the convenience of men and women on military service... // *Nottingham Evening Post*. 1940. 18 April. P. 5.

⁹⁶⁵ A Smile from the Queen // *Bradford Observer*. 1940. 26 January. P. 1.

⁹⁶⁶ The King inspecting members of the Women's Royal Naval Service during his visit to Chatham Naval Barracks yesterday // *Dundee Evening Telegraph*. 1940. 22 February. P. 1.

⁹⁶⁷ The Princess Royal broadcasting an appeal for recruits for the Auxiliary Territorial Service last night // *Bradford Observer*. 1940. 27 June. P. 1.

Задля підвищення обізнаності населення з діяльністю цивільних та військових жіночих служб у листопаді 1940 р. опубліковано загальну статтю, присвячену описові дев'ятьох із них, зокрема і ДТС, ЖДПС, ЖКВМС. Кожній із них відведено окрему замітку, яка супроводжувалася світлиною з її представницями та переліком основних обов'язків. Так, щодо ЖДПС зазначалося, що її членкині виконують широке коло функцій. Специфікою цієї організації є діяльність серед іншого в обслуговуванні повітряних куль загородження, упаковуванні парашутів тощо. Членкині ЖКВМС, йшлося в статті, працюють у підрозділах ВМС на суші. Вони служать зв'язкивицями, картографками, співробітницями в гідрографічних департаментах Адміралтейства тощо. Членкині ДТС співпрацюють із підрозділами сухопутної армії. На той час коло доступних їм посад обмежувалося телефоністками, секретарками, водійками, автомеханікніями, працівницями їдалень чи кухонь⁹⁶⁸.

Досліджуючи на матеріалах газет особливості кадрових потреб у 1940 р., мусимо констатувати, що в ЖКВМС того року, як і попереднього, бракувало операторок телетайпів, друкарок, телефоністок, працівниць кухні, поварок тощо⁹⁶⁹. Для служби в ЖДПС і виконання спеціальних обов'язків від початку року розшукували жінок із якісною освітою, віком 18–30 років (у деяких випадках – до 35 років)⁹⁷⁰. Станом на середину року до цієї організації набирали жінок 18–43 років (до 50 за наявності досвіду служби в попередні роки) на посади із загальними та спеціальними обов'язками: операторок телетайпу, клеркинь, фахівчинь із тканин для повітряних куль, поварок та інших⁹⁷¹. Порівняно небагато за 1940 р. вдалося відшукати оголошень про набір до найчисельнішої і водночас найменш авторитетної в британському суспільстві служби для жінок – ДТС⁹⁷². В оголошенні про набір до неї жінок віком 18–43 років* шукали претенденток на посади клеркинь, поварок, водійок, телефоністок тощо. Обіцяли щотижневу оплату, безоплатне харчування, проживання, уніформу та медичне обслуговування⁹⁷³.

⁹⁶⁸ Women auxiliary workers of the war // *The Sphere*. 1940. 23 November. P. 24.

⁹⁶⁹ The Women's Royal Naval Service is reopening recruiting for limited number of women the age of 35. Vacancies are chiefly in domestic categories // *Dundee Evening Telegraph*. 1940. 13 February. P. 3; Women's Royal Naval Service // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1940. 18 June. P. 2; Women's Royal Naval Service // *Kington Times*. 1940. 27 July. P. 5.

⁹⁷⁰ Air Ministry. National Service. Women's Auxiliary Air Force // *The Scotsman*. 1940. 31 January. P. 2; Air Ministry National Service. Women's Auxiliary Air Force // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1940. 01 February. P. 2; Air Ministry National Service. Women's Auxiliary Air Force // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1940. 03 February. P. 4.

⁹⁷¹ Women's Auxiliary Air Force // *Portsmouth Evening News*. 1940. 31 May. P. 4; Women's Auxiliary Air Force // *Nottingham Journal*. 1940. 03 June. P. 6.

⁹⁷² Auxiliary Territorial Service // *Falkirk Herald*. 1940. 08 June. P. 4.

* Для тих жінок, які брали участь у Першій світовій війні, граничну вікову межу збільшили до 50 років.

⁹⁷³ An Appeal To Women Auxiliary Territorial Service Recruits Required For Immediate Service // *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*. 1940. 28 June. P. 2.

У ЗМІ й надалі висвітлювали побут на службі в жіночих організаціях у збройних силах. Значна кількість матеріалів була присвячена діяльності ЖКВМС. Для прикладу, у статті «Жінки у формі – Жіноча королівська військово-морська служба», опублікованій на шпальтах «The Bystander», на трьох сторінках подано інформацію та світлини, які стосуються побуту представниць цієї організації. Автори намагалися охопити службу жінок не лише на спеціалізованих посадах, а й на загальних – офіціанток, поварок, кур'єрок тощо. Задля надання організації більшої ваги та авторитетності підкреслюється, що історія ЖКВМС розпочалася ще в роки Першої світової війни⁹⁷⁴ і що серед персоналу були і її ветеранки, які вирішили повернутися до служби у відповідальний для нації момент. У тексті зазначено, що членкині організації виконують для флоту ті самі допоміжні функції, що й персонал ДТС для сухопутної армії. Своєю діяльністю вони вивільняють чоловіків для служби на фронті. Підкреслюється допоміжний характер їхніх функцій, більшість із яких є роботою клерків або обов'язками з обслуговування, хоча є серед них і ті жінки, чия служба пов'язана з обробкою таємної інформації. Не приховується той факт, що здебільшого жінки в ЖКВМС мають кровну спорідненість із чоловіками-військовослужбовцями Королівського військово-морського флоту, чимало з них з аристократичних сімей⁹⁷⁵.

Серія матеріалів про цю службу вийшла в газеті «The Sketch». У серпневому випуску 1940 р. на світлинах бачимо усміхнених жінок, які вчаться салютувати, слухають лекції в аудиторіях та весело проводять дозвілля в тренувальному центрі в Грінвічі⁹⁷⁶. Наприкінці грудня 1940 р. на двох шпальтах у тій самій газеті оприлюднено невелику замітку про діяльність ЖКВМС, що супроводжувалася 8 світлинами. Жінки на фото – у формі, усміхнені або заклопотані поточними справами. Текстова частина матеріалу повідомляє, що ЖКВМС є «дуже цінним підрозділом Королівських військово-морських сил. Це – служба-ветеран, адже створена під час війни 1914–1918, і відновлена у 1939. Завдяки їй багато тисяч чоловіків звільнено для виконання обов'язків на морі»⁹⁷⁷. Як бачимо, здебільшого в статтях про ЖКВМС акцентувалася увага на їхній порівняно давній історії та на допоміжному характері функцій її членкинь стосовно військовослужбовців чоловічої статі у ВМС. Крім того, характерною ознакою є велика кількість матеріалів про цю організацію в ЗМІ. Припускаємо, що насамперед це може пояснюватися саме належністю її членкинь до сімей військовослужбовців, насамперед вищого офіцерства ВМС Великої Британії. Адже суттєвого браку кадрів в організації не спостерігалося.

⁹⁷⁴ Women in Uniform – the Women's Royal Naval Service // The Bystander. 1940. 19 June. P. 15–17.

⁹⁷⁵ Ibid.

⁹⁷⁶ «WRENS» in the Painted Hall at Wren's Greenwich: Officers and Ratings of The Women's Royal Naval Service // The Sketch. 1940. 14 August. P. 18–19.

⁹⁷⁷ The Way They Have in The Women's Royal Naval Service Officers and Ratings with The True Nelson Touch // The Sketch. 1940. 25 December. P. 5.

У попередніх розділах вже наводилися свідчення жінок про труднощі з влаштуванням до неї в разі відсутності зв'язків у вищих ешелонах ВМС.

Крім того, чимало матеріалів у періодиці було присвячено побуту в ЖДПС. Великий матеріал про цю організацію оприлюднено в березні 1940 р. в газеті «The Tatler». Схема висвітлення її функціонування була подібна до тієї, за якою описували роботу в ЖКВМС. Зокрема, автори відсилали читачів до подій Першої світової війни: «У багатьох ще є свіжі спогади про якісну роботу багатьох жіночих організацій впродовж останньої війни, які знову привертають увагу в цьому новому, можливо ще кривавішому, протистоянні»⁹⁷⁸.

У матеріалі зазначено, що жінки в ЖДПС «беруть на себе будь-яку роботу, пов'язану із функціонуванням Королівських повітряних сил, за винятком виконання бойових польотів. Єдина служба, де жінки виконують польоти – це Повітряно-транспортна допомога, до обов'язків членкинь якої належить транспортування літаків від заводу до місця дислокації, і ця робота виконується на дуже високому рівні. Ми ще не дійшли до такого досвіду, який мають росіяни, що наймали жінок для бомбардування фінів, та тримали в минулому піхотні батальйони амазонок»⁹⁷⁹. Водночас, йшлося в статті, функціонал членкинь ЖДПС є не менш важливим. Вони служать клеркинями, операторками телеграфів, телефоністками, друкарками, механікинями-водійками тощо. «Тож, – констатують автори, – коли ми бачимо всіх цих імпозантних дівчат, які ходять по цій землі в часи війни, ми маємо усвідомлювати, що це не шоу, а свідчення важкої й патріотичної роботи задля справи нації...»⁹⁸⁰. Такі фрази спрямовувалися насамперед на ту частину британського соціуму, яка скептично ставилася до жінок у формі, хоча мали на меті й підвищення статусу ЖДПС та рівня його привабливості для майбутніх новобранок, адже публічне визнання внеску його членкинь, зокрема під час «Битви за Британію», мало відповідний ефект у суспільстві. Крім того, з'являлися й коротші матеріали про побут членкинь ЖДПС⁹⁸¹.

Також у газетах практикували висвітлення окремих проявів звитяги жінок на службі. Так, за проявлений героїзм Військовою медаллю нагороджено капралку ЖДПС М. Гвін Робінс. Вона перебувала в окопі, коли туди влучила ворожа бомба під час авіанальоту. Багатьох військовослужбовців було вбито, ще двоє дістали поранення. Капралка не розгубилася, повідомила про подію керівництву, попросила про допомогу в евакуації поранених і почала надавати їм першу медичну допомогу. Вона залишалася в окопі, допоки поранених не евакуювали⁹⁸².

⁹⁷⁸ Behind The Scenes with the Women's Auxiliary Air Force // The Tatler. 1940. 13 March. P. 22.

⁹⁷⁹ Ibid.

⁹⁸⁰ Ibid. P. 23.

⁹⁸¹ Members of the Women's Auxiliary Air Force repairing the inside of barrage balloon // Yorkshire Evening Post. 1940. 14 March. P. 11.

⁹⁸² Girl corporal gets M.M. // Belfast News-Letter. 1940. 18 December. P. 3.

Водночас не оминали в друкованих ЗМІ і висвітлення ганебних вчинків військовослужбовиць. Так, у березні 1940 р. у «The Nottingham Journal» оприлюднили новину про членкиню ДТС А. Л. Ештон, визнану винною в привласненні чужих коштів. Водночас зазначено, що до виконання нею службових обов'язків у ДТС із боку керівництва претензій не було⁹⁸³.

Для жінок на службі створювали окремі безоплатні клуби, де ті могли поспілкуватися одна з одною та провести вільний час. Про організацію таких клубів у квітні та серпні повідомляли місцеві газети. У них періодично влаштовували танці, ігри, частування. В урочистому відкритті брали участь члени королівської родини та окремі керівники жіночих служб⁹⁸⁴. Матеріали в газетах супроводжувалися численними світлинами.

Очевидною у 1940 р. була тенденція до збільшення кількості загальних матеріалів про жінок на різних видах служби в роки війни, зокрема й у інших країнах⁹⁸⁵. Це цілком закономірно, адже британська влада постійно розширювала коло посад у жіночих організаціях і намагалася залучити до них якомога більше новобранок. У ЗМІ переважали статті з критикою військовослужбовиць, чия кількість поступово зростала в країні. Особливо суспільство непокоїв у цей період їхній зовнішній вигляд та можлива втрата жіночності. Так, стаття «Жінки у формі», опублікована наприкінці березня 1940 р., присвячена британкам на службі у Франції. У ній йшлося про те, що поряд із британськими військовослужбовцями-чоловіками на вулицях Парижа поступово з'являються й жінки у формі. І парижани проходять повз них у цілковитій мовчанці, оскільки для них жінка у військовій формі – це цілковите відхилення від норми, яке тягне за собою втрату жіночності⁹⁸⁶.

У газеті «Britannia and Eve» від 1 червня 1940 р. вийшов дуже великий матеріал, присвячений буцімто жінкам у формі. Хоча насправді він не дуже пов'язаний з означеною темою. Його автор спершу розповідає про німкеню, яка завзято підтримувала нацистську ідеологію, і працювала поваркою в одному із закладів у Південній Африці. Вона навмисне погано готувала для американських та британських солдатів, у такий спосіб висловлюючи свою ненависть до них. Далі автор наводить фразу нацистів про те, що «деякі жінки можуть бути більш смертоносні за чоловіків». І, власне, подальші його розмірковування присвячені саме цьому. Автор наголошує, що, всупереч назві матеріалу, йдеться про всіх представниць жіночої статі, а не лише тих, що у військовій формі, і їхній потенціал. Він стверджує, що в цю війну втягнуто більше жінок, ніж чоловіків, адже їхня чисельність у складі населення Франції, СРСР, Англії, Німеччини більша, а війна має тотальний характер. І якщо жінки СРСР та Німеччини виховувалися їхніми урядами в ненависті до інших країн,

⁹⁸³ A.T.S. Girl steals money at Chilwell // Nottingham Journal. 1940. 13 June. P. 5.

⁹⁸⁴ W.A.G.S. – club of the W.R.N.S., A.T.S. and W.A.A.F.S. // The Sketch. 1940. 24 April. P. 25; New club for Servicewomen of the Empire Opened // The Scotsman. 1940. 10 August. P. 6.

⁹⁸⁵ Women Soldiers of France // Lancashire Evening Post. 1940. 11 June. P. 4.

⁹⁸⁶ Women in Uniform // Motherwell Times. 1940. 29 March. P. 3.

а у французів також є країна, до якої вони десятиліттями ставляться вороже, – Німеччина, то англійкам немає кого ненавидіти. Їхня єдина проблема в цій війні – знудженість. Саме через неї, на думку автора, вони ставали волонтерками численних організацій різного штибу.

Загалом, він критикує службу жінок у збройних силах, посилаючись на чималу кількість статей про їхню непотрібність та нерентабельність, вказує на те, що медсестри роками працювали без салютувань та маршів на плацу, що жінки у формі для декого є «найбільш сумною особливістю війни». Всі ці твердження, за словами автора, запозичені з листів до редакції. І чимало з них були написані жінками. Тому, на його погляд, у них зафіксована правда. Звісно, такі твердження – лише погляд на проблему очима простого обивателя, сформований не внаслідок оперування реальними фактами, а під впливом стереотипних переконань про «справжнє жіноче покликання». Адже якби персонал жіночих організацій у збройних силах і справді був непотрібний та нерентабельний, уряд би не робив усе можливе для залучення якомога більшої кількості британок туди, і зрештою не оголосив би їх призов наприкінці 1941 р.⁹⁸⁷

Не можна оминати й об'єктивізацію жінок, допущену автором у коментарях щодо вигляду їхньої форми. Автор констатує, що якщо чоловік хоче зробити жінку непривабливою, йому варто дати їй армійський кашкет. А також висловлює щирий подив, чому їх не укомплектували головними уборами як у «гарненьких стюардес Американських авіаліній»⁹⁸⁸.

Водночас автор намагається передбачити й події повоєнних років, стверджуючи, що німкені після війни завершать свою еволюцію й повернуться до виховання дітей, французьки не захочуть нічого, крім успішного заміжжя, у радянських же жінок є значний потенціал для контрреволюції, з огляду на їхню важку працю в колгоспах та поневірвання радянсько-фінської війни, внаслідок якої загинуло чимало їхніх чоловіків*. А от англійки, які, на думку автора, не піддавалися пропаганді як росіянки та німкені, і не досягли того задоволення життям, що його мають французьки, будуть еволюціонувати й надалі, і, зрештою, зможуть стати рівними партнерами чоловіків. Після цієї війни вони масово підуть у політику, і зможуть привнести щось нове. Тобто автор вважав, що Велика Британія стоїть на порозі суттєвих зрушень у соціальному укладі⁹⁸⁹. До слова, передбачуваної автором масової участі британок у політиці не відбулося, хоча після війни дійсно дещо збільшилася їхня кількість серед парламентарів. Однак до кінця 1980-х рр. вона не перевищувала позначки у 29 осіб (або 4,6% від загальної кількості депутатів)⁹⁹⁰.

У статті, розміщеній у липневому номері «Belfast Telegraph», висловлено протест проти допущення жінок до прямої участі в боях. Пояснюючи свою позицію, авторка статті на ім'я Беатрис, спирається на традиційну вікторіанську модель розподілу ролей між чоловіком та жінкою. Вона згадує випадок, коли

⁹⁸⁷ Broad R. Conscription in Britain, 1939–1964. P. 137.

⁹⁸⁸ Women in Uniform // Britannia and Eve. 1940. 01 June. P. 68.

* Німецько-радянська війна на момент виходу статті ще не почалася.

⁹⁸⁹ Women in Uniform // Britannia and Eve. 1940. 01 June. P. 12–13, 68, 70.

⁹⁹⁰ Women in the House of Commons. Factsheet M4 Members Series. P. 9.

місіс Норман Кардвел роззброїла і взяла в полон німецького льотчика й підкреслює, наскільки це збентежило суспільство. Ця історія спонукала одну зі знайомих авторки засумніватися, чи дійсно ще не настав час дозволити жінкам бути солдатками. Беатрис визнає, що пропозиція дискусійна, адже багато жінок добре стріляють, є достатньо сильними, і вже стали на захист своїх країн у Фінляндії, Польщі чи Іспанії (в роки громадянської війни). «Беззаперечно, – пише авторка, – що й атлетичні, з активною громадянською позицією та яким розумом британки є щонайменше такими ж хоробрими, як жінки цих країн. Я не з тих людей, які вважають, що життя чоловіка менш цінне чи менш необхідне для добробуту нації, ніж життя жінки, але наразі я не думаю, що це гарна ідея – мати навіть добровільну жіночу армію»⁹⁹¹. Причиною цього, на думку авторки є той факт, що британці дуже прив'язані до своїх домівок, які вибудовуються навколо жінки. А функція чоловіка – захищати її. Це така давня традиція, що авторка сумнівається, чи коли-небудь вона буде порушена. До того ж, жінки Великої Британії хоч і не воюють зі зброєю в руках, але та робота, яку вони виконують у армії, ВПС та ВМС, цивільних організаціях і так є неоціненною. «Все це, – йдеться в статті, – може видаватися замалим і не принесе жінкам військових нагород, але поводитися інакше – це встромити чоловікам, які воюють, ніж у спину»⁹⁹².

Кожна звістка про жінок, що служили зі зброєю в руках в інших країнах, викликала чимале збентеження в британському соціумі в перші роки війни. Так, суттєво вразила британців новина про те, що фіни збили радянський військовий літак, льотчицею якого виявилася вагітна жінка. Крім того, зазначалося, що в радянсько-фінській війні з боку СРСР жінки служили і водійками танків. І хоча обом фактам не давали оцінок, засудження цього прочитувалося між рядків, адже нижче в цьому самому повідомленні йшлося про заходи, спрямовані на підтримку фінів у боротьбі проти СРСР. Зокрема, повідомлялося, що генеральна рада Конгресу тред-юніонів закликала солідаризуватися з народом Фінляндії і взяти участь у зборі коштів для нього⁹⁹³. На матеріали, які б відверто пропагували допущення британок до бойових посад у війську, нам у газетах за цей період натрапити не вдалося. Однак саме по собі активне висвітлення прикладів виконання жінками бойових ролей, крім обурення з боку суспільства такими воячками, мало й інший наслідок – воно розширювало межі дозволеного у свідомості людей, незалежно від їхнього ставлення до жінок у війську.

Траплялися в газетах і сексистські карикатури. Наприклад, одна з таких зображала А. Гітлера, який падає від удару качалкою з написом «воєнні заощадження». Назва цієї карикатури – «Жінки! Це ваша зброя. Використовуйте її!». Тобто, на думку авторів, британки – це насамперед домогосподарки, їхня головна зброя – це качалка для тіста. Жінки мали взяти на себе обов'язок із

⁹⁹¹ Women Soldiers // Belfast Telegraph. 1940. 13 July. P. 6.

⁹⁹² Ibid.

⁹⁹³ Women Soldiers // Newcastle Journal. 1940. 29 February. P. 1.

максимального заощадження сімейних коштів, які потрібно було пожертвувати на потреби батьківщини у війні⁹⁹⁴. Про те, що заощадження – обов'язок кожного громадянина, не йшлося. Чоловіки від цього обов'язку, з огляду на карикатуру, звільнялися, хоча вони також були достатньо представлені серед цивільного населення Великої Британії в роки війни. У замітці під назвою «Жіноча національна служба» на британок також покладался ще один обов'язок, який не стосувався чоловіків, – виглядати охайно: «у ці часи чоловіки можуть ходити як казна-що, однак якщо жінка виглядатиме неохайною, це всіх пригнічуватиме. Вони несуть національну службу, виглядаючи чисто та охайно»⁹⁹⁵.

На шпальтах газет і надалі обговорювали можливі зміни в законодавстві, що регулювало службу жінок у збройних силах. Наприклад, до редакції газети «The Times» надійшов лист із пропозицією від капітана Фрейзера щодо підпорядкування британок у трьох службах військовому законодавству. Він зазначив, що не піддає сумнівам високого рівня дисципліни в лавах цих організацій, однак чимало з них працюють із секретною інформацією, виконують важливі завдання в сухопутних, повітряних та військово-морських силах, і той факт, що деякі з них можуть вільно відлучатися з місця служби, становить загрозу. Адже хтось із них може ненавмисно, мимохіть видати якийсь із військових секретів. Тому, на його думку, варто було б зробити певну адаптацію військового законодавства для жінок на службі, щоб уникнути таких ситуацій, і передбачити за них певне покарання, наприклад, позбавлення виплат чи суворіші заходи у разі серйозних проступків⁹⁹⁶.

У 1941 р. жіночі служби й надалі навідували та інспектували члени королівської сім'ї та представники аристократії. Зазвичай такі події висвітлювали в газетах за допомогою світлин із коротким підписом⁹⁹⁷.

Знаходилося місце для британок на службі і в публічному дискурсі закордонних високоповажних гостей. Цікаво, що прем'єр-міністр Австралії Р. Мензіс під час свого 10-тижневого візиту до Великої Британії високо оцінив національну службу британок, зокрема в збройних силах і продемонстрував неабияку відкритість і незашореність поглядів. Він повторив уже звичну риторику про те, що йде народна війна, однак нагадав, що поняття «народ» включає й жінок. Про внесок останніх Р. Мензіс висловився так: «Я дякую Богу за таких людей. Вони серед великих солдатів цієї війни. Наступне покоління британців, можливо, матиме матерів, які забули, як це – непритомні в часи кризи, які не чіплятимуться за чоловіків як той плющ за стіну, які нескромно вдягатимуть той жахливий одяг, який тривалий час вважався чоловічим, які не вважатимуть непокінченими помаду на обличчі та машинне мастило на руках, які, як-то

⁹⁹⁴ Women! It's your weapon. Use it! // Burnley Express. 1940. 15 June. P. 13.

⁹⁹⁵ Women's National Service // Express and Echo. 1940. 30 July. P. 1.

⁹⁹⁶ Women Under Military Law? // Morecambe Guardian. 1940. 25 May. P. 2.

⁹⁹⁷ The Duchess of Kent arriving at Hull, where she visited, units of the Women's Royal Naval Service // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1941. 16 August. P. 8.

кажуть, “змусять своїх вікторіанських бабусь перевертатися в могилах”, – але вони будуть матерями справжніх чоловіків»⁹⁹⁸. На жаль, схожої позиції з уст тогочасних британських політиків нам відшукати не вдалося.

У 1941 р. кількість матеріалів, присвячених жіночим організаціям збройних сил Великої Британії зростає, зокрема, через суттєвий брак персоналу в них і, як наслідок, бажання залучити нові кадри. Так, у ЖКВМС⁹⁹⁹ та ЖДПС¹⁰⁰⁰ закликали подавати до розгляду свої кандидатури на широке коло спеціальних посад. В обох організаціях¹⁰⁰¹ мінімальний вік жінок для приймання на службу знизили з 18 до 17 з половиною років.

У таких невеликих замітках не було подробиць щодо умов та особливостей побуту в цих організаціях. Однак періодично публікували й більш розлогі матеріали, де намагалися продемонструвати, що служба є цікавим та відповідальним заняттям. «Роби важливу роботу. Носи уніформу, якою пишатимешся»¹⁰⁰², – закликали автори одного з таких оголошень під егідою ЖДПС. Жінкам із високими лідерськими якостями обіцяли швидке кар’єрне зростання й керівні посади¹⁰⁰³.

Можемо констатувати суттєве збільшення кількості матеріалів, присвячених ДТС, та із закликами приєднуватися до цієї організації. Воно й не дивно, адже в перші роки війни найбільше скарг із боку дівчат на службі та їхніх рідних було саме на цю організацію. Тому до неї приєднувалися менш охоче, ніж до інших. В одному з таких оголошень розповідається про 1500 дівчат із м. Регбі, які успішно були зараховані до лав ДТС і робили свій внесок у перемогу у війні. У ньому наголошується, що на той час спостерігалася потреба в кадрах у всіх підрозділах служби, однак найбільше бракувало стенографісток. Далі подавалася інформація про базове навчання новобранок, яке тривало 3 тижні, доступні посади та тривалість відпустки на службі. Остання становила 24 години на тиждень, 48 годин на місяць, тиждень раз на три місяці¹⁰⁰⁴.

⁹⁹⁸ Britain’s women great soldiers // *Western Morning News*. 1941. 05 May. P. 3; *British Women Great Soldiers* // *Nottingham Journal*. 1941. 05 May. P. 4; *Our Women Great Soldiers* // *Western Mail*. 1941. 05 May. P. 3.

⁹⁹⁹ Just to remind you! // *Buckingham Advertiser and Free Press*. 1941. 04 January. P. 4; Tie a knot in your handkerchief // *Yorkshire Evening Post*. 1941. 11 March. P.3; Tie a knot in your handkerchief // *Fife Free Press, & Kirkcaldy Guardian*. 1941. 22 February. P. 3; *Women’s Royal Naval Service. Cooks & Stewards wanted immediately* // *Western Morning News*. 1941. 24 January. P. 2.

¹⁰⁰⁰ Recruiting visit. The W.A.A.F. wants you // *Eastbourne Herald*. 1941. 15 November. P. 5.

¹⁰⁰¹ Younger «WRENS» // *Belfast News-Letter*. 1941. 22 March. P. 3; *W.A.A.F. recruits* // *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*. 1941. 19 March. P. 3.

¹⁰⁰² Do your own job in the WAAF // *Yorkshire Evening Post*. 1941. 31 March. P. 9.

¹⁰⁰³ The Reward of Ability // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1941. 21 August. P.6; *Scots Women in Command* // *Aberdeen Weekly Journal*. 1941. 24 July. P. 3.

¹⁰⁰⁴ Rugby Girls and the A.T.S. // *Rugby Advertiser*. 1941. 26 September. P. 5.

У місцевій газеті м. Фолкерк за 12 липня 1941 р. повідомлялося, що, попри те, що мешканки міста й так досить активно відгукнулися на заклик приєднатися до ДТС, персоналу в цій службі досі бракує. Тому до неї «запрошували більше волонтерів для несення необхідної в часи війни служби»¹⁰⁰⁵. Звернутися за деталями щодо цього закликали жінок від 17 з половиною років, наголошуючи, що таке звернення їх ні до чого не зобов'язує. Також повідомляли про прибуття рекрутингової офіцерки ДТС, яку можна буде про все розпитати. Цікаво, що в статті найбільш привабливою для британок у ДТС називали службу в підрозділах ППО, яка зазвичай передбачала виконання оперативних завдань. Водночас наголошувалося, що жінки в цих підрозділах виконували всі функції, окрім заряджання артилерійських гармат та ведення стрільби з них. І вкотре акцентувалося на тому, що жінки, приєднуючись до ДТС, вивільняють чоловіків для несення військової служби на передовій. Щоправда, в цій статті не підкреслювалася буцімто меншовартість жіночої служби у зв'язку з цим. Навпаки, наголошувалося на тому, що в такий спосіб вони «роблять подвійний внесок задля перемоги у війні»¹⁰⁰⁶. Акцентували увагу й на економічних вигодах служби в ДТС, зазначаючи, що її членкині повністю забезпечують одягом, харчуванням та медичними послугами, тобто зароблені кошти на це не витрачаються. У матеріалі «Як жінки стають солдатами» також містилася реклама ДТС¹⁰⁰⁷. У ній акцентували увагу на тому, що на той час організації все ще бракувало тисяч молодих жінок, спроможних замінити чоловіків на їхніх поточних посадах задля вивільнення останніх для несення бойової служби у війську. Автор статті обіцяв охочим приєднатися до ДТС початок «нового життя», коротко описував процедуру запису до організації, інтерв'ювання та 3-тижневого базового тренування. У статті від 6 вересня 1941 р. у «Lincolnshire Standard and Boston Guardian» йшлося про необхідність найближчим часом рекрутувати 100 тис. жінок до ДТС¹⁰⁰⁸.

Друковані ЗМІ активно висвітлювали заходи уряду з рекрутування жінок до організацій національної служби, та інформували їх щодо тих чи інших дій, які потрібно зробити за вказівкою влади. Так, у замітці від 18 квітня 1941 р. повідомлялося, що всі британки, які народилися у 1920 р., та не працюють на повну зайнятість у збройних силах, медсестринських та допоміжних службах, мають зареєструватися на біржі праці. Насамперед це потрібно було для пошуку новобранок до трьох жіночих служб у збройних силах, медсестринських організацій, Жіночої земельної армії тощо. Реєстрація, як запевняли автори замітки, не означала стовідсоткового відправлення жінки на службу, а лише давала Міністерству праці відомості щодо того, скільки мешканок Великої Британії зайнято в національній службі, а скількох ще можна буде до неї залучити в разі необхідності¹⁰⁰⁹.

¹⁰⁰⁵ Auxiliary Territorial Service // Falkirk Herald. 1941. 12 July. P. 5.

¹⁰⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁰⁷ How women become soldiers // Cheshire Observer. 1941. 30 August. P. 8.

¹⁰⁰⁸ 100,000 women wanted // Lincolnshire Standard and Boston Guardian. 1941. 06 September. P. 8.

¹⁰⁰⁹ Young Women to Register // Rugby Advertiser. 1941. 18 April. P. 3.

Також для підвищення престижу та залучення більшої кількості жінок до ДТС випускали короткометражні фільми, у яких демонстрували особливості побуту та служби в цій організації. Про перегляд одного з таких фільмів розповідає автор статті для «Belfast News-Letter» у номері від 17 червня 1941 р. У кінострічці продемонстровано прибуття новобранок до тренувального табору, унаочнено їхню службу картографками, клеркинями, механікинями автотранспорту, водійками, членкинями підрозділів ППО тощо. Головна мета фільму, як і статті – переконати суспільство й особливо його жіночу частину в тому, що членкині ДТС роблять важливу справу, заохотивши їх у такий спосіб поповнювати лави цієї організації. Так, за словами генерала-лейтенанта сера Р. Адама, потреба в кадрах у ній є постійною: «Ми хочемо (залучити до лав ДТС – Авт.) кожну жінку, яка не має родинних зв'язків та не зайнята на об'єктах критичної інфраструктури»¹⁰¹⁰.

Повідомлялося також про ключові кадрові призначення. Так, у статті від 20 березня 1941 р. йшлося про вступ на посаду інспекторки ДТС Дж. Нокс. Ділячись із громадськістю своїми планами на посаді, вона наголосила, що відтепер буде інспектувати різні підрозділи організації, спілкуватиметься з її членкинями особисто, ретельно перевірятиме умови їхньої служби, обмундирування, рівень харчування. Дж. Нокс відкрито визнала, що є чимало скарг на умови побуту в ДТС, однак, на її думку, більшість проблем вона зможе оперативно вирішити¹⁰¹¹.

Велику увагу в газетах і надалі приділяли наочності. Так, світлиною у формі на мотоциклі супроводжується коротка замітка про одну зі членкинь ЖКВМС, яка служила в секції мототранспорту¹⁰¹². Також у газеті «Yorkshire Post and Leeds Intelligencer» розмістили фото членкинь ЖДПС після складання ними іспитів та практичних випробувань із технічного обслуговування літаків, капітального ремонту двигуна літаків Hurricane¹⁰¹³. Крім того, унаочнили для громадськості і процедуру випробування фоторушниці членкинею ЖДПС¹⁰¹⁴.

В одній зі статей, присвячених діяльності ЖДПС, кореспондент газети «Telegraph» зазначив, що членкині цієї служби «можуть успішно робити чоловічу роботу, і в деяких випадках навіть краще за чоловіків»¹⁰¹⁵. Він зауважив, що британки в цій організації натхненно виконують будь-які завдання. Автор наводить приклад колишньої асистентки в магазині одягу, яка в ЖДПС ремонтувала техніку. За її словами, нова зайнятість їй набагато більше до душі, бо жінка

¹⁰¹⁰ Auxiliary Territorial Service // Belfast News-Letter. 1941. 17 June. P. 4.

¹⁰¹¹ Auxiliary Territorial Service // Belfast News-Letter. 1941. 20 March. P. 4.

¹⁰¹² Dispatch rider Wren Talbot... // Hartlepool Northern Daily Mail. 1941. 08 March. P. 3.

¹⁰¹³ Members of the Women's Auxiliary Air Force, who have passed examinations and practical tests in aircraft maintenance, overhauling a Hurricane engine // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1941. 16 December. P. 3.

¹⁰¹⁴ Right Touch for Precision Work // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1941. 13 November. P. 3.

¹⁰¹⁵ Watching the W.A.A.F.'s at work // Larne Times. 1941. 02 August. P. 6.

відчуває, що робить «щось дійсно важливе»¹⁰¹⁶. Окрему увагу автор приділив поваркам ЖДПС, чиї страви викликали в нього справжнє захоплення. Стаття супроводжується двома світлинами – на одній із них членкині ЖДПС чистять свічки двигуна, на іншій – офіціантки організації прислужують у чоловічій їдальні. Не оминув кореспондент і обговорення важливості зовнішнього вигляду для жінок на службі, зазначивши, що вдосконалена форма військово-повітряних сил дає змогу бути більш привабливими. Як бачимо, такі й подібні прояви об'єктивації щодо жінок на службі в роки війни в британських ЗМІ були дуже поширеними. Суспільство надавало питанню зовнішнього вигляду військовослужбовиць такого важливого значення, що у вересні 1941 р. навіть було створено спеціальну поліцію для членкинь ДТС та ЖДПС, про що повідомили газети. До її повноважень планувалося віднести нагляд за дотриманням дисципліни та дрескоду жінками на службі. Зі змісту статті стає зрозумілим, що основна мета цієї структури – це слідкування за зовнішнім виглядом членкинь ДТС та ЖДПС. Набір до такої поліції мав відбуватися на підставі зовнішнього вигляду претендентки, яка мала слугувати взірцем для інших¹⁰¹⁷. Яскравим прикладом нав'язування жінкам думки про те, що вони мають насамперед дбати про свою зовнішність та фігуру, а також використання такого переконання задля рекрутування їх до війська, була стаття під назвою «Служба в ЖДПС допомагає фігурі». У ній стверджувалося, що худорляві дівчата на службі трохи набирають вагу, а повненькі – навпаки, скидають. Це, на думку авторів, мало заохотити британок йти служити¹⁰¹⁸.

Поряд із дискусіями про те, чи добре сидить на жінках однострій, у газетах і надалі висвітлювали героїчні вчинки деяких офіцеров. Наприклад, у статті від 11 січня 1941 р. повідомляли про звитягу та витримку виконувачки обов'язків сержанта М. Джин та виконувачки обов'язків капрала Дж. Харн-Авіс, які під час бомбардування ворогом телефонної станції зберігали спокій та змогли забезпечити роботу персоналу в умовах обстрілу. За це вони були нагороджені Військовими медалями¹⁰¹⁹.

Знаходимо в британській періодиці і згадки про членкинь жіночих служб у збройних силах серед військових втрат¹⁰²⁰.

У 1941 р. більше уваги стали приділяти питанням призову жінок на службу, адже він активно обговорювався в парламенті, а отже, і в суспільстві. Від початку року британок спершу намагалися заохотити активніше приєднуватися до національної служби добровільно. У статті від 17 березня добровільний

¹⁰¹⁶ Ibid.

¹⁰¹⁷ Service women to have police // Daily Mirror. 1941. 15 September. P. 1.

¹⁰¹⁸ Stone T. Creating a (gendered?) military identity: The Women's auxiliary air force in Great Britain in the Second World War. P. 617.

¹⁰¹⁹ Sergeant Jean, Corporal Joan Get M.M. // Lancashire Evening Post. 1941. 11 January. P.3; Military medals for women // Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette. 1941. 11 January. P. 2.

¹⁰²⁰ A.T.S. Girls among War Casualties // Nottingham Journal. 1941. 28 March. P. 3.

запис жінок на службу в збройних силах, медсестринських організаціях або на роботу до військової індустрії було названо «тестом на громадянство»¹⁰²¹. Однак у такий спосіб залучити необхідну кількість британок не вдалося.

З огляду на це, суспільство бентежила ймовірність оголошення призову жінок до збройних сил. Особливо на тлі заяви Міністерства праці щодо майбутнього посилення правил їх залучення до національної служби. У ній йшлося про те, що всі британки, які успішно пройшли інтерв'ювання на біржі праці, будуть скеровані, за їхнім власним вибором, на роботу у військовій промисловості або на службу в збройних силах. Генеральний директор із кадрів заявив, що наразі «немає повноважень призивати жінок до збройних сил, але їм доведеться працювати в промисловості, якщо вони відмовляться йти на військову службу»¹⁰²². За невиконання цих приписів передбачалася кримінальна відповідальність. Відбувалося це у зв'язку зі суттєвою нестачею кадрів. Тільки в ДТС станом на початок вересня 1941 р. мали наміри набрати щонайменше 100 тис. жінок до Різдва*, а загалом організації потрібно було 200 тис. британок до червня 1942 р.¹⁰²³ Через це питання щодо призову жінок, зокрема до ДТС, озвучували і прем'єр-міністру у вересні 1941 р.¹⁰²⁴ Проте чітких відповідей тоді надано не було. Ситуація стала яснішою наприкінці листопада – у парламенті попередньо ухвалили білль про нові умови їх призову¹⁰²⁵. У ЗМІ обговорювалися вікові категорії жінок та чоловіків, які підпадали під майбутній призов, а також підкреслювалося, що мешканки Великої Британії на військовій службі й надалі не будуть виконувати бойових ролей, їх взагалі не озброюватимуть. Щодо служби в ППО зазначалося, що британки «матимуть змогу на добровільних засадах виконувати наукову роботу, пов'язану з протиповітряними батареями»¹⁰²⁶, і цим їхня служба в цьому роді військ буде обмежена. Як ми знаємо, на практиці все було інакше.

Активно в газетах обговорювалася ймовірність (яка зрештою стала реальністю) надання членкиням ДТС та ЖДПС повного військового статусу. Зокрема, в одній зі статей від 10 квітня 1941 р. йшлося про те, що персонал ДТС та ЖДПС виконує настільки важливу для збройних сил роботу, що заслуговує такого статусу. Водночас наголошувалося на тому, що після його надання жінок зобов'язуватимуть виконувати тільки ту роботу, до якої вони здібні. Однак вона може включати посади в артилерійських підрозділах ППО, на прожекторних станціях тощо. Обидві організації залишаться суто жіночими, і військово-

¹⁰²¹ No exceptions in call-up of women // Lancashire Evening Post. 1941. 17 March. P. 5.

¹⁰²² Forces or factory // Belfast News-Letter. 1941. 01 September. P. 3.

* Це свято відмічають 25 грудня у Великій Британії.

¹⁰²³ Women's call-up rules tightened // Leven Mail. 1941. 03 September. P. 3.

¹⁰²⁴ Premier to answer challenging war questions // Portsmouth Evening News. 1941. 08 November. P. 1.

¹⁰²⁵ Conscription of women: military age up to 50? // Leicester Evening Mail. 1941. 27 November. P. 1.

¹⁰²⁶ Conscription in Britain // Belfast News-Letter. 1941. 28 November. P. 5.

законодавство на них поширюватиметься не повною мірою, а до необхідної межі¹⁰²⁷. І якщо зазвичай газети публікували негативні оцінки щодо підпорядкування жінок військовому законодавству, то в матеріалі «The Scotsman» подано і протилежну думку, висловлену Леді Карлайсл, головною коменданткою ДТС. Вона висловила сподівання, що всі три жіночі служби отримають повний військовий статус, і будуть підпорядковані військовому законодавству. Це дасть змогу їхнім членкиням претендувати на певні пільги від держави. Також вона наголосила на самовідданій роботі її підопічних. Так, членкині ДТС, які служили в Парижі операторками комутатора, були серед останніх британських сил, що залишили Францію, захоплену ворогом¹⁰²⁸. Крім того, Леді Карлайсл особливу увагу приділила успішній службі британок у ППО, зазначивши, що «прилад управління артилерійським зенітним вогнем особливо добре працює в жіночих чутливих руках»¹⁰²⁹.

На тлі розмов про оголошення призову для британок та його умов у черговому номері газети «John Bull» від 16 серпня 1941 р. було розміщено великий матеріал про жінок у війську СРСР – «Дівчата воюють у Червоній армії»¹⁰³⁰. Припускаємо, що її зміст навмисне намагалися зробити якомога провокативнішим. Крім того, є великі сумніви в достовірності багатьох наведених у ньому тверджень. Так, у матеріалі йшлося про радянських снайперок, цілі дивізіони, що склалися з жінок і керувалися ними, жінок-артилеристок, які безперешкодно самі стріляли з гармат по ворогам, танкісток, зв'язківців на фронті, операторок куль загородження, парашутисток-розвідниць. Загалом радянські жінки дійсно могли служити на перелічених посадах. Однак багато описаних у матеріалі деталей їхньої служби не відповідали реальному стану справ. Наприклад, у ній особливо акцентували увагу на ретельній підготовці парашутисток. Хоча, як було показано в попередніх розділах, у СРСР далеко не завжди під час підготовки розвідниць знаходили час для практичних занять зі стрибків із парашутом, і деяким жінкам доводилося вперше здійснювати стрибок уже в умовах виконання завдання.

Офіцерок у жіночих підрозділах, за словами автора статті, обирали голосуванням самі жінки, після чого ті проходили спеціальну підготовку й поверталися до підрозділу, щоб керувати. Викликає подив і наведена в статті статистика: загалом у радянській армії станом на 1941 р. буцімто було приблизно 160 офіцерок на старших і молодших офіцерських позиціях, з них щонайменше 5 генералок¹⁰³¹. Доволі складно наразі встановити кількість офіцерок у радянській армії у 1941 р., однак щодо появи в ній генералок впродовж війни жодних офіційних відомостей нам відшукати не вдалося. Ба більше, у радянській армії обмаль було жінок, які дослужилися до звання полковника.

¹⁰²⁷ A.T.S. and W.A.A.F. Crown Forces // Aberdeen Evening Express. 1941. 10 April. P. 3.

¹⁰²⁸ Women's services may come under military law // The Scotsman. 1941. 04 March. P. 6.

¹⁰²⁹ Ibid. P. 6.

¹⁰³⁰ Girls are Fighting in the Red Armies // John Bull. 1941. 16 August. P. 9.

¹⁰³¹ Ibid.

Далі в статті йшлося про те, що жіночі підрозділи (причому, які конкретно, не зазначено, мабуть, усі) буцімто тренували в Тюрко-сибірському регіоні, на сході від Каспійського моря, де вони проходили підготовку, яка навряд чи була менш інтенсивною та інформативною, ніж для чоловіків. Жіночі підрозділи здійснювали 6-денний марш-кидок у повному обмундируванні вагою 65 фунтів (29,4 кг), під час якого долали відстань у 160 миль (приблизно 257 км). Після цього вони відпочивали день і поверталися до табору, долаючи ту саму відстань. І всі вони впоралися із завданням¹⁰³². З цього епізоду незрозуміло, ні про які підрозділи йдеться, ні про конкретні підготовчі табори, ні про кількість жінок, яких тренували тощо. Не менші сумніви викликає твердження про те, що станом на 1941 р. 750 тис. жінок уже служили на бойових посадах у Червоній армії¹⁰³³. Хоча такі дані не збігаються з більшістю сучасних підрахунків, у яких загальну присутність жінок у збройних силах за весь період тривалості війни оцінено у 800 тис. – 1 млн осіб.

Що стосується зв'язків британських та радянських жінок, то у 1941 р., після початку німецько-радянської війни, і переходу СРСР у лави союзників Великої Британії, в останній періодично на всіляких публічних заходах висловлювали солідарність із мешканками Радянського Союзу. Наприклад, 13 липня 1941 р. на зібранні «жіночого парламенту», до якого увійшло 300 представниць різних організацій національної служби, тред-юніонів, комітетів домогосподарок та кооперативних гільдій обговорювалося питання війни. Серед іншого делегатки вирішили надіслати вітання радянським посестрам, «... висловивши глибоке захоплення їхньою жертвовною звитягою...» у боротьбі з ворогом¹⁰³⁴.

У 1942 р. все ще спостерігався значний брак жінок у збройних силах Великої Британії. У газетах і надалі закликали поповнювати лави ЖКВМС¹⁰³⁵, ЖДПС¹⁰³⁶, ДТС (зокрема за кордоном)¹⁰³⁷. Також, якщо раніше здебільшого публікували оголошення про набір окремо для кожної з трьох жіночих організацій

¹⁰³² Ibid.

¹⁰³³ Ibid.

¹⁰³⁴ Women's Parliament 300 M.P.s Discuss War // Belfast News-Letter. 1941. 14 July. P. 6.

¹⁰³⁵ Women's Royal Naval Service // Yorkshire Evening Post. 1942. 23 September. P. 3; W.R.N.S. // Eastbourne Herald. 1942. 22 August. P. 3; Women's Royal Naval Service // Yorkshire Evening Post. 1942. 21 September. P. 3; Wren day // Yorkshire Evening Post. 1942. 20 October. P. 3; W.R.N.S. // Crawley and District Observer. 1942. 15 August. P. 3; W.R.N.S. // Crawley and District Observer. 1942. 29 August. P. 3; W.R.N.S. // Crawley and District Observer. 1942. 26 September. P. 3.

¹⁰³⁶ Women's Auxiliary Air Force // Neath Guardian. 1942. 27 February. P. 4; The W.A.A.F. // Derbyshire Times and Chesterfield Herald. 1942. 19 June. P. 5; Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force // Ballymena Weekly Telegraph. 1942. 17 July. P. 3; The Women's Auxiliary Air Force // Wiltshire Times and Trowbridge Advertiser. 1942. 18 April. P. 1.

¹⁰³⁷ Egyptian A.T.S. // Aberdeen Evening Express. 1942. 23 November. P. 4.

у збройних силах, то у 1942 р. частіше починають з'являтися спільні оголошення. Так, в одному з них підкреслювалося, що тисячі жінок потрібні збройним силам (ЖДПС, ЖКВМС, ДТС), щоб влада могла звільнити потрібну кількість чоловіків для служби на бойових посадах. Крім того, три жіночі організації практикували проведення спільних рекрутингових заходів у цей період. Особливо закликали добровільно приєднуватися до війська бездітних дружин офіцерів, можливість призову яких лишалася під питанням з огляду на нестачу кадрів¹⁰³⁸.

В одному зі спільних для ДТС та ЖДПС оголошень до першої організації закликали на посади водійок. Наголошувалося, що «ця робота потребує світлої голови та хороброго серця... вона доволі складна... і дуже важлива»¹⁰³⁹. У ЖДПС на той час були різні вакантні посади. Ще в одному загальному повідомленні йшлося про нестачу персоналу загалом у ВМС, ВПС та сухопутній армії країни¹⁰⁴⁰.

Якщо характер та зміст повідомлень про набір від ЖДПС та ЖКВМС особливо не відрізнявся від тих, на які можна було натрапити в попередні роки, то в ДТС вони часто були розлогішими. Багато в чому вони також мали на меті реабілітувати в очах суспільства цю організацію. Наприклад, у зв'язку із суттєвим невдоволенням із боку британок умовами служби в ДТС у 1942 р. через ЗМІ потенційним новобранкам та їхнім батькам і близьким пропонували здійснити візит до підрозділів організації, щоб подивитися умови проживання на службі, а також задати питання про них відповідальній офіцерці¹⁰⁴¹. Також акцентували увагу на позитивних прикладах служби «старожилок» цієї організації. Так, у деяких із них у 1942 р. спливав 4-річний термін служби. Однак більшість була настільки віддана країні та ДТС, що вирішила поновити свої контракти, аби служити, допоки країна цього потребує. Далі йшлося про першочергову роботу, яку виконують членкині ДТС, про те, наскільки вони змінили традиційні уявлення про можливі ролі для жінок на війні. Наостанок подано широкий перелік посад в організації¹⁰⁴².

Також для промоції служби в ДТС організовували виставки. Про одну з них під назвою «Пригоди через службу» йшлося в газеті «Birmingham Mail» від 4 травня 1942 р. На ній відвідувачам мали демонструвати, як членкині ДТС виконують свої обов'язки під час повітряних атак ворога. Для заохочення відвідування виставки організатори анонсували присутність знаменитостей щодня о 15.00¹⁰⁴³.

¹⁰³⁸ Women's services // The Scotsman. 1942. 28 September. P. 5.

¹⁰³⁹ You are wanted behind the wheel // Yorkshire Evening Post. 1942. 23 September. P. 3.

¹⁰⁴⁰ War work for women // Wiltshire Times and Trowbridge Advertiser. 1942. 18 April. P. 1.

¹⁰⁴¹ Public notices Auxiliary Territorial Service // Western Gazette. 1942. 02 January. P. 5.

¹⁰⁴² A.T.S. "veterans". Interesting jobs for women // Stirling Observer. 1942. 20 August. P. 6.

¹⁰⁴³ Auxiliary Territorial Service // Birmingham Mail. 1942. 04 May. P. 4.

Як і в попередні роки, періодично в ЗМІ публікувалися й матеріали, які радше негативно впливали на імідж ДТС. Один із них, датований 19 червня 1942 р., повідомляв про чергову крадіжку, вчинену членкинею організації¹⁰⁴⁴.

У 1942 р. побачили світ і великі матеріали щодо служби чоловіків та жінок у ППО. Як уже зазначалося в попередніх розділах, для Великої Британії захист своєї території з повітря був серед найбільш значущих завдань. І навантаження на Королівські ВПС та ППО було дуже великим. У зв'язку з цим, з метою інформування суспільства, створення позитивного іміджу цих військ і залучення до них більшої кількості волонтерів, у ЗМІ та друкованій продукції неодноразово наголошувалося на винятковій важливості роботи військовослужбовців та військовослужбовиць у них. Чоловіки та жінки в ППО, як зазначалося в статті, «... мають менше можливостей для проявлення особистої звитяги та ініціативи, на відміну від бойових підрозділів Королівських ВПС, але... ця робота потребує надвисокої кваліфікації»¹⁰⁴⁵.

У матеріалі наголошено, що Лондон та Ліверпуль під час авіанальотів врятували сили ППО. Від початку війни вони знищили понад 630 ворожих літаків. Особливу увагу приділено жінкам у змішаних підрозділах ППО – їхня служба в цьому роді військ названа революційним кроком. Крім того, висвітлено особливості роботи британок у прожекторних підрозділах ППО, до обов'язків яких належали виявлення ворожої авіації в нічний час та супровід британських літаків із метою їх успішного приземлення¹⁰⁴⁶.

У 1942 р. і надалі практикували розміщення світлин, які демонстрували ті чи інші моменти зі служби мешканок Великої Британії. Так, у газеті «Portsmouth Evening News» за 23 вересня розміщено світлину, на якій зображені чоловіки та жінки з ППО під час відвідин військового заводу¹⁰⁴⁷.

Також цього року проблема браку кадрів стояла не менш гостро, ніж попереднього. У суспільному дискурсі постійно в тому чи іншому вигляді циркулювала пропозиція розширити коло жінок, які підлягали призову¹⁰⁴⁸. Вже сам факт того, що в газетах прямо писали про те, що зараз на службу можуть взяти жінок, які раніше були визнані непридатними до неї, свідчив про те, що в збройних силах був серйозний брак людських ресурсів¹⁰⁴⁹. У ЗМІ постійно наголошувалося на потребі в новобранцях для різних видів національної служби, як чоловіках, так і жінках, висвітлювалася загальна статистика щодо цього¹⁰⁵⁰.

¹⁰⁴⁴ Six months for A.T.S. corporal // Northampton Mercury. 1942. 19 June. P. 5.

¹⁰⁴⁵ Their Job Isn't Spectacular, But They Need Skill and Coolness // Belfast Telegraph. 1942. 22 July. P. 4.

¹⁰⁴⁶ Ibid.

¹⁰⁴⁷ Men and women from anti-aircraft battery... // Portsmouth Evening News. 1942. 23 September. P. 4.

¹⁰⁴⁸ Call-Up of women // Kirriemuir Free Press and Angus Advertiser. 1942. 26 February. P. 4.

¹⁰⁴⁹ More women for national service // Birmingham Daily Post. 1942. 19 August. P. 4.

¹⁰⁵⁰ Britain after three years at war // Illustrated London News. 1942. 19 December. P. 17.

Військовослужбовиць Великої Британії підтримували різні суспільні та релігійні організації, а також окремі особи. Так, у газетах знаходимо оголошення про службу в церкві на честь ЖДПС, яку мали провести капелани Військово-повітряних сил¹⁰⁵¹. Клуб юнацької християнської асоціації пропонував військовослужбовицям, які цього потребували, спеціально облаштовані кімнати для відпочинку, де вони могли читати, навчатися, вишивати тощо. Хоча ця організація була створена для підлітків чоловічої статі, у такий спосіб вона намагалася підтримати британок на військовій службі¹⁰⁵². Крім того, до редакцій зверталися небайдужі громадяни, які бажали передати для військовослужбовців та військовослужбовиць книги, щоб якимось урізноманітнити їхнє дозвілля¹⁰⁵³.

Значною у 1942 р. була кількість загальних матеріалів, які стосувалися служби жінок у збройних силах, а також таких, які були дотичні до цієї теми. Цього року влада почала активніше працювати над усуненням логістичних недоліків у її організації. У межах підготовки комітету з інспектування умов проживання та побуту жінок на військовій службі цілком справедливе, на наш погляд, обурення представниць деяких політичних партій спричинив той факт, що його склад спершу пропонували зробити суто чоловічим¹⁰⁵⁴. Зрештою, після тривалих дискусій, до комітету увійшло 5 жінок та 3 чоловіків¹⁰⁵⁵.

Неможливо оминати увагою намагання авторів деяких матеріалів вкоренити в суспільній свідомості переконання про беззбройну участь британок у війні, а також їхнє тяжіння насамперед до виконання репродуктивної праці. Так, стаття під промовистою назвою «Беззбройний бій» присвячена жінкам, що розповсюджували сертифікати заощадливості. У ній підкреслювалося, що їхньою «зброєю» є записничок, до якого вони заносять відомості про те, скільки вдалося залучити заощаджень із домогосподарств для країни¹⁰⁵⁶. Завдяки таким матеріалам, серед іншого, у суспільстві ще глибше вкорінювалося переконання про жінок як його частину, яка не має брати до рук справжню зброю.

У матеріалі під назвою «Жіноча роль у війні», що побачив світ 28 березня 1942 р., насамперед розповідалося про діяльність Жіночого бюро військової служби, яке, серед іншого, активно постачало на фронт необхідні речі і «дбало про комфорт чоловіків». Саме ця функція була поставлена в статті на перше місце. І лише після цього також згадувалося про визначні результати експерименту із залучення мешканок Великої Британії до служби в підрозділах ППО, де вони мали змогу управляти «чутливим та високонауковим обладнанням,

¹⁰⁵¹ Service of praise and dedication for the Women's Auxiliary Air Force // Northern Whig. 1942. 24 October. P. 3.

¹⁰⁵² Rest room for servicewomen // Eastbourne Herald. 1942. 26 December. P. 1.

¹⁰⁵³ Books for the Forces // Portsmouth Evening News. 1942. 17 July. P. 5.

¹⁰⁵⁴ Women's services // Lancashire Evening Post. 1942. 03 February. P. 4; Three women's services // The Scotsman. 1942. 04 February. P. 4.

¹⁰⁵⁵ The Markham Report // The Sydney Morning Herald. 1942. 14 December. P. 3.

¹⁰⁵⁶ Unarmed combat // Yorkshire Evening Post. 1942. 20 October. P. 3.

необхідним для керування та ведення вогню з артилерійських гармат»¹⁰⁵⁷. Звісно, робота з таким обладнанням представлялася як така, яка не має жодного стосунку до виконання бойових ролей на війні. Хоча це не відповідало дійсності.

Дуже показовим, на нашу думку, є також наповнення деяких сторінок, адресованих військовослужбовцям. У тамтешніх текстах неприховано демонстрували суспільні очікування від британок у війську і формували «прийнятне» для них коло інтересів. Так, більша частина інформації на одній із таких сторінок у виданні «Reveille»¹⁰⁵⁸ стосувалася рекомендацій для жінки щодо догляду за зовнішністю. Наприклад, цьому присвячені замітки «Як доглядати за кучерями», «Волосся потрібно тримати в чистоті», «Як добре виглядати в однострої». Також на ній бачимо рекламу дезодоранту, пудри, помади, продуктів для підтримання «жіночої гігієни» тощо.

Крім того, на сторінці знаходимо невелику замітку про двох ветеранок Першої світової війни, які пішли служити до ДТС, та статтю про те, як стають офіцерками з добробуту в трьох жіночих службах у збройних силах. Очевидно, що останній матеріал вийшов у зв'язку з оприлюдненням результатів звіту урядового комітету з перевірки комфорту та умов побуту в трьох жіночих службах, у якому зроблено висновок про те, що виявлені порушення в діяльності трьох жіночих організацій багато в чому є недопрацюванням із боку офіцerek із добробуту, які нібито недостатньо дбали про підлеглих. У статті йдеться про те, що оперативних завдань такі офіцерки на службі не виконують, і їхнім основним обов'язком є керування підрозділом та ефективна організація його побуту й дозвілля. Описано тривалість їх підготовки, яка відрізнялася залежно від організації, а також особливості навчання¹⁰⁵⁹.

Привертає увагу також замітка «Вона знає всіх бойових асів», де йдеться про те, що робота клеркинi в ЖДПС може виглядати непривабливо, однак має переваги у вигляді знайомства з найкращими льотчиками країни, а також високопосадовцями союзних сил. На нашу думку, статті з такими заголовками та змістом мали на меті не лише привабити охочих подихати одним повітрям із тими, про кого пишуть у газетах, а й натякнути на можливе обростання клеркинь потрібними в житті зв'язками або й можливе заміжжя¹⁰⁶⁰. Тобто жінкам вкотре пропонували не дбати про свій власний розвиток та кар'єру, а прислуговувати авторитетним особам і шукати «вигідну партію».

Поряд із матеріалами, які не виходили за межі «традиційних» гендерних ролей, траплялися й альтернативні статті, де висвітлювалася діяльність воячок. Однак щодо британок нам вдалося натрапити лише на матеріали історичного спрямування. Решта ж висвітлювала досвіди інших країн, насамперед СРСР. Зокрема, у статті Е. Ярнхем «Британські жінки-солдати»¹⁰⁶¹ йшлося про

¹⁰⁵⁷ Women's part in the war // Liverpool Daily Post. 1942. 28 March. P. 3.

¹⁰⁵⁸ The servicewoman's page // Reveille. 1942. 26 October. P. 7.

¹⁰⁵⁹ Ibid.

¹⁰⁶⁰ Ibid.

¹⁰⁶¹ Yarnham E.R. Britain's Women Soldiers. Historical Characters of Past Campaigns // Britannia and Eve. 1942. 01 June. P. 18, 70.

давнішні приклади участі жінок Великої Британії в збройних конфліктах зі зброєю в руках. Звісно, такий огляд мав на меті провести паралелі з поточним конфліктом, чого не заперечувала й сама авторка. Вона зазначила, що жінки Великої Британії наразі не виконують бойових ролей під час війни, на відміну від їхніх посестер у Росії (тобто СРСР), Польщі, Китаї, однак «немає сумнівів, що якби їх попросили, британки билися б із не меншою доблестю». Далі авторка подає короткий екскурс в історію, повідомляючи про випадки участі британок зі зброєю в руках у Трафальгарській битві (1805) – К. Доулінг, І. Бек та ще однієї, чиє ім'я невідоме; приклад Х. Уїтні, яка служила у ВМС під час Семилітньої війни (1756–1761) та інших. Особливу увагу приділено К. Кавані, яка у XVII ст. пішла служити у військо через кохання. Її чоловіка Т. Уолша призвали до армії, і вона вирушила на його пошуки, але згодом зрозуміла, що їй подобається бути воячкою. Також до особливо непересічних авторка статті віднесла Ф. Хессел, яка в середині XVIII ст. служила рядовою 5-го пішого полку й побувала в різних кутках Європи. Жінка дожила до глибокої старості й померла у віці 108 років¹⁰⁶².

Цікаво проаналізувати крізь гендерну оптику виклад матеріалу, що висвітлював візит у 1942 р. снайперки Л. Павличенко до Великої Британії: «... російська дівчина снайпер прибула до Лондона вчора в супроводі лейтенанта Червоної армії Пчелінца (насправді офіцера звали Володимир Пчелінцев – Авт.) та молодіжного лідера Миколи Красавченка». Лише в другому абзаці зазначено, що й сама Л. Павличенко на той час була не просто «російською дівчиною» (до того ж, навіть не російською, а з Радянської України), а також офіцеркою радянської армії й мала таке саме звання, як і в офіцера-чоловіка, що її супроводжував¹⁰⁶³.

У 1943 р. поряд зі звичними короткими повідомленнями про набір до трьох жіночих організацій у збройних силах¹⁰⁶⁴, з'являється також серія повідомлень про жіночі служби під назвою «Що вони роблять та що вони носять». Ці матеріали мали на меті підвищити обізнаність населення щодо завдань військово-службовиць. Для ДТС, ЖКВМС, ЖДПС готувалася окрема замітка, що супроводжувалася малюнком, на якому зображено жінку в профіль у повний зріст у формі організації. Текстова частина складалася з короткої інформації про службу. Для ДТС було складено такий опис: «... функціонує з вересня

¹⁰⁶² Ibid.

¹⁰⁶³ Soviet Girl Sniper in Britain // Aberdeen Press and Journal. 1942. 06 November. P. 3.

¹⁰⁶⁴ Volunteer now for Women's Auxiliary Air Force // Londonderry Sentinel. 1943. 02 February. P.1; Volunteer now for Women's Auxiliary Air Force // Londonderry Sentinel. 1943. 09 February. P. 1; Women's Royal Naval Service // Taunton Courier, and Western Advertiser. 1943. 02 January. P.2; WREN Day // Taunton Courier, and Western Advertiser. 1943. 03 April. P. 2; WREN Day // Chester Chronicle. 1943. 22 May. P. 6; WREN Day // Chester Chronicle. 1943. 23 January. P.5; W.R.N.S. calling Scotland // Dundee Evening Telegraph. 1943. 01 January. P. 3; W.R.N.S. calling Scotland // Dundee Courier. 1943. 15 January. P. 4; Women's Royal Naval Service // Northampton Mercury. 1943. 12 February. P. 8; Women's Royal Naval Service // Northampton Mercury. 1943. 12 March. P. 8.

1938 р. Її членкині виконують сотні важливих робіт, звільняючи в такий спосіб більшу кількість чоловіків для виконання інших обов'язків. Дівчат готують для посад водійок, кур'єрок-мотоциклісток, креслярки, поварки, операторки теле-тайпів та операторки обладнання, яке виявляє мішені для артилерійських систем у військах ППО. Директорка організації особисто брала участь у розробленні зручної, подібної до робітничої уніформи ДТС. Вона складається з приталеної блузки прямого покрою з квадратними плечима. Кітель без поясу, приталений. Не під час виконання обов'язків членкині ДТС носять зручну пілотку коричневого, букового або зеленого кольору» (рис.48)¹⁰⁶⁵.

Замітка про ЖДПС супроводжувалася зображенням жінки у формі цієї організації в повний зріст. У текстовій частині оповідалося про таке: «Жіночі допоміжні повітряні сили були засновані у 1939 р. До цього їхні членкині служили в компаніях Королівських повітряних сил при ДТС, що була створена 1938 р. Однак спеціалізований характер їхньої роботи призвів до створення окремої організації. Зараз ЖДПС є невід'ємною частиною Королівських повітряних сил. На початку війни в організації налічувалося тільки 5 посад для жінок. Зараз їх понад 60! Приваблива уніформа

Рис. 48.
Зразок замітки
про членкинь
ДТС¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶⁵ What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Daily Mirror. 1943. 30 April. P. 2; What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // The People. 1943. 09 May. P. 3; What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Norwood News. 1943. 30 April. P. 2; What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Coventry Evening Telegraph. 1943. 08 May. P. 3; What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Leicester Evening Mail. 1943. 08 May. P. 3; What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Portsmouth Evening News. 1943. 28 April. P. 8; What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Hartlepool Northern Daily Mail. 1943. 30 April. P. 4; What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Aberdeen Evening Express. 1943. 27 April. P. 6.

¹⁰⁶⁶ What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Daily Mirror. 1943. 30 April. P. 2

синього кольору, а також розпізнавальні знаки є ідентичними до тих, що побутують у Королівських повітряних силах, і демонструють тісну асоціацію з належністю до бойової служби» (рис. 49)¹⁰⁶⁷.

Рис. 49. Зразок замітки про членкинь ЖДПС (1943)¹⁰⁶⁸.

Матеріал про ЖКВМС супроводжувало зображення жінки в повний зріст у формі цієї організації. У тексті зазначалося: «Жіночі королівські військово-морські сили зберігають назву та традиції організації, яка продемонструвала зразкову службу у 1917–1919 рр. Кіль нової ЖКВМС було закладено у 1939 р., і зараз вона є чудовим кораблем. Уніформа персоналу корабельної організації – жакет та спідниця темно-синього кольору, чорні туфлі-оксфорди, чорні панчохи, біла блузка, напівжорсткий комірць, чорна краватка, темно-синій кашкет із золотими літерами Н.М.С. (перекладається як «Корабель Її Величності») («Her Majesty's Ship». – Авт.) на чорній стрічці. Ви знайомі з цією уніформою. Членкині ЖКВМС служать у закладах військово-морського флоту у відомих портах, на віддалених станціях авіації ВМС. Фактично, вони служать всюди, і виконують будь-яку роботу, яку скажуть. «Англія чекає...» – це заклик, на який членкині ЖКВМС відповіли всім серцем» (рис. 50)¹⁰⁶⁹.

¹⁰⁶⁷ What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Belfast News-Letter. 1943. 04 June. P.6; What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Surrey Mirror. 1943. 04 June. P. 3; What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Hull Daily Mail. 1943. 24 June. P.4; What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Evening Despatch. 1943. 08 June. P. 2; What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Lincolnshire Echo. 1943. 10 June. P. 4; What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Nottingham Evening Post. 1943. 18 June. P. 3; What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Hartlepool Northern Daily Mail. 1943. 01 June. P. 4.

¹⁰⁶⁸ What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Belfast News-Letter. 1943. 04 June. P. 6.

¹⁰⁶⁹ What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Uxbridge & W. Drayton Gazette. 1943. 24 September. P. 7; What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Portsmouth Evening News. 1943. 22 September. P. 4; What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Belfast News-Letter. 1943. 24 September. P. 3; What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Surrey Mirror. 1943. 24 September. P. 7; What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Hartlepool Northern Daily Mail. 1943. 20 September. P. 3; What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Hartlepool Northern Daily Mail. 1943. 22 June. P. 3.

WHAT THEY DO
AND WHAT THEY WEAR

**THE WOMEN'S
ROYAL NAVAL
SERVICE**

The Women's Royal Naval Service carries on the name and honoured traditions of the organisation which did such great service in 1917-19. The keel of the new W.R.N.S. was soundly laid in 1939, and is now a fine ship indeed. The uniform of the ratings of the ship's company is a navy blue jacket and skirt, black oxford shoes and black stockings, white shirt with white semi-stiff collar, black tie, navy blue cap with H.M.S. in gold on a black ribbon. You know that uniform. The Wrens serve in naval establishments in famous ports, in Fleet Air Arm stations in isolated places. In fact they serve anywhere, and do any job the Navy asks. "England expects . . ." is a call the Wrens have answered wholeheartedly.

JOB in or out of uniform make us value the healthy freshness that enables us to do them well and enjoy our leisure too! Happily we can all renew that splendid feeling of Personal Freshness daily by using

**LIFEBUOY
TOILET SOAP**

LEB 59 1A-9 LEVER BROTHERS, PORT SUNLIGHT, LIMITED

Рис. 50. Зразок замітки про членкинь ЖКВМС (1943)¹⁰⁷⁰.

світлити вагомий внесок військовослужбовців та військовослужбовиць, у цьому матеріалі жінок називають «дівчатами з ДТС» («A.T.S girls»), а чоловіків, натомість, називають не «хлопцями» («boys»), а «чоловіками» («man»). Що саме по собі ставить жінок у субординовану позицію щодо їхніх колег чоловічої статі незалежно від посади та віку¹⁰⁷². На таке можна натрапити в британських газетах часів Другої світової війни доволі часто.

Небайдужі громадяни відкривали спеціальні гостелі для жінок на службі, де вони могли зупинитися за потреби. Про заплановане відкриття одного з таких закладів у Данді повідомлялося у «Dundee Evening Telegraph» від 9 вересня 1943 р. Оскільки гостел створювали здебільшого завдяки зусиллям добровольців, у статті містилося звернення до небайдужих пожертвувати для цієї справи меблі, килими, вовняні теплі речі тощо¹⁰⁷³.

Цікаво, що всі ці однотипні матеріали про жіночі організації в збройних силах супроводжувалися рекламою мила, яке, до слова, пропонували для вжитку всьому населенню, а не лише, тим, хто перебував на військовій службі.

Так само як і в попередні роки, у британських ЗМІ 1943 р. періодично висвітлювали й інформацію про правопорушення жінок на службі. Так, в одній зі статей ішлося про ув'язнення членкині ЖДПС за дезертирство та крадіжку¹⁰⁷¹.

Також у 1943 р. збереглася тенденція до активного висвітлення внеску сил ППО для захисту країни. У матеріалі під назвою «Дилема прибережного артилериста ППО» розповідається про будні та навчання жінок та чоловіків у підрозділах цього роду військ. Продемонстровано основні складнощі такої служби, описано, наскільки важко буває зафіксувати ворожий об'єкт, а ще складніше – знищити його. Водночас показово, на наш погляд, що, попри намагання висвітлити вагомий внесок військовослужбовців та військовослужбовиць, у цьому матеріалі жінок називають «дівчатами з ДТС» («A.T.S girls»), а чоловіків, натомість, називають не «хлопцями» («boys»), а «чоловіками» («man»). Що саме по собі ставить жінок у субординовану позицію щодо їхніх колег чоловічої статі незалежно від посади та віку¹⁰⁷². На таке можна натрапити в британських газетах часів Другої світової війни доволі часто.

¹⁰⁷⁰ What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Portsmouth Evening News. 1943. 22 September. P. 4.

¹⁰⁷¹ Christmas in Prison W.A.A.F. who deserted // Thanet Advertiser. 1943. 31 December. P. 2.

¹⁰⁷² Dilemma of A.A. coastal gunner // Western Morning News. 1943. 28 September. P. 2.

¹⁰⁷³ Servicewomen's hostel to open in Dundee // Dundee Evening Telegraph. 1943. 09 September P.5.

Оскільки у 1943 р. ситуація на фронтах дещо покращилася для союзників, у парламенті почали порушувати питання щодо майбутнього повернення військовослужбовців та військовослужбовиць до мирного життя. Намагання парламентського Комітету жіночих сил забезпечити британкам на військовій службі прийнятні умови працевлаштування після війни також висвітлювали в місцевих ЗМІ¹⁰⁷⁴.

Аналізуючи загальні матеріали щодо служби мешканок Великої Британії у війську, мусимо констатувати збільшення кількості матеріалів, де категорично відкидалася можливість виконання ними бойових ролей. Так, П. Бентлі, яка позиціонувала себе борчиною за рівноправ'я й партнерство між статями та противницею війни, поставила собі за мету показати на шпальтах британських ЗМІ, чому жінки не мають бути рівними з чоловіками у військовій сфері. Вона визнала, що «використання зброї іноді є правильним і необхідним»¹⁰⁷⁵. Однак воно суперечить жіночій природі: «Це є суто жіночим покликанням – плекати, підживлювати, збагачувати життя. Вона робить це, коли виношує дитину; вона робить це, коли турбується про свою сім'ю. Коли вона заспокоює, втішає та надихає, вона виконує свою особливу функцію...»¹⁰⁷⁶. Через це для авторки сама думка про жінку, яка йде знищувати життя, є огидною, протиприродною. І в цьому вона ідейно недалеко відійшла від переконань своїх співвітчизників попередніх епох, зокрема років Першої світової війни¹⁰⁷⁷. Також авторці не подобаються жінки, які полюють для розваги, а не для того, щоб вижити. І вона, як і чимало її співвітчизників, абсолютно не бачить різниці між реальним життям, де існують такі жінки, та своїми переконаннями, які не можуть характеризувати нікого, крім їхньої власниці.

Водночас відходом від звичної риторики попередніх років можна вважати переконання П. Бентлі про те, що єдиною формою бою, де більш менш припустима участь жінок, є та, яка відбувається в межах оборонних військових дій, а не наступальних. І це прийнятно для захисту не стільки себе, скільки дітей, підлітків, хворих та людей похилого віку. Авторка фактично намагається створити симбіоз вікторіанської моралі та сучасних їй воєнних реалій, поєднавши обов'язок самопожертви жінки заради оточення та необхідність відбивати атаки ворога наявними силами. Яскравим прикладом цього для П. Бентлі була служба жінок у ППО¹⁰⁷⁸.

У цей же період у британському соціумі розгорілася дискусія щодо доцільності озброєння жінок у «Домашній охороні» – місцевому ополченні що підтримувало армію в містах, слідкувало за порядком, і до якого увійшли ті, хто

¹⁰⁷⁴ Women after the war // Nottingham Journal. 1943. 26 February. P. 1.

¹⁰⁷⁵ Bentley P. Should women take up arms? // Newcastle Journal. 1943. 19 April. P. 2.

¹⁰⁷⁶ Ibid. P. 2.

¹⁰⁷⁷ Bourke J. Women and the Military during World War One. URL: <http://goo.gl/eBvVsp> (date of reference: 23.12.2021)

¹⁰⁷⁸ Bentley P. Should women take up arms? // Newcastle Journal. Monday 19 April 1943. P. 2; Bentley P. Should women take up arms and fight? // Aberdeen Press and Journal. 1943. 22 April. P. 2.

був непридатний для служби в армії. До нього залучали й жінок. Однак після тривалої дискусії у 1943 р. було вирішено суттєво обмежити їхні ролі в цій структурі й не видавати їм зброю. Також, попри виявлене бажання з боку жінок пройти навчання азам поведження зі зброєю та підготовку зі стрільби, їм було в цьому відмовлено, так само як і в носінні форми, передбаченої для чоловічої частини організації¹⁰⁷⁹.

У 1944 р. суттєво зменшується кількість матеріалів, присвячених жіночим службам у збройних силах. Водночас у друкованих ЗМІ іноді все ще публікували оголошення про набори до них. Нам вдалося відшукати лише оголошення про набір до ЖДПС¹⁰⁸⁰. Останні практикували проведення рекрутингових кампаній спільно з Королівськими повітряними силами, частиною яких вони були¹⁰⁸¹.

Так само зменшилася й кількість матеріалів, що мала на меті популяризацію трьох жіночих військових організацій. Однак іноді такі матеріали, все ж, траплялися. Наприклад, у газеті «Warwick and Warwickshire Advertiser» було опубліковано замітку про лекцію, присвячену жінкам у ЖКВМС, проведену для учениць Королівської вищої школи у Варвіку¹⁰⁸². Суттєво поменшало світлин із миттєвостями служби жінок¹⁰⁸³.

У цей період найбільше іміджевих матеріалів було присвячено британкам на службі в повітряних силах та ППО. Так, у матеріалі «ЖДПС у кожній операції Королівських повітряних сил», опублікованому в газеті «Warwick and Warwickshire Advertiser» від 2 червня, йшлося про їхній значний внесок у боротьбу повітряних сил за визволення Європи. У ньому наголошувалося, що «чоловіки та жінки працюють пліч-о-пліч задля підготовки збройної атаки, і жінки в наземних службах матимуть свою лепту в будь-якому успіхові в повітрі. Поки бойовий пілот та його колеги шукають у небі німецькі штурмовики, прокладачки курсу з ЖДПС у навушниках навколо довгих столів у ставці командування групи та на станціях Королівських повітряних сил переміщують стрілки та дерев'яні блоки, що збоку виглядає як настільна гра на мапі Європи. Вони відслідковують пересування ворожих літаків...»¹⁰⁸⁴. Відомості про збиті пілотами літаки, йшлося далі в статті, приймають і записують також жінки з ЖДПС, вони ж обробляють плівки, відзняті бортовими фоторушницями, перевіряють обладнання літака перед вильотом, складають парашути та виконують ще низку важливих для війська завдань.

¹⁰⁷⁹ No uniforms for women // Grantham Journal. 1943. 07 May. P. 3.

¹⁰⁸⁰ Women's Auxiliary Air Force volunteers // Yorkshire Evening Post. 1944. 12 February. P.3; R.A.F. and W.A.A.F. recruiting visit // Walsall Observer, and South Staffordshire Chronicle. 1944. 20 May. P. 6.

¹⁰⁸¹ W.A.A.F. and A.T.C. volunteers wanted // Blyth News. 1944. 10 January. P. 1.

¹⁰⁸² The King's High School for girls // Warwick and Warwickshire Advertiser. 1944. 16 June. P. 6.

¹⁰⁸³ Members of the Auxiliary Territorial Service passing the Royal Stand, at Balmoral Show Grounds // Belfast Telegraph. 1944. 04 May. P. 3.

¹⁰⁸⁴ W.A.A.F. in every R.A.F. operation // Warwick and Warwickshire Advertiser. 1944. 02 June. P. 4.

Серед матеріалів-описів служби жінок у ППО з'явилися такі, що висвітлювали їхній досвід у британських колоніях. Декілька таких статей розповідали про те, як вдячне населення Цейлону та Уганди забезпечило тимчасові житла для жінок та чоловіків на службі у військах ППО комфортними і зручними меблями. Далі завдяки командуванню ППО місцеві жителі листувалися з британськими військовослужбовцями і військовослужбовицями, де ділилися інформацією про себе, своє життя та побут тощо¹⁰⁸⁵.

І надалі в газетах повідомляли про відвідини підрозділів жіночих організацій представниками королівської родини. Так, декілька таких візитів було здійснено герцогинею Кентською до підрозділів ЖКВМС в авіації ВМС у Шотландії¹⁰⁸⁶, у Східному Сассексі¹⁰⁸⁷.

Крім того, іноді можна було натрапити на матеріали щодо зниклих безвісти військовослужбовиць. Про один із таких випадків, що стався зі членкинею ЖКВМС, розповідалося в замітці «Kirkintilloch Herald» за 1 березня 1944 р. Ймовірно, жінка загинула під час несення служби на морі¹⁰⁸⁸. Інформували також про кадрові зміни в командуванні жіночих організацій¹⁰⁸⁹.

Періодично у публікаціях траплялися іронічні та відверто сексистські твердження щодо військовослужбовиць. Наприклад, у колонці «Те й се у Варвіку» в газеті «Warwick and Warwickshire Advertiser» за 15 вересня 1944 р. міститься кілька таких згадок про них. Так, в одній із заміток членкинь ДТС названо «друзями чоловіка, і, звісно, солдата»¹⁰⁹⁰. У іншій читачів непокоїть питання про особливості гендерного укладу після війни. Зокрема, висловлено припущення, що британки, які обіймали відповідальні посади на заводах чи на військовій службі, не будуть покірними дружинами для своїх чоловіків¹⁰⁹¹. Це, звісно, на той час вважалося вкрай негативним явищем.

У 1945 р. відомості про три жіночі організації в збройних силах практично щезають зі шпальт газет. Наприкінці війни, у березні, натрапляємо на оголошення про завершення набору до ЖКВМС у зв'язку з тим, що кількість охочих

¹⁰⁸⁵ New link with colonies // St. Andrews Citizen. 1944. 25 March. P. 5; Gifts made by Ceylon and Uganda // Warwick and Warwickshire Advertiser. 1944. 24 March. P. 5.

¹⁰⁸⁶ Court and personal // Belfast News-Letter. 1944. 15 September. P. 4; Court and Personal // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1944. 15 September. P. 2.

¹⁰⁸⁷ The Duchess of Kent Saturday inspected Women's Royal Naval Service units In the East Sussex area of the Portsmouth Command // Sevenoaks Chronicle and Kentish Advertiser. 1944. 24 March. P. 6.

¹⁰⁸⁸ District Wren missing // Kirkintilloch Herald. 1944. 01 March. P. 4.

¹⁰⁸⁹ Air Chief Commandant Dame Katherine Trefusis-Forbes // Gloucestershire Echo. 1944. 22 August. P. 1; Air Commandant Lady R. M. E. Welsh has been promoted // Western Daily Press. 1944. 23 August. P. 3.

¹⁰⁹⁰ Love in the kitchen // Warwick and Warwickshire Advertiser. 1944. 15 September. P. 3.

¹⁰⁹¹ A woman's weapon // Warwick and Warwickshire Advertiser. 1944. 15 September. P.3.

служити суттєво перевищила кількість вакантних посад¹⁰⁹². Відновлення набору до служби відбулося вже після війни, однак коло посад значно звузилося, наприклад, у грудні воно обмежувалося поварками, стюардесами та письменницями¹⁰⁹³. Так само після війни шукали й персонал до ЖДПС¹⁰⁹⁴.

Де-не-де траплялися інформаційні матеріали про службу жінок, зокрема за кордоном. Наприклад, цій темі присвячено матеріал про 200 членкинь ЖДПС у Франції. Вони обіймали посади клеркинь, водійок, зв'язкивиць, інтерпретаторок фотографій, персональних асистенток представників командування британських збройних сил у Франції¹⁰⁹⁵.

Але лєвова частка згадок про військовослужбовиць припадає на матеріали про їхню демобілізацію та повоєнну ресоціалізацію, які обіцяли провести на паритетних засадах для чоловіків та жінок¹⁰⁹⁶. Проте в суспільному дискурсі цілком однозначно почали пропагувати повернення до культу дому та сім'ї. Для цього висвітлювалися «правильні» стратегії поведінки жінок, зокрема військовослужбовиць, після завершення війни. Так, у замітці за 6 липня 1945 р. чітко простежується намагання підкреслити другорядність діяльності членкині ЖКВМС: «вона приєдналася до Жіночої королівської військово-морської служби, щоб вивільнити чоловіка для служби на флоті»¹⁰⁹⁷. І нагадати про «справжнє призначення» жінки, адже тепер «... вона попрощалася зі своєю військовою службою, щоб створювати затишок для її чоловіка-інженера»¹⁰⁹⁸. Також побільшало заміток про одруження військовослужбовців та військовослужбовиць¹⁰⁹⁹.

Таким чином, матеріали британських газет є важливим джерелом для дослідження служби жінок у королівських збройних силах, а також публічного дискурсу з цього питання і тогочасної гендерної політики британського уряду. Із британської періодики можна почерпнути відомості щодо рекрутування британок до війська; умов їхньої служби у різних організаціях (примірного кола обов'язків, побутових умов, рідше – рівня заробітної платні тощо); особливостей

¹⁰⁹² Enough Wrens // *Eastbourne Gazette*. 1945. 14 March. P. 8; No Recruiting Of «Wrens» // *Dundee Courier*. 1945. 07 March. P. 2; The Admiralty announced on Tuesday... // *Taunton Courier, and Western Advertiser*. 1945. 10 March. P. 8.

¹⁰⁹³ W.R.N.S. need recruits // *Aberdeen Press and Journal*. 1945. 18 December. P. 1.

¹⁰⁹⁴ Royal Air Force and Women`s Auxiliary Air Force // *The Scotsman*. 1945. 16 November. P. 1; Royal Air Force and Women`s Auxiliary Air Force // *The Scotsman*. 1945. 14 December. P. 1.

¹⁰⁹⁵ W.A.A.F. Stationed in Paris // *Londonderry Sentinel*. 1945. 21 July. P. 6.

¹⁰⁹⁶ Demobilisation // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1945. 16 August. P. 3; King`s Speech: Bank of England Will Be Nationalised // *Bradford Observer*. 1945. 16 August. P. 4; Toured War Factories. Thousand Handshakes // *Belfast Telegraph*. 1945. 07 May. P. 6; «Post» London Service // *Lancashire Evening Post*. 1945. 13 June. P. 1.

¹⁰⁹⁷ Homes for husbands, say married Wrens // *Shepton Mallet Journal*. 1945. 06 July. P. 2.

¹⁰⁹⁸ *Ibid.* P. 2.

¹⁰⁹⁹ Wedding. Brissenden – Hobden Ramsgate soldier weds // *Thanet Advertiser*. 1945. 23 October. P. 5.

пропагандистської кампанії держави, спрямованої на залучення якомога більшої кількості британок до служби у ЖДПС, ЖКВМС, ДТС, заходів задля підвищення престижу цих організацій; змін законодавства, яке регулювало призов та службу жінок у збройних силах тощо. На основі газетних матеріалів можна частково сформувати уявлення про особливості публічного дискурсу щодо жінок на службі, який був вельми неоднозначним, адже поряд з акцентуванням уваги на важливості роботи членкинь трьох жіночих служб велися дискусії щодо привабливості їхньої форми, зовнішнього вигляду загалом, використовувалася сексистська і патерналістська риторика тощо. Також на основі аналізу змісту та частоти публікацій можна судити про зростання значущості ролі військовослужбовиць по мірі розгортання військового конфлікту, розширення кола їхніх посад та зростання відповідальності, ставлення суспільства до змін в організації жіночої служби. Сама по собі активність висвітлення діяльності військовослужбовиць свідчить про зацікавленість уряду у залученні якомога більшої кількості жінок до збройних сил на конкретних етапах війни, коли потреба у кадрах стояла особливо гостро. Публікування найбільшої кількості матеріалів із досліджуваної теми спостерігалось у 1940–1943 рр., коли становище Великої Британії у війні було достатньо невизначеним, і країна дуже потребувала кадрових ресурсів, зокрема жіночих. Натомість у 1944–1945 рр., у міру переходу переваги у війні на бік союзних сил, кількість статей, присвячених жінкам на службі у війську, різко зменшилася.

4.4. Військова служба жінок на шпальтах радянських газет.

Встановлено, що впродовж усієї тривалості німецько-радянської війни (1941–1945) у друкованих ЗМІ СРСР спостерігалася тенденція до використання слова «жінки» здебільшого під час висвітлення звірств ворога на землях союзних республік, де представниці так званої «слабкої статі» виступали в ролі жертв – побитих, згвалтованих, закатованих, розстріляних тощо. Таких матеріалів набагато більше, ніж статей, що висвітлювали різного роду активності жінок під час війни. Їх згадували поряд з особами похилого віку та дітьми як найбільш незахищених та слабких членів суспільства: «розгнівані кати розстріляли кожного п'ятого жителя села, зокрема жінок та дітей»¹¹⁰⁰; «жахливу наругу чинять гітлерівці над жінками окупованих країн Європи: насильно відправляють матерів та дружин у будинки розпусти, під загрозою смерті віддають їх під владу будь-якого фашистського офіцера»¹¹⁰¹; «нелюдська наруга над жінками всюди, куди лише ступила нога штурмовика, – у самій Німеччині після приходу фашистів до влади, у балканських країнах, у Польщі, у зайнятих гітлерівськими ордами селах Радянської України та Білорусі – це не угар війни, це план і програма»¹¹⁰²; «після того як молодих жінок відвели до

¹¹⁰⁰ От советского Информбюро // Вечерняя Москва. 1941. 4 июля. № 164. С. 2.

¹¹⁰¹ Нет большего врага у женщин, чем Гитлер // Правда. 1941. 18 июля. № 197 (8605). С. 2.

¹¹⁰² Призыв советских патриоток // Правда. 1941. 19 июля. № 198. С. 1.

лікарні, їх там гвалтували п'яні озвірілі солдати»¹¹⁰³; гітлерівці «глумляться, катують, гвалтують жінок, а потім вбивають їх. Вони прикінчують маленьких дітей на очах у батьків»¹¹⁰⁴, і подібне¹¹⁰⁵. Траплялися навіть статті про німецьких жінок як жертв і заручниць гітлерівського режиму¹¹⁰⁶. Такі матеріали формували відповідний образ жінок у суспільстві, зокрема й серед військовослужбовців-чоловіків. У середовищі останніх образ жінок-жертв, яких вони рятують (нерідко разом з особами похилого віку та дітьми), досить активно використовувався для підняття бойового духу. Наприклад, у листі до брата С. Підпалий пише: «... я з великим бажанням понесусь на розгром ворога по рідній Україні й буду захищати батьків та сестер до останньої краплини крові»¹¹⁰⁷. Той у відповідь схвалює рішення брата й повідомляє, що також вирушає на фронт, щоб разом із ним «... пліч-о-пліч захищати рідну країну батьків і сестер»¹¹⁰⁸. У привітанні командування 24-ї окремої гвардійської Київської бригади з нагоди визволення всієї території України від нацистських окупантів читаємо: «Ми чули заклик про допомогу в стогонах полонених матерів і батьків, у криках згнєблених сестер. Ми чули, як плакали осиротілі діти, ридали на згарищах наші дружини»¹¹⁰⁹.

¹¹⁰³ Зверства гитлеровских душегубов // Красный флот. 1941. 6 августа. № 183 (837). С. 2.

¹¹⁰⁴ Немецко-фашистские зверства во Львове // Правда. 1941. 9 августа. № 219 (8627). С. 2.

¹¹⁰⁵ Наприклад, див.: От Советского информбюро // Комсомольская правда. 1942. 7 февраля. № 31 (5126). С. 2; Нота народного комиссара иностранных дел тов. В. М. Молотова о чудовищных злодеяниях, зверствах и насилиях немецко-фашистских захватчиков в оккупированных советских районах и об ответственности германского правительства и командования за эти преступления // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 28 апреля. № 99 (7785). С. 1; Вейнбергер З. Изверги // Правда. 1942. 21 сентября. № 264 (9035). С. 2; Зверства немецко-фашистских людоедов в Ростове-на-Дону // Красный флот. 1943. 13 марта. № 60 (1318). С. 3; Расправа немцев над польскими женщинами // Красный флот. 1943. 21 марта. № 67 (1325). С. 4; Выступление В. М. Молотова на конференции Объединенных наций в Сан-Франциско // Красный флот. 1945. 28 апреля. № 100 (1975). С. 4.

¹¹⁰⁶ Рожицына М. Фашизм – смертельный враг женщин // Вечерняя Москва. 1941. 8 сентября. № 212. С. 3.

¹¹⁰⁷ «Щоденник днів війни». Нарис Підпалого С., надрукований в газеті «На захист Родины» // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 3. Спр. 154. Арк. 3.

¹¹⁰⁸ Там само.

¹¹⁰⁹ Поздоровчі листи і телеграми керівників Туркменської РСР, Естонської РСР, військових частин, підприємств, організацій, установ та окремих осіб на ім'я Голови Ради Народних Комісарів Української РСР з нагоди визволення всієї України він німецько-фашистських загарбників, взяття та виконання соціалістичних зобов'язань по відбудові підприємств, сільського господарства, святкування 27 річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Дня артилерії» і т. ін. Том 7. 17 жовтня – 10 листопада 1944 // ЦДАВО України. Ф. 2: «Кабінет Міністрів України». Оп. 7. Спр. 772. Арк. 78–78 зв.

На другому місці за кількістю перебувають матеріали, присвячені трудовому подвигу жінок. У них акцент зроблено на тому, що вони замінили чоловіків, які пішли на фронт, на заводах, у сільському господарстві, інших роботах у тилу, освоюють «чоловічі» професії, і в такий спосіб допомагають фронту¹¹¹⁰. Варто наголосити, що майже у всіх матеріалах, присвячених участі жінок у війні, саме ця тема є провідною, навіть якщо в матеріалі згадано і фронтовичок. Виняток становлять статті, присвячені конкретним жінкам на фронті (наприклад, замітки суто про Л. Павличенко, Н. Онілову та інших).

На третьому місці – матеріали, присвячені медсестрам та сандружинницям у Червоній армії, а також партизанкам¹¹¹¹. На той час ролі лікарів чи медсестер були одними з прийнятних, згідно з «традиційним» розподілом гендерних ролей, видів зайнятості жінок на фронті. Роль партизана насамперед була пов'язана з опором місцевого населення нацистським військам. Серед партизанів здебільшого були люди, з тих чи інших причин непридатні до служби в регулярних військах. Відповідно до «традиційних» уявлень, жінки як категорія суспільства вписувалися у цю роль. Тому партизанки були радше символом опору, демонстрацією лояльності населення до радянської влади та засобом підняття бойового духу регулярних військ. Загалом уряд СРСР упродовж війни відкрито агітував населення обох статей долучатися до партизанських загонів: «Дорогі брати й сестри! Всі як один піднімайтесь на боротьбу з лютим ворогом. Організуйте партизанські загони, йдіть у партизани»¹¹¹². Принагідно варто

¹¹¹⁰ Наприклад, див.: Николаева К. Советская женщина на боевом посту // Правда. 1941. 2 августа. №212 (8620). С. 3; Работают с невиданным под'емом // Вечерняя Москва. 1941. 1 июля. № 153 (5284). С. 1; Женщины-активистки // Правда. 1941. 20 июля. № 199 (8607). С. 3; Наш народ непобедим // Вечерняя Москва. 1941. 11 августа. № 188. С. 4; Рапорт уральцев товарищу Сталину // Красный флот. 1942. 21 июля. № 169 (1120). С. 3; Героические женщины // Вечерняя Москва. 1942. 27 октября. № 253 (5694). С. 1.

¹¹¹¹ Патриотки // Правда. 1941. 5 июля. № 184 (8592). С. 1; На защиту родины // Вечерняя Москва. 1941. 11 июля. № 162. С. 3; Дочь партизана // Вечерняя Москва. 1941. 1 августа. № 180. С. 2; Санструктор Клавдия Павлова // Вечерняя Москва. 1941. 21 августа. №197. С. 2; Ершова Е. Женщины всего мира – на борьбу против фашизма // Правда. 1941. 9 сентября. № 250 (8658). С. 3; Шур М. Женщины-партизанки // Правда. 1941. 30 сентября. № 271 (8679). С. 2; Мы встретимся снова // Красная звезда. 1943. 29 сентября. № 230 (5601). С. 3; За Лизу Чайкину! // Вечерняя Москва. 1943. 28 мая. № 124 (5872) С. 1; Сторожук В. Заслуженный авторитет // Комсомольская правда. 1943. 12 августа. № 189 (5591). С.3; Газети «Більшовик», «За Радянську Україну» – орган ЦК КП (б) У, Верховної ради УРСР та Чернігівського обкому КП (б) У (фотокопії). 1942–1943 рр. // ЦДАВО України. Ф.4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 3. Спр. 230. Арк. 6.

¹¹¹² Газети «Більшовик», «За Радянську Україну» - орган ЦК КП (б) У, Верховної ради УРСР та Чернігівського обкому КП (б) У (фотокопії). 1942–1943 рр. // ЦДАВО України. Ф.4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 3. Спр.230. Арк.1; також див.: Відозви, листівки та привітання ЦК КП (б) У, ЦШПР до населення окупованої території з закликком до боротьби проти німецько-фашистських загарбників (фотокопії). 1942–1943 рр. // ЦДАВО України. Ф.4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп.3. Спр. 231. Арк. 36.

зазначити, що радянські медсестри та сандружинниці також нерідко мали неофіційний досвід участі в боях зі зброєю в руках. Адже, серед іншого, їм потрібно було виносити поранених безпосередньо з поля бою й доводилося відстрілюватися від солдатів ворога¹¹¹³. На світлинах, що зберігаються в ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, часто можна натрапити на ті, на яких зображено сандружинниць та медсестер із кулеметами¹¹¹⁴.

Водночас можемо констатувати низьку кількість загальних матеріалів, присвячених військовослужбовицям Червоної армії та Флоту, які служили зі зброєю в руках. Особливо важко відшукати такі статті за ключовими словами «жінки», «жінок», «жінка». Зазвичай знайти матеріали про військовослужбовиць можна за ключовими словами «дівчата», деякими фемінітивами («зенітниця», «кулеметниця»). Однак найчастіше – за конкретними прізвищами тих чи інших жінок, які певним чином прославилися в боях під час війни.

Показово, що і в матеріалах про фронтовичок читачам іноді робили нагадування про те, що жінки за своїм статусом ближче до дітей, ніж до чоловіків. Наприклад, у статті «Велика народна сила» її автор, М. Тихонов, ставить їх на один щабель, пишучи: «Масовий героїзм лєнінградців – це подвиги не тільки чоловіків, а й жінок, підлітків та школярів. Радянська жінка стала до лав захисників рідної землі й на фронті, і в тилу. Разом з усім радянським народом творила і творить подвиги. І якщо їй доводиться помирати в бою, вона помирає, подаючи смертю своєю приклад безстрашності та доблесті»¹¹¹⁵.

Також цікавим, на нашу думку, є те, що в назвах та текстах матеріалів іноді можна було натрапити на поєднання слова «жінка»/«дівчина» та фемінітиву. Наприклад, одна зі статей називалася «Жінки-партизанки»¹¹¹⁶. Схоже, що автор тексту сам сумнівається в реальності феномену і для підсилення ефекту уточнює що партизанки є жінками. Хоча по суті достатньо було просто вжити фемінітив «партизанки».

Можна спробувати припустити, що подібні особливості назв деяких тематичних матеріалів про жінок, які виконували «нетипову» для їхньої статі роботу, були пов'язані з бажанням зберегти в суспільній свідомості «традиційний» асоціативний ряд до слова «жінки» – «жертви», «слабка стать», «тил», «робітниця»,

¹¹¹³ Подвиг советской девушки // Комсомольская правда. 1942. 23 сентября. № 224 (5319). С. 1; Отважная патриотка // Комсомольская правда. 1942. 23 сентября. № 224 (5319). С. 1.

¹¹¹⁴ Наприклад, див.: Финогенова Н. И. – старшина 1 статьи, медсестра почты, выносившая раненых в боях за г. Керчь (Крым) под сильным огнем противника // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-74562; Ферапон Лидия – медсестра отряда им. И. В. Сталина Черниговского партизанского соединения под командованием Н. Н. Попудренко. Репродукция. УССР, 1941–1943 гг. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. обл. 4-17684.

¹¹¹⁵ Тихонов Н. Великая народная сила // Правда. 1943. 20 ноября. № 286 (9422). С. 3.

¹¹¹⁶ Наприклад, див.: Шур М. Женщины-партизанки // Правда. 1941. 30 сентября. № 271 (8679). С. 2.

«матері», «дружини», «допоміжна сила» тощо. Адже в матеріалах про звірства над жінками ніхто не писав «жінки-жертви». Тоді як для опису інших видів їхніх активностей, де вони виступали в «нетипових» ролях, часто або уникали вживання слова «жінка», або додавали його до назви певної посади, вжитої в чоловічому роді (для прикладу, «жінка-снайпер»).

У перші місяці від початку німецько-радянської війни в газетах СРСР часто публікували новини про добровольців. Щоправда, йшлося переважно про жінок, які прагнули вирушити на фронт як медсестри та сандружинниці¹¹¹⁷. Їх у радянській пресі називали «бойовими подругами»¹¹¹⁸. Левова ж частка матеріалів 1941 р., присвячених участі жінок у війні, стосувалися їхньої роботи в тилу. Практично в кожній такій статті акцентувалася увага на тому, що вони заміняють чоловіків, які пішли на фронт¹¹¹⁹.

На перших порах радянська влада переконувала, що наразі немає потреби в тому, щоб жінки ставали солдатками Червоної армії. Паралельно вона визнавала, що на той час серед них була значна кількість тих, які просили відправити їх на фронт саме для служби зі зброєю в руках: «Вся країна знає що радянська жінка, коли це буде необхідно, візьме до рук гвинтівку й піде на фронт бити ворога. Наразі ж у лавах армії, на фронті, жінка потрібна насамперед як дружинниця-санітарка, як медична сестра, як лікар»¹¹²⁰. Цікаво, що ця стаття датована 4 серпня 1941 р. Трохи більше ніж через два місяці, 8 жовтня 1941 р., Й. Сталін підпише наказ про створення трьох жіночих авіаполків... Як бачимо, створення цих формувань не було справою публічною. Ба більше, СРСР, принаймні в перші роки війни, намагався в будь-який спосіб відмежуватися від інформації, що в його збройних силах діють (чи діятимуть) суто жіночі формування, адже це означало, що чоловічих ресурсів у країні недостатньо. Відомості про такі рішення періодично просочувалися в пресу, на що СРСР реагував відвертою брехнею, звинувачуючи в ній своїх ворогів. Наприклад, у матеріалі за 8 липня 1941 р. зазначалося таке: «Агенція Стефані повідомила, що в СРСР “наказано утворити жіночі полки”. У СРСР є мільйони жінок, які готові зі зброєю в руках битися проти фашистських орд. Але ми не збиралися й не збираємося організовувати жіночі батальйони. У нас втричі більше чоловіків, ніж у Німеччині, і всі до єдиного знають, за що вони борються, тоді як у Німеччині дев'ять десятих населення не знає, в ім'я чого почалася війна проти Радянського Союзу»¹¹²¹. Ще в одному повідомленні від 1 серпня 1941 р. причи-

¹¹¹⁷ Патриотки // Правда. 1941. 5 юлія. № 184 (8592). С. 1.

¹¹¹⁸ Боевые подруги // Вечерняя Москва. 1941. 11 юлія № 162. С. 2; Боевые подруги // Вечерняя Москва. 1941. 25 юлія. № 174. С. 2.

¹¹¹⁹ Николаева К. Советская женщина на боевом посту // Правда. 1941. 2 августа. № 212 (8620). С. 3; Эстонские женщины помогают ковать победу над врагом // Правда. 1941. 1 юлія. № 180 (8588). С. 1.

¹¹²⁰ Боевые подруги // Правда. 1941. 4 августа. № 214 (8622). С. 1.

¹¹²¹ На очередной пресс-конференции иностранных корреспондентов // Вечерняя Москва. 1941. 8 юлія. № 159. С. 3.

ною відмови в задоволенні заяви жінки про відправлення її на фронт як воячки було зазначено, що «... нема необхідності в жінках-бійцях», оскільки резерви країни «незліченні»¹¹²². З тим же формулюванням відмовили у відправленні на фронт шліфувальниці М. Матюхіній, котра освоїла фах кулеметниці¹¹²³.

Однак швидко виявилось, що «незліченні» ресурси країни такими не є. Кількість матеріалів, що містили згадку про жінок, які воювали зі зброєю в руках, зростає після початку оборони Ленінграду¹¹²⁴. У таких матеріалах часто можна було натрапити на заклики не лише до активізації роботи в тилу та приєднання до лав сандружинниць і медсестер, а й поповнення когорти бійців: «Активними борцями з фашизмом мають стати всі жінки. Якщо ми хочемо знати материнське щастя, якщо ми хочемо ростити вільне покоління, покоління людей із правом на життя та щастя, якщо ми хочемо, щоб війни не спустошували наші землі, наші домівки, щоб діти наші не були сиротами і знедоленими волоцюгами, якщо ми хочемо всього цього, – наше місце в бойових колонах. Фашизм – найлютіший ворог наш, жінки!»¹¹²⁵ Або: «... на захист свого рідного міста стали всі трудящі Ленінграда – не тільки чоловіки, а й жінки. Наші брати, наші сестри! Не пустимо ворога до нашого любого, чудового міста...»¹¹²⁶. Також згадки про масштабну участь жінок у війні зі зброєю в руках почастишали під час оборони Києва: «Дівчата Києва... разом зі своїми батьками і братами самовіддано борються з ворогом. Багато комсомолок уже прославилися на полі бою: 18-річна Таня Діденко, кулеметниця Ольга Якімова, санітарка Незамикіна, партизанка Катя Абрамова. Вони всюди, ці сміливі дівчата нашого міста. Киянки на фронтах і в тилу демонструють дива відваги й героїзму»¹¹²⁷.

Проте поряд із такою риторикою в цей період і надалі побутувала й більш поширена, де жінки мають допомагати бійцям, а не бути ними. Наприклад, така позиція простежується в статті вченої Л. Штерн: «ми, жінки, маємо допомагати нашим бійцям усіма засобами, які тільки є в нашому розпорядженні на фронті та в тилу, заміщуючи на заводах, у лабораторіях, у школах і на полях тих, хто вирушає на фронт»¹¹²⁸. У статті «Радянська жінка – велика сила» наголос зроблено на тому, що жінки – це половина населення, яка становить величезний трудовий резерв, спроможний замінити чоловіків, які пішли на фронт. Водночас

¹¹²² Дочь партизана // Вечерняя Москва. 1941. 1 августа. № 180. С. 2.

¹¹²³ Орлова Г. Шлифовщица Матюхина // Вечерняя Москва. 1941. 10 сентября. № 214. С. 2.

¹¹²⁴ Наприклад, див.: Отважные защитницы города Ленина // Вечерняя Москва. 1941. 10 сентября. № 214. С. 2.

¹¹²⁵ Ершова Е. Женщины всего мира – на борьбу против фашизма // Правда. 1941. 9 сентября. № 250 (8658). С. 3.

¹¹²⁶ Не топтать фашистскому сапогу города Ленина! // Красный флот. 1941. 14 сентября. № 217 (871). С. 1.

¹¹²⁷ Радиоперекличка трех городов // Правда. 1941. 15 сентября. № 256 (8664). С. 1.

¹¹²⁸ Штерн Л. Все силы – на защиту человеческой культуры // Вечерняя Москва. 1941. 24 сентября. № 226. С. 2.

у ній знайшлося місце і для згадки про службу радянських жінок у військах ППО. У ній стверджується, що «сотні тисяч патріоток знайшли ту чи іншу форму своєї участі у вітчизняній війні. Вони проявляють себе в санітарних дружинах, загонах медичних сестер, донорів, в організації протиповітряної оборони. Сотні тисяч жінок прийшли на виробництво, щоб замінити чоловіків. Колгоспниці не відстають від міських робітниць, чудово замінюючи чоловіків у всіх так званих “чоловічих” професіях»¹¹²⁹.

Популярними були також різноманітні звернення до жінок СРСР, чи навіть усього світу. Одне з таких звернень у 1941 р. підписали видатні працівниці заводів, письменниці, артистки, депутатки та інші. У ньому жінки насамперед були представлені матерями, дружинами та сестрами, які відправили своїх рідних чоловіків на фронт, а самі мають забезпечувати безперебійну роботу на допомогу фронту в тилу, оскільки найбільшим їхнім ворогом, згідно з текстом статті, є А. Гітлер, який «відбирає в жінки всі права, позбавляє її людської гідності, перетворює на рабiniu, хатню тварину»¹¹³⁰.

У зверненні «До жінок усього світу!» за 8 вересня 1941 р. акцентували увагу на допоміжному характері участі жінок у війні: «Пліч-о-пліч із Червоною армією, що взяла на себе головний тягар удару гітлерівських полчищ, непорушно стоїть радянська жінка на своєму посту. Чим більше лютує ворог, тим міцнішим є її серце і воля до перемоги. На передових позиціях вона надає допомогу пораненим. Вона гасить пожежі, спричинені фашистськими льотчиками. Вона стоїть біля верстата, виготовляючи зброю і снаряди. Вона б'ється в партизанських загонах разом із чоловіком та сином»¹¹³¹. У тексті цього матеріалу немає жодної згадки про жінок на бойових посадах у збройних силах.

Активно висвітлювалися в радянській пресі заклики та звернення учасниць антифашистських мітингів. У них здебільшого деталізували злочиння німецьких військ на окупованих територіях та закликали жінок різних країн до будь-якого можливого супротиву окупантам¹¹³². Нерідко також поряд публікували й реакцію жінок інших країн на такі заходи та слова підтримки на адресу мешканок СРСР. Так, у вересні 1941 р. британки щодо цього писали: «Подібно до вас (радянських жінок – Авт.), ми стоїмо вдень та вночі... на заводах і в армії пліч-о-пліч із чоловіками на передових позиціях. Нас бентежить та збадьорює ваш героїзм і стійкість. Нас об'єднує з вами спільна ненависть до гітлеризму і злочинів нацистського режиму»¹¹³³.

¹¹²⁹ Советская женщина – великая сила // Правда. 1941. 8 октября. № 279 (8687). С. 1.

¹¹³⁰ Нет большего врага у женщин, чем Гитлер // Правда. 1941. 18 июля. № 197 (8605). С. 2; Призыв советских патриоток // Правда. 1941. 19 июля. № 198. С. 1.

¹¹³¹ К женщинам всего мира! // Вечерняя Москва. 1941. 8 сентября. № 212. С. 1.

¹¹³² Да здравствует единый антифашистский фронт женщин всего мира // Правда. 1941. 8 сентября. № 249 (8657). С. 1.

¹¹³³ Приветствие женщин Англии женщинам Советского Союза // Правда. 1941. 8 сентября. № 249 (8657). С. 1.

Подібно до практики англійських періодичних видань, у статті К. Николаєвої «Радянська жінка на бойовому посту» здійснено спробу легітимізувати наявні та майбутні практики залучення жінок до різних форм участі у війні через звернення до практик минулого. Так, тут згадано про досвіди їхньої служби в санітарних формуваннях, охороні заводів та фабрик, на передовій та в партизанських загонах у роки громадянської війни: «Жінки радянської землі завжди воювали пліч-о-пліч із чоловіками, демонстрували дива героїзму, вписали чимало сторінок в історію боротьби за щастя батьківщини...»¹¹³⁴. Проте в контексті німецько-радянської війни в матеріалі йшлося лише про те, як жінки проводжали чоловіків та синів на фронт, працювали на заводах та фабриках, освоювали фах сандружинниць та медсестер, ставали донорками, готували подарунки для бійців Червоної армії. Згадки про те, що жінки виступали в цій війні також і воячками, нам відшукати не вдалося¹¹³⁵.

Авторкою однієї зі статей-екскурсів у минувшину була відома історикня, професорка М. Нечкіна. І хоча у фокусі її тексту були народ загалом і його супротив іноземним вторгненням впродовж віків, а не суто проблема участі жінок у війні, для нас вона цікава згадкою про учасницю партизанських боїв 1812 р. під Смоленськом В. Кожину, якій самотужки вдавалося брати в полон французьких солдатів¹¹³⁶. Трохи згодом почали публікувати й розлогіші екскурси в історію, де вже наводили більше прикладів воячок попередніх століть. Так, у статті А. Новікова-Прибой, поряд із досвідом Н. Дурової, наведено приклади, коли жінки однієї з історичних місцевостей у Москві – «Бабиного городка» – захищали своє поселення від монгольської орди, а також описано декілька прикладів участі жінок у боях у роки громадянської війни. Загалом матеріал заохочував представниць жіночої статі продемонструвати героїзм і в роки поточного збройного конфлікту¹¹³⁷.

Проблема жінок на війні віднайшла своє відображення також у театральних постановках. Так, спектакль Московського театру революції «Давним давно» був присвячений війні 1812 р. У ньому головною героїнею була Ш. Азарова – прообраз Н. Дурової – жінки, яка здобула офіцерське звання та Георгіївський хрест за свою службу¹¹³⁸. У випуску газети «Вечерняя Москва» за 30 вересня 1941 р. містилося повідомлення про прем'єру спектаклю «Надія Дурова» в театрі ім. Моссовета. У цьому матеріалі автор проводить паралелі і із сучасним йому збройним конфліктом, зазначаючи, що «безліч героїчних захисниць батьківщини, таких же мужніх і безстрашних, якою була Надія Дурова, вільних і

¹¹³⁴ Николаева К. Советская женщина на боевом посту // Правда. 1941. 2 августа. № 212 (8620). С. 3.

¹¹³⁵ Там же. С. 3.

¹¹³⁶ Нечкина М. Непобедимая сила народная // Красный флот. 1941. 2 августа. № 180 (834). С. 3.

¹¹³⁷ Новиков-Прибой А. Наши женщины // Правда. 1941. 30 сентября. № 271 (8679). С. 2.

¹¹³⁸ «Давным давно» // Вечерняя Москва. 1941. 28 августа. № 203. С. 4.

рівних у правах із чоловіками, допомагає армії й у тилу, і на фронті. Патріотичні їхні зусилля зливаються з зусиллями всього народу, у якого тільки одна думка, одне незламне прагнення – розгромити, знищити ненависний німецький фашизм»¹¹³⁹. Як бачимо, попри те, що автор не оминув увагою службу жінок на фронті, він також акцентує увагу на допоміжному характері їхньої служби й не називає таких жінок частиною армії. Хоча в чому полягає допоміжний характер служби, наприклад, кулеметниці, снайперки, чи військової льотчиці? Це такі самі солдати, як і їхні побратими по службі.

Риторика, яку використовували для висвітлення участі і внеску жінок у війні, аж ніяк не відображала заявлений радянською владою рівноправний статус чоловіка та жінки в суспільстві. У газетах часто можна було натрапити на твердження, що останні зробили щось для радянських воїнів / бійців / солдатів Червоної армії¹¹⁴⁰. Тобто подібні твердження, крім основного змісту (інформації про те, що ж, власне, було зроблено), несли в собі і прихований зміст, виражений у протиставленні понять «жінка» та «армія» (а також «боєць» / «солдат» / «воjak» тощо), нівелюванні присутності жінок у лавах збройних сил.

Ба більше, часто в радянській періодиці траплялися дивні приклади назв матеріалів, наприклад, «Бойові подруги залізничників». Тобто залізничники в СРСР, як і солдати Червоної армії – винятково чоловіки, а «патріотки – дружини й сестри залізничників – прийшли працювати на транспорт, щоб допомагати Червоній армії в її боротьбі проти підлого ворога»¹¹⁴¹.

Часто в радянських газетах висвітлювали події, які стосувалися сусідніх країн, найчастіше – союзників у війні. Серед цих матеріалів чимала кількість присвячених Великій Британії. Так, у випуску «Правди» за 20 липня 1941 р. йшлося про мітинг солідарності з СРСР у Лондоні. Одна з його учасниць – І. Браун – наголосила на «мужності радянських жінок, які активно беруть участь у розгромі ворога»¹¹⁴². У зверненні до жінок Москви, оприлюдненому 20 серпня 1941 р., представниці жіночих організацій Лондона присягнулися, що будуть боротися так само несамовито як і їхні радянські посестри, щоб чим скоріше здобути перемогу над спільним ворогом¹¹⁴³. Своєю чергою, радянські жінки також звернулися до британок на черговому мітингу в СРСР: «Жінки Англії! Ви ті, які мужньо обороняють свою рідну землю від варварських

¹¹³⁹ Викторов В. «Надежда Дурова» // *Вечерняя Москва*. 1941. 30 сентября. № 231. С. 3.

¹¹⁴⁰ Наприклад, див.: Николаева К. Советская женщина на боевом посту // *Правда*. 1941. 2 августа. № 212 (8620). С. 3.

¹¹⁴¹ Боевые подруги железнодорожников // *Правда*. 1941. 20 августа. № 230 (8638). С. 3.

¹¹⁴² Большой митинг солидарности с Советским союзом в Лондоне // *Правда*. 1941. 20 июля. № 199 (8607). С. 4; Большой митинг солидарности с Советским союзом в Лондоне // *Вечерняя Москва*. 1941. 23 июля. № 172. С. 4.

¹¹⁴³ Обращение английских женщин к женщинам Москвы // *Вечерняя Москва*. 1941. 20 августа. № 196. С. 1.

нальотів фашистських стерв'ятників, мститися вашим заклятим ворогам за зруйновані міста, за осиротілі сім'ї, за бомбардування Лондона, Ковентрі, Бірмінгема! Радянський Союз надав Англії серйозну допомогу, відтягнувши на схід головні сили гітлерівської армії. Ми віримо, що у відповідь на це ви, англійські жінки і весь англійський народ, сповнені рішучості надати допомогу радянському народу і його героїчній армії»¹¹⁴⁴.

Знайшлося в радянських газетах і місце для згадок про деталі служби британок: «жінки Англії працюють на військових заводах, водять санітарні автомобілі, стоять у патрулях, які охороняють англійські міста. Ви знайдете англійську жінку в пожежній дружині й у розрахунку зенітної батареї, під час захисту Лондона від нальотів фашистських бомбардувальників»¹¹⁴⁵. Ба більше, радянська преса активно висвітлювала зміни в організації служби британських жінок. Так, у статті за 7 жовтня 1941 р. повідомлялося про початок зарахування британок на службу до ВПС¹¹⁴⁶. У новині за 13 жовтня того самого року йшлося про особливості роботи однієї із зенітних установок Лондона, яку обслуговувала команда, що складалася з чоловіків та жінок. Останні управляли всіма приладами зенітної батареї, зокрема радіолокаторами, предикторами, висотомірами, а також забезпечували телефонний зв'язок¹¹⁴⁷. Ще в одній статті повідомлялося про те, що англійок у листопаді 1941 р. почали активно залучати до обслуговування аеростатів повітряного загородження¹¹⁴⁸.

У радянських ЗМІ не оминали увагою навіть англійську відеопродукцію з проблематики. У цьому контексті окремої уваги заслуговує повідомлення про новий кінонарис «Жінки в англійському повітряному флоті», де показано особливості роботи британок у штабі бомбардувальників, зокрема, радисток, телефоністок, секретарок, машиністок, механікинь і кухарок¹¹⁴⁹.

Загалом складається враження, що в радянських газетах у 1941 р. частіше можна було натрапити на матеріали про жінок (мається на увазі як групу, а не відомості про героїзм однієї-двох конкретних постатей) на оперативних посадах в Англії, ніж у самому СРСР. Не оминули увагою радянські ЗМІ й оголошення в Англії призову її мешканок на службу. Головні тези виступу в Палаті громад В. Черчилля, який торкнувся цієї теми, були також опубліковані в газетах СРСР¹¹⁵⁰.

¹¹⁴⁴ К женщинам всего мира! // *Вечерняя Москва*. 1941. 8 сентября. № 212. С. 1; К женщинам всего мира! // *Правда*. 1941. 9 сентября. № 250 (8658). С. 1.

¹¹⁴⁵ Призыв советских патриоток // *Правда*. 1941. 19 июля. № 198. С. 1.

¹¹⁴⁶ Привлечение женщин на службу в военно-воздушные силы Англии // *Правда*. 1941. 7 октября. № 278 (8686). С. 4.

¹¹⁴⁷ Английские женщины-зенитчики // *Правда*. 1941. 13 октября. № 284 (8692). С. 4.

¹¹⁴⁸ Женщины-аэростатчики // *Вечерняя Москва*. 1941. 13 ноября. № 268. С.3.

¹¹⁴⁹ «Женщины в английском воздушном флоте». Новый киноочерк // *Вечерняя Москва*. 1941. 17 октября. № 246. С.4.

¹¹⁵⁰ Выступление Черчилля в Палате общин по вопросу о мобилизации рабочей силы // *Вечерняя Москва*. 1941. 4 декабря. № 286. С.3; Выступление Черчилля в Палате общин по вопросу о мобилизации рабочей силы // *Правда*. 1941. 4 декабря. № 336 (8744). С.4.

Риторика стосовно жінок у збройних силах Радянського Союзу в друкованих ЗМІ за 1942 р. загалом дещо відрізняється від дискурсу 1941 р. І хоча в ній і надалі спостерігалось цілковите домінування висвітлення їхнього досвіду як жертв війни, а також опису їхнього внеску в оборону країни як трудівниць промисловості та сільського господарства, учасниць партизанських загонів та працівниць медичної служби на фронті, поряд із цим частіше починають з'являтися згадки і про фронтовичок. Попри це, публічний дискурс із цього питання залишався вельми суперечливим.

Так, радянська преса й надалі неабияку увагу акцентувала на звірствах німців щодо жінок. Крім численних повідомлень про насилля над цивільним населенням жіночої статі, популярними були статті з детальними описами звірств та знущань нацистів над партизанками. Так, у статті за 27 січня 1942 р. у «Комсомольской правде» знаходимо статтю під назвою «Ми не забудемо тебе, Таню!», у якій детально розповідається про діяльність та страту партизанки «Тані», яка героїчно боролася проти окупантів. Матеріал супроводжувався світлинами, на яких зображено повішену партизанку та її могилу¹¹⁵¹. Насправді ж ішлося про З. Космодем'янську, яка з 1942 р. стала символом героїчної самопожертви радянських партизанів й посмертно удостоєна звання Героя Радянського Союзу¹¹⁵². Ім'я Космодем'янської ще не раз пролунає в ЗМІ та під час різноманітних заходів впродовж війни¹¹⁵³. Щоправда, наразі вже доведено, що З. Космодем'янська насправді була не партизанкою, а входила до складу диверсійно-розвідувальної групи штабу Західного фронту, що діяла в німецькому тилу. Цей приклад неправдивої інформації в радянських ЗМІ є лише одним із багатьох. Подібні матеріали мали на меті не стільки поширити правду, скільки викликати в читачів лють та бажання помститися за співвітчизниць, що загинули мученицькою смертю.

Водночас у 1942 р. і надалі дуже часто в статтях під такими загальними назвами як «патріотки», «славні патріотки» тощо, висвітлювали трудові здобутки жінок на військовому виробництві¹¹⁵⁴, їхню медсестринську діяльність, але не масштабне залучення до служби в збройних силах СРСР. Так, у статті «Радянська вища школа у Вітчизняній війні» роль жінок подано з акцентуванням уваги на заміщенні ними чоловіків у тилу, але без згадки про їхню присутність на фронтах: «Значуще, гідне місце серед нашої молоді, яка навчається, належить радянській дівчині. Дедалі більше розширюється коло тих спеціальностей, якими вона оволодіває. Тепер завоювання нових галузей праці і знань нашою жіночою молоддю має відбуватися ще енергійніше. Нехай юнака, який пішов

¹¹⁵¹ Любимов С. Мы не забудем тебя, Таня! // Комсомольская правда. 1942. 27 января. № 21 (5116). С. 3.

¹¹⁵² Герой Советского Союза Зоя Космодемьянская (Таня) // Правда. 1942. 17 февраля. № 48 (8819). С. 1.

¹¹⁵³ Наприклад, див.: Митинг женщин-участниц Отечественной войны // Вечерняя Москва. 1942. 11 мая. № 108 (5549). С. 1.

¹¹⁵⁴ Славные патриотки // Вечерняя Москва. 1942. 3 февраля. № 27 (5468). С. 2.

на фронт, замінить його подруга в аудиторії університету, у креслярській, за конструкторським столом»¹¹⁵⁵. Схожа картина представлена і в статті під назвою «Подвиги радянської жінки». Відповідно до її тексту, соціальна значущість мешканок СРСР підвищилася завдяки німецько-радянській війні: «те, що роблять наші жінки сьогодні, зараз, у дні війни, у тилу та на фронті, біля станків, у колгоспах, у медичних загонах, у тилу ворога, складається у величну епопею. У боротьбі з ворогами нашої батьківщини радянська жінка, – яке б завдання не випало на її долю, – не знає ні страху, ні вагань»¹¹⁵⁶. Після цього йде згадка про приклад З. Космодем'янської, партизанок, санітарок та медсестер, жінок, які будували оборонні споруди на підступах до Ленінграду та Москви, працівниць заводів... Але жодного слова про льотчиць, кулеметниць, снайперок та інших фахівчинь військової справи¹¹⁵⁷.

Кількість матеріалів, присвячених різним формам участі радянських жінок у війні, починаючи з 1942 р., стрімко зростала перед 8 березня. Ця тенденція збереглася аж до завершення цього збройного конфлікту. У газеті «Комсомольская правда» на передовій шпальті в номері за 8 березня 1942 р. вийшла стаття «Радянська дівчина». У ній йшлося про те, що радянські жінки на рівних засадах із чоловіками будували державу, а тепер так само разом її боронять. Далі описано приклади участі мешканок СРСР у партизанських загонах, спорудженні укріплень, служби санітарками, медсестрами й лікарками, роботи на заводах. Наприкінці матеріалу зазначено, що радянським дівчатам та жінкам як ударницям праці буде не соромно подивитися в очі героям вітчизняної війни (тобто їхнім чоловікам)¹¹⁵⁸. Водночас про факт служби жінок у регулярній армії навіть не згадано.

Висвітлювалися в радянських газетах і події, присвячені відзначенню дня 8 березня в інших країнах. Зокрема, оприлюднено інформацію про мітинг у Лондоні, на якому англійки вкотре висловили солідарність із громадянками Радянського Союзу та захоплення їхньою самовідданою боротьбою проти ворога¹¹⁵⁹. Крім того, на честь 8 березня в газеті «Комсомольская правда» вийшов чималий ілюстрований матеріал про службу британок. У ньому, серед іншого, йшлося про військовослужбовиць, які допомагали королівській артилерії, регулюючи точність потрапляння снаряду і фіксуючи місце його падіння, фотографуючи траєкторію польоту снаряда, забезпечуючи зв'язок тощо¹¹⁶⁰.

¹¹⁵⁵ Советская высшая школа в Отечественной войне // Правда. 1942. 18 января. № 18 (8789). С. 1.

¹¹⁵⁶ Подвиги советской женщины // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 19 февраля. № 41 (7727). С. 1.

¹¹⁵⁷ Там же. С. 1.

¹¹⁵⁸ Советская девушка // Комсомольская правда. 1942. 8 марта. № 56 (5151). С. 1.

¹¹⁵⁹ Многолюдный митинг в Лондоне, посвященный Международному женскому дню // Красный флот. 1942. 11 марта. № 58 (1009). С. 4.

¹¹⁶⁰ Англичанки на войне // Комсомольская правда. 1942. 8 марта. № 56 (5151). С. 4.

У номері газети «Правда» за 11 травня 1942 р. ціла шпальта була присвячена мітингу жінок-учасниць Вітчизняної війни. Варто зазначити, що матеріали, розміщені на ній, були сповнені суперечливою риторикою щодо присутності жінок на фронті. Зокрема, розпочинається стаття «Мітинг жінок-учасниць Вітчизняної війни» таким текстом: «Пліч-о-пліч зі своїми синами, чоловіками, братами, які б'ються проти озвірілих німецько-фашистських полчищ, йдуть мільйони жінок великого Радянського Союзу. Біля робочого верстата, на полях колгоспів і радгоспів, живши єдиним життям із фронтом, вони допомагають своїм рідним і близьким бійцям і командирам – льотчикам, танкістам, артилеристам, мінометникам, піхотинцям, морякам – громити ненависного ворога. Дівчата-патріотки нашої країни під шквалом куль виносять із поля битви поранених. Славні партизанки ведуть відважну боротьбу в тилу у ворога, мстять за зганьблену честь своїх сестер, за страждання і сльози матерів»¹¹⁶¹. Далі по тексту про «жінок і дівчат-фронтівочок, якими пишається весь народ» таки згадали, хоч і побіжно. Показово, що в цьому та багатьох інших матеріалах, у яких міститься звернення до жінок оволодівати бойовими спеціальностями, бити ворога в бою, часто можна було натрапити на заклик завершити війну у 1942 р.¹¹⁶². Тобто з текстів випливало, буцімто це цілком реальне завдання, якщо докласти всіх зусиль, зокрема з боку жінок. Тобто суспільству намагалися нав'язати думку, що присутність їх на полі бою як солдаток – це не наслідок розгрому Червоної армії та браку людських ресурсів, а палке бажання самих жінок і спроба чимскоріше (менше ніж за рік) завершити війну.

У наступному матеріалі під назвою «Вітання товаришу Сталіну», розміщеному на тій же шпальті, фронтівочкам, зокрема майбутнім, приділено дещо більше уваги. Так, у вітанні, на відміну від текстів, які ми розглядали вище, зазначено, що радянські жінки присутні «у бойових лавах Червоної армії...»¹¹⁶³. Трохи далі стверджується, що «чимало радянських жінок і дівчат у Червоній армії з честю виконують бойові завдання, працюючи зв'язкивицями, сестрами, санітарками, лікарками. Радянська жінка пишається тим, що країна довірила їй разом із Червоною армією захищати батьківщину, і запевняє, що в боях із ворогом не затруситься жіноча рука!»¹¹⁶⁴. У зверненні «До жінок усього світу», підготовленому в межах того самого мітингу, поряд із прикладами жінок, які будували укріплення на підступах до Ленінграду та Севастополя, чергували під час повітряних атак, виносили поранених, виготовляли зброю на заводах, згадано і про кулеметницю Н. Онілову, яка під час оборони Севастополя вбила понад 500 солдатів ворога¹¹⁶⁵.

¹¹⁶¹ Митинг женщин-участниц Отечественной войны // Правда. 1942. 11 мая. № 131 (8902). С. 3.

¹¹⁶² Наприклад, див.: Овладеет военным делом – долг каждого советского патриота // Правда. 1942. 7 июля. № 188 (8959). С. 4; Клятва советских женщин // Правда. 1942. 11 мая. № 131 (8902). С. 1.

¹¹⁶³ Приветствие товаришу Сталину // Правда. 1942. 11 мая. № 131 (8902). С. 3.

¹¹⁶⁴ Там же.

¹¹⁶⁵ К женщинам всего мира // Правда. 1942. 11 мая. № 131 (8902). С. 3.

Знаходилося місце для фронтовичок і в деяких інших матеріалах, зокрема наочних. Так, у випуску газети «Вечерняя Москва» за 18 березня 1942 р. опубліковано світліну, на якій зображено чотирьох усміхнених дівчат у шинелях. Підпис до фото був такий: «Тисячі дівчат пішли добровольцями до Червоної армії. На знімку: бійці-відмінниці Н-ського батальйону зв'язку, де командиром т. Швець – Мариненкова, Петрова, Тревогіна та Шкаріна» (рис. 51)¹¹⁶⁶.

Рис. 51. Бійчині-відмінниці Н-ського батальйону зв'язку під керівництвом т. Швець – Мариненкова, Петрова, Тревогіна та Шкаріна¹¹⁶⁷.

У повідомленні про антинацистський мітинг працівниць «Трьохгорки» зазначалося: «Найкращі дочки радянського народу пішли на фронт і стали відважними розвідницями, кулеметниками, безстрашними партизанами»¹¹⁶⁸. В одній зі статей газети «Вечерняя Москва» за 29 грудня 1942 р. містилася згадка про те, що українки відважно воюють проти німців на посадах лікарок, медсестер, розвідниць, снайперок, підривноїць¹¹⁶⁹. У статті з газети «Правда» за 23 березня того самого року згадано про льотчиць на фронті¹¹⁷⁰. Крім того, іноді в пресі можна було натрапити на поодинокі повідомлення про підготовку снайперок. У матеріалі «Дівчата-снайпери», оприлюдненому 22 жовтня 1942 р. у газеті «Комсомольская правда», йшлося про те, що неабияких успіхів досяг

¹¹⁶⁶ Тысячи девушек ушли добровольцами в Красную армию // Вечерняя Москва. 1942. 18 марта. № 64 (5505). С. 1.

¹¹⁶⁷ Там же.

¹¹⁶⁸ Антифашистский митинг работниц Трехгорки // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 8 мая. № 106 (7792). С. 1.

¹¹⁶⁹ Удары украинских партизан // Вечерняя Москва. 1942. 29 декабря. № 305 (5746). С. 3.

¹¹⁷⁰ Собрание актива женской молодежи в столице // Правда. 1942. 23 марта. № 82 (8853). С. 1.

підрозділ снайперок Всеобуча Залізничного району м. Ворошилова. Вони продемонстрували гарні результати на стрільбах та завзято тренувалися в будь-яку погоду¹¹⁷¹.

Загалом у 1942 р. на шпальтах радянських ЗМІ, поруч із намаганням замовчувати присутність жінок у лавах збройних сил на передовій, завуальовано почали натякати на бажаність їхнього вступу до війська. Так, у статті під назвою «Радянська дівчина! Оволодівай військовими спеціальностями», опублікованій у газеті «Комсомольская правда» 25 березня 1942 р., йшлося про те, як радянські дівчата воюють на фронті пліч-о-пліч зі своїми чоловіками, братами, батьками. Поряд із прикладами партизанок, описано історію стрільчині з протитанкової гармати Л. Земської, яка писала: «якщо ворожий снаряд відірве мені руку, я буду битися однією рукою. Якщо я втрачу ноги, я доповзу до звірячого стада й буду знищувати його гранатою. Якщо мені вирвуть очі, я побачу ворога очима серця й не промахнуся»¹¹⁷². У статті закликали інших молодих жінок освоювати бойові спеціальності. Очевидно, що це було спричинено надзвичайно великими втратами збройних сил СРСР і браком чоловічих кадрових ресурсів. Однак влада докладала зусиль, щоб цей факт не був розкритий. У цій статті заклики до дівчат ставати військовими льотчицями, кулеметницями, фахівчинями з ППО тощо були завуальовані під їхнє добровільне й палке бажання здобувати такий фах: «Ми можемо й повинні, нарешті, подбати і про безпосереднє військове навчання жінок та дівчат. У Діючу армію, на передові позиції, жінки допускаються у виняткових випадках: у нас удосталь чоловічих резервів для фронту. Але це зовсім не означає, що ми повинні обмежувати можливості для бойового навчання радянських патріоток, які щиро бажають оволодіти зброєю. Якщо молода радянська патріотка горить бажанням оволодіти кулеметом, ми маємо надати їй можливість реалізувати цю мрію. Якщо радянська дівчина хоче стати снайпером, ми не маємо права відмовити їй у втіленні цього бажання. Якщо радянська дівчина ще до війни відмінно оволоділа кінним спортом і хоче освоїти зброю кавалериста, ми маємо допомогти їй у цьому»¹¹⁷³.

Попри те, що чимало жінок служили на тих самих бойових посадах, що й чоловіки, і повністю могли впоратися зі своїми обов'язками, їх і надалі описували в ЗМІ як «слабку стать». Навіть у матеріалах, присвячених бойовому досвіду, підкреслювалася їхня неповноцінність. Наприклад, у статті «Росіяни борються з винятковою майстерністю й неперевершеною полум'яною люттю» йшлося про те, що «навіть жінки й діти борються проти орд завойовників»¹¹⁷⁴. Вживання слова «навіть» у такому контексті є явним намаганням підкреслити

¹¹⁷¹ Девушки-снайперы // Комсомольская правда. 1942. 22 октября. № 249 (5344). С. 4.

¹¹⁷² Советская девушка! Овладевай военными специальностями // Комсомольская правда. 1942. 25 марта. № 70 (5165). С. 1.

¹¹⁷³ Там же.

¹¹⁷⁴ Русские борются с исключительным мастерством и непревзойденной пламенной яростью // Правда. 1942. 12 декабря. № 346 (9117). С. 4.

той факт, що до боротьби доєдналися ті категорії населення, які прийнято вважати найвразливішими, а отже, такими, що за ефективністю конкурувати із «сильною» статтю не можуть. Хоча це питання дискусійне, адже в умовах реального бою далеко не завжди перемагає той, хто сильніший фізично.

Загалом у радянській періодиці не практикували висвітлення масштабів присутності жінок у лавах збройних сил на бойових посадах. Проте публікувалося чимало матеріалів, присвячених конкретним постатям. Так, у статті А. Бусирєва йшлося про З. Ануфрієву, яка спершу пішла на фронт медсестрою. А після кількох поранень та загибелі на фронті брата вирішила помститися ворогу в бою й перекваліфікувалася на снайперку. Станом на момент виходу статті вона дослужилася до звання старшої сержантки й ліквідувала 22 ворожих солдатів. Вона також періодично була гостею на зустрічах із працівницями заводів, і закликала останніх працювати ще завзятіше, адже, за її словами, на фронті та в тилу жінки борються за свою батьківщину й не хочуть перетворитися на рабинь німців¹¹⁷⁵.

Однією з найбільш відомих радянських снайперок була Л. Павличенко. Матеріали про неї дедалі частіше починають з'являтися в ЗМІ з літа 1942 р. Відомості про видатну воячку розміщували як у загальних статтях про снайперів СРСР¹¹⁷⁶, так і в присвячених їй особисто. Портрет Л. Павличенко та замітка про неї були розміщені в рубриці «Молодь у праці та в бою» у випуску газети «Вечерняя Москва» 5 вересня 1942 р.¹¹⁷⁷. У тексті повідомлялося, що снайперка є студенткою історичного факультету. За свою бойову діяльність здобула орден Леніна, встигла взяти участь у боях за Одесу, Севастополь та знищила загалом 309 ворожих солдатів. Впадає в око опублікований у газеті «Комсомольская правда» за 19 вересня 1942 р. лист Л. Павличенко, у якому вона розповідає про свої будні як снайперки. Зокрема, як на вулицях Севастополя діти питали, скільки німців вона вбила за попередній день і дуже засмучувалися, коли жінка зізнавалася, що були дні, коли не вбила жодного. Снайперка закликала посестер та побратимів доскочити до оволодіння своєю зброєю та ще завзятіше вбивати ворогів¹¹⁷⁸.

Л. Павличенко – одна з дуже небагатьох радянських громадян, які мали можливість представляти СРСР у складі закордонних делегацій. Її виступ викликав чималий резонанс серед американської аудиторії¹¹⁷⁹. Не менший ефект

¹¹⁷⁵ Бусирев А. С винтовкой снайпера // Смена. 1942. 30 декабря. URL: <https://bit.ly/3ndoNkM> (дата обращения: 22.02.2022).

¹¹⁷⁶ Снайперы, истребляйте фашистских захватчиков // Красный флот. 1942. 26 августа. № 200 (1151). С.1; За счастливую молодость // Правда. 1942. 6 сентября. № 249 (9020). С. 1.

¹¹⁷⁷ Молодежь в труде и в бою // Вечерняя Москва. 1942. 5 сентября. № 209 (5650). С. 2.

¹¹⁷⁸ Павличенко Л. За что я их убиваю // Комсомольская правда. 1942. 19 сентября. № 221 (5316). С. 3.

¹¹⁷⁹ Пребывание в Вашингтоне советских делегатов на международный съезд студентов // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 1 сентября. № 205 (7891). С. 4.

мав її візит до Лондона. На честь снайперки комітет англо-радянської дружби скликав мітинг, де зачитали привітання від Клементини Черчилль та інших відомих жінок Великої Британії¹¹⁸⁰. Ще однією з «публічних» (тобто тих, яких прославляла влада) радянських героїнь, які воювали зі зброєю в руках, була кулеметниця Н. Онілова¹¹⁸¹.

Радянські газети й надалі активно висвітлювали особливості участі жінок інших союзних країн у війні, насамперед Великої Британії. Наприклад, у статті Н. Сергєєвої міститься згадка про книгу М. Біддл «Жінки Англії» («The women of England»), присвячену різним формам участі британок в обороні країни. Крім задіяності на виробництві, у сільському господарстві, цивільній обороні йдеться також про їхню діяльність як членкинь ДТС, зокрема в ППО¹¹⁸². У квітні 1942 р. у радянському кінотеатрі «Метрополь» демонстрували фільми «Жінки Англії» та «Велика Британія в роки війни», про що сповіщали ЗМІ¹¹⁸³.

Влаштовувалися зустрічі британських та радянських жінок. Так, 25 січня 1942 р. у Лондоні відбулася зустріч членкинь радянської профспілкової делегації з британками. На заході від СРСР виступили товаришки Ніколаєва та Малькова. Показово, що Ніколаєва для виступу, присвяченого героїзму радянських жінок, обрала історії звитяги медсестри, яка винесла з поля бою 72 поранених, та жінки, яка створила власний партизанський загін. На тих мешканках СРСР, які були солдатками регулярної армії, доповідачка увагу акцентувати не стала¹¹⁸⁴. Під час свого візиту до Лондона восени 1942 р. снайперка Л. Павличенко звернулася до британок із закликом працювати і служити ще завзятіше: «Жінки та дівчата Англії! Не спочивайте на лаврах! Ви багато зробили, але ви повинні зробити ще більше. Нехай надихнуть вас героїчні справи радянських жінок!»¹¹⁸⁵.

У 1943 р. стає явною тенденція до збільшення кількості згадок про бійчинь у збройних силах СРСР. Так, на Всесоюзному мітингу матерів та дружин фронтовиків цього року представленість матерів військовослужбовиць була значно вищою, ніж у попередньому. Крім того, суттєвий акцент доповідачки робили на тому, що багато жінок є солдатками регулярної армії. Зокрема, на заході були

¹¹⁸⁰ Митинг в честь Людмили Павличенко в Лондоне // Красный флот. 1942. 25 ноября. № 277 (1228). С. 4.

¹¹⁸¹ Героини Севастопольской обороны // Комсомольская правда. 1942. 8 марта. № 56 (5151). С. 4; На фронтах Отечественной войны // Правда. 1942. 20 марта. № 79 (8850). С. 2; Севастопольцы // Вечерняя Москва. 1942. 8 декабря. № 287 (5728). С. 3; Комсомол в Отечественной войне // Красный флот. 1942. 23 декабря. № 300 (1251). С.3.

¹¹⁸² Сергеева Н. Лондон в дни войны // Правда. 1942. 11 декабря. № 345 (9116). С. 4.

¹¹⁸³ Репертуар кинотеатров // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 19 апреля. № 92 (7778). С. 4.

¹¹⁸⁴ Встреча английских женщин с советской профсоюзной делегацией // Правда. 1942. 26 января. № 26 (8797). С. 4.

¹¹⁸⁵ Митинг в честь Людмили Павличенко в Лондоне // Красный флот. 1942. 25 ноября. № 277 (1228). С. 4.

присутні матері загиблих снайперки Н. Ковшової та льотчиці М. Раскової. Матір останньої у своєму виступі наголосила на тому, що кожного дня отримує листи від жінок на фронті та в тилу. Наприклад, мешканки Башкирії обіцяли, що вони продовжать справу славетної пілотеси: «... на її прикладі підготуємо сотні нових льотчиць і виховаємо своїх дітей. Неупинно працюючи, кожна на своєму посту, віддамо всі сили справі подальшого зміцнення нашої героїчної Червоної армії й досягнення перемоги над ворогом»¹¹⁸⁶. Побіжно звернулася до внеску бійчинь регулярних та нерегулярних формувань і голова жіночого антифашистського комітету, Герой Радянського Союзу, льотчиця В. Гризодубова, назвавши поіменно всіх присутніх на заході матерів героїнь. Однак наступна частина її виступу, на наш погляд, не може бути оцінена однозначно з огляду на досліджувану проблему. Адже після цього Гризодубова від імені всіх радянських жінок звернулася до фронтовиків, згадавши лише «братів», «синів» та «чоловіків». Тобто про сестер, дочок, дружин знову не було згадано, і виглядало так, що серед фронтовиків є лише представники чоловічої статі.

Натомість у статті «Героїчні дочки радянського народу» наголошується на тому, що «воістину великою та могутньою показала себе радянська жінка у війні! Російська жінка, про яку із захватом розповідали найкращі сторінки нашої літератури, випрямилась у весь могутній зріст, сповнена любові та гніву, енергії й невичерпної душевної сили»¹¹⁸⁷. Деталізуючи внесок жінок у війні, автори матеріалу наголошують насамперед на їхній роботі в тилу за «чоловічими» спеціальностями на виробництві, у сільському господарстві, постачанні. Однак про їхню присутність у війську теж не забули, зазначивши, що жінка «... знайшла для себе місце і в лавах нашої армії, у її санітарних частинах, у партизанських загонах і на полі бою, де, як Людмила Павличенко, громить ворога вогнем своєї ненависті»¹¹⁸⁸. Проте жодних відомостей про неабиякі масштаби цього явища не наведено.

У невеличкій замітці про радянських снайперів міститься згадка про те, що ними служили не лише чоловіки, а й жінки: «чудово стріляють і дівчатаснайпери, які добровільно пішли на фронт, Абдузвалеева та Шалашнова. За 2 дні вони знищили по два гітлерівці кожна»¹¹⁸⁹.

До матеріалів про снайперок додалися ті, що присвячені кулеметницям і танкісткам. У нарисі «Зворушлива зустріч» йшлося про посестру Н. Онілової Г. Маркову, яка також брала безпосередню участь у боях як кулеметниця та розвідниця, мала бойові поранення¹¹⁹⁰. Стаття В. Давидовича присвячена М. Грудістовій, яка спершу пішла на фронт медсестрою, а згодом змінила фах і стала

¹¹⁸⁶ Всесоюзный митинг женщин-матерей и жен фронтовиков // Правда. 1943. 14 апреля. № 97 (9233). С. 3.

¹¹⁸⁷ Героические дочери Советского народа // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. 13 января. № 10 (8003). С. 1.

¹¹⁸⁸ Там же.

¹¹⁸⁹ Выстрелы снайперов // Вечерняя Москва. 1943. 28 мая. № 124 (5872). С. 1.

¹¹⁹⁰ Волнующая встреча // Вечерняя Москва. 1943. 21 октября. № 249. С. 2.

кулеметницею¹¹⁹¹. Їй же була присвячена замітка в газеті «Вечерняя Москва» за 10 березня 1943 р., де містилася згадка про підготовлення московським професором В. Павловим скульптурного погруддя кулеметниці¹¹⁹². У статті «Танк “Бойова подруга” до бою готовий!», опублікованій 27 серпня 1943 р., розповідалося про приклад М. Октябрської, яка втратила на фронті чоловіка, оплатила за власний кошт побудову танка, назвавши його «Бойова подруга», і вирішила стати його механікинею-водійкою. Станом на момент виходу статті жінка добре освоїла управління танком і була готова до відправлення на фронт. М. Октябрська стверджувала: «коли я сяду за кермо танка, я буду мстити за всіх жінок і дітей, замучених гітлерівськими головорізами. Це буде найщасливіший день мого життя»¹¹⁹³.

В описах подвигів радянських бійчинь часто акцентувалася увага на тому, скільки ворогів вони вбили. Часто ці цифри були перебільшеними і відрізнялися від статті до статті. Наприклад, найбільш поширеною інформацією є та, згідно з якою кулеметниця Н. Онілова знищила понад 500 солдатів¹¹⁹⁴. Однак у матеріалі авторства Л. Успенського наведено дані про 2000 знищених нею ворогів¹¹⁹⁵.

Водночас, описуючи присутність радянських жінок на фронтах на бойових посадах, ЗМІ уникали наведення точних даних про їхню кількість, спостерігалася тенденція до применшення реальних цифр. Поширеним було описування окремих випадків проявів героїзму, де нерідко можна було натрапити на певні перебільшення. Також часто автори численних статей згадували одних і тих самих воячок, завдяки чому складалося враження, що ними й обмежується присутність жінок у Червоній армії. Черговим яскравим прикладом цього може слугувати стаття «Радянська жінка у вітчизняній війні», опублікована в газеті «Красная звезда» 7 березня 1943 р.: «Сотні й тисячі дівчат добровільно пішли на фронт, щоб безпосередньо бити ворога, багато з них стали відмінними воїнами, навчилися добре бити ворога. Снайпер Людмила Павличенко винищила 309 німецьких солдатів та офіцерів. Учасниця оборони Ленінграду Журавльова... увірвалася до німецької траншеї, де заховалися два фашисти. Одного вона пристрелила, другого взяла в полон і доставила в штаб. Чорноморський флот не забуде кулеметницю Ніну Онілову, яка знищила понад 500 гітлерівців. Зі славою увійдуть в історію великої вітчизняної війни імена двох дівчат-червоноармійців: Наташі Ковшової та Маші Поліванової, Героїв Радянського

¹¹⁹¹ Давидович В. Пулеметчица // Вечерняя Москва. 1943. 23 ноября. № 276 (6024). С. 3.

¹¹⁹² Ефрейтору Марии Грудистойой – 19 лет // Вечерняя Москва. 1943. 10 марта. № 57. С. 3.

¹¹⁹³ Танк «Боевая подруга» к бою готов! // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. 27 августа. № 202 (8195). С. 3.

¹¹⁹⁴ Наприклад, див.: Николаева К. Советская женщина в отечественной войне // Красная звезда. 1943. 7 марта. № 55 (5426). С. 3.

¹¹⁹⁵ Успенский Л. Города морской славы // Красный флот. 1943. 14 ноября. № 269 (1527). С. 3.

Союзу. Відважна дівчина Наташа Ковшова знищила 167 гітлерівців і загинула в бою з німецькими завойовниками»¹¹⁹⁶.

У деяких текстах про комсомол спостерігається прагнення вдаватися до адекватних оцінок дійсності. Наприклад, у листі комсомольців і молоді СРСР Й. Сталіну, під час наведення прикладів Героїв Радянського Союзу навіть спробували дотримуватися принципів гендерної рівності, назвавши серед них двох жінок та двох чоловіків – В. Талаліхіна і Н. Ковшову, І. Кузіна і М. Поліванову¹¹⁹⁷. Не забували згадувати жінок і в складі радянських делегацій за кордоном. Одна з таких заміток повідомляє, що Л. Павличенко була членкинею делегації радянських студентів та студенток, які відвідали США та Велику Британію. Там представники і представниці СРСР виступили з доповідями про боротьбу радянського народу на фронтах Другої світової війни¹¹⁹⁸.

Загалом можемо констатувати, що започаткована у 1942 р. традиція більшості матеріалів, присвячених фронтовичкам (і участі жінок у війні загалом), видавати до Міжнародного жіночого дня 8 березня збереглася і в подальші роки. Так, у 1943 р. до вказаної дати була випущена низка матеріалів. Зокрема, порівняно широкого висвітлення набула тема військовослужбовиць збройних сил СРСР у війні у зверненні москвичок до Й. Сталіна. Напередодні свята вони відзвітували «вождю народів» про внесок мешканок СРСР у боротьбу проти ворога, та зацентували увагу на тому, що коли ворог пішов на Москву, жінки стали на захист міста разом із чоловіками – пішли в зенітниці, пожежниці, дружинниці, відновлювачки. Крім того, «тисячі москвичок влилися до лав Червоної армії – це снайпери й кулеметниці, зв'язкивиці й мінометниці, санітарки й партизанки»¹¹⁹⁹. Наведено кілька прикладів подвигів цих жінок, зокрема, З. Космодем'янської, Є. Полтавської та А. Луковіної-Грибкової, Н. Ковшової, М. Поліванової.

У зверненні голів жіночих рад Сибірського військового округу до Й. Сталіна напередодні Міжнародного жіночого дня зазначено, що «жінки Сибіру пліч-о-пліч зі своїми чоловіками і братами борються з ненависним ворогом на фронтах вітчизняної війни. Сибірчачки гвардії капітан-інтендант Крилова, старший сержант Соломіна, сержант Ткачова, старшина медичної служби Верозубова, санітарка Алексеева й багато інших за бойові заслуги, сміливість і відвагу нагороджені орденами й медалями Радянського Союзу»¹²⁰⁰.

¹¹⁹⁶ Николаева К. Советская женщина в отечественной войне // Красная звезда. 1943. 7 марта. № 55 (5426). С. 3.

¹¹⁹⁷ Письмо комсомольцев и молодежи Советского Союза товарищу И. В. Сталину // Вечерняя Москва. 1943. 28 октября. № 255. С. 1.

¹¹⁹⁸ Делегация советских студентов возвратилась из поездки в США и Великобританию // Красный флот. 1943. 7 января. № 5 (1263). С. 4.

¹¹⁹⁹ Великому вождю народов, Верховному Главнокомандующему вооруженными силами СССР, Маршалу Советского Союза, нашему любимому отцу, учителю и другу Иосифу Виссарионовичу Сталину // Вечерняя Москва. 1943. 10 марта. № 57. С. 1.

¹²⁰⁰ Москва, Кремль Верховному Главнокомандующему вооруженными силами СССР Маршалу Советского Союза товарищу Сталину // Красная звезда. 1943. 17 марта. № 63 (5434). С. 2.

У замітці «Жінко, бий німця – він ворог твій!», оприлюдненій у газеті «Більшовик» (органі Чернігівського обкому КП(б)У та обласної Ради депутатів трудящих) 8 березня 1943 р., зазначалося: «Обстоюючи свою свободу, честь і рівноправність, радянська жінка з перших же днів Вітчизняної війни зайняла почесне місце в лавах передових борців за визволення людства. На фабрику та завод, на передову позицію та в партизанський загін прийшла вона, наша бойова подруга, щоб пліч-о-пліч із чоловіком захистити від ворожої навали своє село, своє місто, свою вітчизну, їй є за що боротися»¹²⁰¹. Проте і в цьому матеріалі дискурс щодо жінок є суперечливим. Адже в наступних абзацах читаємо вже про те, що Червона армія йде їх визволяти і в ній воюють тільки сини: «Чуєте мати, син ваш нищить підлого німця. Він не випустить його живим»¹²⁰². Хоча, з огляду на зміст перших рядків замітки, мали б згадати і про дочок.

Часто віддаючи певну шану жінкам, що воювали на фронтах, автори матеріалів акцентували увагу лише на деяких посадах, на яких ті несли службу, оминаючи увагою той факт, що вони воювали практично у всіх родах військ. Так, у статті «Жінки великого народу», опублікованій у переддень 8 березня 1943 р. у газеті «Советская Сибирь», зазначено тільки про масове перебування жінок на посадах зв'язкивиць, медсестер та сандружинниць: «Другий рік зустрічають радянські жінки своє свято в умовах смертельної боротьби, яку веде наш народ проти кривавих гітлерівських завойовників. У великій вітчизняній війні беруть участь мільйони радянських жінок: одні – безпосередньо борючись на передовій лінії фронту, підтримуючи під вогнем зв'язок між частинами, які наступають, виносячи з поля бою поранених бійців, інші – у тилу, на оборонних заводах і колгоспних полях»¹²⁰³.

Частина матеріалів про радянських фронтовичок, відомих широкому загалу, була пов'язана з їх загибеллю. Так, коли стало відомо про загибель 9 січня 1943 р. відомої льотчиці М. Раскової, декілька газет СРСР опублікували матеріал під назвою «Пам'яті Героя Радянського Союзу Марини Раскової»¹²⁰⁴, написаний її побратимами та посестрами. У тексті матеріалу акцентувалася увага на тому, що загибла була відважною пілотесою, героїнею

¹²⁰¹ Газети «Більшовик», «За Радянську Україну» – орган ЦК КП (б) У, Верховної ради УРСР та Чернігівського обкому КП (б) У (фотокопія). 1942–1943 рр. // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 3. Спр. 230. Арк. 5.

¹²⁰² Там само.

¹²⁰³ Женщины великого народа // Советская Сибирь. 1943. 7 марта. № 54 (7241). С. 1.

¹²⁰⁴ Памяти Героя Советского Союза Марины Расковой // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. 9 января. № 7 (8000). С. 4; Памяти Героя Советского Союза Марины Расковой // Комсомольская правда. 1943. 9 января. № 7 (5409). С. 4; Памяти Героя Советского Союза Марины Расковой // Правда. 1943. 9 января. № 9 (9145). С. 4.

дальніх перельотів, наставницею радянських льотчиків: «... вірна дочка батьківщини вирішила присвятити себе військовій справі і пройшла шлях від скромної посади працівника аеронавігаційної лабораторії до штурманської кабіни повітряного судна дальньої дії, льотчика та командира полку»¹²⁰⁵. Водночас наголошувалося на скромності героїні й на тому, що М. Раскова вважала, що «радянська авіація створена та функціонує для охорони миру»¹²⁰⁶.

У газеті «Вечерняя Москва» від 13 січня 1943 р. опубліковано опис траурних заходів на пошану загиблої героїні. Так, на її похоронах виголосили промови секретар ЦК та МК ВКП(б) А. Щербаков, Герой Радянського Союзу майор О. Штепенко, Герой Радянського Союзу полковниця В. Гризодубова. Остання наголосила, що «радянські жінки й дівчата, виховані партією Леніна-Сталіна, сміливо йдуть захищати своє життя, свою батьківщину, свій народ всюди, куди скерує їх країна. І всі ми, радянські жінки, у своїй роботі, у своїй боротьбі маємо прагнути бути схожими на нашого друга Марину»¹²⁰⁷.

Про присутність радянських жінок на фронтах згадували у зверненнях представників інших країн. Так, у «Посланні індійських жінок жінкам Радянського Союзу» міститься вітання «... хоробрим радянським сестрам, які своєю безмежною мужністю й жертвами, принесеними у визвольній війні проти найжорстокішого ворога жінок усього світу – фашизму, викликають повагу та захоплення всього світу»¹²⁰⁸.

Траплялися в радянській пресі й матеріали, присвячені партизанкам інших країн, наприклад, стаття Л. Вадимова «Героїчні жінки Європи»¹²⁰⁹. Під час відвідин країн-союзників радянські жінки вже традиційно закликали своїх тамтешніх посестер до активізації зусиль на допомогу своїм країнам у війні, завертаючись до власного бойового досвіду. Зокрема, на 75-му конгресі британських тред-юніонів делегатка від профспілок СРСР Жукова закликала британок у вересні 1943 р. працювати ще старанніше, наголосивши на тому, що «радянська жінка готова захищати свою країну до останньої краплини крові. Вона надає перевагу смерті над поневоленням, яке несе жінкам гітлерівський “новий порядок”»¹²¹⁰.

¹²⁰⁵ Памяти Героя Советского Союза Марины Расковой // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. 9 января. № 7 (8000). С. 4.

¹²⁰⁶ Там же.

¹²⁰⁷ Траурный митинг на Красной площади, посвященный памяти М. М. Расковой // Вечерняя Москва. 1943. 13 января. № 10. С. 3.

¹²⁰⁸ Послание индийских женщин женщинам Советского Союза // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. 23 марта. № 68 (8061). С. 4.

¹²⁰⁹ Вадимов Л. Героические женщины Европы // Вечерняя Москва. 1943. 6 марта. № 54. С. 3.

¹²¹⁰ 75-й Конгресс британских тред-юнионов в Саутпорте // Красный флот. 1943. 15 сентября. № 218 (1476). С. 4.

У радянських ЗМІ публікували фото зі служби жінок не так часто, як це робилося в британських газетах. Однак вони, все ж, іноді траплялися. Наприклад, у газеті «Вечерняя Москва» від 7 вересня 1943 р. опублікована світлина двох усміхнених снайперок. У тексті, що її супроводжував, повідомляється, що це єфрейторки Р. Скрипнікова та О. Бикова повертаються із засади. Вони «... веселі й задоволені: сьогодні кожна з них вбила двох гітлерівців» (рис. 52)¹²¹¹.

Рис. 52. Радянські снайперки, єфрейторки Р. Скрипнікова та О. Бикова повертаються із засади¹²¹².

Через деякий час після початку німецько-радянської війни жінок почали активно брати на службу зенітницями та прожектористками. Іноді в таких бригадах було більше жінок, ніж чоловіків, що стало спільною тенденцією для СРСР та Великої Британії. Це знайшло своє відображення в ЗМІ. Якщо на початку німецько-радянської війни, в 1941 р., радянські газети звеличували прожектористів та зенітників чоловічої статі¹²¹³, то у 1943 р. у матеріалах про цього роду фахівців згадували здебільшого жінок. Наприклад, у невеликій замітці в газеті «Вечерняя Москва» за 31 липня 1943 р. стверджувалося: «разом із червоноармійцями повітряні підступи до Ленінграда охороняють дівчата-зенітниці, які добровільно вступили до лав озброєних захисників міста-героя. Дівчата досконало вивчили свою справу і стали передовими бійцями на батареях»¹²¹⁴. Замітка супроводжувалася світлиною, на якій зображено зенітниць, які бігли після сигналу тривоги до бойових постів.

¹²¹¹ Ефрейторы Раиса Скрыпникова и Ольга Быкова... // Вечерняя Москва. 1943. 7 сентября. № 211. С. 3.

¹²¹² Там же.

¹²¹³ Богатырский С. Прожектористы // Вечерняя Москва. 1941. 31 июля. № 179 (5310). С. 2.

¹²¹⁴ Вместе с красноармейцами... // Вечерняя Москва. 1943. 29 июня. № 151 (5899). С. 1.

У 1944 р. спостерігалось суттєве зменшення кількості матеріалів, присвячених жінкам, які служили в лавах Червоної армії, порівнюючи з попереднім роком. Оскільки у 1944 р. перевага у війні була на боці союзників, у радянської влади зникла потреба в залученні до лав збройних сил більшої кількості жінок. Тому таке стрімке скорочення кількості матеріалів про них у ЗМІ може бути пов'язано з цим.

До свята жінок проводилися також публічні заходи, що активно висвітлювали ЗМІ. Так, на загальномосковському зібранні 1944 р., присвяченому 8 березня, яке пройшло в Большому театрі, були присутні найкращі стахановки заводів та фабрик, учасниці німецько-радянської війни – льотчиці, військові лікарки, медсестри, снайперки, сандружинниці, зв'язкивиці та інші. З уст доповідачів та доповідачок лунала вже звична для Міжнародного жіночого дня в роки війни риторика про те, що радянським жінкам є що захищати, позаяк влада дала їм «свободу й рівноправність із чоловіками», що вони почали воювати пліч-о-пліч із чоловічою частиною населення проти загарбників, які прийшли на рідну землю¹²¹⁵.

Подекуди навіть ті матеріали, які не оминали увагою присутність жінок у лавах збройних сил, тлумачили її згідно зі звичним набором стереотипних уявлень про гендерні ролі чоловіка та жінки. Наприклад, у статті авторства Героя Радянського Союзу, снайперки Л. Павличенко, присвяченій героїням фронту і тилу, висвітлення факту присутності жінок у збройних силах СРСР на бойових посадах та наведення прикладів хоробрості фронтовичок поєднувалося з риторикою про «турботливу жіночу руку», яка старанно захищає свої міста, піклується про фронтовиків-чоловіків, відновлює зруйноване ворогом, завзято працює на заводах на «чоловічих» посадах, про які до війни не могла навіть замислюватися¹²¹⁶. У цьому тексті Л. Павличенко закликала жінок ще старанніше працювати для потреб фронту, оскільки вирішальні переможні бої потребують ресурсів.

Загалом, порівнюючи з 1943 р., у пресі побільшало згадок про снайперок і льотчиць. У статті «Дівчата-снайпери», опублікованій 6 червня 1944 р. в газеті «Красная звезда», насамперед зацентровано увагу на бойовому досвіді Р. Шаніної. Однак згадано і про інших її колежанок, про яких, за словами автора статті, майора Я. Мілецького, «в частині шанобливо відгукуються»: К. Пошліну, Л. Гуркову, Є. Хозеву, П. Ларіну, Л. Колпакову, які є кавалерами ордена Слави¹²¹⁷. Також снайперкам присвячено замітку «Славні патріотки», оприлюднену 23 червня 1944 р. у газеті «Комсомольская правда». Її супроводжує світ-

¹²¹⁵ Общомосковское собрание, посвященное Международному женскому дню // Красный флот. 1944. 9 марта. № 58 (1625). С. 2.

¹²¹⁶ Павличенко Л. Героини фронта и тыла // Красный флот. 1944. 8 марта. № 57 (1624). С. 3.

¹²¹⁷ Милецкий Я. Девушки-снайперы // Красная звезда. 1944. 6 июня. № 133 (5813). С. 3.

лина, на якій зображено 9 військовослужбовиць у формі: старші сержантки А. Смирнова, Н. Селяніна, А. Крохальова, С. Анашкіна, А. Полігалова, З. Шмельова, молодші сержантки І. Барінова, В. Ніколаєва, А. Шаманова. Текст замітки повідомляє, що відбувся зліт снайперок одного зі з'єднань Червоної армії: «за короткий проміжок часу дівчата-снайпери з'єднання знищили 427 німців» (рис.53)¹²¹⁸. У замітці, оприлюдненій у газеті «На страже Родины» за 18 березня 1944 р., під час висвітлення результатів снайперів за останні кілька днів поряд із результатами снайпера-чоловіка йшлося про те, що снайперки З. Васіна та К. Вазялова округлили в ці дні свої загальні рахунки вбитих ворогів до 40 та 50 відповідно¹²¹⁹.

Рис. 53. На фото зліва направо зображені старші сержантки А. Смирнова, Н. Селяніна, А. Крохальова, С. Анашкіна, А. Полігалова, З. Шмельова, молодші сержантки І. Барінова, В. Ніколаєва, А. Шаманова¹²²⁰.

28 листопада 1944 р. відбулася конференція фронтовичок, на якій, крім учасниць медичної служби, виступили також снайперки та артилеристки. Наприкінці заходу 74 фронтовички отримали ордени та медалі за службу¹²²¹.

Під час війни в СРСР траплялися випадки, коли чоловік та дружина разом вирушали служити на фронт, і вони часто висвітлювалися ЗМІ як приклад для наслідування. Одному з них присвячено замітку «Танкісти Іван та Олександра Бойко» за 31 жовтня 1944 р. У ній йшлося про подружжя, яке власним коштом оплатило побудову танка, пройшло навчання з його управління і вирушило на передову. Командиром танка була Олександра, а водієм – Іван. Разом вони з боями подолали 400 км і за 2 тижні знищили 5 танків, 2 гармати й кілька обозів ворога. Мають бойові нагороди, були поранені в боях (рис. 54)¹²²².

¹²¹⁸ Славные патриотки // Комсомольская правда. 1944. 23 июня. № 148 (5859). С. 2.

¹²¹⁹ Выстрелы снайперов // На страже Родины. 1944. 18 марта. №71. URL: <https://bit.ly/3C3d3HQ> (дата обращения: 22.02.2022).

¹²²⁰ Славные патриотки // Комсомольская правда. 1944. 23 июня. № 148 (5859). С. 2.

¹²²¹ Конференция женщин-фронтовиков // Красная звезда. 1944. 29 ноября. № 282 (5962). С.3.

¹²²² Танкисты Иван и Александра Бойко // Вечерняя Москва. 1944. 31 октября. № 259 (6316). С.3.

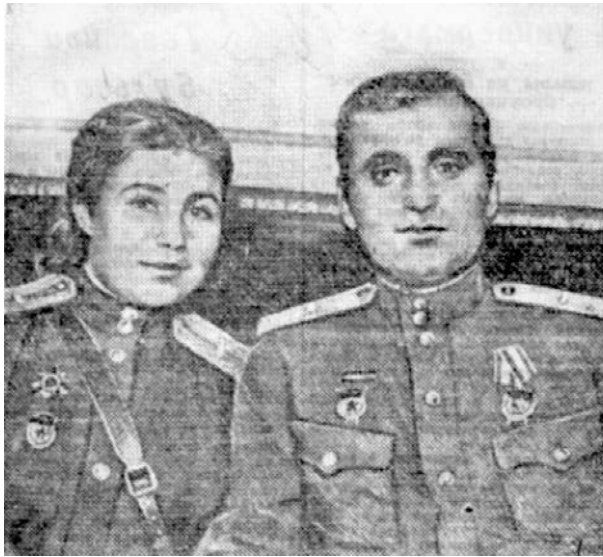

Рис. 54. Танкісти Іван та Олександра Бойко¹²²³.

Військовослужбовиці Червоної армії брали участь у боях у Європі¹²²⁴. Це частково знайшло відображення в радянських ЗМІ. Зокрема, у цьому контексті в газеті «Комсомольская правда» було наведено слова механікині обладнання, старшої сержантки Беседіної, яка під час мітингу, присвяченому першотравневому наказу Й. Сталіна приготуватися до визволення народів Європи¹²²⁵, заявила, що «разом із братами, чоловіками й батьками ми (жінки – Авт.) взяли у свої руки гвинтівки, сіли за штурвали літаків, а багато з нас замінили на фабриках і заводах чоловіків, які пішли на фронт... Від імені своїх подруг присягаюся всіма силами допомагати льотчикам громити німців, робити все для того, щоб ще успішніше наші полки рухалися на захід»¹²²⁶. На антифашистській конференції у звільненому від німецьких військ Белграді виступила радянська офіцерка, яка привітала жителів міста від імені всіх жінок, які служать у Червоній армії¹²²⁷.

Зрідка згадували в газетах і колишніх фронтовичок, які, втративши спроможність служити, знаходили своє місце в тилу. Наприклад, у статті «Для фронтовиків», присвяченій роботі радянських жінок із виготовлення одягу для

¹²²³ Там же.

¹²²⁴ Наприклад, див.: Филь О. Україна: ХХ століття у спогадах сучасників. Інтерв'ю, мемуари, листи, щоденники, документи. К.: Видавець Бихун В.Ю., 2022. С. 294.

¹²²⁵ Сталин И. Приказ Верховного Главнокомандующего 1 мая 1944 года № 70 // Сочинения. Т. 15. М.: Издательство «Писатель», 1997. С. 185–188.

¹²²⁶ Бузуев В. На запад! Еще беспощаднее будем уничтожать гитлеровских захватчиков // Комсомольская правда. 1944. 4 мая. № 105 (5816). С. 3.

¹²²⁷ Антифашистская конференция женщин в Белграде // Вечерняя Москва. 1944. 4 ноября. № 263 (6320). С. 3.

персоналу регулярних та нерегулярних бойових формувань СРСР, міститься згадка про К. Грушу, яка раніше також служила на фронті разом із чоловіком. Однак коли його вбили, а її поранили, була змушена полишити службу та піти працювати черговою на одному із заводів¹²²⁸.

Мусимо констатувати, що у 1945 р. загалом спостерігалось різке скорочення кількості матеріалів, присвячених жінкам на війні: як тих, що висвітлювали їхню службу та роботу в тилу, так і тих, що розповідали про звірства ворога над ними. Це було пов'язано із суттєвою перевагою союзників над силами противника й чітким усвідомленням швидкого завершення війни на їхню користь. Більше не було необхідності агітувати населення приєднуватися до лав збройних сил, партизанів, йти на роботу на військові заводи тощо. Водночас матеріали про жінок на війні, зокрема і про військовослужбовиць, повністю не зникли.

І надалі лєвова частка присвячених їм публікацій найчастіше з'являлася в першій половині березня – напередодні Міжнародного жіночого дня. Так, у газеті «Сталинский сокол» за 7 березня 1945 р. одну зі шпальт повністю відвели для уславлення внеску жінок у війні. На ній міститься кілька нарисів, а також представлені портрети шести Героїв Радянського Союзу: Н. Меклин, Р. Гашевої, А. Попової, Е. Жигуленко, І. Себрової, К. Рябової. У статті «Радянські патріотки» насамперед ішлося про роботу жінок у колгоспах, на заводах, у сфері інтелектуальної праці. Лише в другій її частині було зазначено, що вони також воюють на фронтах Другої світової війни. Проте до форми цього опису є дуже багато питань. По-перше, його подано після цитування фрази Й. Сталіна: «В ім'я честі й незалежності Батьківщини радянські жінки, юнаки та дівчата проявляють доблесть і героїство на фронті праці. Вони виявилися гідними своїх батьків і синів, чоловіків та братів, які захищають Батьківщину від німецько-фашистських нелюдів»¹²²⁹. Тобто щойно читач сформував собі в голові картину, де чоловіки воюють на фронті, а жінки працюють у тилу, його ставлять перед фактом, що були ще якісь інші жінки, які воювали разом із чоловіками. Причому сам Й. Сталін у своїй промові про них не згадував (щодо загальної характеристики дискурсу Й. Сталіна з проблеми див. докладніше підрозділ 4.1). По-друге, у статті знову використано дивне формулювання, на яке можна було натрапити і в перші роки війни – жінки «... воюють пліч-о-пліч із воїнами Червоної армії на фронтах Вітчизняної війни»¹²³⁰. Тобто зі змісту випливає, що жінки не були воячками Червоної армії, хоча це не відповідає дійсності.

На тій же шпальті міститься і нарис Н. Ігнатової «Героїні». У ньому вже більше уваги приділено фронтовичкам, однак їх постійно порівнюють із чоловіками. Наприклад, авторка задається питанням: «Що допомогло їм, що дало

¹²²⁸ Для фронтовиков // Красная звезда. 1944. 28 мая. № 126 (5806). С. 3.

¹²²⁹ Кирсанова К. Советские патриотки // Сталинский сокол. 1945. 7 марта. № 19 (317). С. 3.

¹²³⁰ Там же.

змогу стати на цей важкий шлях, взятися за справу, яка під силу не кожному чоловіку? І як взятися! Гаряче, сміливо, майстерно!»¹²³¹. Зрештою авторка доходить висновку, що причиною є те, що жінка не тільки «... джерело життя на землі, але й борець за життя»¹²³².

У газеті «Красный воин» за 8 березня 1945 р. також є ціла шпальта, присвячена жінкам. Її заголовок доволі промовистий – «Радянські жінки подвигами в тилу та на фронті наближають час нашої повної перемоги над ворогом»¹²³³. Під ним розміщено 4 статті – «Всенародна шана» (стаття про матерів-героїнь)¹²³⁴, «Наша фронтова бригада» (про ударниць праці на заводі)¹²³⁵, «Чому я пішла на фронт» (про медсестру Н. Клочко)¹²³⁶, «Дівчина з Кашири» (про військову льотчицю, гвардії молодшу лейтенантку Р. Юшину (рис.55))¹²³⁷.

Отже, тільки остання стаття була присвячена жінці, яка служила на бойовій посаді у війську. У матеріалі розповідалося, що на шляху до омріяного фаху Р. Юшиній довелося боротися зі стереотипами, що льотчик – не жіноча професія. Вона спершу навчалася в аероклубі, а згодом стала там інструкторкою. З 1943 р. жінка почала свою бойову кар'єру. Воювала на Кубані, у Криму, Білорусі, Східній Пруссії. Говорячи про мотиви приєднатися до війська, автор статті називає головним із них помсту: «багато тисяч кілометрів повітряного бойового шляху подолала дівчина з Кашири. Вона бачила зруйновані ворогом радянські міста й села, вона відчувала запах гарі рідної землі, спаленої, оскверненої лютим німцем. І вона присягнула помститися за все: за попіл міст, за загиблих товаришів, за дівчат, замучених фашистами, за тисячі радянських людей, спалених у печах Майданека»¹²³⁹.

Рис. 55. Військова льотчиця, гвардії молодша лейтенантка Р. Юшина¹²³⁸.

¹²³¹ Игнатова Н. Героини // Сталинский сокол. 1945. 7 марта. № 19 (317). С. 3.

¹²³² Там же.

¹²³³ Советские женщины подвигами в тылу и на фронте приближают час нашей полной победы над врагом // Красный воин. 1945. 8 марта. № 52 (6476). С. 3.

¹²³⁴ Всенародный почет // Красный воин. 1945. 8 марта. № 52 (6476). С. 3.

¹²³⁵ Шундровская С. Наша фронтовая бригада // Красный воин. 1945. 8 марта. № 52 (6476). С. 3.

¹²³⁶ Клочко Н. Почему я пошла на фронт // Красный воин. 1945. 8 марта. № 52 (6476). С. 3.

¹²³⁷ Рубен С. Девушка из Каширы // Красный воин. 1945. 8 марта. № 52 (6476). С. 3.

¹²³⁸ Там же.

¹²³⁹ Там же.

У статті М. Боброва «Дочки Батьківщини», опублікованій 10 березня 1945 р., йшлося про двох відомих льотчиць – Героїв Радянського Союзу гвардії майорку Є. Нікуліну та гвардії старшу лейтенантку Р. Гашеву. Обидві воювали в складі 46-го гвардійського нічного бомбардувального авіаційного Таманського Червонопрапорного й ордена Суворова полку, членкині якого відомі як «нічні відьми». Описуючи перший бойовий досвід Р. Гашевої, автор акцентує увагу на тому, що жінка пережила величезну радість, «... коли в першому ж вильоті побачила, як занурюється в морську пучину корабель ворога!»¹²⁴⁰. Серед мотивів, які спонукали Є. Нікуліну піти на війну, автор статті називає насамперед помсту за зруйнований німцями рідний Смоленськ.

На початку березня проблема жіночої служби та роботи під час війни нерідко виносилася як окрема тема для бесід та лекцій. У замітці про вихід у світ «Блокнота агітатора» №6 повідомлялося, що документ містив матеріали для доповідей та бесід, присвячених Міжнародному жіночому дню. Серед інших відомостей, він вмщував «... цифри та факти, що показують, як... жінки прославляли себе бойовими подвигами, демонструючи небачену мужність і героїзм у боротьбі з німецько-фашистськими завойовниками»¹²⁴¹. Хоча проводилися такі заходи і в інші місяці. Так, у лютому 1945 р. відбулася лекція «Образ радянської дівчини», де, серед іншого, було приділено увагу санітаркам, медсестрам, зенітницям, розвідницям на фронті¹²⁴².

Також у 1945 р. збільшилася кількість світлин у матеріалах, присвячених жінкам на фронті. Переважно це були портрети бійниць у військовій формі. Так, у газеті «Комсомольская правда» за 13 березня 1945 р. опубліковано світліну снайперок Р. Шаніної та З. Шмельової під час служби¹²⁴³. Супроводжувалися ілюстраціями і фотознімками й більш розлогі текстові матеріали¹²⁴⁴. На портрети фронтовичок у ЗМІ іноді можна було натрапити і в перші місяці після завершення війни в Європі. Так, у газеті «Красный воин» за 21 липня 1945 р. розміщено знімок С. Дануте – кулеметниці, представниці литовського народу, яка ліквідувала понад 100 гітлерівців (рис. 56)¹²⁴⁵.

Рис. 56. Світлина литовської кулеметниці С. Дануте¹²⁴⁶.

¹²⁴⁰ Бобров Н. Дочери Родины // Сталинский сокол. 1945. 10 марта. № 20 (318). С. 4.

¹²⁴¹ «Блокнот агитатора» №6 // Вечерняя Москва. 1945. 2 марта. № 51 (6416). С. 2.

¹²⁴² Облик советской девушки // Комсомольская правда. 1945. 6 февраля. № 30 (6050). С. 3.

¹²⁴³ В Германии // Комсомольская правда. 1945. 13 марта. № 60 (6080). С. 2.

¹²⁴⁴ Славные патриотки нашей родины // Комсомольская правда. 1945. 8 марта. № 56 (6076). С. 2; Сталинский сокол. 1945. 7 марта. № 19 (317). С. 3.

¹²⁴⁵ Более 100 гитлеровцев... // Красный воин. 1945. 21 июля. № 154 (6578). С. 1.

¹²⁴⁶ Там же.

У травні 1945 р. повідомлялося, що на виставці «Комсомол у Вітчизняній війні» з'явилися нові експонати – портрети жінок і дівчат – Героїв Радянського Союзу у виконанні молодих художників. Зокрема, Г. Маслової, Є. Чайкіної авторства художника П. В'юєва; В. Кащєєвої та Т. Макарової у виконанні художника А. Осіпова; О. Колєсової роботи художника М. Лапшова¹²⁴⁷.

Не забували в ЗМІ наприкінці війни і про снайперку Л. Павличенко, яка повернулася до навчання у вищій школі після визволення Києва. На початку березня газети повідомили, що їй було вручено університетський диплом із відзнакою¹²⁴⁸.

Отже, матеріали радянських газет насамперед є важливим джерелом для дослідження політики владного режиму щодо служби жінок у збройних силах СРСР. На основі частоти появи матеріалів, дати їх публікації, змістового наповнення можна зробити припущення щодо потреб у жіночих кадрах для збройних сил у той чи інший період війни, а також оцінити пропагандистську кампанію влади щодо воячок загалом. Однак тематичні статті майже не містили конкретики щодо служби жінок у збройних силах СРСР як масового явища – у них не наводилося даних про створення жіночих військових підрозділів, не було загальної статистики їх присутності у війську, відомостей про призови тощо. Тоталітарний режим цю інформацію утаємничував, а іноді, коли вона просочувалася в ЗМІ іноземних держав, намагався її спростувати. Єдина конкретика, що періодично траплялася в радянській періодиці, – це відомості про деяких героїнь фронту (приміром, Л. Павличенко, Н. Онілову, Н. Ковшову, М. Раскову та інших). Проте з використанням наведених фактів також потрібно бути обережними, адже й тут не завжди подана релевантна інформація. Наприклад, не зрозуміло, скільки ж ворогів було вбито кулеметницею Н. Оніловою – 500, 2000, як пишуть газети, чи іншу кількість, і чи взагалі реально було їх поразити.

Загалом можна констатувати, що в багатьох матеріалах, оприлюднених у радянській періодиці в роки війни, або взагалі не знаходилося місця для бійчинь, або ж про них згадували мимохідь, наголошуючи насамперед на роботі жінок у тилу. Найчастіше ж про них писали як про вразливу категорію населення, яка виступала насамперед жертвами війни. І це попри те, що СРСР у безпрецедентних масштабах залучав їх до служби в армії й не обмежував можливостей для участі в боях, як це практикували інші країни, приміром Велика Британія та США.

На початку війни, 1941 р., у газетах часто наголошували на непотрібності жінок в армії, так як буцімто у країні вдосталь чоловічих ресурсів. Проте паралельно з цим створювали жіночі підрозділи, наприклад авіаполки. Найбільше матеріалів про представниць жіночої статі на фронті в радянській періодиці

¹²⁴⁷ Портреты девушек-Героев Советского Союза // Вечерняя Москва. 1945. 14 мая. № 112 (6477). С. 4.

¹²⁴⁸ Людмиле Павличенко вручен университетский диплом // Комсомольская правда. 1945. 2 марта. № 51 (6071). С. 2.

припадає на 1942–1943 рр., коли армія гостро потребувала ресурсів і влада намагалася загітувати населення поповнювати її лави. З 1944 р., коли перевага у війні остаточно закріпилася за союзниками, кількість матеріалів про жінок у війську суттєво зменшується. Найбільше матеріалів про різні форми участі мешканок СРСР у війні видавалося напередодні Міжнародного жіночого дня.

4.5. Служба жінок у війську у фокусі радянських та британських ЗМІ: спільне та відмінне.

Характер та зміст публікацій у ЗМІ СРСР та Великої Британії мав суттєві відмінності, адже тоталітарний радянський режим практично унеможливив публікування альтернативних до владної точок зору на ті чи інші проблеми. Крім того, британський та радянський уряди по-різному підійшли до організації служби жінок у збройних силах, що накладало відбиток на характер пропаганди, спрямованої на їх приєднання до війська. Попри це, дискурс періодичних видань обох країн щодо вказаної проблематики в роки війни мав і низку подібностей¹²⁴⁹.

Насамперед зазначимо, що друковані ЗМІ обох держав називали війну «народною», маючи на меті мобілізувати максимальну кількість людських ресурсів обох статей для участі в ній¹²⁵⁰. «Іде війна народна, священна війна!» – це рядки з тексту однієї з найпопулярніших радянських пісень «Священна війна» (1941 р.), яка стала візитівкою публічного дискурсу СРСР в 1941–1945 рр.¹²⁵¹. Так само про тотальну війну, до якої втягнуто все без винятку населення країни, зазначалося й у газетах Великої Британії¹²⁵².

З метою виправдання в очах суспільства необхідності долучати до лав збройних сил жіночу частину населення обидва уряди через газети наголошували на тому, що це робиться задля наближення перемоги у війні. Наприклад, влада СРСР у 1942 р. закликала жінок оволодівати військовими спеціальностями, щоб завершити її до кінця того самого року¹²⁵³. На прискоренні завершення війни як причині, через яку жінки Англії беруть у ній участь, акцентував

¹²⁴⁹ Залеток Н. Висвітлення військової служби британок на шпальтах газет СРСР та радянських жінок у періодиці Великої Британії у 1941–1945 рр.: загальна порівняльна характеристика // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 38. С. 98–105.

¹²⁵⁰ Война отечественная и война тотальная // Красный флот. 1943. 28 марта. № 73 (1331). С. 2; Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. P. 103.

¹²⁵¹ Священная война // Известия советов депутатов трудящихся СССР. 1941. 24 июня. № 47. С. 1.

¹²⁵² Women In Uniform // Britannia and Eve. 1940. 01 June. P. 68.

¹²⁵³ Наприклад, див.: Овладеет военным делом – долг каждого советского патриота // Правда. 1942. 7 июля. № 188 (8959). С. 4; Клятва советских женщин // Правда. 1942. 11 мая. № 131 (8902). С. 1.

увагу у вересні 1941 р. голова Бостонського дорадчого комітету Міністерства праці й національної служби В. Г. Ланн¹²⁵⁴.

У газетах обох держав активно зверталися до висвітлення участі жінок у збройних конфліктах попередніх історичних періодів зі зброєю в руках¹²⁵⁵. Крім того, як Великій Британії, так і СРСР було притаманне різке скорочення кількості матеріалів, присвячених участі жінок у війні, зокрема в лавах збройних сил, у завершальний період війни, 1944–1945 рр.

Серед відмінностей у дискурсі британських та радянських ЗМІ можна зауважити насамперед різний контекст використання слова «жінка» / «жінки». У британських газетах 1939–1945 рр. воно найчастіше вживалося під час описів долучення британок до Жіночої земельної армії, роботи в промисловості та інших сферах зайнятості, спрямованих на забезпечення потреб фронту і тилу, цивільних волонтерських організаціях, поліції, заготівлі теплих речей для армії, реєстрації для подальшої мобілізації, рекрутування до та служби в ДТС, ЖДПС, ЖКВМС. На відміну від радянських газет, у британських друкованих ЗМІ не практикували публікування численних матеріалів про знущання та звірства ворога над представницями жіночої статі. Такі матеріали іноді траплялися¹²⁵⁶, але не спостерігалось їх надмірної кількості. У СРСР же уникали використання слів «жінка» / «жінки» в контексті їх військової служби, хоча подекуди вони все ж траплялися. Крім того, найчисленнішим тематичним блоком, де ці слова вживалися вельми активно, стало висвітлення різноманітних звірств ворожих сил над цією категорією населення¹²⁵⁷. Крім того, якщо в друкованих ЗМІ Великої Британії можна було натрапити на значні масиви текстових повідомлень, присвячених різним аспектам служби жінок у збройних силах, то в газетах СРСР їх навіть не завжди згадували, описуючи різні види

¹²⁵⁴ 100,000 women wanted // *Lincolnshire Standard and Boston Guardian*. 1941. 06 September. P. 8.

¹²⁵⁵ Нечкина М. Непобедимая сила народная // *Красный флот*. 1941. 2 августа. № 180 (834). С. 3; Новиков-Прибой А. Наши женщины // *Правда*. 1941. 30 сентября. № 271 (8679). С. 2; Yarnham E.R. Britain's Women Soldiers. Historical Characters of Past Campaigns // *Britannia and Eve*. 1942. 01 June P. 18, 70.

¹²⁵⁶ Наприклад, див.: *Women under nazi rule* // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1943. 30 November. P. 3.

¹²⁵⁷ Наприклад, див.: *От Советского информбюро* // *Комсомольская правда*. 1942. 7 февраля. № 31 (5126). С. 2; Нота народного комиссара иностранных дел тов. В. М. Молотова о чудовищных злодеяниях, зверствах и насилиях немецко-фашистских захватчиков в оккупированных советских районах и об ответственности германского правительства и командования за эти преступления // *Известия Советов депутатов трудящихся СССР*. 1942. 28 апреля. № 99 (7785). С. 1; Вейнбергер З. Изверги // *Правда*. 1942. 21 сентября. № 264 (9035). С. 2; Зверства немецко-фашистских людоедов в Ростове-на-Дону // *Красный флот*. 1943. 13 марта. № 60 (1318). С. 3; Расправа немцев над польскими женщинами // *Красный флот*. 1943. 21 марта. № 67 (1325). С. 4; Выступление В. М. Молотова на конференции Об'единенных наций в Сан-Франциско // *Красный флот*. 1945. 28 апреля. № 100 (1975). С. 4.

участі жіночого населення у війні. Згадки про гендерний розподіл ролей, де жінки беруть на себе роботу в тилу та виконують допоміжні функції, де доведеться, а чоловіки йдуть воювати на фронт, були притаманні як британській, так і радянській періодиці в цей час.

Варто наголосити, що британці активно використовували ЗМІ для рекрутингу жінок до збройних сил. У них публікували оголошення про візити до регіонів відповідальних за набір до ДТС, ЖДПС чи ЖКВМС, відомості про доступні в тій чи іншій організації посади і проведення набору, іноді навіть обсяги оплати служби тощо¹²⁵⁸. У газетах СРСР таких відомостей не публікували. У них обмежувалися лише загальними закликами до населення захищати країну й чинний режим усіма силами. Що ж до жінок, то нам не вдалося віднайти матеріалів, у яких би їх відверто закликали приєднуватися до лав регулярної армії. Проте в найтяжчі воєнні роки в газетах траплялися заклики до них оволодівати військовими спеціальностями. Водночас у таких матеріалах підкреслювалося, буцімто це ініціатива самих мешканок СРСР, якій влада не може опиратися, а не уряду, адже збройним силам нібито вистачало чоловічих ресурсів¹²⁵⁹.

Британські ЗМІ активно висвітлювали умови побуту в жіночих організаціях у збройних силах, всіляко підкреслювали важливість їх діяльності, публікували світлини зі служби, законодавчі новації щодо її організації, навіть запрошували рідних та близьких потенційних військовослужбовиць відвідати місця дислокації жіночих служб і подивитися, у яких умовах ті будуть жити¹²⁶⁰. У СРСР ЗМІ не публікували відомостей щодо переважної більшості перелічених вище питань, однак у них можна було натрапити на світлини окремих жінок, які перебували на службі в збройних силах¹²⁶¹. Подекуди в текстах, що їх супроводжували, акцентували увагу на тому, наскільки завзято вони знищують ворога або прагнуть це робити. Наприклад, разом зі світлинами снайперок часто подавали інформацію про те, скільки ворожих солдатів вони вбили за день¹²⁶².

¹²⁵⁸ Women, aged 18-45, urgently wanted // Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette. 1939. 01 September. P. 2; Women's Auxiliary Air Force // Lincolnshire Standard and Boston Guardian. 1939. 16 September. P. 3; Women's Auxiliary Air Force // Staffordshire Advertiser. 1939. 16 September. P. 3; Pension Rates for The War // Portsmouth Evening News. 1939. 19 September. P.8; Disability Pay for Officers // Hawick News and Border Chronicle. 1939. 22 September. P.3; Army Pensions // The Scotsman. 1939. 20 September. P. 11.

¹²⁵⁹ Советская девушка! Овладевай военными специальностями // Комсомольская правда. 1942. 25 марта. № 70 (5165). С. 1.

¹²⁶⁰ Auxiliary Territorial Service // Belfast News-Letter. 1941. 20 March. P. 4; Men and women from anti-aircraft battery... // Portsmouth Evening News. 1942. 23 September. P. 4; Watching the W.A.A.F.'s at work // Larne Times. 1941. 02 August. P. 6.

¹²⁶¹ Тысячи девушек ушли добровольцами в Красную армию // Вечерняя Москва. 1942. 18 марта. № 64 (5505). С. 1.

¹²⁶² Ефрейторы Раиса Скрыпникова и Ольга Быкова... // Вечерняя Москва. 1943. 07 сентября. № 211. С. 3.

Крім того, практикували висвітлення історій служби деяких жінок, чії приклади видавалися владі показовими й такими, що здатні пробудити патріотичні почуття в населення. Найпопулярнішими героїнями таких матеріалів стали Л. Павличенко, Н. Онілова, М. Октябрська та інші¹²⁶³.

Окремо варто позначити тенденції у взаємному висвітленні в газетах СРСР та Великої Британії досвідів щодо залучення жінок до служби в збройних силах. Після початку німецько-радянської війни ці дві країни стали союзницями й намагалися об'єднати зусилля в протистоянні країнам «Осі». Останнє простежується і в спробі взаємного заохочення жіночої частини населення до активної участі у війні як на роботах у тилу, так і на службі у війську¹²⁶⁴. Одночасно з описом власної практики набору жінок на військову службу, вони акцентували увагу й на досвіді одна одної в цій сфері. Такі тематичні матеріали мали низку подібностей у змістовому наповненні та часі видання. Що стосується змісту, то його схожість нерідко зумовлювалася подібністю заходів, що проводилися в країнах для консолідації їхнього населення перед спільною загрозою. Прикладом можуть слугувати різноманітні антинацистські жіночі мітинги, що мали місце як у СРСР, так і у Великій Британії, і результати яких висвітлювалися в ЗМІ¹²⁶⁵.

Крім того, в обох країнах практикували покази кінострічок, які прославляли досвід радянських та британських жінок, зокрема військовослужбовиць, в обороні їхніх країн. Такі матеріали мали на меті посилити їх консолідованість, підкреслити, що вони виступають єдиним фронтом проти спільного ворога¹²⁶⁶.

Для періоду 1941–1943 рр., тобто часу розгортання німецько-радянської війни, входження СРСР до антигітлерівської коаліції, а також чималої кількості невдач союзників на фронтах Другої світової війни в ЗМІ обох країн спостерігається спроба формування позитивного образу жінок на службі в збройних

¹²⁶³ Павличенко Л. Героини фронта и тыла // Красный флот. 1944. 8 марта. № 57 (1624). С. 3; Героини Севастопольской обороны // Комсомольская правда. 1942. 8 марта. № 56 (5151). С. 4; На фронтах Отечественной войны // Правда. 1942. 20 марта. № 79 (8850). С. 2; Севастопольцы // Вечерняя Москва. 1942. 8 декабря. № 287 (5728). С. 3; Комсомол в Отечественной войне // Красный флот. 1942. 23 декабря. № 300 (1251). С. 3; Танк «Боевая подруга» к бою готов! // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. 27 августа. № 202 (8195). С. 3.

¹²⁶⁴ Англичанки на войне // Комсомольская правда. 1942. 8 марта. С. 4; Женщины в английском воздушном флоте. Новый киноочерк // Вечерняя Москва. 1941. 17 октября. С. 4; Soviet women pilot heroes // Derby Daily Telegraph. 1944. 30 October. P. 8; Soviet women at war // International Woman Suffrage News. 1945. 05 January. P. 11.

¹²⁶⁵ Многолюдный митинг в Лондоне, посвященный Международному женскому дню // Красный флот. 1942. 11 марта. С. 4; Большой митинг солидарности с Советским союзом в Лондоне // Вечерняя Москва. 1941. 23 июля. С. 4; Soviet's women vow «blood for blood» // Daily Mirror. 1941. 08 September. P. 3; Women's parliament. 300 M.P.s Discuss War. Belfast News-Letter. 1941. 14 July. P. 6.

¹²⁶⁶ Репертуар кинотеатров // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 19 апреля. С. 4; Soviet women // Liverpool Echo. 1941. 11 November. P. 5.

силах. Тоді як у період 1944–1945 рр., який ознаменувався закріпленням переходу переваги у війні на бік союзників, характерним було згортання практики висвітлення досвіду жінок у збройних силах. Серед причин цього вбачаємо насамперед скорочення в обох державах масштабів їх залучення до війська, адже, у зв'язку зі зменшенням втрат, потреба в кадрах також зменшилася. На додачу, у цей період у відносинах між союзниками на перший план виходять взаємні геополітичні суперечності, які, зрештою, у наступні роки призведуть до згортання «холодної війни».

Водночас спостерігалися і відмінності в характері висвітлення досліджуваної проблеми в ЗМІ цих двох держав. Так, у Великій Британії можна було натрапити на недостовірні матеріали про радянських військовослужбовиць¹²⁶⁷. Багато в чому це обумовлювалося закритістю тоталітарного СРСР, який не поширював на широкий загал деталей служби жінок, прагнув приховати реальні масштаби їх залучення на певних етапах війни. Це призводило до появи пліток та домислів. Також потрібно звернути увагу на час публікування матеріалів. Адже в період радянсько-фінської війни (1939–1940 рр.) образ радянської воячки, на тлі загального засудження Великою Британією агресії з боку СРСР щодо Фінляндії, радше намагалися представити як негативний і такий, що суперечить загальнолюдським цінностям¹²⁶⁸.

У ЗМІ СРСР загалом було більше достовірної конкретики щодо організації служби жінок у Великій Британії, ніж аналогічної інформації щодо радянських військовослужбовиць у британській періодиці. Припускаємо, це пов'язано з тим, що Велика Британія не приховувала цих відомостей у такій мірі, як це робив Радянський Союз, а навпаки, доволі активно висвітлювала у своїх ЗМІ, звідки й могли черпати інформацію радянські журналісти. Крім того, владі, яка повністю контролювала ЗМІ, було важливо показати, що не лише СРСР залучав у великих масштабах жінок до служби. Саме тому, на наш погляд, темі присутності британок у ППО була присвячена лівова частка публікацій. Адже в цих військах вони виконували найбільше оперативних завдань, брали участь у відбитті атак ворога, хоч офіційно й не стріляли з артилерійських гармат власноруч.

¹²⁶⁷ Girls are Fighting in the Red Armies // John Bull. 1941. 16 August. P.9.

¹²⁶⁸ Women Soldiers // Newcastle Journal. 1940. 29 February. P.1.

Розділ 5.

СОЦІОКУЛЬТУРНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДОСВІДУ БРИТАНСЬКИХ ТА РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК НА СЛУЖБІ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ У 1939–1945 рр.

5.1. Жіноцтво на війні очима співвітчизників та військовослужбовців-чоловіків.

Попри те, що британські військовослужбовиці добре справлялися з незвичними для себе видами робіт та часто демонстрували героїзм, залишалася значна кількість чинників, які сприяли формуванню їхнього негативного іміджу. Як і в часи Першої світової війни, більшість суспільства Великої Британії все ще вважала, що ті перебувають не на своєму місці, виконують «чоловічу» роботу, а отже, так довго тривати не може. Тому жінки нерідко потерпали від подвійних стандартів. Варто зазначити, що військовослужбовиць критикували як військові, так і цивільні, як чоловіки, так і жінки. Їх непокоїло все – маскулінізація, прямі контакти жінок із чоловіками під час служби, у яких вбачали причину розпусти, поширення венеричних хвороб та позашлюбної вагітності. Не менш активно критикували членкинь жіночих організацій у збройних силах за зовнішній вигляд та форму.

У СРСР також були поширеними упередження щодо жінок в армії. Стосовно них використовувався презирливий термін «похідно-польова дружина» або скорочено «ППД»¹²⁶⁹. У Радянському Союзі не було гендерної рівності у військовій сфері, попри те, що її нерідко проголошували в публічному дискурсі міжвоєнного часу. Так, О. Будницький вбачає причину цього в тому, що рівність між статями не була усвідомлена психологічно ні чоловіками, ні жінками¹²⁷⁰. Хоча, на наш погляд, це лише частина правди. Адже, як було показано в попередніх розділах, дії та публічний дискурс влади в роки війни також не сприяли її встановленню. Що стосується суспільства, то воно загалом негативно сприймало жінок на військовій службі. Напередодні закінчення війни майже всі вони були демобілізовані, і ніхто не питав, чи бажають ті продовжити службу. Ніхто не виділяв жінок у статистиці загальних військових втрат, що унеможливило підрахунок поранених, контужених і тих військовослужбовиць, які отримали інвалідність. І це попри те, що вони служили у всіх родах військ та мали військові звання від рядового до полковника¹²⁷¹. На нашу думку, зазначені особливості ведення статистики є одним зі свідчень намагання радянської влади нівелювати, замовчувати внесок жінок. Показово, що одразу

¹²⁶⁹ Pennington R. 'Do not speak of the services you rendered': Women Veterans of Aviation in the Soviet Union. P. 135.

¹²⁷⁰ Будницький О. Мужчины и женщины в Красной Армии (1941–1945).

¹²⁷¹ Pennington R. 'Do not speak of the services you rendered': Women Veterans of Aviation in the Soviet Union. P. 133; Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. С. 53; Никонова О. Женщины, война и 'фигуры умолчания'.

після війни обидві країни практично не порушували питання їхньої військової слави в публічному дискурсі. На порядку денному була здебільшого чоловіча військова доблесть, і слово «солдат» асоціювалося винятково з чоловіком. У Великій Британії були «Томмі», які повернулися додому з війни, а в Радянському Союзі – «Івани»¹²⁷². Тобто участь чоловіків у війні та важливість їхнього внеску не піддавалися сумнівам, проте у випадку з жінками їхні заслуги часто занижувалися, нівелювалися і зводилися до «неналежної сексуальної поведінки»¹²⁷³. Як зазначає О. Будницький, «Злі язика (ця гострота народилася в армії, потім перейшла на “цивілку”) називали медаль “За бойові заслуги”, якою нерідко нагороджувалися військовослужбовиці, медаллю “За статеві послуги”»¹²⁷⁴.

Українська історикиня Т. Орлова стверджує, що влада цинічно використала жінок під час війни¹²⁷⁵. Після її закінчення перший голова Президії Верховної Ради СРСР М. Калінін на зустрічі з демобілізованими жінками недвозначно вказав на те, якої поведінки від них чекатиме влада. З одного боку, він заявив, що «рівноправність жінок у нашій країні побутує з перших днів Жовтневої революції. Але ви завоювали рівноправність жінки в ще одній сфері – у безпосередньому захисті Батьківщини зі зброєю в руках. Ви завоювали рівноправність на такому полі, на якому вона до цього часу так безпосередньо не виступала»¹²⁷⁶. Проте, з іншого боку, дав їм таку пораду: «Не зазнавайтесь у своїй подальшій практичній роботі. Не ви говорите про свої заслуги, а нехай люди про вас кажуть – це краще»¹²⁷⁷. І жінки дослухалися, зокрема для того, щоб розпочати нормальне мирне життя. С. Алексієвич правильно підмітила, що: «Після війни в жінок була ще одна війна. Вони ховали свої військові книжки, свої довідки про поранення – тому що треба було знову навчитися посміхатися, ходити на високих підборах і виходити заміж. А чоловіки забули про своїх бойових подруг, зрадили їх. Вкрали в них Перемогу. Не розділили»¹²⁷⁸.

Але радянська влада не була оригінальна у своїй післявоєнній риторичі щодо жінок, які служили. У попередніх розділах вже наводилося висловлювання В. Черчилля в Палаті громад 22 жовтня 1945 р. про те, що жінки не можуть конкурувати з чоловіками, і що вони мають бути негайно звільнені

¹²⁷² Merridale C. *Ivan's War: the Red Army 1939–1945*. London: Faber and Faber, 2005. 396 p.

¹²⁷³ Никонова О. Женщины, война и 'фигуры умолчания'.

¹²⁷⁴ Будницький О. Мужчины и женщины в Красной Армии (1941–1945).

¹²⁷⁵ Орлова Т. Війни ХХ століття і українське жіноцтво у дзеркалі історіографії. С. 140–41.

¹²⁷⁶ Калинин М. Славные дочери советского народа // Статьи и речи (1941–1946). М.: Издательство политической литературы, 1975. С. 482.

¹²⁷⁷ Там же.

¹²⁷⁸ Исповедь победителя: Мы вдесятером насильовали немецкую 12-летнюю девочку. URL: <https://bit.ly/3t47WVC> (дата обращения: 22.02.2022).

з лав збройних сил, оскільки здебільшого «тиняються без діла»¹²⁷⁹. Отже, образлива та відверто сексистська риторика щодо військовослужбовиць була характерна для політичних еліт обох країн. І навряд чи в повоєнний час солдат-чоловік міг почути з вуст публічних осіб подібні слова на свою адресу.

Критика участі жінок у військовій кампанії 1939–1945 рр. тісно пов'язана з усталеними уявленнями про роль жінок у суспільному житті. Дослідники стверджують, що в історіографії різних країн світу впродовж багатьох років вкорінювався міф про чоловіка-воїна. Жінки в цій іпостасі розглядалися як виняток із правила, навіть відхилення¹²⁸⁰. Обґрунтування доцільності такого укладу базувалося на біологічних поясненнях, згідно з якими жінка апріорі слабша, неповноцінна, порівнюючи з чоловіком¹²⁸¹. Таке переконання тривалий час мотивувало чоловіків приєднуватися до лав війська та брати активну участь у війнах. Це призвело до маскулінізації ролі захисника та фемінізації жертви, яка потребує захисту; формування парних асоціацій, таких як «жінка» – «мир», «чоловік» – «війна» та переконання, що жінка, на відміну від чоловіка, не може вбити, оскільки це для неї «неприродно»¹²⁸². У цьому контексті особливого значення набуває дослідження американського вченого Дж. Голдштейна, який дійшов висновку, що, попри існування певних гендерних стереотипів, згідно з якими вбивство є «нормою» для чоловіків, насправді воно є тяжкою травмою для представників обох статей¹²⁸³. Водночас численні особисті приклади жінок, які брали участь у військових конфліктах як воячки, доводять, що вбивство за необхідності може вчинятися як чоловіками, так і жінками.

Очевидно, що для суспільств Великої Британії та СРСР необхідність залучення жінок до служби в збройних силах було вимушеним заходом, який сприймався радше негативно. Незважаючи на те, чи були вони допущені до бойових посад, їх не призивали на рівних умовах із чоловіками, а їхня присутність у війську розглядалася як допоміжна. У радянському публічному дискурсі на перших порах намагалися спростувати інформацію про масштабне залучення жінок до служби на фронті, а згодом уникали згадок про це, всіляко підкреслюючи, що ті можуть бути скеровані на передову у виняткових випадках. У Великій Британії навіть тим жінкам, які служили на оперативних посадах, нав'язували думку, що їхня діяльність спрямована лише на допомогу побратимам. Це яскраво проілюстровано в промовах очільниці ЖДПС, звернених до новобранок. З них було очевидно, що, якою б важливою та секретною не була

¹²⁷⁹ Demobilisation (22 October 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1945. Vol. 414. Cols. 1702–1703.

¹²⁸⁰ Clonan T., Capt. A History of Women in Combat. P. 81.

¹²⁸¹ Ibid. P. 118.

¹²⁸² Segal L. Is the Future Female? Troubled Thoughts on Contemporary Feminism. London: Virago Press, 1987. P. 174.

¹²⁸³ Goldstein J.S. War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa.

їхня робота на службі в Королівських повітряних силах, вони там – лише помічниці мужніх та розумних чоловіків-офіцерів, які щодня ризикують життям заради країни¹²⁸⁴.

Місцеве населення нерідко вважало залучення жінок до війська необґрунтованим. Так, санінструкторка танкового батальйону Н. Вишневська розповіла, що в бою під Курськом вона отримала серйозне поранення в ноги, і тому її доставили до медико-санітарного батальйону, який розташовувався в одному з будинків у селі Жовта Кіровоградської області. Вона згадувала: «Господиня хати, у якій розташувався медсанбат, кинулася до мене:

– Який же то хлопчик – дівка!

Я стрижена, у комбінезоні – хлопчик. Вона потім навіть порося зарізала, щоб я швидше видужала. І все говорила:

– Невже чоловіків забракло, що таких дітей побрали, дівчаток?!»¹²⁸⁵.

Водночас у спогадах чоловіків-військовослужбовців, які обіймали під час війни керівні посади як у Великій Британії, так і в СРСР, доволі часто можна натрапити на схвальні відгуки щодо жінок у збройних силах. Так, відомим прихильником залучення британок до виконання широкого кола військових обов'язків був генерал Ф. Пайл. Загалом позиція генерала щодо становища британок у війську та надання їм права застосовувати зброю значно випереджала погляди більшості представників суспільства, у якому він жив. Ф. Пайл був одним з ініціаторів організації служби мешканок Великої Британії в ППО, високо оцінював їхні здобутки в цьому роді військ і «... не бачив жодної логічної причини, чому б їм теж не дозволити стріляти з гармат...»¹²⁸⁶. Хоч і не заперечував того, що пропозиція наймати жінок на посади стрільців була не на часі: «... я не збирався заходити аж так далеко, щоб запропонувати наймати їх для ведення вогню з летальної зброї. Я цілком усвідомлював, що буде непросто залучити їх до будь-якої оперативної роботи загалом»¹²⁸⁷. Попри те, що жінки на чергуванні мали лише кирки, на думку генерала Ф. Пайла, «вони зарекомендували себе ефективнішими, страхітливішими та кровожерливішими»¹²⁸⁸ за їхніх побратимів, яких, до слова, забезпечували повноцінною бойовою зброєю. Водночас, паралельно зі схвальними відгуками про роботу британок на службі, деякі представники військового керівництва робили і вельми провокативні натяки на надмірну свободу жінок, зокрема тих, які перебували в складі збройних сил. На думку полковника Л. В. Гаррісона, радника Міністерства охорони здоров'я, саме вони (та інші категорії британок, що мали, на його думку, «надмірну свободу»), а також біженці, були причиною зростання кількості статевих за-

¹²⁸⁴ Stone T. Creating a (gendered?) military identity: The Women's auxiliary air force in Great Britain in the Second World War. P. 609–610.

¹²⁸⁵ Вдивляючись в обличчя війни // Пані вчителька. 2010. №42. С. 9.

¹²⁸⁶ Pile F. Ack-ack: Britain's Defence Against Air Attack During the Second World War. P.186.

¹²⁸⁷ Ibid.

¹²⁸⁸ Ibid. P.226.

хворювань. Так, полковник ще на початку війни заявив: «Венеричні хвороби поширюються через проміскуїтет і цьому сприяє перебування поза домом із віддаленою перспективною повернутися туди; реакція на психічне перенапруження; нудьга; наявність зайвих грошей; копання золота; захоплення алкоголем у дозі трохи вищій, ніж це прийнятно для окремої людини... Ми маємо в Англії безліч біженців, які тимчасово перебувають поза домівками, багато з них отримують дуже високі зарплати, і серед них, як і серед наших власних громадян, є багато тих, хто періодично зазнає сильного психічного напруження та хвилювання. У нас також є занадто багато безрозсудних, нестабільних дівчат, які надто багато п'ють і налаштовані добре провести час, якими б не були наслідки (курсив наш. – Авт.)»¹²⁸⁹. Згодом ці рядки були переопубліковані в газеті «The Spectator» у 1943 р. Безперечно, такі заяви підживлювали домисли пересічних британців щодо падіння моралі у військах і сприяли покладанню провини за це на молодих жінок.

Чимало схвальних оцінок служби мешканок СРСР у війську можна віднайти в офіційних мемуарах командувачів радянської армії. Наприклад, чимало згадок про героїзм та самовідданість їх на фронті міститься в спогадах командувача 62-ї армії маршала СРСР В. Чуйкова. Він наголошував, що жінок у частинах цієї армії було багато, і понад тисяча з них здобула нагороди за службу. Також полководець переповідав ситуації, коли військовослужбовиці відмовлялися від переведення їх у більш безпечні місця під час бойових дій, акцентував увагу на їхній звитязі: «Якщо їх посилали на проміжний пункт зв'язку, можна було бути впевненим, що зв'язок буде забезпечено. Нехай за цим пунктом б'ють артилерія та міномети, нехай на нього сиплються бомби з літаків, нехай цей пункт оточують вороги – жінки без наказу не підуть, навіть якщо їм загрожує смерть»¹²⁹⁰. Не оминув увагою внесок жінок у перемогу й командувач Сталинградського фронту А. Єрмоєнко, який зазначав, що «льотчиці-героїні боролися нарівні з чоловіками, і в повітряних сутичках неодноразово виходили переможцями»¹²⁹¹. Віддав належне посестрам у різних родах військ маршал Радянського Союзу К. Рокосовський, який писав, що його «... особливо захоплює стійкість радянських жінок, на долю яких випали жорстокі випробування. Поряд із чоловіками крокували вони запліженими стежками війни, загрузали в болотах, ходили в штикові атаки. Дівчата-снайпери вдень і вночі вистежували ворога на передньому краї. Зі справжньою самовідданістю працювали зв'язківці, забезпечуючи війська надійним зв'язком»¹²⁹².

¹²⁸⁹ International control of venereal diseases in the postwar period: with special reference to England and Wales // The Journal of Venereal Disease Information: Supplement U.S. Government Printing Office, 1940. P. 87.

¹²⁹⁰ Чуйков В. Сражение века.

¹²⁹¹ Еременко А. Сталинград: Записки командующего фронтом.

¹²⁹² Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С. 181–182.

У своїх спогадах, виданих у 1973 р., генерал-лейтенант С. Горячев зазначив, що радянські жінки «героїчно билися з ворогом». Він розповів, що наприкінці липня 1943 р. до 288-го гвардійського стрілецького полку 94-ї гвардійської стрілецької дивізії прибула група дівчат-комсомолок. Керівництво спрямувало їх туди для зайняття посад писарок, завідувачок складу, поварок, санітарок, інших господарських посад. Однак не всі з них були згодні з таким рішенням. Для прикладу, О. Лосева бажала виконувати бойові обов'язки, адже раніше проходила військову підготовку в організаціях ТСОАВІАХІМу, мала значок «Ворошиловського стрільця», вміла стріляти зі станкового кулемета. Командир та комісар полку намагалися умовити жінку полишити цей намір, однак та наполягала і зрештою була зарахована піднощиком патронів до одного з розрахунків кулеметної роти 2-го батальйону полку. Коли під час одного з боїв навідник і його помічник втратили боєздатність, жінка сама почала успішно вести кулеметний вогонь по противнику. За це О. Лосева отримала орден Червоного прапора й була зарахована на службу навідницею кулемета¹²⁹³. У доповіді генерал-майора артилерії Д. Глібова про перебіг Корсунь-Шевченківської операції згадано про те, що відомий радянський воєначальник, маршал СРСР І. Конєв підбадьорював бійців історією К. Бобровицької, яка під час боїв за рідне село замінила пораненого кулеметника і відбила три атаки противника, за що одержала нагороду від уряду¹²⁹⁴.

Однак потрібно чітко усвідомлювати, що наведенні вище висловлювання належать публічним особам в умовах тоталітарного режиму, і їхні оцінки багато в чому базувалися на поточній політиці уряду, який визнав за доцільне залучити жінок до служби у війську. До того ж, чимало з наведених слів радянських маршалів були опубліковані в мемуарах, які вперше побачили світ задовго після війни, в 1960–1970-х рр., коли на державному рівні активізувалися заходи з вшанування внеску ветеранок війни 1941–1945 рр.

Своє захоплення британським та радянським жінкам, які служили в збройних силах, висловлювало й закордонне військове керівництво, а також пересічні солдати. Так, один з американських полковників сказав про британок таке: «Я бачив чимало чудових явищ..., але нічого подібного до дівчат із ППО. Наскільки спокійними вони виглядають на тлі снарядів, що свистять навколо, знаючи, що кожен може поцілити прямо в них»¹²⁹⁵. Французький пілот, Герой Радянського Союзу А. Жак та полковник Л. Кюффо, які воювали пліч-опліч із радянськими льотчицями, також не скупилися на слова, щоб висловити повагу

¹²⁹³ Горячев С. Г. Спогади про участь 35 гвардійського стрілецького корпусу в Курській битві. Засвідчена копія. 1973 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп.2. Спр.29. Арк. 37–38.

¹²⁹⁴ Глібов Д. Є. Доповідь «Корсунь-Шевченківська операція 1944 р.». Оригінал. 1974 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 25. Арк. 36.

¹²⁹⁵ Saywell Sh. Women in War. P. 24.

до них. Так, останній наголошував: «Ми були не тільки здивовані, а й захоплені, коли дізналися, що радянські жінки беруть участь у повітряних боях на всіх фронтах. Ми бачили їх у бою, і нам нічого не залишається, окрім як захоплюватися ними»¹²⁹⁶.

Що ж стосується визнання жінок як фахівчинь на військовій службі з боку пересічних чоловіків-військовослужбовців, то така інформація трапляється не дуже часто. Адже переважна більшість ветеранів під час інтерв'ю намагалася розповідати насамперед про себе. А згадки про жінок, якщо вони були, стосувалися здебільшого оцінювання їхньої поведінки як представниць протилежної статі, розповідей про спільне дозвілля, створення сім'ї тощо¹²⁹⁷. Хоча, звісно, траплялися і винятки. Так, під час інтерв'ю для BBC у 2005 р. ветеран війни Дж. Шоффільд із гордістю згадував про свою покійну дружину, яка під час війни у 18-річному віці пішла служити до ДТС і стала далекомірницею в ППО. Він розповів, що до завдань дружини на цій посаді входило задавання координатів, за якими артилеристи-чоловіки мали вести вогонь по ворожих цілях. Її підрозділ дислокувався в Кенті і брав участь у відбитті повітряних атак на Лондон¹²⁹⁸.

Військовослужбовець Королівських ВПС Р. Томас у своїх спогадах розповів про досвід служби разом із Б. Рагг, яка потім стала його дружиною. Чоловік високо оцінив її навички на службі й зазначив, що жінка виконувала небезпечну роботу – підвозила бомбове навантаження для літаків. Якось під час прикріплення таких навантажень стався небезпечний інцидент – одна з бомб від'єдналася від кріплень у літаку, призначених для її тримання, і впала додолу. Наземний персонал дуже перелякався й почав шукати прихистку в найближчих лісах та полях. Р. Томаса викликали для владнання ситуації. Він поїхав на місце пригоди з Б. Рагг на тракторі, яким вона доставляла бомбове навантаження. Разом вони завантажили бомбу і відправили її на утилізацію¹²⁹⁹.

Військовослужбовець Королівської артилерії Дж. Коїл розповів, що на перших порах у британській армії спостерігалися труднощі з ефективним задаванням координатів для артилерійських систем із метою знищення ворожого літака. Оскільки в секції передавання координатів перебував лише оператор, який вручну прокладав імпульс на курсор, він міг помилитися на 1/8 дюйма, внаслідок чого ракета не влучала в ціль. Тоді керівництво вирішило залучити

¹²⁹⁶ В небе фронтовом. М.: Молодая гвардия, 1962. 296 с. URL: <https://bit.ly/3Ah5HQP> (дата обращения: 19.01.2022).

¹²⁹⁷ Будницкий О. Мужчины и женщины в Красной Армии (1941–1945).

¹²⁹⁸ Schofield J. Molly's Story // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3fzvpXo> (date of reference: 18.01.2022)

¹²⁹⁹ Thomas R. Bomber Command // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3tRYt4v> (date of reference: 18.01.2022).

до цього процесу військовослужбовиць, які мали спостерігати за точністю координатів, які передавали чоловіки-оператори¹³⁰⁰.

Дж. Фармер, оператор телетайпу, розповідаючи про службу на Біггін Хілл (винищувальна база внутрішньої оборони Лондона), згадав про двох членкинь ЖДПС, які працювали на ній, і здобули Військові медалі за те, що не злякалися повітряних атак під час битви за Британію й не полишили своїх постів¹³⁰¹.

Водночас один з офіцерів-чоловіків у ППО був досить скептичним у своїх оцінках співпраці з операторками радарів: «Вони схильні впадати в депресію, коли виявляють, що перед ними постали технічні проблеми, жорстка поведінка з ними призводить до сліз і зневіри»¹³⁰².

Досить частими в спогадах чоловіків є згадки про наявність тих чи інших жіночих підрозділів поблизу місць їхньої служби, зроблені мимохідь, без жодних оцінювань. Наприклад, К. Портер згадавав про дружбу з землячкою на ім'я Пеггі, яка служила в ДТС і захищала східне узбережжя від ворожих атак. Також чоловік розповів, що певний час ремонтував велосипеди для постійного персоналу ВПС, переважну більшість якого становили членкині ЖДПС¹³⁰³. Ще один військовослужбовець Королівських ВПС, Т. Картер, згадавав про жінок у контексті своєї роботи, яка полягала в нагляді за організацією демобілізації військовослужбовців обох статей¹³⁰⁴. Зв'язківець Д. Хоуп розповів, що певний час ділив табір із членкинями ДТС¹³⁰⁵. Цивільний торговець Б. Стівенс засвідчив, що на Першій авеню в Данстеблі дислокувалася жіноча артилерійська група¹³⁰⁶.

Дещо більше відомостей про бачення чоловіками на військовій службі своїх посестер як фахівчинь нам вдалося відшукати в спогадах радянських ветеранів. Так, зенітник В. Булейко розповів, що з ним служило багато жінок,

¹³⁰⁰ Coyle G. L. The War Years 39–45 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3KyUu2W> (date of reference: 18.01.2022).

¹³⁰¹ Farmer J. My Life in the RAF (Part 4) // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3FSxp7U> (date of reference: 18.01.2022)

¹³⁰² Rees Williams D., Maj. The Gunner-Girls // Spectator. 1942. 24 April. P. 396.

¹³⁰³ Porter K. Winding down the RAF War // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3AqOCnJ> (date of reference: 18.01.2022).

¹³⁰⁴ Carter T. Eight Years in the RAFVR – Part Nine – France 1944 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3nSgs78> (date of reference: 18.01.2022).

¹³⁰⁵ Barnett C. A World War Two memoir - Dennis Hope's Army Experiences // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3qTRZ3x> (date of reference: 23.01.2022).

¹³⁰⁶ Stevens B. From Ironmongers to Europe // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3rEYZ3b> (date of reference: 23.01.2022).

що пішли у військо добровільно¹³⁰⁷. А в розповіді його колеги за фахом В. Попова чітко простежується гендерний розподіл обов'язків у його підрозділі: «... ми мали подвійний розрахунок. Перший – чоловічий, а другий – жіночий. Біля гармат мужикам звичніше, тому по тривозі завжди біг чоловічий. А ось на станції дівчата кращі. Там відомості треба передавати кожні 15 секунд, і хлопці швидко втомлюються. Така кропітка робота дівчатам звичніша»¹³⁰⁸. М. Єршов згадував про нелегку роботу аеростатниць: «Вони щоразу о 6 годині вечора за мотузку тягнуть аеростат, на ньому натягнуті сітки... літак ворожий не бачить цих загороджень – і може просто врізатися. Навколо центру в них були певні точки розміщення цих аеростатів. І до ранку вони чергували в повітрі»¹³⁰⁹.

Чимало відомостей про військовослужбовиць міститься в спогадах радянських льотчиків. Так, пілот-випишувач Ф. Лепеленко згадував про зустріч зі своєю посестрою по навчанню М. Доліною: «Вранці пішли до їдальні. У їдальні рій льотчиків – одні жінки?! За їжею помітив знайоме обличчя жінки, думаю, поїм і підійду. Не доївши, відчув руку на плечі. Повернувся – вона, Маруся Долина, з якою навчався в аероклубі. Привіталися, у короткій розмові дізнався, що вона в полку Расковой. Полк після короткої війни під Сталінградом перевчався на нову техніку. Одна група вчилася літати на літаках Пе-2, а інша на випишувачах Як-1. Маруся літала на Пе-2 льотчиком. В екіпажі в неї була однокашниця по аероклубу Єршоменко»¹³¹⁰. Пілот В. Кубарев згадував, що в його полку було дві льотчиці – К. Блінова та А. Лебедева. Перша успішно воювала на Курській дузі, однак літак підбили й жінка потрапила в полон, з якого втекла і продовжила службу. Друга незадовго після прибуття на фронт загинула внаслідок збиття її літака. Обидві жінки, за словами ветерана, були ефективними льотчицями й мали на своєму рахунку знищені ворожі літаки¹³¹¹. Пілот-випишувач О. Заваденко з великою вдячністю згадував свою інструкторку, льотчицю О. Тимофееву. Бувши курсантом училища, хлопець випив пива, захмелів і справив малу нужду з вікна котеджу на аеродромі. Це побачило керівництво й мало намір суворо покарати О. Заваденка, відправивши в штрафбат. Проте втрутилася О. Тимофеева й попросила начальство не робити цього. О. Заваденко також наголошував на високому фаховому рівні останньої: «Вона була однією з трьох жінок-інструкторів у нашому училищі ЦВФ, і треба сказати, що

¹³⁰⁷ Булейко Виктор Степанович // Я помню. URL: <https://bit.ly/32s0ZmZ> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁰⁸ Попов Василий Дмитриевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/358EhkE> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁰⁹ Ершов Николай Николаевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3KHsaeW> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³¹⁰ Лепеленко Ферес Захарович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3tW6mGg> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³¹¹ Кубарев Василий Николаевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3rRLeyt> (дата обращения: 24.01.2022).

була дуже хорошим і вимогливим інструктором. Щойно ми робили щось не так, одразу отримували від неї суворий втик»¹³¹².

Льотчик А. Валеев описував нелегкі будні військовослужбовиць: «... у нас у полку було 33 дівчини. Вони гармати заряджали, бомби підвішували, мотористками працювали. Важка праця. Дружили ми. Хтось одружився. Ось Онискевич із Діною Орловою одружився, вона з-під Воронежа була... Ми один раз прилетіли на аеродром, а його штурмують німці. Жіночі зенітні батареї стріляють по них, але все рівно – два літаки та бензозаправники вони встигли знищити на землі. Одна дівчина-зенітниця тоді загинула»¹³¹³.

П. Захарченко, який служив у танкових військах, був переконаний, що жінки загалом воювали дуже добре: на його думку, вони «... були набагато дисциплінованіші за чоловіків. По-перше, вони не прикладалися до спиртного. Мій екіпаж і не знав, що це таке. А в піхоті та інших військах прикладалися, а жінки – ні. По-друге, жінки були відповідальнішими»¹³¹⁴.

Нерідко ветерани згадували про знайомства з видатними військовослужбовицями СРСР. Наприклад, танкіст М. Чубарев розповів про свою службу з Героєм Радянського Союзу М. Октябрською, яка служила в його бригаді. Він детально переповів її життєву історію й те, як вона потрапила на фронт. За спогадами чоловіка, вона брала участь у кількох боях, проте «одного разу в тяжкому бою під Вітебськом, біля станції Кринка, пошкодило її танк, вона вийшла подивитися, наскільки зіпсувало в нього гусеницю. У цей час почалася стрільнина, кругом рвалися міни та снаряди. Один з уламків потрапив їй прямо в око, інший – у голову»¹³¹⁵. Рани виявилися смертельними і М. Октябрська за кілька тижнів померла в шпиталі.

Льотчик В. Рабінович, описуючи досвід польотів із В. Гризодубовою, робив це грубо, по-панібратськи називаючи її «Валькою» та розповідаючи між іншим про її роман із командиром 102-го авіаполку Б. Осипчуком, а також про питу цього сина. Спогади про інших відомих жінок СРСР подавалися ним приблизно в такій же манері. Наприклад, К. Фурцеву, яку він перевозив уже після війни, ветеран назвав «Катькою»¹³¹⁶.

Показово, що, попри масштабну присутність жінок у лавах військ ВПС, у деяких пілотів-чоловіків побутували забобони, пов'язані з жінками. Приміром, ветеран В. Куніцин розповів, що в них було таке правило: «Щоб ніхто

¹³¹² Заваденко Александр Павлович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3qXKubV> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³¹³ Валеев Асгат Нуриахметович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3GRNQ77> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³¹⁴ Захарченко Павел Сергеевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3tYPGxU> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³¹⁵ Чубарев Михаил Дмитриевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/35IKtpI> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³¹⁶ Рабинович Владимир Маркович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3IvJ4uN> (дата обращения: 24.01.2022).

перед вильотом, особливо з дівчат, не підходив до літака! У нас була така Чанчикова: як підійде до літака, обов'язково льотчик не повернеться з бойового завдання. Вони не підходили. Дівчат у полку було багато, осіб 20. Здебільшого всі зброярки»¹³¹⁷.

Були й пілоти, що ставилися до жінок у їхньому фаху відверто зверхньо. Наприклад, М. Ільнков, хоч і не заперечував, що жінки добре зарекомендували себе льотчицями, проте вважав, що вони були менш здібними, ніж чоловіки. Так, він, спільно з побратимами, співпрацював із 587-м бомбардувальним авіаполком (командирка – М. Раскова): «Дівчата літали дуже непогано, але пороху не нюхали й ми їх почали навчати. Зазвичай на завдання ми літали дев'ятками літаків (3 ланки по 3 літаки), і в кожен ланку включали по одному жіночому екіпажу, так навчали. Потім до себе в дев'ятку включали одну цілковито жіночу ланку. Поступово їх навчили, і вони почали літати разом із нами на бойові завдання. Але все-таки їм завдання ставили легші. Так разом і пролітали всю війну»¹³¹⁸. Щоправда, у чому, на його думку, полягала «легшість» завдань для льотчиць, М. Ільнков не уточнив.

Танкіст Ю. Повишев скептично ставився до присутності жінок у цьому роді військ. Він розповів, що бачив жіночий батальйон, який готували в Тулі для керування самохідними гарматами: «Довго їх там готували, не довго, але цілий батальйон був набраний дівчат. І потім, здається, швиденько від них відмовилися... Звісно, жінці в екіпажі з чоловіками не личить. Бо вона жінка. Адже ми роздягаємося, миємося і спати десь треба»¹³¹⁹. І. Шапорев, який був командиром танка, також негативно ставився до жінок у танкових військах. Коли з їхнього екіпажу з 4-х чоловік по хворобі вибув радист-кулеметник, на заміну йому прислали жінку: «Два дні вона воювала з нами, а потім мій терпець урвався. Після бою я пішов розбиратися – “Мать-перемать, що ж ви робите? Адже це формене знущання!” Ну, якщо нас притисло по-маленькому, то ми в гільзу і викинули її. А жінці як? Зрештою, у цей бій ми пішли втрюх»¹³²⁰.

У деяких військових підрозділах навіть виникали проблеми при вигляді оголеного жіночого тіла в екстремальних умовах. Артилерист М. Ушаков розповідав: «У нас у бригаді були дівчата-радистки. Ми всі їх дуже оберігали. Одну з них добре запам'ятав. Катя зі Свердловська, відважна дівчина, та найгарніша. Дуже добре до мене ставилася, можливо, я їй навіть подобався, не знаю. Якось вона прийшла до нас на позицію. Сказала, що замерзла, то я

¹³¹⁷ Куницын Виктор Александрович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3H1Qbeб> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³¹⁸ Ильнков Николай Семёнович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3KGoGsK> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³¹⁹ Повышев Юрий Сысоевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3fWvy7q> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³²⁰ Иван Шапорев: я – командир тяжелого танка KB // Я помню. URL: <https://bit.ly/3FYnVI4> (дата обращения: 24.01.2022).

загорнув її у свій десантний комбінезон, і вона кілька годин подрімала. Коли настав час йти, ледь відійшла від позиції, як поряд із нею розірвався випадковий снаряд. Праву частину грудей їй вважай начисто відірвало. Кричить: “Коля, рятуйте!” А хлопці дивляться та соромляться підійти, адже відкрите жіноче тіло. Ми підбігли, я приклав на місце цю половинку, прибинтували і відправили її в медсанбат»¹³²¹.

Військовослужбовцям-чоловікам також нерідко видавалося, що висока фаховість жінки у військовій справі та щасливе особисте життя – непеєднувані, багато в чому через втрату привабливості та «жіночності». Льотчик Г. Лончаков згадував із повагою інструкторку, яка навчала його льотному мистецтву ще до війни. Однак його розповідь про неї як фахівчиню поєднана з твердженнями про її трагічну долю як жінки та маскулітність її манер поведінки: «Основним предметом в аероклубі була льотна підготовка. Літали на По-2 (він же У-2). Інструктором була жінка. Їй було за 30, її обличчя було поїдене віспою. Ніхто не брав її заміж, вона пішла в авіацію. Лаялася матом як чоловік. Коли ми опинилися на фронті, тих, хто навчався в неї, відправили прямо на виконання бойових завдань, а решту – доучуватися»¹³²². У спогадах радянських ветеранів оцінювання жінок на військовій службі як фахівчинь своєї справи нерідко супроводжувалося і твердженнями щодо їхньої відповідності (чи не відповідності) уявленням автора про представниць протилежної статі. У них доволі часто можна натрапити на неприязне ставлення до жінок, які були холоднокровними та жорстокими на війні, хоча для чоловіків ці риси в таких обставинах вважалися нормою. Цитата одного з ветеранів війни, М. Кочеткова, яскраво це ілюструє: «Коли я чув, що наші медичні сестри, потрапивши в оточення, відстрілювалися, захищаючи поранених бійців, тому що поранені безпорадні, як діти, я це розумів, але коли дві жінки повзуть когось вбивати зі “снайперкою” на нейтральній смузі – це все-таки “полювання”... Хоча я сам був снайпером. І сам стріляв... Але я ж чоловік... У розвідку я, можливо, з такою й пішов би, а в дружини б не взяв... Ні... Щоб моя дружина була снайпером, – цього я уявити собі не можу. Ми звикли думати про жінку як про матір, наречену»¹³²³. Свідчення чоловіків про нетерпимість до жіночої жорстокості на фронті наводить і дослідниця Ш. Сейвелл. Наприклад, в одному з підрозділів Червоної армії одна з військовослужбовиць виявила бажання увійти до складу розстрільної команди для страти двох дезертирів. Після цього побратими звинуватили її в надмірній жорстокості й перестали з нею розмовляти¹³²⁴.

¹³²¹ Ушаков Николай Никитович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3H0GvAS> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³²² Лончаков Георгий Александрович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3IuXcVI> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³²³ Алексевич С. У войны не женское лицо... Минск: Мастацкая літаратура, 1985. С. 117.

¹³²⁴ Saywell Sh. Women in War. P.149.

Водночас найактивніше в суспільствах обох країн критикували вступ жінок до лав збройних сил у контексті дотримання норм моралі, загрози їхній «жіночності» та неприйнятних для «слабкої статі» умов проживання. Про військовослужбовиць у ППО Великої Британії пліткували в контексті безпліддя, адже в деяких із них на службі припинилися місячні¹³²⁵. Про останнє явище повідомляли й радянські військовослужбовиці. Наприклад, такі відомості містяться в спогадах зенітниці Р. Пономарьової (Шинкаренко)¹³²⁶. Швидше за все, такі зміни були спровоковані стресовою ситуацією, у якій опинялися жінки на службі. Згодом фізіологічні процеси відновлювалися.

Фактично від самого початку війни членкині трьох жіночих організацій – ДТС, ЖДПС, ЖКВМС – мали сумнівну репутацію. Їх називали «підстилками для армії», звинувачували в розпусті, пиятиці на службі¹³²⁷. Особливо діставалося членкиням ДТС. Ще у 1942 р. Е. Котерелл вказував на те, що упереджене ставлення суспільства до цієї організації часто породжувало взаємовиключні звинувачення. Він поділив їх на чотири основні типи:

- «1. Членкині ДТС є перевантаженими роботою трудівницями;
2. Членкині ДТС є неробами й жінками легкої поведінки;
3. Членкині ДТС витрачають весь свій час на розпусне життя із солдатами і випивку;
4. Їхня форма є такою бридкою, що жоден чоловік не зверне увагу на них»¹³²⁸.

Крім того, через скарги дійсних членкинь ДТС на умови проживання та високий відсоток тих із них, які полишали організацію за власним бажанням на початку війни, було складно переконати потенційних новобранок та їхніх рідних і близьких у доцільності такої служби. Так, наприкінці 1940 р. 30% доброволиць ДТС полишили її за власним бажанням¹³²⁹. Парламентар Дж. Гендерсон-Стюарт наприкінці 1941 р. закликав владу визнати факт, що наразі ця служба має погану репутацію, що «... умови в таборах ДТС у багатьох випадках дуже погані. Фізичний стан самих дівчат у багатьох випадках поганий, і немає нічого доброго в тому, що чинний Комітет вдає ніби не чує розмов, які точаться навколо цієї теми. Наразі найкраще було б набратися сміливості, визнати ці факти й щось змінити»¹³³⁰.

¹³²⁵ Rees Williams D., Maj. The Gunner-Girls // *Spectator*. 1942. 24 April. P. 396.

¹³²⁶ Пономарева (Шинкаренко) Раиса Федоровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3ew0o68> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³²⁷ Allen A. T. *Women in Twentieth-Century Europe*. P. 62; див. також: Dawes L. *Fighting Fit: The Wartime Battle for Britain's Health*. London: Hachette UK, 2016. 304 p.; Summerfield P., Crockett N. 'You weren't taught that with the welding': lessons in sexuality in the Second World War. P. 436–437; Gentry C. E., Sjoberg L. *Beyond Mothers, Monsters, Whores: Thinking about Women's Violence in Global Politics*.

¹³²⁸ Cotterell A. *She Walks in Battledress. The Days Work in the A.T.S.* P. 7.

¹³²⁹ Broad R. *Conscription in Britain, 1939–1964*. P. 151.

¹³³⁰ National Service Bill (10 December 1941) // *Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates*. 1941. Vol. 376. Col. 1568.

Дослідниця Дж. Гулд навела цікаві результати опитування британок щодо того, чому вони не бажають вступати до ДТС. Насамперед серед причин цього вони назвали вплив родичів і друзів, а також знайомих чоловіків-військово-службовців. Крім того, респондентки висловили упереджене ставлення саме до ДТС, а не всіх жіночих організацій у збройних силах. Мотивували вони його, зокрема, невпевненістю в тому, що матимуть добрих посестер. Незначна кількість респонденток зазначила, що служба жінок у збройних силах «перетворює їх на чоловіків», висловила невдоволення умовами проживання, виглядом уніформи, надмірною, на їхню думку, кількістю вишколів та надто суворою дисципліною, малим розміром оплати¹³³¹. За результатами того самого опитування стало очевидним, що деякі членкині ДТС дійсно потерпали від упередженого ставлення з боку суспільства, а більшість із них була переконана, що їхня організація не користується повагою громадськості¹³³².

Постійні скарги та плітки щодо жіночих допоміжних служб дуже негативно впливали на їхній авторитет і не сприяли збільшенню кількості охочих приєднатися до їхніх лав. Якщо на початку війни і впродовж двох років набір до жіночих допоміжних організацій здійснювався на добровільній основі, то станом на 1941 р. доброволиць суттєво забракло. У зв'язку з цим прем'єр-міністр В. Черчилль пішов на безпрецедентний крок і погодився вперше в історії оголосити призов жінок за законом «Про національну службу (№2)» (18 грудня 1941 р.)¹³³³.

Паралельно з цим, за активного сприяння В. Черчилля в лютому 1942 р. створили Комітет із питань комфорту та умов побуту в трьох жіночих службах (Committee on Amenities and Welfare Conditions in the three Women's Services). Цікаво, що спершу його склад мав бути суто чоловічий. Однак під час обговорення деякі депутати висловили обурення цим фактом і наполягли на входженні до складу комітету жінок¹³³⁴. Зрештою 24 лютого затвердили такий його склад: голова – міс В. Маркхем; члени: міс Т. Казалет, депутатка від Алінгтон Істу; місіс В. Елліотт, голова Національної ради дівчачих клубів; майор Мілнер, парламентар від Північно-Східного Лідсу; віцемаршал повітряних сил Д. Мунро; місіс Дж. Л. Стокс, директорка коледжу Вестфілд Лондонського університету; Е. Саммерскілл, депутатка від Фулхем Весту; генерал-майор Ф. Сайкс, парламентар від Центрального Ноттінгема¹³³⁵.

¹³³¹ Gould J. M. The women's corps the establishment of women's military services in Britain. P. 378–379.

¹³³² Ibid. P. 379.

¹³³³ Clonan T. A history of women in combat. P. 130.

¹³³⁴ Women's services (Committee of inquiry) (03 February 1942) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1942. Vol. 377. Cols. 1040–1042.

¹³³⁵ Women's services (Committee of inquiry) (24 February 1942) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1942. Vol. 378. Cols. 18–19.

Загалом члени комітету проінспектували 123 військові табори по всій країні, розглянули скарги на погані побутові умови й забезпечення членкинь жіночих допоміжних організацій, ознайомилися із суттю обвинувачень у недотриманні ними норм моралі. Наприкінці літа комітет опублікував звіт, у якому констатовалося: погані побутові умови та низький рівень забезпечення справді були в жіночих службах на початку війни, однак станом на 1942 р. їх рівень істотно покращився і є здебільшого середнім, а то й високим¹³³⁶.

Що стосується дотримання норм моралі, яке бентежило громадськість набагато більше за погані умови служби британок, з огляду на суспільний резонанс навколо цього питання поряд із браком бодай якихось серйозних підстав, то, за результатами роботи комітету, було встановлено: рівень позашлюбних вагітностей серед жінок на службі становив 0,6%, тоді як серед їхніх цивільних одноліток – 2,1%. Комітет не знайшов жодних підтверджень масової розпусти у всіх трьох жіночих організаціях у збройних силах¹³³⁷. Треба зазначити, що чоловіків-військовослужбовців у розпусті не звинувачували. Навпаки, їм видавали презервативи, піклуючись про їхнє здоров'я. Водночас жінок не забезпечували жодними засобами для запобігання вагітності¹³³⁸.

Результати роботи Комітету з питань благоустрою та добробуту в трьох жіночих службах знайшли своє відображення і в тогочасних періодичних виданнях. Так, у журналі *Nature* зазначалося, що у його звіті «... немає спроб приховати той факт, що були допущені помилки в адмініструванні, і що найбільші проблеми в жіночих службах, як і всюди, пов'язані не з негараздами або суворими умовами, які визнані невід'ємною частиною війни, а з нудьгою в неоперативних частинах. У цьому полягає основна небезпека для морального духу як у Службах, так і серед цивільного населення, і вкрай важливо приділити цьому питанню належну увагу на ранній стадії»¹³³⁹. Відповідальність за психологічний мікроклімат у підрозділах покладалася на офіцерок, які ними керували. У наступні роки в ЗМІ висвітлювали, заохочували і пропагували приклади, коли членкині жіночих служб у збройних силах дбали про саморозвиток, у години дозвілля влаштовували одна для одної різного стибу майстер-класи тощо¹³⁴⁰.

Оскільки основну відповідальність за порядок у підрозділі покладали на офіцерок, які ними керували, наприкінці війни їхні високі лідерські та органі-

¹³³⁶ Crang J. A. «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry. P. 390.

¹³³⁷ Roberts H. The WRNS in Wartime: The Women's Royal Naval Service 1917–1945. P. 198.

¹³³⁸ Allen A. T. Women in Twentieth-Century Europe. P. 62.

¹³³⁹ Education and leadership in three women's services // *Nature*. 1942. Vol. 150. P. 415.

¹³⁴⁰ Bryant A. Progressive training in the W.A.A.F. // *Sunday Times*. 1943. June 20. Cols. 18–19.

заторські якості були відзначені нагородами¹³⁴¹. Так, у тексті представлення до нагороди Б. Холмс а Корт йшлося про те, що вона стала головною командиркою групи в липні 1942 р. і мала приблизно 2 тис. підлеглих: «завдяки її енергії, особистому шарму, терпінню й тактовності вона досягла високого успіху в адмініструванні групи. Вона завжди особисто заглиблювалася в різні аспекти адміністрування, тому добробут і ефективність діяльності дівчат багато в чому забезпечувалися завдяки високим лідерським якостям їхньої головної командирки»¹³⁴².

Загалом британська влада намагалася ревно дбати про дотримання моралі в підрозділах, де були присутні жінки. Навіть під час ухвалення рішення про надсилання членкинь ДТС на службу за кордон у британському парламенті набагато менше цікавилися питанням реальної загрози для життя та здоров'я військовослужбовиць, ніж небезпеками, що чекають їх на «диких берегах кохання»¹³⁴³. Задля уникнення ймовірних домагань на службі та налагодження робочих стосунків між чоловіками та жінками у складі батареї ППО з березня 1942 р. змішані підрозділи формувалися одразу після прибуття до тренувальних таборів. Тож усі підготовчі заходи військовослужбовців обох статей проходили спільно, що сприяло їхньому згуртуванню як єдиної команди. Це робилося для того, щоб чоловіки та жінки сприймали одне одного насамперед як товаришів по службі, а не представників протилежної статі. Однак повної довіри до особового складу все одно не спостерігалось, адже казарми чоловіків та жінок намагалися розмішувати на чималій відстані одну від одної. Ба більше, у деяких підрозділах межа між ними іноді була оповита смугою колючого дроту¹³⁴⁴.

Л. Ноакс, спираючись на тексти архівних документів, зазначає, що деякі чоловіки-військовослужбовці описували членкинь ДТС як «лігу повій-аматорок»,

¹³⁴¹ Recommendation for Award for Beeston, Eileen Marguerite // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096952. Catalogue reference: WO 373/84/632; Recommendation for Award for Gourlay, Molly Percival // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096753. Catalogue reference: WO 373/83/554; Recommendation for Award for Cooke, Anna Nora // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096944. Catalogue reference: WO 373/84/636; Recommendation for Award for Burden, Grace Irene // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096926. Catalogue reference: WO 373/156/401; Recommendation for Award for Stubbs, Mabel Kathleen // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096983. Catalogue reference: WO 373/156/586; Recommendation for Award for Youde, Margaret Elizabeth // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096985. Catalogue reference: WO 373/156/611; Recommendation for Award for Dickie, Agnes Millar // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096987. Catalogue reference: WO 373/157/140.

¹³⁴² Recommendation for Award for Holmes a Court, Bridget // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096755. Catalogue reference: WO 373/156/91.

¹³⁴³ Saywell Sh. *Women in War*. P. 25–26.

¹³⁴⁴ Fieseler, B., Hampf, M., Schwarzkopf, J. *Gendering combat: Military women's status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War*. P. 120.

«брудних повій», представляли їх «грубими» й «готовими гарно провести час, п'яними без особливої нагоди, сексуально нерозбірливими» тощо¹³⁴⁵. Водночас в опрацьованих нами спогадах британських ветеранів чоловічої статі на сайті ВВС не траплялося аж таких грубих висловлювань стосовно військовослужбовиць. Припускаємо, це могло бути зумовлено й часом збору матеріалу – на початку 2000-х рр. проблемам гендерної нерівності та дискримінації за ознакою статі у Великій Британії почали приділяти значно більше уваги, ніж у другій половині ХХ ст. Тому поява на сайті тематичного проєкту ВВС тверджень на кшталт наведених у дослідженні Л. Ноакс могла б зашкодити репутації їхніх авторів. Хоча в розповідях військовослужбовців усе ж натрапляємо на прояви сексизму, об'єктивації й доволі специфічного почуття гумору щодо посестер по службі. Наприклад, А. Танк, який служив у британській армії, згадував, що чай йому подавала «прекрасна дівчина з ДТС». Описуючи руйнування від авіаударів противника, він згадував: коли німецькі бомби влучили в місце дислокації загонів ДТС, то на «... телефонних дротах та деревах неподалік майоріла гарна добірка їхньої спідньої білизни»¹³⁴⁶. Дж. Уокер, який служив у війську радіомеханіком, розповідаючи про одну з повітряних атак, намагається бути дотепним. Однак, зрештою, у нього виходить лише продемонструвати власне несприйняття членкинь ЖДПС як повноправних військовослужбовиць ВПС, які також боронили батьківщину: «Сирени нічного повітряного нальоту, звісно, передвіщували початок шаленого ривка до укриття... наша група, природно, була скерована в укриття ЖДПС / ІВАВ*, щоб захистити переляканих молодих дівчат від ворожих орд (курсиви наш. – Авт.). На щастя, нацисти, ймовірно, злякалися цієї новини, адже скидали лише бомби, а не десантників!»¹³⁴⁷.

Як уже зазначалося, переважна більшість згадок про жінок на військовій службі у спогадах британських ветеранів чоловічої статі була в контексті проведення з ними дозвілля. Так, військовослужбовець Королівських ВМС Б. Галлас вважав моральною компенсацією за свою нелегку службу періодичні відвідини ним та побратимами табору ЖКВМС¹³⁴⁸. Приблизно таких же поглядів дотримувався і Б. Стейтен, інструктор авіабомбардувальників. Він розповідав про свій період служби на тренувальній базі, де читав лекції з теорії бомбардування та вчив військовослужбовців розрізняти типи бомб. Він назвав

¹³⁴⁵ Noakes L. Women in the British army: War and the gentle sex, 1907–1948. P. 115.

¹³⁴⁶ Tank A. The Little Blitz and Me // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/33BeIbO> (date of reference: 26.12.2021).

* ІВАВ – Інститути ВМС, Армії та ВПС.

¹³⁴⁷ Walker G. RAFVR – 204, 95, 228 Squadrons: Concerning Radar, Sullum Voe, Iceland, Freetown and Pembroke Dock // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3qSi4Qk> (date of reference: 26.12.2021).

¹³⁴⁸ Hallas B. My Life My War. Chapter 13b // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3KDv843> (date of reference: 26.12.2021).

цей період свого життя «ідилічним»: «Мені подобалося читати лекції, польоти були мінімальними, здебільшого по західному узбережжю Шотландії та Ірландському морю. У місцевих фермерських будинках завжди можна було придбати яйця, а іноді і стейки,... та велосипед, щоб досліджувати сільську місцевість, не забуваючи про *гарненьку членкиню ЖДПС для компанії!* (курсив наш. – Авт.)»¹³⁴⁹.

Військовослужбовець Королівських ВПС М. Ессекс-Лопресті згадує про жінок на військовій службі в контексті свого досвіду танців у Королівському оперному театрі, приміщення якого в роки війни використовувалися як танцювальний зал для військовослужбовців та військовослужбовиць¹³⁵⁰. Телефоністки збройних сил були згадані в розповіді пілота А. Хаворта під час опису вечірки, організованої товаришем по службі. Одна з них за рік стала його дружиною¹³⁵¹. Так само винятково як про представниць протилежної статі про членкинь ЖДПС згадував і його колега по фаху А. Смолл. Спершу він хизувався, що з-поміж усіх членів команди лише він зміг зав'язати знайомство з кількома представницями організації в ательє. Згодом після цього він, разом із побратимами, став свідком авіакатастрофи військового літака, на якому вони летіли (11 березня 1945 р.). Чоловіки швидко дісталися місця трагедії й ледве самі не постраждали від вибухів боєприпасів на борту знищеного повітряного судна. Поблизу А. Смолл побачив своїх знайомих військовослужбовиць ЖДПС, які під час падіння дивом уціліли й потрапили в канаву: «Вони були в сльозах, розпатлані, дезорієнтовані і тремтіли від страху. Навколо них були уламки літака, частина з яких горіла. Дивовижно, але хвиля від потужного вибуху відкинула їх (жінок. – Авт.) з дороги в трав'янисту канаву на узбіччі. Під час удару літака вибухнув фугас чи торпеда на борту»¹³⁵². Всі жінки залишилися неушкодженими, але були дуже налякані. Згодом А. Смолл одружився з однією з них. Однак у контексті нашої теми цікавим є те, як він про це розповів: «*Я обрав найкрасивішу* (курсив наш. – Авт.), і через кілька місяців ми одружилися. Її, звісно, звали Елізабет, вона була шотландкою і стала для мене Божим даром»¹³⁵³. З такого висловлювання в уяві виринає радше картина ярмарку, де

¹³⁴⁹ Staten B. Air Bomber Instructor. Part 3 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3FNxv0x> (date of reference: 26.12.2021).

¹³⁵⁰ Essex-Lopresti M. Memories of a Wartime Erk in the RAF // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/32o7Ldi> (date of reference: 26.12.2021).

¹³⁵¹ Haworth A. Doing My Bit in WWII: With the RAF // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3FX6Iia> (date of reference: 26.12.2021).

¹³⁵² Small A. N. How I Found Elizabeth // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3KB8cSJ> (date of reference: 26.12.2021).

¹³⁵³ Ibid.

автор обирає собі коня, а не образ добровільних і обопільно бажаних стосунків між чоловіком та жінкою. Фактично ветеран, маючи намір висловити захоплення своєю дружиною і її красою, натомість образив її посестер і представив кохану предметом інтер'єру, підвладним чужій волі.

Віднайшлося місце британським військовослужбовцям і в спогадах про завершення війни. Дж. Акрінстолл переповідаючи свої пригоди 7 травня 1945 р., у день, коли їм оголосили про перемогу союзних військ, зазначив, що керівництво наказало не застосовувати дисциплінарних заходів стосовно військовослужбовців, які випили зайвого (зазвичай це суворо каралося), а відсилати їх до шпиталю. Зрештою чоловік таки напився й туди потрапив, але перед цим відвідав вечірку, й останнє, що він із неї запам'ятав – це як одна зі членкинь ЖДПС вилізла на стіл і танцювала, радіючи завершенню війни¹³⁵⁴.

У спогадах радянських ветеранів також найбільше місця відведено військовослужбовцям як протилежній статі. Артилерист В. Олійник згадував, що коли їхній підрозділ перевели у с. Москва вздовж лівого берега р. Цна, на протилежному боці розмістили зенітну батарею, склад якої був повністю жіночим. Тоді всі його побратими, які давно служили, ввечері ходили на інший берег спілкуватися з цими жінками¹³⁵⁵. О. Шварев згадував, що вечорами у їхньому підрозділі бували танці під гармошку: «Хлопці не губилися, знаходили подруг. Звичайне життя. Тим більше, що в полку були дівчата: стрільці-радисти, зброярки»¹³⁵⁶.

Часто в спогадах акцентували увагу на тому, що керівництво військових підрозділів намагалося запобігати можливим романам між підлеглими. Хоча так було далеко не всюди. Для прикладу, зенітник І. Мельников розповів, що в перші роки війни романи між військовослужбовцями та військовослужбовицями суворо каралися. Тому коли в сусідній батареї зенітної артилерії Чорноморського флоту виявилось, що комбат завів собі співмешканку, його за це відправили в штрафбат. Однак згодом ситуація змінилася: «... в 1943–1944-х роках багато дівчат завагітніло, і їх швиденько демобілізували. Вони здебільшого із солдатами гуляли, офіцери тримали себе в руках»¹³⁵⁷.

Льотчик Д. Алексеев зазначав, що в його підрозділі були романи: «У нас у дивізії та в Братському полку було дві дружби такі, що їх усі визнавали та вважали, що вони справді чоловік та дружина. Хоча вони розписалися лише після війни. Були в нас у полку й заміжні. У мене в екіпажі була Дуся Симанухіна:

¹³⁵⁴ Arkinstall J. My V. E. Night // WW2 People`s War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3fQ0oyv> (date of reference: 26.12.2021)

¹³⁵⁵ Олейник Владилен Корнильевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3N1VElh> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁵⁶ Шварев Александр Ефимович // Я помню. URL: <https://bit.ly/32xN4fc> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁵⁷ Мельников Игнатий Григорьевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3qUE9h0> (дата обращения: 24.01.2022).

у неї чоловік був капітан-артилерист на фронті. Але не рекомендували одружуватися. Справ було – не до кохання. Куди одружуватися, коли не знаєш, виживеш чи ні. Так, на танці ходили. На танцях танцювали. Дівчата жили окремо в гуртожитку, до них без потреби не зверталися... вони нам хусточки робили зі списаних парашутів, шарфики... потім почали шити шапочки-кубаночки...»¹³⁵⁸. Зв'язківець М. Веселицький стверджував, що у їхньому підрозділі жінки становили 50% особового складу. Переважно радистки та фахівчині з дротового зв'язку. Чоловік зазначає, що жодних зауважень щодо їхньої роботи не було, що військовослужбовиці справлялися з обов'язками добре, попри всі труднощі. Він не заперечує, що в підрозділі траплялися й романи, чотири з яких завершилися створенням міцних сімей¹³⁵⁹.

Льотчик-випробувач О. Черепанов зазначав, що у їхньому полку жінок було чимало – зв'язківці, зброярки, приладистки, радіооператорки та інші. Відносини з ними були хороші, траплялися романи, значна частина з яких завершилася одруженням. Через вагітність ніхто не вибував (чоловік припускає, що жінки робили аборти, однак жодною конкретною інформацією він не володів). Щодо взаємодопомоги, пілот вказував на те, що вони з побратимами допомагали посестрам із перенесенням важких вантажів¹³⁶⁰.

Натомість зенітник В. Попов зазначав, що заводити романи їм заборонялося, оскільки командування за цим слідкувало й переводило в інші підрозділи, якщо таке траплялося. Водночас він вказував на привабливість прожектористок, чий батальйон певний час служив із його підрозділом: «Ох, як ми всі стрепенулися, адже більшість неодружені хлопці!»¹³⁶¹.

Старший офіцер зенітної батареї Н. Соколов згадував, що був час, коли їхній підрозділ дислокувався поруч із полком В. Гризодубової (101-й авіапункт Авіації далекої дії). Оскільки в його батареї із 70 осіб 32 становили жінки, льотчики почали їх навідувати, намагалися зав'язати знайомство. Це не сподобалося керівнику батареї, який відрядив Н. Соколова до В. Гризодубової, щоб та вплинула на своїх підлеглих. Вона відреагувала одразу, викликала командирів екіпажів і заявила: «... якщо лейтенант до мене ще раз прийде й поскаржиться, що ви чи хтось із вашого екіпажу на батарею ходите, то ви вже не командирами екіпажу будете, а з гвинтівкою в піхоті. Зрозуміло?!»¹³⁶². Після цього льотчики ходити перестали.

¹³⁵⁸ Алексеев Дмитрий Алексеевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/32qPoo3> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁵⁹ Веселицкий Николай Валентинович // Я помню. URL: <https://bit.ly/31vJ4uN> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁶⁰ Черепанов Александр Трофимович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3fWsxnu> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁶¹ Попов Василий Дмитриевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/358EhkE> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁶² Соколов Никандр Иванович // Я помню. URL: <https://bit.ly/33DNQrD> (дата обращения: 24.01.2022).

Що стосується випадків застосування насильства стосовно жінок, то таких свідчень у спогадах ветеранів нам трапилося небагато. Лютчик О. Заваденко зазначав, що під час його служби був випадок насильства з боку начальника штабу їхнього полку Попова щодо однієї з жінок. За це його відправили в штрафбат, з якого той повернувся без лівої кисті й невдовзі був переведений в інший підрозділ. У 1944 р. також стався неприємний інцидент, коли відомий пілот П. Гнідо у нетверезому стані переслідував жінку, яка йому сподобалася (невідомо, чи перебувала вона на військовій службі), і під час цього відкрив вогонь із пістолета. За це його спершу хотіли розстріляти, потім, через втручання В. Сталіна, передумали і вирішили відправити його в штрафбат. Однак, зрештою, офіцер unikнув покарання й надалі «воював у себе в полку і збитими літаками спокутував свою провину»¹³⁶³.

На відміну від Великої Британії, радянський уряд не створював жодних спеціальних публічних урядових комітетів чи комісій задля з'ясування реального стану справ із дотриманням моралі в підрозділах збройних сил. Причин цього, на наш погляд, декілька. По-перше, оскільки СРСР зіткнувся з безпосереднім вторгненням на його територію і Червона армія потерпала від браку кадрів, основні сили його спрямовувалися на їх поповнення, і на відбиття атак ворога. Лави армії поповнювали й маргінальними групами, зокрема ув'язненими, і на їхню поведінку на службі мало звертали уваги, якщо ті успішно «били німців»¹³⁶⁴. Владі також вдавалося залучати жінок до служби з числа як доброволиць, так і призовниць, не особливо зважаючи на думку цивільного населення. У зв'язку з прямим сухопутним вторгненням ворога й можливими бомбардуваннями, евакуацією, життям в окупації тощо, суспільству було не до того, щоб під час війни постійно й методично стигматизувати чи засуджувати жінок, які пішли на фронт, адже його життя перебувало під реальною загрозою. Тому найпотужніший шквал критики в СРСР стосовно них зафіксовано вже після війни. По-друге, особливості взаємодії радянської влади з особовим складом збройних сил та цивільним населенням суттєво відрізнявся від стилю роботи британського уряду. Тоталітарному режимові в разі необхідності було простіше замовчувати наявні проблеми і придушити будь-яке обурення в разі його виникнення, ніж визнати бодай частково свої помилки і створити публічну комісію для їх усунення.

Загалом у наказах вищого командування Червоної армії періодично фіксуються відомості про неналежну поведінку в її лавах. Наприклад, такі відомості містяться в наказі №055 командувача військами Ленінградського фронту Г. Жукова. У ньому стверджується, що «у штабах і на командних пунктах командирів дивізій, полків є багато жінок, під виглядом обслуги, прикомандированих тощо. Низка командирів, втративши обличчя комуністів, просто співмешкають і наближають до себе випадкових жінок, і в їх присутності

¹³⁶³ Заваденко Александр Павлович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3qXKubV> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁶⁴ Наприклад, див.: Джилас М. Беседы со Сталиным. С. 127–128.

заслуховують доповіді і ведуть розмови оперативного характеру»¹³⁶⁵. У зв'язку з цим Г. Жуков наказував «... вилучити зі штабів і з командних пунктів усіх жінок. Обмежену кількість друкарок залишити тільки за погодженням з Особливим відділом»¹³⁶⁶. Як бачимо, замість пропозиції якимось чином вплинути на ситуацію в армії загалом, працювати насамперед із її особовим складом чоловічої статі, адже очевидно, що саме він оприлюднював секретну інформацію в присутності осіб, що не мали до неї допуску, у документах особістам наказано ретельно перевіряти саме всі жіночі кадри. Ба більше, зафіксовано відверто споживацьке ставлення до жінок, які служили на фронті, з боку командирів. Наприклад, в анонімному листі, адресованому маршалу Радянського Союзу Й. Сталіну, маршалу артилерії М. Воронову, командувачу Західним фронтом В. Соколовському, члену військової ради Л. Мехлісу, містилася скарга на «переслідування командирів частин і з'єднань» із боку уповноважених контррозвідки. І серед переліку утисків автором вказано той факт, що «Від командирів відняли жінок. А кожен контррозвідник має одну чи дві»¹³⁶⁷.

Військово-політичне керівництво СРСР особливо не переймалося умовами безпеки жінок у військових підрозділах. Принаймні нам не вдалося віднайти документів чи відомостей про вжиття бодай якихось заходів для цього. На місцях командування підрозділів також далеко не завжди переймалося цією проблемою, що впливає зі змісту наведених вище спогадів ветеранів. Чоловіків далеко не у всіх випадках притягали до дисциплінарної відповідальності в разі вчинення ними фізичного насильства, про будь-які заходи в разі словесних образ інформація взагалі відсутня. Також невідомо, чи надходили офіційні скарги з боку військовослужбовиць на неналежну поведінку побратимів. Очевидно, що в умовах воєнного часу в тоталітарній країні мало хто б наважився писати такі скарги. Адже навіть через багато десятків років ветеранки вкрай неохоче розповідають про такого штибу інциденти (докладніше див. підрозділ 5.2). Крім того, як бачимо зі спогадів, провину за таку ситуацію й суспільство, і ветерани обох статей часто покладали на самих жінок. Владу ж найперше непокоїв стан фізичного здоров'я її військових кадрів, адже він безпосередньо впливав на бойову готовність. Тому 11 липня 1944 р. з'явився наказ заступника наркома оборони СРСР №0201 «Про запровадження обов'язкових щомісячних медичних оглядів усього особового складу Червоної армії». Оглядам підлягали як чоловіки, так і жінки – офіцери, сержанти, рядові та вільнонаймані працівники. Низка ветеранок підтверджує, що такі перевірки дійсно проходили регулярно¹³⁶⁸.

¹³⁶⁵ Приказы Г. К. Жукова (Ленинградский фронт 15.9.1944-5.10.1944 гг.) // История Петербурга. № 2. 2001. С. 87–88.

¹³⁶⁶ Там же. С. 87–88.

¹³⁶⁷ Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945 / Под ред. А. Лившина, И. Орлова. М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. С. 109–110.

¹³⁶⁸ Галышкина (Клейменова) Мария Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3Jj4I73> (дата обращения: 24.01.2022); Гантимурова Альбина Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3Nevw6v> (дата обращения: 24.01.2022).

Наприкінці війни в деяких підрозділах чоловікам на військовій службі почали видавати презервативи. Так, артилерист О. Гаврилов згадував, що в них це почалося у 1945 р. Загалом же випадки венеричних захворювань були в них рідкістю, хоча траплялися. Також він згадував, що побратими практикували інтимні зв'язки з представницями місцевого населення, коли військо пересувалося з одного фронту на інший та зупинялося в поселеннях, що траплялися їм на шляху: «... мужики по бабах – хто як може. Контролю не було. Ніхто зі свічкою за ними не бігав. Хто в сараї провів час – щасливий»¹³⁶⁹. Військовослужбовець танкових військ Ю. Нечаєв згадував, що перед входженням їхнього підрозділу до Харкова восени 1943 р. керівниця польового медпункту особисто видавала кожному презервативи¹³⁷⁰.

Як зазначає О. Будницький, не сприяло зменшенню рівня сексуальних потреб військовослужбовців і те, що радянське військове керівництво не практикувало надання їм частих відпусток (на відміну від британського уряду). Їх могли надати лише в разі поранення або як винагороду за виняткові заслуги. Тому чоловіки, серед яких чимало взагалі не мали сексуального досвіду, адже були змушені піти на війну в дуже молодому віці, нерідко вдавалися до насильства та примусу, щоб схилити жінок до статевих зв'язків із ними. Автор констатує: «Жінки-військовослужбовці в армії зазнавали “сексуальної експлуатації”. Їх нерідко примушували до співмешкання офіцери. Норовливих могли відправити на передову з високими шансами бути вбитими або скаліченими»¹³⁷¹. Водночас той самий автор наводить низку цитат зі щоденників та спогадів чоловіків-військовослужбовців, які відверто засуджують тих жінок, які мали статеві відносини з побратимами по службі. Особливу відразу викликали ті з них, які були розкутими у своїй сексуальній поведінці й не соромилися цього. Цікаво, що такі «моралізатори» часто самі не вважали за потрібне обмежувати себе в цій сфері. Наприклад, до них належить зв'язківець В. Залгаллер, який у своїх спогадах з огидою відгукувався про одну з посестер-телефоністок, яка дозволила собі масний жарг під час телефонної розмови з невідомим йому чоловіком. Коментуючи випадок, він заявив, що раніше служив у підрозділі, де жінок не було, і тому «... до цинічних жартів не звик»¹³⁷². Паралельно В. Залгаллер оспівував моральну чистоту інших своїх посестер-телефоністок – А. Баранової та К. Боровик. Перша взагалі не заводила романи під час служби, а друга мала роман і згодом одружилася з його побратимом. Водночас з подальших його розповідей виявилось, що сам чоловік вважав цілком нормальним явищем для себе і своїх колег чоловічої статі мати численні інтимні стосунки з німкенями¹³⁷³.

¹³⁶⁹ Гаврилов Олег Тимофеевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3fSCZMS> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁷⁰ Нечаєв Юрий Михайлович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3AuEIkR> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁷¹ Будницький О. Мужчины и женщины в Красной Армии (1941–1945).

¹³⁷² Залгаллер В. Быт войны.

¹³⁷³ Там же.

Крім того, зі спогадів В. Залгаллера стає зрозумілим, що «належна» поведінка жінок на службі зовсім не означала для них безпеку і відсутність загрози від побратимів. Адже вже згадана телефоністка А. Баранова ледь не стала жертвою одного з колег по службі, В. Зуєва, який свого часу зізнався їй у коханні. Тримаючи на неї образ за те, що жінка не відповіла взаємністю й розповіла про це іншим членам підрозділу, він, у стані алкогольного сп'яніння, ледь її не застрелив¹³⁷⁴.

Показово також, що В. Залгаллер з огидою переповідав ситуацію, коли його дивізію відводили в резерв і він мав змогу зустрітися з рідними, його дружина, яка тривалий час голодувала в тилу, накинулася на принесену ним їжу й не хотіла ділитися з матір'ю. Збентежив чоловіка і її зовнішній вигляд: «Тьмянний погляд. Прямі пасма волосся. Воші. Я пішов раніше призначеного»¹³⁷⁵. Тобто особливої здатності до емпатії та усвідомлення всієї гостроти становища, у якому перебувало населення в тилу, у цього чоловіка теж не було. Вигляд виснаженої дружини викликав не біль та співчуття, а огиду. Згодом він отримав звістку про те, що його дружина йому зрадила й чекає дитину. Після цього він надіслав їй заяву на розлучення й почав заводити інтимні стосунки з іншими жінками, періодично зазначаючи, наскільки йому було огидно мати з ними справу¹³⁷⁶.

Над моральним образом фронтних жінок розмірковував і сержант Б. Комський, який вважав, що «чистих» серед них «не більше однієї на тисячу»¹³⁷⁷. Часто подібні упередження висловлювалися й самим жінкам у вічі з моменту прибуття на фронт. За спогадами снайперки Ю. Жукової, коли вони з посестрами прибули до запасного 31-го полку армії, у якому мали воювати, їх «... зустрів майор, вгодований, рожевощокій, одягнений у білий кожушок із піднятим коміром. Проїшов перед строєм, критично розглядаючи нас. “Ну, – питає, – навіщо ви приїхали, воювати чи...” Питання за нього закінчила невиправна матюкальниця Саша Хайдукова: “б...вати?” Ось так нас прийняли. Усім було образливо»¹³⁷⁸. Наведена ситуація аж ніяк не була унікальним випадком. Артилерист П. Андреев навів факти масового зневажливого ставлення чоловіків до жінок на фронті: «Наші мужики як побачать жінку, яка проходить повз, так одразу кричали: “Рама!”»¹³⁷⁹. Про аналогічний випадок, що трапився з нею особисто, розповідала й молодша лейтенантка, командирка саперно-мінометного взводу А. Ліцкевич-Байрак. Коли її взвод проходив повз позиції

¹³⁷⁴ Там же.

¹³⁷⁵ Там же.

¹³⁷⁶ Там же.

¹³⁷⁷ Комский Б. Дневник 1943-1945 гг. С. 46.

¹³⁷⁸ Жукова Ю. Девушка со снайперской винтовкой. Воспоминания выпускницы Центральной женской школы снайперской подготовки. 1944–1945 гг.

¹³⁷⁹ Андреев Павел Алексеевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3AurxjP> (дата обращения: 24.01.2022).

артилеристів-далекобійників, один із них закричав із траншеї «Повітря! Рама!». Оскільки жінка не знала, що на фронтівому сленгу це слово мало таке ж значення як «повія», «шльондра», і було адресовано саме їй, вона заходилася шукати в небі літак, бо подумала, що так артилеристи повідомляли про загрозу з повітря («Рамою» в СРСР також називали німецький літак Fw-189). Бійці її взводу вступилися за честь командирки і зчинили бійку. Лише згодом її підлеглі пояснили А. Ліцкевич-Байрак, що ж, власне, сталося¹³⁸⁰.

Ставлення до жінок на службі залежало і від місця, яке займав той чи інший чоловік у військовій ієрархії. Ті, які обіймали нижчі посади, часто із заздрістю дивилися на своїх старших за званням колег, які заводили романи. Військово-службовець М. Корабельников, який, зрештою, дослужився до генерала, згадував: «Коли в сорок третьому – сорок четвертому ми стали наступати, до армії почали брати жінок, тож у кожному батальйоні з'явилися кухарки, перукарки, пралі... Але надії на те, що якась зверне увагу на простого солдата, майже не було»¹³⁸¹. Хоча ці твердження не виглядають цілковито об'єктивними й такими, які можуть бути поширені на всі військові підрозділи. Вище ми вже наводили цитату зенітника І. Мельникова, який описував протилежну картину – романи заводили солдати, а от офіцери намагалися тримати себе в руках¹³⁸².

Про надання жінками переваги більш високим армійським чинам серед своїх залицяльників згадував і В. Залгаллер¹³⁸³. Звісно, в очах рядових та молодших офіцерів така поведінка деяких жінок виглядала як цинічна та корислива. Однак причинами такого могло бути й те, що більш впливовий коханець міг захистити її від загроз із боку нижчих за званням. Ветеран війни М. Посилаєв у цьому контексті зазначав таке: «Нехай пробачать мене фронтовички, але говорити буду про те, що бачив сам. Зазвичай жінки, які потрапили на фронт, незабаром ставали коханками офіцерів. А як інакше: якщо жінка сама по собі, домаганням не буде кінця. Інша річ, якщо при комусь... “Похідно-польові дружини” були практично у всіх офіцерів...»¹³⁸⁴. Очевидно, що такий стан справ обурював нижчих за званням. А іноді у їхніх спогадах можна навіть простежити нотки заздрощів. Ветеран війни, поет і перекладач Б. Слуцький, згадуючи про входження радянських військ до Європи, так описав зовнішній вигляд військовослужбовиць, що були у їхньому складі: «З легкових машин, з вікон критих вантажівок виглядали наші жінки – розгодовані ППЖ...»¹³⁸⁵. Там само він згадував і про телефоністок «... з милими молодими обличчями, у чистеньких гімнастерках, білих від прання, з легким запахом статутного зеленого кольору, що давно зійшов»¹³⁸⁶.

¹³⁸⁰ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя. С. 274-275.

¹³⁸¹ Сенявская Е. Психология войны в XX веке – исторический опыт России. С. 147.

¹³⁸² Мельников Игнатий Григорьевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3qUE9h0> (дата обращения: 24.01.2022).

¹³⁸³ Залгаллер В. Быт войны.

¹³⁸⁴ Сенявская Е. Психология войны в XX веке – исторический опыт России. С. 167.

¹³⁸⁵ Слуцкий Б. Записки о войне.

¹³⁸⁶ Там же.

Були серед військовослужбовців-чоловіків і ті, які розуміли всю складність ситуації, у якій опинилися люди в роки війни. Наприклад, замполіт тилового шпиталю капітан М. Цимбал у листі до брата, рядового В. Цимбала, який відверто обурювався тим, що деякі жінки втратили цноту й мали інтимні стосунки з побратимами по службі, зазначав: «Мені здається, що ти й сам добре розумієш, наскільки війна псує устої людей. Час війни з особистих інтимних відносин взагалі має бути викинутий. Будуватимемо будинок любові після війни, забувши і пробачивши одне одному все. Тепер люди живуть днем, годиною та вирішують на полі битви долю батьківщини. Хто залишиться живим, той повинен буде починати все наново»¹³⁸⁷. Ветеран, радянський поет і перекладач Д. Самойлов був ще більш категоричним, зазначивши: «Про римське падіння моралі під час війни твердили тільки сучі діти, які купували любов у голодних за банку американської ковбаси»¹³⁸⁸. На його ж думку, для солдата-чоловіка «єдиним проблиском тепла та ніжності (на війні. – Авт.) була жінка»¹³⁸⁹. Про жінок на фронті як вищих морально, турботливих та таких, що створювали затишок навіть у землянках та зруйнованих спорудах, згадував і Герой Радянського Союзу Б. Гарін¹³⁹⁰.

Крім того, були серед радянських військовослужбовців чоловічої статі й ті, які бачили в жінках винятково товаришок по службі. Такий погляд, зокрема, репрезентує один із командирів саперного батальйону, з яким спілкувалася С. Алексієвич. Він зазначив: «Серед фронтових дівчат було багато красивих. Але ми не бачили в них жінок, хоч, на мій погляд, це були чудові дівчата. Однак ми дивилися на них як на друзів»¹³⁹¹. Чоловік визнав, що після війни жінок, які побували на фронті, спіткала нелегка доля: «Ось моя дружина. Вона чудова жінка, ми з нею дружно живемо тридцять п'ять років. І вона до військових дівчат погано ставиться. Вважає, що вони їхали на війну за нареченими, що в них там були романи. Хоча насправді, у нас же щира розмова, це чесні дівчата»¹³⁹². Не оминув він і проблеми кохання на війні, навівши приклад свого побратима, якого дуже кохала військова медсестра. Однак той не захотів із нею одружуватися: «Він її чотири роки тільки в стоптаних чоботях і чоловічому ватнику бачив... А хотілося швидше забути війну»¹³⁹³.

Отже, радянський та британський соціуми радше негативно ставилися до входу жінок до складу збройних сил. Найбільше занепокоєння в них викликало дотримання норм моралі у війську, за порушення яких провину

¹³⁸⁷ Будницький О. Мужчины и женщины в Красной Армии (1941–1945).

¹³⁸⁸ Самойлов Д. Перебирая наши даты.

¹³⁸⁹ Там же.

¹³⁹⁰ Барсукова Н. Женщины в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. С. 12.

¹³⁹¹ Алексієвич С. Одна я вернулась к маме. URL: <https://bit.ly/3liYORW> (дата обращения: 20.01.2022).

¹³⁹² Там же.

¹³⁹³ Там же.

покладали насамперед на жінок. Що стосується поглядів пересічних чоловіків-військовослужбовців на здобутки своїх посестер, то мусимо констатувати значну розбіжність їхніх оцінок – від позитивних до вкрай негативних. Спільною тенденцією в мемуарах ветеранів обох країн була істотно менша увага до здобутків жінок як фахівчинь у війську, ніж до їхньої зовнішності та поведінки як представниць протилежної статі, потенційних наречених. Також у розповідях представників обох країн містяться прояви сексизму та об'єктивації жінок. Водночас очевидним є різкий контраст між частотою згадок про жінок на службі в спогадах британських та радянських ветеранів. Це продемонстровано і в поточному підрозділі, де радянським ветеранам приділена значно більша увага, адже вони активніше висвітлювали цей аспект. У спогадах колишніх радянських солдатів та офіцерів набагато частіше можна віднайти приклади моралізаторства й упередження щодо сексуальної поведінки жінок на службі. Натомість у спогадах британців частіше натрапляємо на об'єктивацію жінок і детальніші розповіді про знайомства і спільне дозвілля зі своїми майбутніми дружинами. Безумовно, такий уклад є наслідком того, що британські солдати в меншій мірі стикалися зі співвітчизницями безпосередньо під час служби, адже чимала кількість чоловіків служила за кордоном, а більшість жінок виконувала обов'язки на батьківщині. Тому часто такі знайомства відбувалися під час відпусток військовослужбовців і військовослужбовиць Великої Британії. Натомість у складі радянських військових підрозділів, які були змушені боронити країну на її власній території, жінки траплялися частіше. Також, як уже було зазначено, потрібно брати до уваги час запису свідчень та зіставляти його з чинними на момент їх збору суспільними укладами. Адже, для прикладу, якщо в сучасній Росії проблемі гендерної нерівності та проявам сексизму й надалі відведено другорядну роль на рівні центральної влади, то у Великій Британії за останні десятиліття вжито низку заходів задля послаблення цих негативних явищ.

5.2. Жіноче бачення Другої світової війни та власної участі в ній.

Аналізуючи спогади британських та радянських ветеранок Другої світової війни, можна дійти висновку, що для загального опису їхнього досвіду та становища в армії цілком підходить концепція «подвійної спіралі», запропонована подружжям М. Р. Хігонне та П. Л. Р. Хігонне. Адже, незалежно від того, чи були жінки допущені до виконання всього спектру обов'язків у лавах армії, включно з бойовими, їхнє становище залишалося субординованим щодо чоловіків¹³⁹⁴. Останні зберігали панівний статус, становили більшість й наявність або відсутність авторитету у їхніх очах була визначальною в долі жінок на фронті. Оскільки меншовартість жіночих сил у цій війні всіляко підкреслювалася урядами, це явно не сприяло сприйняттю їх побратимами як рівних собі. В обох державах у публічному дискурсі акцентували увагу на допоміжній ролі жінок

¹³⁹⁴ Higonnet M. R., Higonnet P. L. R. The Double Helix. P. 34.

у воєнній кампанії, а в СРСР, до того ж, ще й часто уникали згадки про їхню присутність у лавах війська. Обидва уряди сповідували суто утилітарний підхід до використання жіночих кадрів і не збиралися переглядати головні принципи чинних гендерних ролей. Обом країнам притаманна часткова «амнезія», втілена у нівелюванні внеску військовослужбовиць у перемогу у війні після її завершення. Крім дослідників, на цей факт вказували самі ветеранки – як британські¹³⁹⁵, так і радянські¹³⁹⁶. Так, одна з колишніх членкинь ДТС зазначила щодо цього таке: «Можна сказати, що забутою була армія не в Бірмі*, а в спідницях»¹³⁹⁷. На упереджене ставлення до членкинь жіночих служб у британській армії від початку їх створення вказувала і М. Прайс, членкиня ДТС, яка служила телефоністкою у 611-й змішаній важкій бригаді ППО¹³⁹⁸.

Попри це варто розуміти, що жінки в лавах збройних сил відігравали не тільки роль пасивних виконавиць наказів, а й намагалися обстоювати свої права та особисті межі, про що свідчать їхні спогади. Жінкам на військовій службі під час війни довелося зіткнутися не лише з усіма тими її жахіттями, які добре знайомі чоловікам-військовослужбовцям, але і з упередженнями щодо їхньої присутності у війську та на полі бою як представниць статі, яка не повинна воювати. Вони змушені були прийняти наслідки такого ставлення, виражені у несприйнятті їх як ветеранок війни та протистояти різного ґатунку звинуваченням. За словами британки Дж. Коуї, яка служила в ППО, «Жінки Англії під час війни робили все. Черчилль попросив нас про це. Але я не думаю, що армійські дівчата були вельми популярними (у суспільстві. – Авт.). Я думаю, більшість людей думала, що ми були пропашими жінками, призначеними для розважання війська»¹³⁹⁹. Навіть за кордоном на британок у військовій формі дивилися з пересторогою¹⁴⁰⁰. Для радянського суспільства було характерним презирливе ставлення до фронтовичок та шельмування феномену ППД.

Увага до спогадів жінок, які служили в збройних силах у роки війни, як у Великій Британії, так і в СРСР у другій половині ХХ ст. була швидше невисокою. Вони періодично виступали джерелом у наукових дослідженнях. Ветеранок іноді просили поділитися деталями служби вчені та працівники державних установ пам'яті. Однак решта суспільства рідко проявляла особливий інтерес до них як захисниць батьківщини. Крім того, ветеранок на перших порах не завжди вдавалося розговорити, до них потрібно було знайти підхід. Наприклад,

¹³⁹⁵ Наприклад, див.: Sheridan D. *Ambivalent Memories: Women and the 1939–45 War in Britain*. P. 35.

¹³⁹⁶ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя. С. 156.

* «Збутою армією» називали 14-у британську армію, яка билася з японськими військами у Східній Індії. Названа так через брак уваги до неї з боку влади та ЗМІ.

¹³⁹⁷ Saywell Sh. *Women in War*. P. 2.

¹³⁹⁸ Price, Marie (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 18626. Reel 2–3.

¹³⁹⁹ Ibid. P. 1.

¹⁴⁰⁰ Ibid. P. 28.

не вдалося дістати розгорнутих відповідей колишніх військовослужбовиць 8-ї повітряної армії під час заповнення ними довідкових карток, розроблених Українським державним музеєм Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Ветеранів та ветеранок насамперед прохали поділитися відомостями про освіту, службу в лавах збройних сил у роки війни, нагороди, діяльність у повоєнний час тощо. Для опису участі в бойових діях на різних фронтах та подвигів у картках було відведено найбільше місця. Вони здебільшого заповнювалися ветеранами та ветеранками власноруч наприкінці 1970-х рр., у поодиноких випадках – їхніми родичами. У картках є відомості про службу Л. Алісової, С. Глекель, П. Бойченко, А. Варич-Хряпіної, О. Калюжської (Коршунової), І. Паспортнікової, В. Рибак та інших¹⁴⁰¹. Однак, на жаль, довідкові картки, що належать жінкам, містять дуже скупі відомості щодо їхньої служби. На їх підставі можна хіба що констатувати очевидний контраст між картками, заповненими ветеранами чоловічої та жіночої статей. Звичайно, кількість їх надто мала, щоб на підставі аналізу цих документів можна було робити висновки про всю радянську армію. Попри це, факт видається нам показовим. Жінки, які служили у 8-й повітряній армії і брали участь у заповненні довідкових карток, рідко практикували прикріплення різних додатків, як-от розширених відповідей на питання, грамот, характеристик та інших документів, які повніше висвітлювали особливості їхньої діяльності під час війни. Лише одна з них прикріпила копію характеристики її служби керівництвом обсягом в одну сторінку. У полі «Участь на фронтах Великої Вітчизняної війни та опис подвигу» деякі жінки вважали за необхідне уточнити, що подвигів вони не здійснювали (наприклад, див. картки Л. Алісової, В. Рибак та інші). Натомість картки чоловіків значно більш деталізовані, наповнені дрібними подробицями. Часто вони не обмежувалися відведеним місцем для розповіді про ту чи іншу віху свого життя, а прикріплювали додатком деталізовані багатосторінкові оповіді про досвід на війні, грамоти, характеристики тощо. Ми не натрапили на жодну картку чоловіка, у якій би в рубриці «Участь на фронтах Великої Вітчизняної війни та опис подвигу» навмисне було уточнено, що жодних подвигів він не здійснював. Якщо хтось із них вважав, що звитяг під час його служби не траплялося, то просто подавав у хронологічному порядку відомості про місце й час служби.

Показово також, що на небажання жінок, які брали участь у Другій світовій війні, представляти свою діяльність як героїчну, вказувала й дослідниця Ш. Сейвелл. Причому така тенденція фіксувалася нею під час інтерв'ювання не лише радянських, а і британських, французьких, польських та італійських жінок¹⁴⁰². Крім того, варто підкреслити, що Ш. Сейвелл вдалося отримати розгорнуті розповіді про службу від багатьох ветеранок, хоча вона вказала й на наявність тем, про які ті говорили вкрай неохоче.

¹⁴⁰¹ Документи ветеранів 8-ї повітряної армії (автобіографії, особисті листки з описанням бойового шляху, фотографії). Рукопис, машинопис, оригінали, копії // ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 2. Спр. 128. 283 арк.

¹⁴⁰² Saywell Sh. *Women in War*. P.X.

Ще одним прикладом успішного досвіду комунікації з радянськими ветеранками слугує праця С. Алексієвич «У війни не жіноче обличчя», яка вперше побачила світ як книга у 1985 р.¹⁴⁰³. Вона викликала чималий резонанс у суспільстві і справила великий вплив на вивчення жіночих досвідів на війні. Авторці вдалося вивести респонденток на відверті розмови. Щоправда, необхідно враховувати, що багато матеріалів із книги було вилучено радянською цензурою. В інтерв'ю 2015 р. С. Алексієвич стверджувала, що низка найбільш приголомшливих спогадів так ніколи й не побачили світ. Однак вихід книги зовсім не означав відновлення справедливості щодо ветеранок і зміну в ставленні до них радянського суспільства. У багатьох вона викликала роздратування. Авторка зізналася, що періодично отримувала листи з критикою та погрозами, нерідко від ветеранів війни чоловічої статі¹⁴⁰⁴.

Показовим є також те, що радянська та російська історіографія з цього питання демонструє здебільшого прихильність до есенціалістського підходу в поясненні досвіду жінок на війні¹⁴⁰⁵. Так, С. Алексієвич трактувала відмінності в чоловічому та жіночому досвідах не як наслідок сконструйованих гендерних ролей, крізь оптику яких представники двох статей по-різному могли сприймати одні й ті ж явища, а як закономірний результат вроджених відмінностей. Наприклад, вона пише: «жіноча пам'ять охоплює той материк людських почуттів на війні, які зазвичай залишаються поза увагою чоловіків. Якщо чоловіка війна захоплювала як дійство, то жінка відчувала й переносила її інакше *завдяки своїй жіночій психології* (курсив наш. – Авт.): бомбардування, смерть, страждання – для неї ще не вся війна. Жінка сильніше відчувала, знову таки, *через свої психологічні і фізіологічні особливості* (курсив наш. – Авт.), перевантаження війни – фізичні й моральні...»¹⁴⁰⁶. Есенціалістські пояснення в дослідженнях участі жінок у війні з радянської історіографії подекуди плавно перейшли до російської. Так, саме на них ґрунтується текст О. Сенявської. Вона повторює за С. Алексієвич тезу про існування особливої «жіночої психології», яка мала вплив на сприйняття фронтових буднів. Побачене жінками, на думку дослідниці, суперечило їхньому еству. Крім того, їм довелося зіткнутися з упередженим ставленням більшості чоловіків-військовослужбовців та суспільства загалом. Її пояснення аналогічні тим, що їх використовували у 1940-х рр. як у британському, так і в радянському суспільствах. Так, О. Сенявська пише, що «психологи відзначають у жінок тоншу нервову організацію, ніж у чоловіків. Самою природою закладена в жінці функція материнства, продовження

¹⁴⁰³ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя.

¹⁴⁰⁴ Исповедь победителя: Мы вдесятером насилывали немецкую 12-летнюю девочку.

¹⁴⁰⁵ Детальніше про сутність есенціалістського підходу див.: Пушкарева Н. Два направления, два дискурса в современных женских и гендерных исследованиях прошлого // Женская история и современные гендерные роли. Переосмысливая прошлое, задумываясь о будущем. М.: ИЭА РАН, 2010. С. 10–12.

¹⁴⁰⁶ Алексієвич С. У войны не женское лицо... С. 61–62.

людського роду. Жінка дає життя. Тим неприроднішим видається словосполучення «жінка-солдат», жінка, яка несе смерть»¹⁴⁰⁷. Не вийшли за межі цієї концепції й деякі твердження, що містяться в дослідженні Н. Барсукової¹⁴⁰⁸. Водночас у роботах О. Ніконової репрезентовано критичний підхід до аналізу гендерних ролей у радянській армії¹⁴⁰⁹. Натомість у західній історіографії наукові дослідження, спрямовані на вивчення досвіду жінок на війні на основі їхніх спогадів, частіше були спрямовані на те, щоб підважити такі тлумачення й переосмислити їх. Прикладом може слугувати робота Д. Шерідан, що ґрунтується на спогадах 50 колишніх членкинь ДТС¹⁴¹⁰. Вона доводить, що для багатьох британок служба в армії була тимчасовим явищем, часом, який «видав» із їхнього життя. І в цьому вона вбачає найпершу причину вельми слабких зрушень у гендерному укладі повоєнної доби. Крім того, Д. Шерідан здійснила спробу розібратися, наскільки сильним був вплив чинного гендерного режиму на вибір ветеранками життєвого шляху в повоєнний період.

На усних свідченнях 40 британок базується й дослідження П. Саммерфілд та Н. Крокетт, які не лише взялися за аналіз такої складної та оповитої низкою стереотипів теми як жіноча сексуальність під час війни, а і здійснили спробу спростувати найпоширеніші в історіографії погляди на неї. Зокрема, вони намагалися довести некоректність тверджень про тотальну аморальність жінок під час війни, а також про початок їхнього сексуального звільнення в цей період. Крім того, ці вчені обстоюють думку, що не варто перебільшувати масштаби контролю та регулювання особистого життя військовослужбовиць із боку суспільства та влади¹⁴¹¹.

На побутовому рівні інтерес в обох країнах до спогадів про участь у війні пересічних громадян, зокрема жінок, почали виявляти на початку 2000-х рр. Тоді було створено проєкт «WW2 People's War» під егідою BBC. Його завданням було зібрати спогади простих британців про участь у війні як на цивільних, так і на військових посадах¹⁴¹². Інтерв'ю проводилися з червня 2003 р. до січня 2006 р. За цей час вдалося зібрати 47 тис. персональних історій та 15 тис. фотознімків. Кількома роками раніше (2000 р.) у Росії було засновано проєкт «Я ПОМНЮ»¹⁴¹³.

¹⁴⁰⁷ Сенявская Е. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. С. 146.

¹⁴⁰⁸ Барсукова Н. Женщины в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. С. 12–13.

¹⁴⁰⁹ Никонова О. Как из крестьянки Гайдиной сделать Марину Раскову, или О теории и практике воспитания советских патриоток; Никонова О. Женщины, война и 'фигуры умолчания'.

¹⁴¹⁰ Sheridan D. Ambivalent Memories: Women and the 1939–45 War in Britain. P. 32–40.

¹⁴¹¹ Summerfield P., Crockett N. 'You weren't taught that with the welding': lessons in sexuality in the Second World War. P. 435–454.

¹⁴¹² WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/332Osq6> (date of reference: 26.12.2021).

¹⁴¹³ Я ПОМНЮ. URL: <https://bit.ly/332OxKq> (дата обращения: 05.01.2022).

Це вебпортал, на якому станом на сьогодні викладено 2496 спогадів учасників німецько-радянської війни. Низка з них належить жінкам, які брали участь у ній зі зброєю в руках.

У своєму дослідженні ми насамперед акцентуватимемо увагу на тих тематичних блоках, які, на нашу думку, зазнали найбільшого впливу патріархальної культури й оповиті низкою стереотипів, пов'язаних з уявленнями про жінок як «слабку стать» і необхідністю підживлення такого образу в суспільстві. Через це особливу увагу ми приділили таким проблемам: 1) ставленню ветеранок до війни як явища, оскільки часто можна натрапити на твердження про те, що ведення будь-яких бойових дій має розглядатися як прерогатива чоловічої статі; 2) ставленню до вбивства, адже нерідко пересічні громадяни та дослідники історії воєн акцентують увагу на такому розподілі гендерних ролей, за якого жіноча роль – давати життя, а чоловіча – його відбирати; 3) відчуттю страху й опануванню себе, оскільки жінок заведено розглядати як таких, які більше схильні до паніки та часом нездатні контролювати емоції; 4) побоюванням втратити «жіночність», адже в обох суспільствах (особливо в британському) присутність жінок у війську пов'язувалася з побоюваннями щодо їх маскулінізації, що, до слова, само собою суперечило концепції, згідно з якою фемінність та маскуліність – вроджені характеристики чоловіків та жінок; 5) стосункам між побратимами та посестрами, а також романам та інтимним стосункам між ними як підтемі, оскільки саме ця проблема є чи не найбільш контраверсійною й такою, що періодично спричиняє значну кількість дискусій щодо моралі, причому відповідальність за її дотримання суспільства обох країн були схильні покласти насамперед на жінок.

Безперечно військовослужбовиці по-різному оцінювали свою участь у воєнній кампанії 1939–1945 рр. Серед них були й ті, хто вважав свою службу прикритим винятком, продиктованим умовами війни та браком чоловічого населення, і ті, хто вважав її своїм обов'язком. Загалом необхідно чітко усвідомлювати, що, попри наявність багатьох спільних рис у військовій службі жінок, для кожної з них особливості сприйняття війни та реагування на ті чи інші її події супроводжувалися унікальними наборами емоцій. Дослідження спогадів дають змогу лише дещо привідкрити завісу над їхнім розмаїттям і усвідомити, що будь-які спроби тотальної уніфікації тут приречені на невдачу.

Намагаючись означити своє ставлення до війни, жінки обох країн часто підкреслювали той факт, що вона є негативним і жахливим явищем. Наприклад, членкиня ЖДПС Р. М. Паркер під час інтерв'ю під егідою BBC на початку 2000-х рр. стверджувала: «Це була жахлива війна, як і всі війни, і так багато людей із мого покоління віддало свої життя. Я молю Бога, щоб нічого подібного не сталося з вашим поколінням»¹⁴¹⁴. Подібну думку висловила і

¹⁴¹⁴ Recollections of a WAAF Ruth Mary Parker // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3EG5Y0x> (date of reference: 26.12.2021).

М. Прайс, членкиня ДТС, яка служила телефоністкою у 611-й змішаній важкій бригаді ППО¹⁴¹⁵. Попри це, очевидно, що державна пропаганда щодо тотального характеру поточного збройного конфлікту, його перебігу як народної війни, до участі у якій залучено все населення, мала суттєвий вплив на свідомість жінок обох країн. Тому чимало з них не розглядало службу у війську як суто чоловічий обов'язок. Так, секретна агентка Н. Вейк зазначила таке: «Я ненавиджу війни та насильство, але якщо вони настають, то я не бачу причин, чому ми, жінки, маємо лише помахати своїм чоловікам на прощання, а потім в'язати їм балаклави»¹⁴¹⁶. Солідарна з нею була й одна з операторок радарів, що брала участь у дослідженні Д. Шерідан: «Я вважаю, що вони (війни. – Авт.) є марною тратою добрих людських життів через жадібність і заздрість. Я пишлася тим, що перебувала в ДТС, і тим, що служила своїй країні під час страшної та марної війни»¹⁴¹⁷. Членкиня ЖДПС К. І. Ламберт зазначила, що приєдналася до служби у 1940 р. через патріотичні почуття¹⁴¹⁸. М. Прайс заявила, що була дуже зла через те, що німці почали війну. Не хотіла просто чекати смерті і тому вирішила приєднатися до війська у 1942 р., щоб помститися¹⁴¹⁹. Радянська льотчиця Г. Брок-Бельцова, намагаючись пояснити відступ від загальноприйнятих норм, згідно з якими жінки не мають воювати, та власний вибір йти на фронт, використала твердження про «народний» характер війни, часто вживане в тогочасній пропаганді. Вона зазначила, що, з одного боку, вважає, що війна – це не жіноча справа. Однак, з іншого, «... коли ворог напав, коли він бомбардує, коли ми в кінотеатрі дивимося фільм, а тут повітряна тривога, нас заганяють у метро “Сталінська”, там люди похилого віку, діти, а ми сильні, гарні. Й ось ми класами йшли захищати Москву. Питання – жіноча це справа чи не жіноча не стояло. Була народна війна. І всі, хто міг щось зробити, йшли воювати»¹⁴²⁰. Були серед ветеранок і ті, які відверто вважали, що жінки під час війни на рівних мають бути на фронті разом із чоловіками. Серед них була снайперка М. Галишкіна (Клейменова), яка стверджувала, що в них «сил більше, ніж у чоловіків»¹⁴²¹. До того ж, вони мають

¹⁴¹⁵ Price, Marie (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 18626. Reel 3.

¹⁴¹⁶ Pattinson J. ‘Turning a Pretty Girl into a Killer’: Women, Violence and Clandestine Operations during the Second World War. P. 11.

¹⁴¹⁷ Sheridan D. Ambivalent Memories: Women and the 1939–45 War in Britain. P. 38–39.

¹⁴¹⁸ Lambert, Catherine Iris (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 20797. Reels 2–3.

¹⁴¹⁹ Price, Marie (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 18626. Reel 2–3.

¹⁴²⁰ Брок-Бельцова Галина Павловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3J5EqEE> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁴²¹ Гальшкіна (Клейменова) Мария Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3Jj4I73> (дата обращения: 24.01.2022).

позитивний вплив на останніх, які в присутності жінок «... намагаються бути охайними, культурними»¹⁴²². Зенітниця Т. Борисова (Козирева), попри наявність військового досвіду, мала протилежну до попередніх точку зору. Вона вважала, що війна – «не жіноча справа. Жінка покликана за своєю сутністю, характером, бути домашньою. Жінка має бути жінкою. Вона має обов'язково народити синів, збудувати будинок, посадити сад»¹⁴²³.

Чи не найбільш резонансною та дискусійною в роки війни була проблема застосування жінками зброї та допущення їх до безпосередньої участі в боях. Традиційні переконання про них як представниць «слабкої статі», які в часи війни мають перебувати в тилу, побутували й підживлювалися в суспільствах обох країн. І це попри те, що СРСР доволі активно залучав жінок до парамілітарних організацій у міжвоєнний час, а в роки війни допустив до виконання бойових ролей у війську. У СРСР нерідко підкреслювали, що жінок відправляли на фронт у виняткових випадках, і загалом уникали згадок про масову присутність їх у лавах збройних сил на бойових посадах, що очевидно під час аналізу публічного дискурсу цього періоду¹⁴²⁴. У Великій Британії намагання зберегти чинний статус кво в суспільних гендерних ролях часто доходило до абсурду. Як уже зазначалося, військовослужбовицям під час чергувань на військових об'єктах не видавали зброї.¹⁴²⁵ Тобто в разі атаки ворога вони мали відбиватися голіруч, або кирками чи іншими підручними засобами. Такі заходи ініціювалися владою, а не самими британками, турботою про яких вона прикривалася. Доцільність таких заходів періодично критикувалася жінками на військовій службі. Наприклад, військовослужбовиці 93-го прожекторного полку висловлювали жаль щодо табу для них на застосування зброї. Коли чергували їхні побратими, їм видавали кулемети Льюїса. Однак коли на

¹⁴²² Там же.

¹⁴²³ Борисова (Козирева) Тамара Ильинична // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CvnB3r> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁴²⁴ Наприклад, див.: Дочь партизана // Вечерняя Москва. 1941. 1 августа. № 180. С. 2; Орлова Г. Шлифовщица Матюхина // Вечерняя Москва. 1941. 10 сентября. № 214. С. 2; Советская девушка! Овладевай военными специальностями // Комсомольская правда. 1942. 25 марта. № 70 (5165). С. 1; Лозунги ЦК ВКП (б) к XXIV годовщине Великой Октябрьской Социалистической революции // Вечерняя Москва. 1941. 31 октября. № 258 (5389). С. 1; Лозунги ЦК ВКП(б) к 25-й годовщине Великой октябрьской социалистической революции // Вечерняя Москва. 1942. 28 октября. № 254 (5695). С. 1; Лозунги ЦК ВКП(б) к 25 годовщине Красной армии // Сталинский сокол, газета Военно-воздушных сил Красной Армии. 1943. 23 февраля. № 9 (137). С. 2; Призывы ЦК ВКП(б) к 26-й годовщине Красной Армии // Вечерняя Москва. 1944. 21 февраля. № 43 (6100). С. 1; Призывы ЦК ВКП (б) к 27-й годовщине Красной Армии // Вечерняя Москва. 1945. 21 февраля. № 43 (6408). С. 1.

¹⁴²⁵ Наприклад, див.: Mahan, Elizabeth (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28356. Reel 3; Solomons, Rene (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 18223. Reel 2.

чергування заступали жінки, всю зброю з місця їх дислокації вилучали¹⁴²⁶. Хоча, на їхню думку, їм би мали залишити бодай один кулемет для самозахисту в разі атаки ворога. Не поділяла табу на використання зброї й очільниця ЖКВМС В. Лоттон Метьюс (рис. 57).

Вона зазначала, що деякі членкині її організації проходили відповідні тренування, аби бути в змозі захистити осередки ВМС, у яких служили, у разі атаки на них. Водночас Лоттон Метьюс була прихильницею вельми поширеної ще в роки Першої світової війни думки¹⁴²⁸, що жінки не створені для вбивства, адже надто великою є їхня участь у зародженні життя. Тому будь-яке вбивство

Рис. 57. Місіс Лоттон Метьюс, директорка ЖКВМС (ліворуч), та офіцерка персоналу маркіза Чолмонделі (праворуч)¹⁴²⁷.

буде насильством над їхньою природою¹⁴²⁹. Такої ж думки була й голова ДТС Дж. Нокс, яка, переконуючи, що жінок не можна навчити вбивати й що вони не можуть це робити на рівних із чоловіками, заявила: вони дають життя, а отже, не призначені для того, щоб його відбирати¹⁴³⁰. Останнє твердження цілком вписувалося і в переконання агентки СОЕ П. Уітерінгтон. Тому під час служби вона відмовлялася брати участь у боях і вбивати. Водночас у її позиції є важлива відмінність від згаданих вище – П. Уітерінгтон не намагалася поширити свої переконання на все жіноцтво. Вона припускала, що деякі представниці її статі можуть відчувати потребу брати участь у боях. Проте П. Уітерінгтон усе ж вдалася до суб'єктивних узагальнень, говорячи про мотиви цього. На її думку, вони витікають із бажання жінок захищати своїх дітей¹⁴³¹. Хоча очевидно, що це явно

¹⁴²⁶ DeGroot G. J. Whose Finger on the Trigger? Mixed Anti-Aircraft Batteries and the Female Combat Taboo. P. 445.

¹⁴²⁷ The way they have in the Women's Royal Naval Service officers and ratings with the true Nelson touch // The Sketch. 1940. 25 December. P. 5–6.

¹⁴²⁸ Наприклад, див.: Bourke J. Women and the Military during World War One.

¹⁴²⁹ Laughton Mathews V. Blue Tapestry. London: Hollis & Carter, 1948. P. 226–227.

¹⁴³⁰ Women are not killers – ATS Chief // Courier and Advertiser. 1942. 1 October. P. 2.

¹⁴³¹ Vigurs E. K. The women agents of the Special Operations Executive F section: wartime realities and post war representations. P. 46.

помилкове намагання вписати бойовий досвід у звичний розподіл гендерних ролей, за яким піклування про дітей насамперед було обов'язком матері. Адже призивали на службу в збройних силах здебільшого бездітних британок, і це не заважало їм висловлювати готовність захищати країну зі зброєю в руках.

Повертаючись до проблеми вчинення жінкою вбивства на війні, хочемо нагадати, що у Великій Британії, з одного боку, стверджували, що для них такий досвід був би надто травматичним, а з іншого, допустили їх до виконання всіх видів обов'язків у ППО, за винятком заряджання та ведення вогню з артилерійських гармат. Як ми вже підкреслювали в попередніх розділах, на тих посадах вони все одно безпосередньо залучалися до знищення ворога й добре це усвідомлювали, так само як і британський уряд, який фактично намагався зберегти не психіку жінок, а їхній образ у суспільстві як некомбатантів. Що ж до ставлення самих британок до вбивства ворогів під час війни, то воно було різним. Дж. ДеГрут наводить слова зі спогадів декількох жінок, які служили в ППО, щодо того, чи відчували вони докори сумління після ліквідації ворожих сил. Так, Дж. Карр зазначила, що відчувала не жаль, а радість, тому що вбивала ворогів, які мали намір бомбардувати її країну. М. Рітсон також не переймалася тим, що їхня діяльність була спрямована на вбивство пілота ворожого літака. Проте висловила сумнів щодо того, чи змогла б убити ворога, якби зіткнулася з ним віч-на-віч¹⁴³². Про лють і бажання помститися за спаплюжену рідну землю повідомляли деякі британські льотчиці ПТД. Попри те, що вони мали статус цивільних, їм періодично доводилося транспортувати літаки з вибухівкою. Пролітаючи над знищеними ворогом місцевостями, деякі з них мали сильне бажання власноруч скинути бомби на ворогів¹⁴³³.

Чимало з британок, які служили в ППО, вказували на те, що тренування перед боями та самі бої викликали в них захоплення. Так, одна з них згадувала, що підготовка зі збиття ворожих літаків, яка зазвичай проходила в них з 15.00 до 17.00, була найцікавішою частиною навчання¹⁴³⁴. Дж. Квібелл, яка служила в ставці 1-го протиповітряного корпусу в Аксбриджі поблизу Лондона, згадувала, що під час одного з її нічних чергувань відбулася ворожа повітряна атака, яку успішно відбили сили британських ППО: «... зенітний вогонь був жахливим. Було збито сім ворожих бомбардувальників, і мені видалася цікавою фактична участь у рейді, коли різними батареями ППО управляли з нашого штабу»¹⁴³⁵. Дж. Коуї стверджувала, що вони завжди «почувалися чудово щоразу, коли збивали об'єкт. Ми ніколи не думали про пілота – чи мав він сім'ю й подібне. Армія вчить тебе вбивати. Наші прилади й артилерійські гармати були застарілими, тому ми збивали небагато. Однак коли нам це вдавалося, вся

¹⁴³² Degroot G. J. Whose finger on the trigger? Mixed anti-aircraft batteries and the female Combat Taboo. P. 446.

¹⁴³³ Saywell Sh. Women in War. P. 19–20.

¹⁴³⁴ Collett Wadge D. Women in Uniform. P. 115, 121.

¹⁴³⁵ Joan Quibell's Diary. Part Six. 1943. // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3FA9nPI> (date of reference: 18.01.2022).

команда була в захваті»¹⁴³⁶. Цікаво також, що майже половина членкинь ДТС під час опитування про мотиви їхньої служби в збройних силах, відповіла, що приєдналася до війська через патріотичні міркування. Хоча дослідники мають сумніви щодо правдивості таких відповідей, адже анкета була складена так, що саме ця відповідь виглядала найбільш прийнятною і правильною¹⁴³⁷.

Звертаючись до спогадів радянських жінок, варто зазначити, що вони мали значно різноманітніший бойовий досвід. Говорячи про свої почуття під час бою, вони зізнавалися, що вельми болісно реагували на першого вбитого. Особливо часто на це можна натрапити в спогадах тих військовослужбовиць, які чітко бачили загибель своїх «мішеней». Шукаючи мотивацію для продовження несення військової служби, вони нерідко віднаходили її в помсті за батьківщину й загиблих співвітчизників. Для прикладу, старша сержантка, снайперка К. Крохіна так пояснювала своє ставлення до війни та вбивства: «Ми залягли, і я спостерігаю. Й ось помічаю: один німець з окопу підвівся. Я клацнула, і він упав. Й ось, знаєте, мене всю затрясло, я чула, як стукотіли мої кістки. Стала плакати. Коли по мішенях стріляла – нічого, а тут: я вбила! Я! Вбила якусь незнайому мені людину. Я нічого про неї не знаю, але я її вбила. Потім це минулося. Й ось як... Як це сталося... Ми вже наступали, йшли повз невеличке селище. Здається, в Україні. І там біля дороги побачили барак чи будинок, неможливо було вже розібрати, це все горіло, згоріло вже, лише чорні камені залишилися. Фундамент... Багато хто з дівчаток не підійшов, а мене як потягнуло... Між тим вугіллям ми знайшли людські кістки, серед них зірочки обгорілі, це наші поранені або полонені згоріли. Після цього, хоч скільки я вбивала, мені вже не було шкода. Як побачила ці чорні зірочки...»¹⁴³⁸. Кулеметниця Н. Онілова писала: «... у мене жодного разу не здригнулася рука. Спочатку я ще боялася. А потім усе минулося... Коли захищаєш дорогу, рідну землю та свою сім'ю (у мене немає рідної сім'ї, і тому весь народ – моя сім'я), тоді стаєш дуже хороброю й не розумієш, що таке боягузтво»¹⁴³⁹. Коли снайперка О. Медведева (Назаркіна) повернулася до своєї частини, вбивши першого ворожого солдата, колеги по службі почали її вітати, проте жінка не могла стримати сліз від усвідомлення того, що вбила людину. Вона зазначила, що попервах «... було дуже важко освоїтися на фронті і стріляти в людей, хоч і розуміла, що стріляю по ворогах. Незабаром у моїй свідомості стався перелом. Бачачи людське горе, сльози та кров рідної землі, я зрозуміла, що не може бути жалості до лютого загарбника»¹⁴⁴⁰. Снайперка М. Бондаренко (Катаєва) згадувала, що після того

¹⁴³⁶ Saywell Sh. *Women in War*. P. 23–24.

¹⁴³⁷ Gould J. M. *The women's corps the establishment of women's military services in Britain*. P. 379.

¹⁴³⁸ Алексієвич С. *У війни не жіноче обличчя*. С. 49.

¹⁴³⁹ Письмо командира пулемётного расчёта Н. А. Ониловой // *Говорят погибшие герои*. М.: Издательство политической литературы, 1986. URL: <https://bit.ly/347VxUp> (дата обращения: 28.12.2021).

¹⁴⁴⁰ Медведева-Назаркина Александра Петровна // *Я помню*. URL: <https://bit.ly/3eAFXor> (дата обращения: 28.12.2021).

як убила першого ворога, яким виявився немолодий німецький кулеметник, вона дуже довго плакала. Найперше через думки про те, що того чоловіка десь чекали діти. Для того, щоб заспокоїтися, вона залпом випила 40 грамів спирту, які видавали їм для сміливості. Це допомогло. І відтоді вона більше не плакала після знищення ворогів, і не вживала спиртне¹⁴⁴¹.

Цікаво, що, за заувагами деяких військовослужбовиць, фах снайпера давався жінкам ліпше, ніж чоловікам. Так, А. Бородкіна (Махлягіна) вказувала на те, що «будь-яка жінка зібраніша, витриманіша за чоловіка. Стріляли ми непогано, стріляли взагалі чудово. Коли вчилися, у нас були стрільби. Ми були на Силікатній, а чоловіки – у Вешняках, і ми посіли перше місце, коли в нас із ними були змагання. Ми були витриманіші. Коли стріляєш, треба бути спокійнішим. Йде людина, піднімає мішень і йде з нею, по ній треба стріляти. І по тим, що біжать, стріляли...»¹⁴⁴². На більшу стриманість жінок вказували і британські ветеранки. Наприклад, одна з них згадувала, що під час служби в Бельгії вони не піддавалися паніці під час атак Фау-2 на їхній табір, на відміну від чоловіків, які бігали та кричали¹⁴⁴³.

Хоча військовослужбовицям були притаманні самовідданість та азарт на війні і в інших родах військ. За спогадами льотчиці, Героїні Радянського Союзу М. Чечневої, вона та її посестри з великою відповідальністю ставилися до виконання своїх обов'язків: «Бойові вильоти – дійсно наша робота, з почуттям здорового суперництва. Не встигне літак приземлитися, як екіпаж підганяє зброярів: “Швидше бомби!”». Коли за ніч робимо по 5–6 вильотів, з останнього повертаєшся уже на світанку»¹⁴⁴⁴.

Ветеранки обох країн по-різному розповідали про страх на війні. Когось він охоплював під час бою, когось – після нього, хтось стверджував, що й зовсім його не відчував. Але чи не найбільше жінок лякала ймовірність отримання тяжких тілесних ушкоджень та інвалідизації¹⁴⁴⁵. Так, радянська телефоністка М. Ріст (Федорко) стверджувала, що на фронті було неможливо не відчувати страху. Він охоплював як під час артобстрілів, так і під час бомбардувань, коли важко було знайти укриття, і доводилося ховатися у вирвах, утворених снарядами, що розірвалися¹⁴⁴⁶. Зв'язкиця А. Кабаніхіна згадувала, що не думала про смерть на фронті: «Найбільше боялася каліцтва. Я боялася за ноги, за руки. Якось було сильне бомбардування. Кажуть, що в одну вирву бомба (двічі. – Авт.) не потрапляє. Й ось я заскочила в цю вирву, а там багато якихось бочок було розкидано,

¹⁴⁴¹ Бондаренко (Катаева) Марія Дмитриевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/32CQPj0> (дата обращения: 28.12.2021).

¹⁴⁴² Бородкіна (Махлягіна) Антонина Васильевна. Воспоминания // Я помню. URL: <https://bit.ly/3yZM5A2> (дата обращения: 28.12.2021).

¹⁴⁴³ Saywell Sh. Women in War. P. 26–27.

¹⁴⁴⁴ Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. С. 194.

¹⁴⁴⁵ Наприклад, див.: Филь А., Лекарь С. Герой Советского Союза. Беседы. Книга II: Летопись войны. X.: ООО фирма «АНТОЛОГИЯ», 2013. 296 с. С. 163.

¹⁴⁴⁶ Рист (Федорко) Марія Кузьминична // Я помню. URL: <https://bit.ly/3ej2MO8> (дата обращения: 21.02.2022).

і кричала нашому старшині: «Накоти мені бочки на ноги!». Я думала, що ці бочки врятують мої ноги»¹⁴⁴⁷. На думку снайперки М. Бондаренко (Катаєвої), найстрашнішими на фронті були моменти, коли війська йшли в наступ. Адже під перехресним вогнем важко позбавитися думки про те, що можеш невдовзі загинути¹⁴⁴⁸. Лютчиця Н. Попова згадувала, що під час бою страху не було, він накривав її після його завершення й навіть після закінчення війни їй ще довго снилися посестри, які гинули під час виконання завдань. Найбільше жінка боялася тяжких тілесних ушкоджень та полону, який означав для жінок тортури та згвалтування. Через це вона та її подруги завжди намагалися залишати в зброї одну кулю для себе, щоб не потрапити до рук ворога живими¹⁴⁴⁹. Серед тих, хто не відчував страху на війні, була снайперка Р. Шаніна, яка в щоденнику 12 жовтня 1944 р. написала: «... як хочеться бути на передовій, як цікаво й одночасно небезпечно, але не страшно мені чомусь»¹⁴⁵⁰. В. Робінсон (Томсон), яка служила в ППО Великої Британії, зазначала, що її саму дуже дивувало, як вона та її посестри, представниці «слабкої статі», могли демонструвати приклади неабиякої звитяги в роки війни. Адже вони «ніколи не виявляли страху під час рейду, коли чергували на командному пункті. Поряд із нами могли гриміти гармати, ворог літав у небі над нами, але ми були настільки захоплені виконанням індивідуальних завдань, що єдиною емоцією, яку ми відчували, було бажання знищити якомога швидше те, що нас вчили нищити»¹⁴⁵¹. Лютчиця ПТД Д. Барнато Уокер, як і чимало її радянських посестер, найбільше боялася не смерті, а тяжких тілесних ушкоджень, адже «Ушкоджена жінка нічого не має. Чоловіки можуть обходитися без ноги чи руки, ... і вони будуть вважатися героями»¹⁴⁵². Їх суспільство приймало, а от жінок, на думку Д. Барнато Уокер, – ні.

Вивчаючи досвід служби жінок у війську, треба враховувати той факт, що, внаслідок дії культурних норм, учасницям бойових дій доводилося долати не лише страх вбивства, бути вбитими чи скаліченими, а і страх стати «неправильною» жінкою або й зовсім перестати бути нею. Л. Ноакс пояснює це існуванням «бінарної диференціації між жінкою, яка дарує життя, і чоловіком, який його позбавляє». Вона, на думку вченої, є такою поширеною, що, «коли жінки вбивають, їх часто сприймають як лютіших і небезпечніших за чоловіків»¹⁴⁵³. Тому так багато спогадів жінок про свою службу містять порівняння

¹⁴⁴⁷ 75-летию освобождения Беларуси от немецко-фашистских захватчиков и празднованию Дня победы посвящается... URL: <https://bit.ly/3tKJ2tw> (дата обращения: 21.02.2022).

¹⁴⁴⁸ Бондаренко (Катаева) Мария Дмитриевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/32CQRj0> (дата обращения: 28.12.2021).

¹⁴⁴⁹ Saywell Sh. Women in War. P. 144.

¹⁴⁵⁰ Фронтвой дневник Розы Шаниной «Она завещала нам песни и росы» // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CvFKOu> (дата обращения: 21.02.2022).

¹⁴⁵¹ Robinson V. On Target. P. 198.

¹⁴⁵² Saywell Sh. Women in War. P. 19.

¹⁴⁵³ Noakes L. Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948. P. 10.

їхніх досвідів із чоловічими, де побратимів часто намагаються представити сильнішими, а також завуальовані або й відкриті виправдовування за свою службу. Так, колишня снайперка Т. Степанова стверджувала: «Чоловік, він міг винести. Він усе-таки чоловік. А ось як жінка могла, я сама не знаю. Тепер, щойно згадаю, то мене жах охоплює, а тоді все могла: і спати поруч з убитим, і сама стріляла, і кров бачила, дуже добре пам'ятаю, що на снігу запах крові особливо сильний... Ось я говорю, і мені вже погано... А тоді нічого, тоді все могла»¹⁴⁵⁴. Навіть саме бажання служити часто сприймалося жінками як відступ від концепту «жіночності». Для прикладу, далекомірниця зенітної артилерії Т. Борисова (Козырева), розповідаючи про мотиви, які спонукали її до служби на фронті, стверджувала, що в неї був «хлопчачий характер». Крім того, саме це, на її думку, стало причиною того, що до початку війни вона цікавилася стрільбою, здобула значок «Ворошиловський стрілець», навчалася в ТСОАВІАХІМі¹⁴⁵⁵. Тобто в її уявленні всі ці заняття загалом не підходили жінкам.

Сам по собі факт перебування в лавах війська був причиною сумнівів жінок у своїй «жіночності». Наприклад, свідченням цього є їхні твердження про те, що вони «все-таки жінки», чи що на фронті їм вдавалося залишатися жінками. Тобто вони вважали, що це треба було доводити, і що, перебуваючи в армії, можна було перестати бути жінкою. Доводячи свою «жіночність», яка проявилася в материнському інстинкті та здатності до емпатії, А. Гантимурова навела таку історію. У Польщі, коли виселяли німців, зокрема цивільних, один із тамтешніх офіцерів вирвав із рук німецької дівчинки ляльку і викинув за борт. А. Гантимурову обурило цей випадок, їй стало жаль дитину, тому вона вдарила офіцера, який її скривдив, від чого той скотився у воду¹⁴⁵⁶. У британок побоювання втратити «жіночність» були пов'язані насамперед зі збільшенням самостійності й набуттям влади. Так, дослідниця Д. Шерідан слушно зауважила, що переважна більшість британок у цивільному житті обіймала посади, які не передбачали особливого авторитету в суспільстві (працівниці сфери обслуговування, заводів, офісів). У сім'ї вони були субординованою групою й підпорядковувалися владі чоловіків та громади, і в суспільстві це чітко артикулювалося. Зарахування на військову службу означало для них підвищення соціального статусу і збільшення самостійності – жінки перебували поза домом, не мали необхідності вести домашнє господарство, вийшли з-під контролю сімей і громад, жили спільно зі своїми посестрами, виконували «чоловічу» роботу, іноді навіть брали шефство над підлеглими чоловічої статі. Все це справді могло стати підґрунтям для сумнівів у своїй «жіночності» й навіть побоювань втратити її¹⁴⁵⁷. Крім того, особливо непокоїла суспільство, а отже,

¹⁴⁵⁴ Алексиевич С. У войны не женское лицо... С. 58.

¹⁴⁵⁵ Борисова (Козырева) Тамара Ильинична // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CvnB3r> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁴⁵⁶ Гантимурова Альбина Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vWHe31> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁴⁵⁷ Sheridan D. Ambivalent Memories: Women and the 1939–45 War in Britain. P. 33.

і самих жінок, військова форма, яку вони мали носити. У попередніх розділах показано, що для тогочасного британського соціуму об'єктивація жінок, зокрема на військовій службі, вважалася нормою. Один із жіночих журналів надавав їм поради з уникнення маскулінізації: «Не намагайтеся стригти волосся, як каторжник після втечі, нігті підстригати до нуля, і переймати манеру ходи в орача – все заради служби. Пам'ятайте, що ваш обов'язок жінки, у формі чи без неї, попри все бути жіночною»¹⁴⁵⁸. Все це нерідко підживлювалося й чоловіками-військовослужбовцями. Одна з колишніх членкинь ДТС згадувала як їхній викладач наголошував на тому, що вони не були схожі на жінок через свою жакливу форму та надмірну жорсткість, адже «справжні жінки носять замшеві капелюшки та шифон»¹⁴⁵⁹. Надмірна увага до зовнішнього вигляду, насміхання над ним породили цілу хвилю ненависті британок до форми та намагання всіляко прикрасити її. Так, членкині ЖДПС за першої можливості намагалися переодягатися в цивільний одяг, удосконалити свою військову форму, щоб вона мала кращий вигляд. Деякі з них навіть подбали про те, щоб пошити собі кітелі в офіцерському стилі для всіляких святкових подій¹⁴⁶⁰. Так само намагалися зробити «жіночнішою» свою форму і членкині ДТС та ЖКВМС¹⁴⁶¹. Хоча були серед британських військовослужбовиць і ті, яких цілком задовольняв зовнішній вигляд їхньої форми¹⁴⁶².

Цікаво, що паралельно побутували і протилежні побоювання – що жінки на службі виглядатимуть надто вже привабливо, а це свідчитиме, зокрема, про їхню легку поведінку й не відображатиме реалій служби. Крім уже згаданої в попередньому розділі дискусії про гламуризацію деяких агітаційних матеріалів для рекрутування жінок на службу, траплялася і критика використання ними косметики. Так, дослідниці П. Саммерфілд та Н. Крокетт наводять цитату одного з офіцерів-чоловіків про «надмірне», на його думку, застосування косметики членкинями жіночих служб. Водночас від жінок і надалі очікували, що косметику на службі вони будуть використовувати, але в «помірній кількості»¹⁴⁶³. Оскільки межі «помірного» та «надмірного» в кожного свої, фактично мусимо констатувати, що така критика витікала із загального намагання суспільства контролювати поведінку жінок у публічній сфері.

¹⁴⁵⁸ Summerfield P., Crockett N. 'You weren't taught that with the welding': lessons in sexuality in the Second World War. P. 437.

¹⁴⁵⁹ Saywell Sh. Women in War. P. 15.

¹⁴⁶⁰ Stone T. Creating a (gendered?) military identity: The Women's auxiliary air force in Great Britain in the Second World War. P. 618–619.

¹⁴⁶¹ Summerfield P., Crockett N. 'You weren't taught that with the welding': lessons in sexuality in the Second World War. P. 447.

¹⁴⁶² Price, Marie (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 18626. Reel 2-3; Lambert, Catherine Iris (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 20797. Reels 2–3.

¹⁴⁶³ Summerfield P., Crockett N. 'You weren't taught that with the welding': lessons in sexuality in the Second World War. P. 438.

У СРСР у роки війни відверту критику вигляду жінок у військовій формі відшукати не вдалося. Навпаки, нам траплялися критичні зауваги радянських воячок щодо ставлення своїх закордонних посестер до зовнішнього вигляду. Так, під час візиту до США снайперка Л. Павличенко зазначила: «Я ношу свою військову форму з честю. Вона покрита кров'ю в боях. Неважко помітити, що для американських жінок дуже важливим є те, чи вони вдягнули шовкову білизну під неї. Їм ще доведеться дізнатися, для чого взагалі призначена військова форма»¹⁴⁶⁴. Загалом ця фраза стосується і британських жінок,¹⁴⁶⁵ яких, так само як і американських, суспільство змушувало надто сильно перейматися своїм зовнішнім виглядом у формі та піддавало сумнівам їхню жіночність навіть за умов, коли для них в армії побутувала низка обмежень, а доступні ролі обмежувалися небойовими, принаймні офіційно. Проте Л. Павличенко, цілком у межах патріархальних практик, означила винними в такій ситуації самих жінок, а не владу та суспільство, які вимагали від них відповідної поведінки. Крім того, не варто забувати, що для радянських військовослужбовиць теж було характерним бажання трохи прикрасити себе і свій гардероб. За спогадами льотчиці Н. Попової, на перших порах підготовки до відправлення на фронт льотчицям видали чоловічу форму й наказали коротко підстригтися. Багатьох воячок останнє дуже засмутило, адже вони вважали довге волосся своєю гордістю та атрибутом «жіночності». Останнє переконання підживлювалося і військовослужбовцями чоловічої статі. Так, одного разу для інспектування до них прибув генерал повітряних сил. Він виявив, що одній із льотчиць вдалося зберегти довге волосся і приховати його під головним убором. Замість того, щоб покарати її, він заявив таке: «Ось як має виглядати жінка. Чому всі ви хочете виглядати як хлопці?»¹⁴⁶⁶. Це призвело до того, що після прибуття на фронт більшість із присутніх тоді льотчиць знову відросли довге волосся. Крім того, попри заборону на макіяж, вони, все ж, намагалися по можливості його використовувати, адже «молодість одна. Наша припала на воєнний час, попри це, ми не хотіли змарнувати її»¹⁴⁶⁷. Іноді також вдавалися до прикрашання елементів одягу, часто не стільки для сторонніх очей, скільки для себе. Наприклад, льотчиця Н. Меклин згадувала, що її посестри оздоблювали онучі вишитими квітками¹⁴⁶⁸.

Взаємовідносини між посестрами у військових підрозділах, за спогадами представниць обох країн, здебільшого склалися позитивно¹⁴⁶⁹. Хоча були і

¹⁴⁶⁴ Soviet girl sniper in Britain // Aberdeen Press and Journal. 1942. 06 November. P. 3.

¹⁴⁶⁵ Williams, Dorothy Margaret (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9440. Reel 4.

¹⁴⁶⁶ Saywell Sh. Women in War. P. 138.

¹⁴⁶⁷ Ibid. P. 145.

¹⁴⁶⁸ Ракобольская И.В., Кравцова Н.Ф. Нас называли ночными ведьмами. Так воевал женский 46-й гвардейский полк ночных бомбардировщиков. С. 111.

¹⁴⁶⁹ Приміром, див.: Hickeys M. Mary's Memoirs – A WAAF in Wartime // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3yWKHhE> (date of reference: 26.12.2021); Брок-Бельцова Галина Павловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3J5EqEE> (дата обращения: 22.02.2022) та інші.

своєрідні групування «за інтересами», сварки та ієрархії. У Великій Британії спостерігалось протистояння між представницями різних прошарків, і навіть бійки. Зокрема, на це вказують ветеранки, які брали участь у дослідженні Ш. Сейвелл¹⁴⁷⁰. За спогадами операторки радіотелефонного зв'язку П. Бек, в її підрозділі існувала певна ієрархія. Приміром, їй, як новобранці, не можна було заходити до приміщення через парадний вхід. Це дозволялося лише офіцерам та сержантам. Для рядових призначався «чорний» вхід¹⁴⁷¹.

Т. Стоун вказує на наявність певного протистояння між членкинями ЖДПС, які обіймали оперативні та неоперативні посади. Перші були переконані, що їхня робота є більш важливою й небезпечною, а другі вважали їх зарозумілими снобками й періодично могли робити їм дрібні неприємності. Наприклад, працівниці кухні могли гірше їх годувати, насипати перцю чилі в страви, у яких він не передбачений. Деякі членкині ЖДПС, які обіймали оперативні посади під час війни, після її завершення намагалися приховувати цей факт, щоб не зазнати остракізму з боку колежанок, які виконували загальні обов'язки на службі і становили більшість¹⁴⁷². У СРСР військовослужбовиці після війни теж намагалися приховувати факт служби, але не через посестер, а через упередження з боку суспільства щодо їхньої служби і звинувачення в неналежній сексуальній поведінці¹⁴⁷³.

У відносинах між посестрами в радянських військових підрозділах також була своя специфіка. Так, льотчиця Г. Брок-Бельцова стверджувала, що у її полку сварок практично не було. Однак жінки об'єднувалися в окремі групи за інтересами, які часто залежали і від спеціалізації. Наприклад, льотчиці мали свою групу, штурманки – свою. Водночас колектив залишався дружним¹⁴⁷⁴.

Нерідко ветеранки обох країн вказували на те, що саме знайомства на службі переросли в найміцнішу дружбу, яка пройшла крізь роки¹⁴⁷⁵. Крім того, у британському суспільстві почали з'являтися чутки і про поширення в трьох жіночих службах, зокрема в ДТС, лесбійських стосунків між посестрами. Однак детальніше розглянути цей аспект у порівняльній перспективі в межах

¹⁴⁷⁰ Saywell Sh. *Women in War*. P. 15.

¹⁴⁷¹ Beck P. *A WAAF in Bomber Command*. ISIS Large Print Books, 2001. P. 19

¹⁴⁷² Stone T. *Creating a (gendered?) military identity: The Women's auxiliary air force in Great Britain in the Second World War*. P. 614–615.

¹⁴⁷³ Наприклад, див.: A Revolution of Their Own: Voices of Women in Soviet History // ed. by B. Alpern Engel, A. Posadskaya-Vanderbeck. Boulder, CO: Westview Press, 1998. P. 215; Залгаллер В. Быт войны.

¹⁴⁷⁴ Брок-Бельцова Галина Павловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3J5EqEE> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁴⁷⁵ Наприклад, див.: Harris C. *Women at war in uniform 1939-1945*; Saywell Sh. *Women in War*. P. 146; Beck P. *A WAAF in Bomber Command*. ISIS Large Print Books, 2001. P. 11; Pine, Mabel (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 22613. Reels 2–3.

цього підрозділу не видається можливим. Адже радянські ветеранки в доступних нам спогадах про такі зв'язки не повідомляли. А британські обмежувалися скупими згадками¹⁴⁷⁶.

Що стосується відносин із побратимами, то найпростішими формами взаємодії з ними для жінок, які служили в збройних силах Великої Британії та СРСР, стали обміни продовольчими та іншими виробами. Наприклад, британка Дж. Стотт, яка служила в ППО, згадувала, що Жіноча добровольча служба забезпечували їх достатньою кількістю косметики, шоколаду та сигарет. Оскільки у їхньому підрозділі жінки курили небагато, надлишок тютюнових виробів вони продавали своїм побратимам¹⁴⁷⁷. Одна з колишніх членкинь ЖКВМС, яка побажала залишитися анонімною, розповіла, що служила на тральнику (спеціальний військовий корабель, призначений для пошуку мін та проведення інших кораблів через мінні загородження) у Лоустофті. Жінок на цьому судні служило тільки дві, і вони носили ту саму форму, що і їхні побратими, аби не бентежити чоловіків виглядом у спідницях. Колишня військовослужбовиця розповіла, що під час служби примудрялася діставати ром для моряків в обмін на додатковий вихідний. Загалом характеризуючи свою службу в Лоустофті, вона наголосила, що серед її побратимів та посестер панувала атмосфера дружби і взаємної підтримки. Натомість коли жінку відрядили служити до Північної Ірландії, їй пощастило менше, адже колеги по службі були значно менш привітні і згуртовані¹⁴⁷⁸. Радянська зенітниця Р. Пономарьова (Шинкаренко) розповідала, що, коли на передовій почали всім військовослужбовцям видавати сто грамів і шоколад, то жінки обмінювалися з чоловіками – віддавали свій алкоголь в обмін на шоколад¹⁴⁷⁹. Радянські ветеранки також вказували на існування взаємовиручки між ними та побратимами. Наприклад, останні, коли могли, допомагали жінкам переносити важкі речі. А ті, своєю чергою, прали та ремонтували їхній одяг¹⁴⁸⁰. З наявних у нас відомостей досить важко судити, наскільки рівноцінною була така взаємна допомога.

¹⁴⁷⁶ Phipps K. M. *The Second World War Diary of Kate Phipps* (220 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database; Fieseler, B., Hampf, M., Schwarzkopf, J. *Gendering combat: Military women's status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War*. P.122.

¹⁴⁷⁷ Stott J. *Life on The Anti-Aircraft Gun-sites WW2 // WW2 People's War*. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/33hLqLu> (date of reference: 22.02.2022).

¹⁴⁷⁸ *Cigarettes And Alcohol // WW2 People's War*. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3HfFN2q> (date of reference: 22.02.2022).

¹⁴⁷⁹ Пономарева (Шинкаренко) Раиса Федоровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3ew0o68> (дата обращения: 24.01.2022); Филь А., Лекарь С. *Герой Советского Союза. Беседы: Летопись войны*. X.: Фактор, 2012. С.48.

¹⁴⁸⁰ Saywell Sh. *Women in War*. P.146.

Що стосується спогадів жінок про ставлення до себе з боку побратимів, то доволі рідко можна натрапити на ті з них, у яких би повідомлялося про сприйняття їх як рівних. Військовослужбовиці обох країн нерідко вказували на патерналістське ставлення до себе¹⁴⁸¹. Проте очевидним для нас є також і те, що жінки уникали у своїх спогадах прямих скарг на образливу поведінку колег чоловічої статі, подавали їй «між рядків» і нерідко навіть вважали її виправданою. За спогадами членкинь бригад ППО, яким довелося служити зі значно старшими за віком чоловіками, їхні побратими по службі ставилися до них із повагою та батьківською опікою – були привітними, приносили воду (вона була в дефіциті), брали на себе обов'язки тих із них, які занедужали. Однак у разі, коли лунало сповіщення про атаку ворога, кожен член команди мав якісно виконувати покладені обов'язки незалежно від статі¹⁴⁸². Водночас не варто забувати, що, як уже зазначалося в попередніх розділах, військове керівництво Великої Британії відправляло служити разом із жінками в ППО здебільшого тих чоловіків, які не мали досвіду служби взагалі. Адже чимало тих, які його мали, вважали службу поруч із жінками приниженням¹⁴⁸³.

Клеркиня ЖКВМС М. Пайн заявила, що, на її думку, до жінок під час служби не ставилися як до «слабкої статі», вона не стикалася з харасментом з боку побратимів. Офіцерка ДТС Г. М. Гей згадувала, що стосунки з побратими були хорошими¹⁴⁸⁴. Таку ж думку висловила і операторка повітряних куль загородження Е. Маган¹⁴⁸⁵. Водночас операторка радіотелефонного зв'язку П. Бек згадувала, що на перших порах деякі побратими вели себе з військово-службовицями холодно і відсторонено.¹⁴⁸⁶ Крім того, жінка розповіла, що ще до початку її служби вона познайомилася на танцях з пілотом. Чоловік залицявся до неї доти, доки не дізнався, що вона записалася до ЖДПС. Після цього він відразу ж втратив до неї інтерес. А коли вона випадково зустрілася з ним вже під час служби, той повівся з нею досить холодно і заявив, що негативно ставиться до жінок на військовій службі¹⁴⁸⁷. Одна з посестер П. Бек скаржилася на свого бойфренда, який також служив у війську і вів себе, за її словами, так, ніби не розуміє, що вона теж перебуває на військовій службі¹⁴⁸⁸. Членкиня

¹⁴⁸¹ Наприклад, див.: Saunders, Gwendoline (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9106. Reel 2.

¹⁴⁸² Ibid. P. 28–29; Swift, Joan (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 26946. Reel 4.

¹⁴⁸³ Degroot G. J. Whose finger on the trigger? Mixed anti-aircraft batteries and the female Combat Taboo. P. 438.

¹⁴⁸⁴ Pine, Mabel (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 22613. Reels 2–3; Hay, Helen Margaret (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 23177. Reels 6–7.

¹⁴⁸⁵ Mahan, Elizabeth (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28356. Reel 4.

¹⁴⁸⁶ Beck P. A WAAF in Bomber Command. ISIS Large Print Books, 2001. P. 20.

¹⁴⁸⁷ Ibid.

¹⁴⁸⁸ Ibid. P. 21.

ЖДПС К. І. Ламберт згадувала, що соромилася побратимів, бо навчалася у школі для дівчаток і не звикла бачити чоловіків так близько. Також вона висловила припущення, що не всім чоловікам подобалася присутність жінок у Військово-повітряних силах, які вважалися «чоловічими». Під час її служби у команді операторів повітряних куль загородження на перших порах траплялося, що побратими жартували над посестрами, але згодом це припинилося¹⁴⁸⁹. Механікня двигунів у ЖДПС Ф. Снелл вказувала на те, що вони з посестрами постійно відчували упереджене ставлення до себе й результатів своєї роботи з боку чоловіків на службі у ВПС. Їм постійно потрібно було щось доводити і старатися більше за чоловіків на аналогічних посадах, щоб здобути визнання¹⁴⁹⁰. Навіть із тими чоловіками, які прибували на службу без попереднього досвіду служби, періодично виникали непорозуміння на ґрунті гендерних ієрархій. Яскравим прикладом може слугувати вже згадана ситуація, що сталася у ВПС, коли 19-річна офіцерка ЖДПС була призначена командиркою 40-річного чоловіка, якого тільки-но зарахували на службу. Останній вважав цю ситуацію обурливою і його підтримали чимало членів Палати громад¹⁴⁹¹.

Що стосується досвіду радянських військовослужбовиць, то, за спогадами колишньої командирки взводу С. Петухової, у її підрозділі чоловіки загалом ставилися до неї добре, але вважали, що це не «... бабська справа – бути командиром»¹⁴⁹². Снайперка А. Котлярова (Захарова) оцінила ставлення чоловіків до жінок у її підрозділі як дбайливе: «... не ображали. Нам то шоколадку підкинуть, то ще щось»¹⁴⁹³. Натомість А. Гантимурова розповідала і про кепкування з боку побратимів і навіть відверті образи від військовослужбовців з інших підрозділів. Наприклад, якимось молодий лейтенант зі взводу піхотинців обізвав її «ерзац-солдатом»¹⁴⁹⁴.

У СРСР, як і у Великій Британії, часто, з огляду на зміст спогадів ветеранок, були ситуації, коли жінок спершу не сприймали серйозно, а іноді і вороже, і їм потрібно було весь час доводити свою спроможність служити нарівні з чоловіками. Льотчиця Н. Попова згадувала, що її 588-й полк нічних бомбардувальників мав спільний аеродром із пілотами чоловічої статі. І ті на

¹⁴⁸⁹ Lambert, Catherine Iris (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 20797. Reels 2–3.

¹⁴⁹⁰ Summerfield P., Crockett N. ‘You weren’t taught that with the welding’: lessons in sexuality in the Second World War. P. 448.

¹⁴⁹¹ Women in national service (03 August 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1943. Vol. 391. Col. 2131.

¹⁴⁹² Барсукова Н. Женщины в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. С. 12.

¹⁴⁹³ Котлярова (Захарова) Антонина Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3mCCrqb> (дата обращения: 28.12.2021).

¹⁴⁹⁴ Гантимурова Альбина Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vWHe31> (дата обращения: 22.02.2022).

перших порах поставилися до жінок вкрай негативно – вважали їхню підготовку недостатньою, а самих воячок – відволікаючим чинником для себе. Чоловіки навіть влаштували для них доволі жорстокий розіграш, зімітувавши напад нацистської авіації, який льотчиці не змогли успішно відбити. Однак із часом жінкам вдалося заробити авторитет і зарекомендувати себе успішними воячками¹⁴⁹⁵. Аналогічні ситуації виникали і в інших родах військ. К. Михайлова, яка служила у ВМС, розповідала, що її прибуття на місце служби було вороже сприйнято чоловіками, які там вже служили. Їхній командир представив її як «ненормальну» й наказав «належним чином її зустріти». Тому один із моряків підійшов до неї і вручив дитячу соску зі словами «Це для тебе. Коли ми підемо в бій, у нас не буде часу тебе няньчити, тому тримай ось це». Жінка не розгубилася і відповіла: «Ми ще побачимо, хто кого буде няньчити»¹⁴⁹⁶. Зрештою, їй вдалося налагодити стосунки з побратимами й заробити визнання, не зламавшись під час виснажливої підготовки, яка була однаковою для чоловіків та жінок, і зарекомендувавши себе ефективною членкинею команди в боях.

Непоодинокими були і факти позірства чоловіків, які в такий спосіб намагалися справити враження на посестер. Льотчиця Г. Брок-Бельцова у своїх спогадах навела такий приклад: «Штурмовики якось: “Дівчатка, ми вам покажемо, як літають штурмовики”. Сіла в штурмовик, біля стрільця, й ось він показує: на поприземному йде, потім, раз, “свічку”. Потім так обертається, питає: “Ви так літаєте? У вас такі аси, Галочко, є?” Я говорю: “У нас таких дурнів немає”. І розмовляти навіть нема бажання. Звикаєш до дисципліни, до шанобливого ставлення до техніки. Й ось коли така бравада... Просто зневагу викликає, коли людина чимось хизується»¹⁴⁹⁷.

Безумовно найбільш складними для вивчення у взаємовідносинах військовослужбовців та військовослужбовиць є теми, пов'язані з домаганнями на службі, сексуальними та романтичним зв'язками. Переосмислити жіночу сексуальність у роки війни спробували дослідниці П. Саммерфілд та Н. Крокетт. Вони виходять із того, що проблематизація сексуальності жінок у цей час була одним зі знарядь збереження контролю над ними з боку чоловіків та суспільства загалом¹⁴⁹⁸. І з цим важко не погодитися. Адже більш розкута сексуальна поведінка в роки війни була притаманна обом статям, що було зумовлено низкою чинників, зокрема страхом загинути, важкими побутовими умовами, розлукою з законними чоловіками та дружинами тощо. Проте занепокоєння та осуд, як у СРСР, так і у Великій Британії, викликала лише поведінка жінок.

¹⁴⁹⁵ Saywell Sh. Women in War. P. 144–145.

¹⁴⁹⁶ Ibid. P. 147.

¹⁴⁹⁷ Брок-Бельцова Галина Павловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3J5EqEE> (дата звернення: 22.02.2022).

¹⁴⁹⁸ Summerfield P., Crockett N. ‘You weren’t taught that with the welding’: lessons in sexuality in the Second World War. С. 436.

Як зазначає вчений О. Будницький, під час війни відносини між чоловіками та жінками в СРСР докорінно змінилися, й інакше, на його думку, не могло й бути. Адже суспільство опинилося в ситуації, коли понад 30 млн чоловіків вирушило на службу до війська, і, як наслідок, на фронті бракувало жінок, а в тилу – чоловіків. Проте ставлення суспільства не було однаковим до чоловіків та жінок у питаннях проявів сексуальності. Це, на думку вченого, з якою важко не погодитися, насамперед витікало з відсутності гендерної рівності в радянському суспільстві: «... те, що вважалося дозволеним для чоловіків, вважалося поганим для жінок...»¹⁴⁹⁹. Ця сентенція може бути поширена й на британське суспільство.

Насамперед очевидно, що пошук гідної партії для багатьох жінок на службі був важливим, і про романтичні стосунки з протилежною статтю, які, зрештою, завершувалися шлюбом, мешканки обох країн згадували доволі охоче. Наприклад, за зізнанням членкині ЖДПС Н. Мазел, вона та її посестри здебільшого розмовляли саме про пошук нареченого, обговорювали своїх кавалерів, залюбки зустрічалися з побратимами. Проте такі стосунки часто не передбачали інтимної близькості: «“Середньостатистичній дівчині на оперативній службі зазвичай подобається чоловік, який вміє добре цілуватися”, але, “безперечно, утримується від аморальних вчинків”»¹⁵⁰⁰. Дж. Квібелл, яка служила в ставці 1-го протиповітряного корпусу, докладно описала своє знайомство та весілля з чоловіком, якого звали Леслі. Вони зустрілися у 1943 р. під час відпустки. Чоловік служив у Легких прибережних військах. За словами жінки, вони закохалися одне в одного практично з першого погляду. Того самого року вирішили, що обов'язково одружаться, але хотіли дочекатися завершення війни¹⁵⁰¹. Впродовж 1943–1944 рр. зустрічалися, і зрештою побралися на початку 1945 р.¹⁵⁰². Е. Грін*, членкиня ЖКВМС з 1943 р., тривалий час служила за кордоном, у Брюсселі. Там вона на початку 1945 р. познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Г. Гріном. Вони зустрічалися до березня того самого року, однак невдовзі він несподівано зник, залишивши записку про те, що мусить так вчинити. Потім з'ясувалося, що він мав брати участь у Рейнській операції (24 березня 1945 р.)

¹⁴⁹⁹ Будницький О. Мужчины и женщины в Красной Армии (1941–1945).

¹⁵⁰⁰ Braybon G., Summerfield P. *Out of the Cage: Women's Experiences in Two World Wars*. London: Routledge, 2013. P. 205.

¹⁵⁰¹ Joan Quibell's Diary. Part Six. 1943 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3FA9nPI> (date of reference: 18.01.2022).

¹⁵⁰² Joan Quibell's Diary. Part Eight. 1945. A Wartime Wedding // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3syvcez> (date of reference: 18.01.2022).

* Цікаво, що, розповідаючи їхню життєву історію, Е. Грін здебільшого акцентує увагу на здобутках її чоловіка – де він служив під час війни, де був поранений, яку освіту отримав по завершенні збройного конфлікту, які кар'єрні досягнення мав. Про себе вона відомостей майже не повідомляє.

і не був упевнений, що виживе. Після її завершення чоловік знайшов жінку, якийсь час вони зустрічались, поки у вересні 1945 р. не заручилися в Лондоні, одружившись наступного року¹⁵⁰³.

У спогадах британських ветеранок можна віднайти і відомості про сексуальні відносини та позашлюбні вагітності. Для прикладу, операторка радіо-телефонного зв'язку у командуванні бомбардувальної авіації П. Бек згадувала, що відразу після прибуття на місце служби одна з військовослужбовиць зустріла її такими словами: «Це станція бомбардувальників. Ти добре проведитимеш тут час. Ти можеш щоночі мати нового бойфренда, якщо захочеш...»¹⁵⁰⁴. Також ветеранки згадували, що деякими посестрами на перших порах вагітність використовувалася як засіб задля полишення армії. Так, ті з них, які не хотіли далі служити, проходили повз чоловічі бараки і кричали «Параграф 11» (в армійському статуті ним передбачено полишення жінкою служби у зв'язку з вагітністю). Чоловіки запрошували їх до себе, ті вагітніли, полишали службу і йшли робити аборт на ранніх термінах вагітності. Проте військове керівництво згодом знищило цю схему, зобов'язавши вивільняти вагітних жінок із лав армії лише після настання шостого місяця вагітності¹⁵⁰⁵. Варто також підкреслити, що у Великій Британії намагалися вживати заходів задля запобігання зав'язуванню романтичних стосунків на службі. Так, за спогадами ветеранок, навіть на танцях було проблематично танцювати з одним і тим самим партнером, бо це вже викликало підозри і призводило до переведення жінки на інше місце служби¹⁵⁰⁶. Звичайно, повністю звести до нуля інтимні зв'язки між військовослужбовцями та військовослужбовицями владі не вдалося, однак вона змогла досягти непоганих результатів у зменшенні масштабів цього явища. Так, одна зі службовиць ДТС у ППО в цьому контексті зазначила: «Ми довели, що чоловіків та жінок можна розмішувати разом без проблем. Ми були для них у певному сенсі розрадою; їм подобалася наша компанія. Я справді не знаю, звідки люди взяли цю ідею, що чоловіки та жінки не мають розмішуватися разом. Це лише побоювання сексу. Я впевнена, що він дійсно був, то й що з того. Хай там як, здебільшого ми були брудні, виснажені і днями ходили в одному й тому самому одязі. Коли ми були не при виконанні, ми також були надто втомлені, щоб іти кудись, аби щось робити, чи навіть думати про це. Ми лише хотіли спати. Іноді ми запрошували чоловіків до нашого бараку вночі, у нас було багаття, ми були вдягнені в нічні сорочки й готували гарячий шоколад. Нічого не відбувалося. Ми розмовляли про різне, наприклад, листи з дому. Якщо хтось із нас мав пачку сигарет, то ділився з усіма»¹⁵⁰⁷.

¹⁵⁰³ A Wartime Romance // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3Jgl0NP> (date of reference: 18.01.2022).

¹⁵⁰⁴ Beck P. A WAAF in Bomber Command. ISIS Large Print Books, 2001. P. 15.

¹⁵⁰⁵ Saywell Sh. Women in War. P. 16.

¹⁵⁰⁶ Ibid. P. 29.

¹⁵⁰⁷ Ibid.

Чи не найбільш відвертими серед опрацьованих нами спогадів були розповіді П. Д. Нікол, метеорологині в ЖКВМС. Вона наголосила, що їй смішно від того, що деякі свідки кажуть, що не було сексуальних контактів між чоловіками та жінками на військовій службі. Жінка стверджувала, що це неправда і вони були. І ті, хто хотів, їх мали. Короткі романи в її підрозділі були досить поширеним явищем. Контрацепція (презервативи) була доступна. Вагітних членкинь ЖКВМС просто відправляли додому, не обов'язково при цьому влаштовували публічне засудження їхньої поведінки. Аборти були суворо заборонені, тому їх практично ніхто не робив. Ті жінки, які хотіли полишити службу, іноді виходили заміж суто задля цього, адже заміжним можна було не служити¹⁵⁰⁸. Членкиня ЖДПС, операторка повітряних куль загородження Е. Маган також стверджувала, що романи були поширеним явищем, навіть був випадок вагітності на одному з місць її служби¹⁵⁰⁹. Членкиня ДТС М. Вагготт розповіла, що деякі романи між побратими і посестрами невдовзі завершувалися шлюбами¹⁵¹⁰. Про поширеність шлюбів між військовослужбовцями та військово-службовицями згадувала і Д. М. Вільямс. Її посестри виходили заміж під час служби і, за бажанням, могли жити на одній станції зі своїми чоловіками¹⁵¹¹.

Старшина Д. Епштейн, яка служила у ЖКВМС, зацентрувала увагу на суворих правилах щодо військовослужбовиць, які завагітніли. Їх виганяли зі служби. Вона переповіла випадок, який трапився з її посестрою. Жінка мала нареченого, який служив на підводному човні. Вона завагітніла від нього і невдовзі дізналася, що коханий загинув у бою. Батько жінки, який був єпископом, вороже сприйняв інформацію про її вагітність і сказав, що у нього більше немає дочки. У той час у британському суспільстві існувала потужна соціальна стигма щодо позашлюбної вагітності. Водночас жінкам у ЖКВМС не надавали інформації про контрацепцію і не дбали про їхню сексуальну освіту¹⁵¹². Випадки неприйняття батьками своїх дочок, які завагітніли поза шлюбом, не були поодинокими. Так, членкиня ДТС М. І. Крофтон також згадувала, що у її підрозділі жінки уникали сексуальних контактів з чоловіками, адже знали, що якщо жінка завагітніє, зі служби її виженуть, і є висока вірогідність, що від неї відречуться рідні¹⁵¹³.

¹⁵⁰⁸ Nichol, Paulina Dorothea (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 23180. Reel 2.

¹⁵⁰⁹ Mahan, Elizabeth (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28356. Reels 2–3.

¹⁵¹⁰ Waggott, Maisie (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28414. Reel 6.

¹⁵¹¹ Williams, Dorothy Margaret (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9440. Reel 9

¹⁵¹² Epstein, Dorrit (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 30491. Reels 3–4.

¹⁵¹³ Crofton, Mary Irvine (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 27085. Reel 3.

Радянські ветеранки щодо романтичних стосунків висловлювалися теж по-різному. Хтось вважав їх негативним явищем і переконував, що у їхньому підрозділі такого не було. Хтось, навпаки, не бачив нічого негативного в них і згадував із ностальгією, особливо коли ті завершувалися шлюбом. Так, зенітниця Р. Заянчуковська розповіла: у її батареї траплялося, що чоловіки та жінки починали романтичні стосунки. Сама вона там познайомилася з майбутнім чоловіком. Він був командиром їхнього відділення¹⁵¹⁴. Льотчиця По-2 К. Дерябіна (Рижкова) згадувала, що у її підрозділі також траплялися романи. Наприклад, її посестра Є. Руднева зустрічалася з танкістом до своєї загибелі під Керчю¹⁵¹⁵. Зенітниця З. Сотнікова (Клейменова) зазначала, що її посестра мала романтичні стосунки з побратимом по службі і зрештою вийшла за нього заміж¹⁵¹⁶.

Натомість зенітниця Г. Александрова (Старікова) стверджувала, що у її підрозділі жодних «нестатутних відносин» між військовослужбовцями жіночої та чоловічої статей не було: «суворо стежили за цим. При штабі дивізіону було стільки офіцерів, молодих хлопців, але ніхто з них навіть пальцем не доторкнувся до мене або поганого слова не сказав»¹⁵¹⁷. Льотчиця Г. Брок-Бельцова також заявила, що дівчата у її підрозділі не зустрічалися з чоловіками на службі. Аргументували це тим, що налагоджуватимуть особисте життя після закінчення війни – вона «... закінчиться, тоді розпочнеться наша друга юність, молодість»¹⁵¹⁸. Хоча, за її словами, були й певні симпатії. Сама жінка познайомилася з майбутнім чоловіком у запасному авіаполку, вони листувалися впродовж усієї війни, а по її завершенні одружилися¹⁵¹⁹.

Більш-менш відверті розмови про романи та інтимні стосунки у війську ветеранки здебільшого зголошувалися вести на умовах анонімності. Зокрема, респондентки, задіяні у дослідженні Ш. Сейвелл зазначили, що романи у їхніх підрозділах траплялися, і це стало своєрідною віддушиною для них в умовах війни. Щодо регулярних інтимних стосунків вони зазначали, що їхнє підтримання було проблематичним, адже часто просто ніде було усамітнитися. Однак іноді вдавалося. До того ж, під загрозою загибелі багато хто побоювався й зовсім не набути сексуального досвіду. Так, одна з ветеранок розповіла, що вирішила позбутися цноти саме перед масштабним боєм. І сталося це з її побратимом, який також був незайманим на той момент і керувався тими самими мотивами¹⁵²⁰.

¹⁵¹⁴ Заянчуковская Раиса Михайловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vXG4Ez> (дата обращения: 21.02.2022).

¹⁵¹⁵ Дерябина (Рижкова) Клавдия Андреевна, летчица По-2 // Я помню. URL: <https://bit.ly/3pTfZCU> (дата обращения: 21.02.2022).

¹⁵¹⁶ Сотникова (Клейменова) Зинаида Гавриловна, зенитчица // Я помню. URL: <https://bit.ly/3Mwnj0Z> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁵¹⁷ Александрова (Старикова) Анна Степановна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3qrbyuF> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁵¹⁸ Брок-Бельцова Галина Павловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3J5EqEE> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁵¹⁹ Там же.

¹⁵²⁰ Saywell Sh. Women in War. P. 145.

Окремою проблемою в контексті близьких взаємовідносин чоловіків та жінок було вибуття останніх у зв'язку з вагітністю. Очевидно, що такі випадки засуджувалися суспільствами обох країн, що наклало відбиток на манеру розповіді про них ветеранками. Так, зенітниця З. Сотнікова (Клейменова) зазначала, що в дивізіоні, до якого належала їхня батарея, через вагітність жінки періодично вибували, проте в самій батареї такого не було¹⁵²¹. Лютчиця По-2 К. Дерябіна (Рижкова) наголошувала, що випадків, коли її посестри вибували у зв'язку з вагітністю, у них не траплялося¹⁵²². Щодо вибуття з причини вагітності телефоністка М. Рист (Федорко) також зазначила, що у її роті такого не було, оскільки в них «... люди були нормальні. Командир полку теж хороший. Він... ніколи такого й не допустить, щоби десь хтось із кимось зійшовся»¹⁵²³. Однак у санчастинах, де стояв батальйон жінок, таке траплялося, адже до них навідувалися лютчики з великих аеродромів поблизу. Своєю чергою, зенітниця В. Янпольська (Синева) розповідає про вибуття жінок через вагітність без попередження, яке спостерігалось в попередньої респондентки, зазначаючи що в підрозділі, де вона служила, таке іноді бувало: «це почало відбуватися вже коли ми йшли по Україні. Недарма ж Сталін сказав: “Я дівчат послав на фронт для того, щоб у нас населення не втрачалось”»¹⁵²⁴.

Водночас сексуальні стосунки під час війни жорстко засуджувалися суспільством, у повоєнний час ця тенденція тільки посилилася. І головна провина за цей вид «нестатутних відносин» покладалася на жінок. Так, доволі часто навіть серед спогадів ветеранок можна натрапити на твердження, що особливості ставлення до жінки з боку побратимів залежали від її поведінки. Наприклад, у цьому була переконана снайперка М. Галишкіна (Клейменова). Вона зазначила: якщо жінка «... поведеться суворо, якщо вона поводитиметься з усіма однаково, не дозволятиме себе зайвий раз поцапати, до неї будуть ставитися з повагою. Якщо вона піде по руках, виженуть»¹⁵²⁵. Цікаво, що подібні переконання були притаманні і британським військовослужбовицям. Наприклад, операторка телетайпу Г. Сондерс вважала, що наявність чи відсутність сексуальних домагань залежить від жінки: з нею ведуть себе так, як вона дозволяє¹⁵²⁶.

Крім того, з боку військовослужбовців-чоловіків інших підрозділів жінки часто могли почути на свою адресу образи – їх називали ППД, «сучками» тощо.

¹⁵²¹ Сотнікова (Клейменова) Зинаида Гавриловна, зенітниця // Я помню. URL: <https://bit.ly/3Mwnj0Z> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁵²² Дерябіна (Рижкова) Клавдия Андреевна, летчица По-2 // Я помню. URL: <https://bit.ly/3pTfZCU> (дата обращения: 21.02.2022).

¹⁵²³ Рист (Федорко) Мария Кузьминична // Я помню. URL: <https://bit.ly/3ej2MO8> (дата обращения: 21.02.2022).

¹⁵²⁴ Янпольская (Синева) Валентина Порфирьевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/35OQTOu> (дата обращения: 21.02.2022).

¹⁵²⁵ Гальшкіна (Клейменова) Мария Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3Jj4I73> (дата обращения: 24.01.2022).

¹⁵²⁶ Saunders, Gwendoline (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9106. Reel 5.

Приміром, М. Галишкіна (Клейменова) розповіла, що, коли її підрозділ йшов у бік Сиваша у 1944 р., старшина спробував її обійняти: «Я кажу: «Як у морду зараз дам». «Подумаєш, ППД, недоторкана». А позаду йшов один командир взводу, котрий зі мною пройшов ой-йой скільки: «Ти звідки до нас прийшов?» «Зі шпиталю». «Ти знаєш її? Зараз уб'ю і скажу, що німці вбили!» Отак захищали. Отакі були моменти»¹⁵²⁷. Проте якщо жінка сама не давала належної відсічі, то, за спогадами ветеранки, ставилися до неї зневажливо¹⁵²⁸.

Снайперка М. Бондаренко (Катаєва) про феномен ППД розповідала з відвертою відразою. Вона зазначила, що їй самій командир полку пропонував стати його коханкою, однак отримав відмову: «старший сержант Катаєва не для цього прийшла на фронт. У мене одна мета: стріляти та вбивати фріців, інакше для чого на мене держава витрочала кошти?! Для того вчили, щоб я билася за Батьківщину, а ви хочете, щоб під вас лягала. Вам за п'ятдесят, а мені вісімнадцять. Де це бачено, я маю додому повернутися незайманою»¹⁵²⁹. Коли вона розповіла про таку пропозицію керівництва своїм посестрам, одна з них, Катерина, обізвала її дурною, і зрештою сама одружилася з тим командиром. Після війни М. Бондаренко (Катаєва) вийшла заміж. Водночас ще перед весіллям односельці відмовляли її майбутнього чоловіка від цього, звинувачуючи жінку в легкій поведінці на фронті. Дійшло до того, що той «на другий день весілля білизну з кров'ю показував по всьому селу»¹⁵³⁰, щоб спростувати ці чутки.

А. Гантимурова також вважала, що відсутність чи наявність домагань до жінок часто залежала від них самих, проте у її твердженнях немає такого засудження посестер, які мали стосунки з чоловіками на війні, як у вищенаведених спогадах ветеранок. А. Гантимурова зазначала, що до неї особисто побратими по службі ставилися як до дитини – віддавали смаколики, опікувалися нею. Вона жодного разу не пробувала алкоголь, хоча побратими й умовляли, і не лаялася матом, не курила. Вона також вважала, що їй пощастило, що вона не мала коханців на фронті. Хоча її командир мав романтичні стосунки з підлеглою, попри те, що сам був одружений. Їхня історія закінчилася трагічно – посварившись зі своїм коханцем, та жінка фактично вчинила самогубство – у весь зріст пішла по нейтральній смузі і практично одразу була вбита ворожим снайпером¹⁵³¹. Крім того, за спогадами А. Гантимурової, коли почався призов жінок до армії, то та кількість їх, що прибувала до війська, через шість місяців відбувала назад у зв'язку з вагітністю: «... я їх нікого не засуджую, було там звичайно й кохання в багатьох, тому що і вони були молоді, і солдати та офіцери – та всі там тоді були молоді»¹⁵³².

¹⁵²⁷ Там же.

¹⁵²⁸ Там же.

¹⁵²⁹ Бондаренко (Катаєва) Мария Дмитриевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vVMUdY> (дата обращения: 21.02.2022).

¹⁵³⁰ Там же.

¹⁵³¹ Гантимурова Альбина Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vWHe31> (дата обращения: 22.02.2022).

¹⁵³² Там же.

Проте такі відносини далеко не завжди були добровільними з боку жінок. Ветеранки вкрай неохоче ділилися історіями домагань і насильства, вчинених стосовно них. А ті поодинокі свідчення, на які можемо натрапити, знову таки, здебільшого анонімні. Наприклад, санінструкторка на ім'я Софія, одна з тих жінок, які давали інтерв'ю С. Алексієвич, відверто зізналася, що їй довелося стати ППД командира батальйону, у якому служила. Вона зазначила: попри те, що його не кохала, «... пішла до нього в землянку за кілька місяців. Куди подітися? Лише чоловіки навколо, так краще з одним жити, ніж усіх боятися. У бою не так страшно було, як після бою, найпаче, коли відпочинок, на переформування відійдемо. Як стріляють, вогонь, вони зуть: “Сестричко! Сестричко!”, а після бою кожен тебе підстерігає... Із землянки вночі не вилізеш... для чоловіків важко чотири роки без жінок... У нашій армії борделів не було, і таблеток жодних не давали. Десь, може, за цим стежили. У нас ні. Чотири роки... Лише командири могли щось собі дозволити, а простий солдат ні. Дисципліна. Але про це мовчять... Не заведено... Ні... Я, наприклад, у батальйоні була єдиною жінкою, жила в спільній землянці. Поряд із чоловіками. Відокремили мені місце, але яке воно окреме – вся землянка шість метрів. Я прокидалася вночі через те, що махала руками – то тому дам по щоках, по руках, то тому. Мене поранило, потрапила до шпиталю й там махала руками. Нянечка вночі розбудить: “Ти – чого?” Кому розкажеш?»¹⁵³³. Тобто фактично сама система формування ієрархічних зв'язків у Червоній армії 1941–1945 р. нерідко спонукала жінок до сексуальних зв'язків від безвиході. Військова перекладачка І. Дунаєвська писала: «Для спокою душі жінці у фронтових умовах треба жити в підрозділі, командир якого не має свого окремого приміщення»¹⁵³⁴. Оскільки власне приміщення явно надавало широкі можливості для зловживань і схиляння своїх підлеглих до співмешкання.

Що стосується досвіду британок, то колишні членкині ЖДПС згадували, що сексуальні домагання з боку побратимів по службі також іноді траплялися й набували різних форм. Асистентка фотографа П. Бріслі-Вілсон згадала в цьому контексті про військовослужбовця в літах, який збирав молодих жінок, які служили в ЖДПС, і розповідав їм непристойні жарти. М. Брукс, офіціантка у їдальні для військовослужбовців, вказувала, що під час подавання їжі доводилося терпіти потужні словесні атаки від чоловіків із цілком зрозумілими наляками: «Як щодо побачення, любя?»), «Як твоє сексуальне життя?», «Я мріяв про тебе минулої ночі», «Ти хочеш переспати зі мною?», «Будь ласка, обслуговуй нас оголеною» тощо¹⁵³⁵. Іноді військовослужбовці чоловічої статі переходили від слів до дій. За свідченнями колишніх членкинь ДТС та ЖКВМС, які наводить Дж. Кренг, вони потрапляли в ситуації, коли від небажаної уваги потрібно було буквально відбиватися й рятуватися втечею. Дослідник повідомляє щонайменше про один випадок успішного задоволення скарги членкині ДТС

¹⁵³³ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя. С. 293–294.

¹⁵³⁴ Дунаевская И. От Ленинграда до Кёнигсберга: Дневник военной переводчицы (1942–1945). М., 2010. С. 26.

¹⁵³⁵ Crang J. A. Sisters in Arms: Women in the British Armed Forces during the Second World War. P. 79.

з приводу домагань із боку генерал-майора. М. Томсон (Діксон), яка сама мала досить впливові родинні зв'язки (дочка архідиякона та похресниця фельдмаршала) написала скаргу на начальника, який її переслідував і ледь не згвалтував у своєму робочому кабінеті. Як наслідок, генерал-майора відсторонили від займаної посади¹⁵³⁶. Проте нам не вдалося відшукати інформацію про те, наскільки часто жінки офіційно скаржилися в таких випадках і чи всі скарги були задоволені. Що стосується відомостей про наявність скарг радянських військово-службовиць на домагання та згвалтування, а також реагування на такі справи з боку керівництва, то вони наразі є недоступними, адже архіви, у яких вони потенційно могли б бути, досі закриті¹⁵³⁷.

Що стосується спогадів про завершення війни, то ветеранки обох країн повідомляли, що почувалися непотрібними й кинутими напризволяще. Влада не подбала належним чином про їх ресоціалізацію, а їхній внесок у війні не набув належного висвітлення. В. Робінсон (Томсон), яка служила в ППО, наприкінці війни писала: «Змішані батареї більше не були потрібні, тому нас мали розформувати. Це був удар, після трьох із половиною років спільного життя в різних умовах, як згуртований колектив, все закінчилося. Ні прощальних промов, ні прощальної вечірки. В армії були свої традиції, там нема місця для сентиментів... Ми ще були в армії і служили там, де нам накажуть, але дівчата відчували, ніби їх списують на брухт. День, коли ми мали здати комплект ППО, був схожий на позбавлення нас бойових відзнак. Вибору роботи не було, розмови про перепідготовку були лише пустими балачками. Безславний кінець 536 (м) важкої батареї Королівської артилерії, саме так це розглядали дівчата-артилеристки»¹⁵³⁸. З-поміж спогадів радянських ветеранок впадає в око сповнене болю зізнання сержантки, командирки зенітної гармати В. Чудаєвої: «кому мені було говорити, що я поранена, контужена. Спробуй скажи, а хто тебе потім на роботу прийме, хто заміж візьме? Ми мовчали, як риби. Нікому не зізнавалися, що воювали на фронті. Так один з одним зв'язок тримали, листувалися. Це потім вшановувати нас почали, через тридцять років... Запрошувати на зустрічі... А спершу ми таїлися, навіть нагороди не носили. Чоловіки носили, а жінки ні. Чоловіки – переможці, герої, женихи, у них була війна, а на нас дивилися зовсім по-іншому. Зовсім по-іншому... У нас, скажу я вам, забрали перемогу. Тихенько виміняли її на звичайне жіноче щастя. Перемогу з нами не розділили. І було прикро...»¹⁵³⁹.

Отже, як бачимо, попри побутування в суспільствах обох країн переконання про те, що війна – це не жіноча справа, очевидно, що чимала кількість жінок, які служили у війську під час Другої світової війни, вважали інакше. Що стосується ставлення до вбивства на війні, то чимало британок висловлювали готовність у тій чи іншій формі застосовувати зброю проти ворога і висловлювали подив щодо побутування в країні табу на це. Деякі з тих, які

¹⁵³⁶ Ibid. P. 80.

¹⁵³⁷ Fieseler, B., Hampf, M., Schwarzkopf, J. Gendering combat: Military women's status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War. P. 122.

¹⁵³⁸ Robinson V. On Target. P. 206.

¹⁵³⁹ Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя. С. 156.

служили в ППО і брали участь у збиванні ворожих літаків, зазначали, що не відчували жалю чи докорів сумління після знищення цілі. Радянські ветеранки часто повідомляли про те, що ліквідація першого ворога давалася їм складно й супроводжувалася емоційними реакціями. Проте надалі вони віднаходили точку опори для продовження бойової служби. Варто зазначити, що ветеранки обох країн часто називали помсту за спаплюжену рідну землю та вбитих співвітчизників основною причиною появи в них бажання знищувати ворогів. Говорячи про страх на війні, деякі ветеранки зазначали, що практично не відчували його впродовж бою, інші, навпаки, повідомляли, що він охоплював їх щоразу під час обстрілів та бомбардувань. Показово, що чимала кількість британських та радянських військовослужбовиць найбільше боялися не загибелі, а отримання тяжких тілесних ушкоджень та інвалідності. Крім того, деякі представниці обох країн вказували на те, що у їхніх підрозділах, попри усталені стереотипи, траплялося так, що жінки були більш стриманішими у вияві емоцій, ніж чоловіки, і менш схильними до паніки.

У Великій Британії та СРСР входження жінок до лав збройних сил супроводжувалося побоюваннями щодо втрати ними «жіночності». Так, багато уваги надавалося їхній зовнішності. Британські жінки постійно відчували на собі тиск суспільства, яке критикувало їхній зовнішній вигляд у формі, давало вказівки про те, як «залишатися жінкою» на службі тощо. У радянському соціумі також траплялися випадки, коли військовослужбовицям вказували на необхідність буди «жіночними», але все це мало значно менші масштаби. З огляду на спогади британських та радянських ветеранок очевидно, що вони намагалися прикрасити свій одяг, користуватися косметикою, щоб виглядати привабливіше.

Що стосується стосунків із побратимами, то в обох країнах жінки вказували на необхідність доводити їм свою відповідність займаним посадам, адже ті мали низку упереджень щодо спроможності військовослужбовиць виконувати свої обов'язки. Також поширеними були прояви патерналізму з боку чоловіків стосовно жінок. Практикувалися обміни продуктами, взаємна підтримка в побутових питаннях. Очевидно, що в СРСР та Великій Британії норми моралі в роки війни змінилися, сексуальна поведінка обох статей стала розкутішою, проте за наслідки цього довелося відповідати здебільшого жінкам. Поширеною була стигматизація тих із них, які вели активне статеве життя під час служби. Тоді як до чоловіків, які робили те саме, питань у суспільства не було. Звинувачення в розпусті поширювалися на всіх військовослужбовиць, незалежно від того, чи реально підпадали їхні дії під тогочасне визначення цього поняття. Закономірно, що це мало своїм наслідком не тільки упереджене ставлення до фронтовичок і присутності жінок у збройних силах загалом із боку суспільства, а й посилення внутрішньої мізогінії. Адже навіть через кілька десятків років, будучи вже в похилому віці, чимало з них із відвертим презирством відгукувалося про своїх посестер, які мали інтимні зв'язки з чоловіками, вибували у зв'язку з вагітністю, і намагалися всіляко від них відмежуватися.

ВИСНОВКИ

Основними теоретичними та практичними результатами дослідження стали такі положення.

1. Аналіз вітчизняної та закордонної історіографії з проблеми засвідчив відсутність комплексного порівняльного дослідження досвіду залучення жінок до військової служби у Великій Британії та СРСР. Наявні наукові розвідки з цього питання висвітлюють лише окремі аспекти проблеми. Здійснювалися вони в межах ширшого кола країн для порівняння й заклали підвалини для наступних поглиблених студій.

Дослідження проведено із залученням широкого кола різноманітних джерел, умовно розподілених на 7 основних груп: 1) чинні законодавчі, нормативно-правові акти, розпорядчі документи Великої Британії та СРСР, стенограми засідань законодавчих органів; 2) мемуари, щоденники, інтерв'ю, виступи ветеранів та ветеранок, а також офіційних осіб; 3) представлення до нагородження, матеріали особових справ, довідкові картки; 4) тогочасні періодичні видання; 5) тогочасні неперіодичні джерела; 6) аудіовізуальні джерела; 7) статистичні матеріали. Акумуляований та використаний комплекс джерел створив емпіричне підґрунтя для розв'язання сформульованих завдань.

2. Методологічною основою цього дослідження стали гендерні концептуальні підходи, концепція «подвійної спіралі» М. Р. Хігонне та П. Л. Р. Хігонне, методика аналізу пропагандистських творів авторства Г. Джоветта та В. О'Доннелл. Для вирішення конкретних завдань використовувався також комплекс загальнонаукових, історичних та міждисциплінарних методів: критичного аналізу джерел, типологічний, критичного аналізу дискурсу, ретроспективний, історико-порівняльний, аналітико-психологічний, статистичний, аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, порівняння та узагальнення.

3. Характеризуючи суспільно-політичне та соціально-економічне становище жінок у Великій Британії та СРСР у міжвоєнний період, варто наголосити, що в обох країнах на той час вони вже здобули право голосу на виборах. Це сталося внаслідок діяльності суфражистського руху, який мав свої особливості для кожної з цих країн. Так, у Великій Британії він зародився ще в другій половині XIX ст., його активістки й активісти на перших порах мали на меті розширення прав жінок у різних сферах життєдіяльності. Але, з плином часу, у суфражистському русі викристалізувалася головна і єдина вимога – надання британкам права політичного представництва. У Російській імперії жіночий рух активізувався на початку XX ст. й обстоював широке коло демократичних змін, серед яких і політична рівноправність обох статей.

Багато подібностей зафіксовано в методах діяльності російських учасниць жіночого руху та британських представниць поміркованого (конституційного) крила суфражизму – їхні протести зазвичай були мирними, за досягнення мети

вони боролися через підготовлення та подання петицій до державних органів, виголошення публічних промов, розповсюдження агітаційних матеріалів, залучення нових прихильниць та прихильників через власні друковані ЗМІ тощо. Схожим був і соціальний склад учасниць феміністичних рухів, до яких долучалося чимало представниць середнього та робітничого прошарків, хоча й у вищих колах соціумів обох країн проблема надання жінкам права голосу віднайшла підтримку. Проте влада та суспільства обох країн реагували на подібні заходи по-різному – у Великій Британії вимоги жінок тривалий час просто ігнорували, у суспільстві функціонував потужний антисуфражистський рух. У Росії, де політична ситуація на початку ХХ ст. була нестабільною й назрівали потужні революційні рухи, на вимоги жінок відреагували швидше, а протестні настрої в соціумі, спрямовані проти вимог жінок, не мали таких масштабів як у Великій Британії. Британські та російські політичні еліти на перших порах не бажали виступати єдиним фронтом із феміністичними активістками й додавати до своїх програм вимогу про надання жіночому населенню політичних прав. З часом вони змінили свою думку, однак у Великій Британії цей процес тривав значно довше. Що стосується забезпечення рівноправного політичного представництва, то у Великій Британії його реалізували тільки у 1928 р., хоча з 1918 р. правом голосу користувалися заможні представниці середнього і вищого прошарків віком понад 30 років. У Росії, після нетривалого існування загального виборчого права для обох статей на основі вікового цензу, внаслідок Жовтневої революції з числа електорату було виключено чимало представників і представниць середнього та вищого прошарків.

Загалом у 1920-х рр. спільним для обох країн залишався низький рівень присутності жінок у представницьких органах. Проте в Радянському Союзі влада активно намагалася збільшити кількість представниць робітничого прошарку в органах влади через стимулювання залучення до партії, висування їх на керівні посади підприємств і владних структур, оскільки розглядала їх як групу населення, що потенційно зможе підтримати чинний режим. Водночас у британському та радянському суспільствах до участі жінок у політичному житті ставилися радше негативно.

Аналізуючи спільне та відмінне в розвитку жіночого руху в міжвоєнний час, мусимо констатувати, що у Великій Британії він суттєво пішов на спад, порівнюючи з попередніми десятиліттями, однак залишався самостійною низинною ініціативою. Водночас у СРСР жіночий рух фактично втратив самостійність і перетворився на одне з численних знарядь влади для управління соціумом.

Для обох держав було характерним нерівне ставлення до чоловіків та жінок на ринку праці, витіснення останніх у низькооплачувані сфери, розрив в оплаті їхньої роботи. Однак у СРСР паритет у трудовій сфері був задекларований на папері, проте не реалізований на практиці, тоді як у Великій Британії нерівність була закріплена, зокрема, й законодавчо.

4. Визначаючи особливості залучення жінок до участі в парамілітарних формуваннях у міжвоєнний період, доходимо висновку, що підходи урядів Ве-

ликої Британії та СРСР у цьому питанні суттєво відрізнялися й були безпосередньо пов'язані з зовнішньополітичними курсами цих країн. Велика Британія насамперед надавала неабиякої ваги дипломатичному вирішенню питань на міжнародній арені, а тому приділяла значно меншу увагу розвитку армії та підготовці її резервів із цивільного населення. Жінки розглядалися нею як суто допоміжна сила, яка може бути залучена до збройних сил на дуже обмежених умовах. Тоді як СРСР, у межах концепції безперервної війни, активно запроваджував різноманітні парамілітарні практики для цивільного населення, і жінкам та молоді в цій політиці відводили значну роль, аж до збройної участі в майбутніх конфліктах.

Попри те, що Велика Британія значно пізніше активізувала парамілітарну підготовку жінок і поступалася їй масштабами СРСР, спільними для обох країн слід вважати деякі аргументи щодо її необхідності. Зокрема, у публічному дискурсі обох держав побутували твердження про те, що майбутній збройний конфлікт не передбачатиме чіткого розмежування між фронтом і тилом, а отже, вміти захищатися потрібно буде всім. Водночас у Великій Британії роль жінок у можливій війні окреслювалася як небойова, їм відводилися допоміжні функції в межах чинних гендерних ролей. Тоді як у СРСР припускали можливість допущення жінок до виконання бойових завдань і закликали наслідувати приклад чоловіків та переймати їхні гендерні ролі.

5. Попри наявність суттєвих відмінностей у гендерній політиці двох держав у міжвоєнний час, у роки Другої світової війни, які стали часом значних суспільних потрясінь, було зафіксовано низку подібних заходів урядів Великої Британії та СРСР, спрямованих на масштабне використання жіночих кадрових ресурсів, зокрема й на службі у війську. Аналізуючи нормативно-правове регулювання служби мешканок цих країн у збройних силах впродовж Другої світової війни, можна констатувати, що, в міру розгортання бойових дій, Велика Британія та Радянський Союз були змушені оголосити їх призов до збройних сил та на роботу у військовій промисловості.

Умови, на яких уряди вдалися до таких заходів, відрізнялися, і залежали від становища цих країн. Оскільки Великій Британії вдалося уникнути сухопутного вторгнення у свої межі, очевидно, що кадрові потреби її армії та ВМС були меншими за ті, що їх мав СРСР, чия територія опинилася в епіцентрі потужного наступу ворога у 1941 р., війська в перші ж дні зазнали катастрофічних втрат, а значна частина території упродовж кількох місяців війни опинилася під окупацією. Тому Велика Британія, попри те, що у владних колах впродовж війни періодично відбувалося обговорення можливості допущення жінок до бойової служби, змогла офіційно обмежити їхні ролі небойовими, хоча на практиці останнє не зовсім відповідало дійсності. Адже це досягалося зокрема й переключенням деяких посад, які раніше вважалися бойовими, на небойові з метою допущення до них жінок зі збереженням їх статусу некомпантів. Крім того, сучасні дослідники заявляють і про випадки замовчування владою використання жінок як бійчинь в Управлінні спецоперацій та в деяких батареях ППО. Натомість у СРСР, на тлі суттєвого браку кадрів у збройних

силах, практикували залучення жінок до служби на бойових посадах. Однак спершу керівництво Великої Британії намагалося приховати цей факт, а згодом, коли правда стала очевидною, замовчувати масштаби залученості військово-службовиць до участі в бойових діях.

Обидва уряди збільшували кількість жінок на службі у війську та допоміжних організаціях поступово, за необхідності, залучаючи їх до різних родів військ. Спільною практикою стало заміщення чоловіків жінками на небойових посадах із метою вивільнення перших для відправлення на фронт. Суттєві збіги зафіксовані і в переліку посад, на які призивали британок та мешканок СРСР.

6. Проаналізувавши умови набору та служби жінок у 1939–1945 рр., бачимо, що вони відрізнялися для Великої Британії та СРСР. Британська влада для рекрутування жінок на службу в різні роди військ створила спеціальні жіночі організації, персонал яких готувала окремо від чоловіків-військовослужбовців і потім направляла до військових підрозділів (як суто жіночих, так і змішаного типу). Там жінки й чоловіки, залежно від спеціальності, могли проходити спільні тренування. У СРСР жінок записували до війська через ті самі органи, що й чоловіків. Проте суто жіночі військові підрозділи також створювалися, однак не всі вони до завершення війни такими й залишилися. Яскравий приклад цього – два з трьох жіночих авіаполків, до яких невдовзі після створення почали зараховувати і чоловіків. Підготовка жінок до служби в СРСР здійснювалася в різний спосіб – навчали їх як у суто жіночих групах, так і без розподілу за ознакою статі, наприклад, безпосередньо в умовах фронту.

Зіставивши тривалість та особливості підготовки новобранок, можна констатувати, що британський уряд приділяв їй значно більше уваги та часу. Жінки Великої Британії мали можливість навчатися впродовж кількох місяців перед зарахуванням на службу на посади, що потребували спеціальних навичок та знань. Натомість у СРСР, де фронт щодня потребував нових солдатів, траплялися випадки, коли вся підготовка перед відправленням на передову займала кілька тижнів. Спеціальні знання та практику в такому разі жінки здобували вже безпосередньо від колег по службі. Проте в цьому контексті потрібно також враховувати той факт, що в СРСР у міжвоєнний період, на відміну від Великої Британії, тривалий час проводилася парамілітарна підготовка практично всіх верств населення незалежно від статі. Тому часто радянські жінки на момент призову чи добровільного приєднання до лав армії вже мали базові знання, наприклад, щодо поводження зі зброєю. Також не варто забувати, що програми підготовки для жінок у двох країнах мали відмінності – британський уряд всіляко намагався уникнути необхідності публічно «довірити» жінкам зброю, хотів закріпити за ними статус небойової, допоміжної, а отже, менш значущої, сили у війні. Тому, наприклад, тренування зі стрільби та поводження зі зброєю для них були поодинокими, нерідко нерегулярними. Водночас деякі приклади служби британок, зокрема у ППО, на певних посадах у ВПС, як агенток Управління спецоперацій, є прямим свідченням наявності випадків застосування ними зброї та виконання бойових ролей на війні. Хоча масштаби цього явища були набагато меншими, ніж у СРСР, де на державному рівні не впроваджували

жодних заборон на застосування жінками зброї, ще до війни охочі мали змогу пройти відповідну підготовку.

На початку збройного конфлікту обидві країни не змогли на належному рівні забезпечити базові потреби жінок на службі. Проте згодом ситуація дещо покращилася. Водночас у Великій Британії спостерігалася нерівноправність у фінансовому та продовольчому забезпеченні чоловіків і жінок на військовій службі.

Британські та радянські військовослужбовиці часто виконували однакові функції під час війни. Так, низку подібностей можна відшукати в особливостях їхньої служби в ППО та військах зв'язку, на деяких посадах у ВПС та ВМС. Загалом же жінки союзних республік, які перебували серед цільових груп під час парамілітарної підготовки населення СРСР у міжвоєнний період та побували на фронті, виявилися значно мілітаризованішими, ніж їхні британські сестри.

Побут жінок відрізнявся залежно від ступеня залученості території країни до збройного конфлікту, роду військ, етапу війни, конкретного завдання підрозділу. Великій Британії здебільшого вдалося забезпечити жінкам задовільні умови побуту, відокремити їхні житла від чоловічих, що сприяло більшій захищеності від можливих домагань побратимів по службі. Часто для розміщення військовослужбовиць використовували так звані хатини Ніссен – збірні напівциліндричні конструкції з рифленого заліза, на території табору розмішувалися також санітарні блоки. Натомість житлом радянських жінок на фронті зазвичай була землянка. І далеко не завжди була можливість зробити окремі житла для представників двох статей. За спогадами ветеранок, нерідко виникали труднощі з дотриманням гігієни.

7. Говорячи про особливості публічного дискурсу політиків Великої Британії та СРСР щодо висвітлення проблеми жіночої служби в 1939–1945 рр., маємо констатувати, що очільникам цих держав, В. Черчиллю та Й. Сталіну, як у довоєнні часи, так і під час війни були притаманні певні маніпуляції довкола цього питання. Так, обидва державні діячі не демонстрували послідовної позиції щодо жіночої емансипації й нерідко використовували її у своїх політичних цілях, підтримуючи її в обмежених обсягах і тільки тоді, коли це було вигідно їм. Війна не стала винятком у цьому питанні. У цей період як Й. Сталін, так і В. Черчилль акцентували увагу насамперед на роботах жіночого населення в тилу та уникали теми їхньої військової служби, хоча на практиці обидва лідери вдалися до безпрецедентного за масштабами залучення жінок до лав армії. Особливо характерним таке замовчування було для очільника СРСР, хоча саме в цій країні жінки найбільше були залучені до збройної відсічі ворогу.

Очевидні труднощі спостерігаються під час спроб порівняти особливості обговорення проблеми жіночої служби у війську в стінах Верховної Ради СРСР та британського парламенту. Причина полягає в тому, що стенограми виступів у першій установі фактично становили не дискусію, а легітимізацію депутатами раніше ухвалених у вузькому колі рішень. Єдине, що можна констатувати на їхній підставі – це те, що висловлювання парламентарів СРСР перебували

в межах тієї риторики, яка надходила від Верховного Головнокомандувача, де жінок представляли як жертв ворожих атак, працівниць промисловості та сільського господарства, які успішно виконують «чоловічу» роботу в тилу, допоки їхні чоловіки захищають країну на фронті. Що стосується британського парламенту, то в ньому відбувалися гострі дискусії щодо різноманітних тем, дотичних до організації військової служби жінок, які включали зарахування їх до війська загалом, допущення до бойових посад, надання можливості застосовувати зброю, набуття повноцінного військового статусу жіночими службами у збройних силах, нерівність в оплаті праці, доступі до нагород, постачанні провізією, принципи організації служби жінок за кордоном тощо. Проте більшість ініціатив, спрямованих на урівняння військовослужбовиць у правах, уряд залишив поза увагою. Окремо варто наголосити на побутуванні серед британських парламентарів низки упереджень стосовно жінок у війську. Багато з них вважали їхню службу такою, що позбавляє Велику Британію статусу «цивілізованої» країни, адже в останніх жінки не повинні воювати. Також для політичних кіл обох країн після завершення війни було характерним публічне знецінення внеску військовослужбовиць, які брали в ній участь.

8. Важливу роль обидві країни в роки війни надавали пропаганді, зокрема в періодичних та неперіодичних виданнях, які підлягали цензурі. І служба жінок у збройних силах була однією з тем, яких торкалися в пропагандистських матеріалах Великої Британії та СРСР. Так, в обох країнах активно заохочувалося видання праць, присвячених участі населення у війні, зокрема і військовій службі жінок. Видання такої літератури контролювалося британськими та радянськими органами цензури – відповідно Міністерством інформації та Головлітом. Застосовуючи різні методи впливу, ці органи стимулювали видання великої кількості брошур та книг, які мали відобразити патріотичну налаштованість населення та готовність захищати країну всіма доступними способами.

Загальною рисою для обох держав стало залучення до написання таких праць не фахових істориків, а журналістів, письменників, політичних діячів, колишніх і чинних військовослужбовців, які не опанували методологію наукових досліджень і могли поступитися об'єктивністю на догоду ідеології. Цільова аудиторія таких видань охоплювала все населення держав і головний меседж, який уряди намагалися йому донести, полягав у необхідності спрямувати всі свої зусилля на потреби фронту для перемоги у війні і збереження чинних владних режимів.

Що стосується особливостей та змісту текстів британських та радянських видань, присвячених військовій службі жінок, то вони мали свої подібності та відмінності. Так, спільним був описовий, радше публіцистичний стиль викладу матеріалу. Проте праці, що були видані у Великій Британії, вміщували значно менше ідеологічного й емоційного складників, ніж ті, що побачили світ у СРСР. У радянських виданнях часто можна було натрапити на очевидно недостовірний фактологічний матеріал. У СРСР структура таких творів тісно перепліталася з історією партії та базувалася на її ідеології. У Великій Британії одночасно з екскурсами в історію створення жіночих організацій при армії значну увагу

приділяли їхнім поточним напрямам діяльності, структурі тощо. Крім того, очевидною відмінністю є те, що в британських виданнях жіночу службу намагалися показати як масштабне явище, а конкретні приклади героїзму з боку деяких жінок використовувалися лише для підкріплення викладеного. Водночас у СРСР навпаки намагалися акцентувати увагу насамперед на обмеженому колі героїчних жінок, чії історії виглядали як винятки на тлі численного й багатонаціонального населення країни й нівелювали значні масштаби жіночої служби.

Що стосується загального образу жінки на військовій службі, то він також мав свої відмінності для кожної з країн. Так, у Великій Британії часто можна натрапити на об'єктивацію – їх намагалися представити жіночними, привабливими, такими, які привертають увагу протилежної статі. Саме тому надзвичайно велику вагу в британському суспільстві надавали проблемі їхнього обмундирування та зовнішнього вигляду. Натомість радянські воячки представлялися як маскулінізовані товаришки чоловіків, які готові стати пліч-о-пліч із ними, щоб захищати країну від ворога. Згадки про гендерний розподіл ролей, де жінки беруть на себе роботу в тилу та виконують широкий спектр допоміжних функцій, а чоловіки воюють на фронті, були притаманні як британській, так і радянській літературі в цей час.

Висвітлення теми жіночої служби в збройних силах у періодичних виданнях років війни також багато в чому відрізнялося у Великій Британії та СРСР, хоча неможливо оминати й низку подібностей. Насамперед ЗМІ обох країн визначали цю війну як «народну» й тотальну, тобто таку, у яку втягнуте все населення – як військові, так і цивільні особи. Крім того, як у Великій Британії, так і в СРСР залучення жінок до збройних сил пов'язувалося з необхідністю швидкої перемоги у війні, хоча насправді про неї не йшлося і причиною був тотальний брак військових кадрів. Спільним було й бажання висвітлити рішення про їхнє допущення до служби в армії як історично правильне. Тому в обох країнах зверталися до подій минувшини, попередніх збройних конфліктів, у яких жінки також брали участь.

Показовими є відмінності в застосуванні слова «жінка / жінки» в британських та радянських ЗМІ. У перших на це слово найчастіше можна натрапити в контексті долучення британок до Жіночої земельної армії, роботи в промисловості та інших сферах зайнятості, спрямованих на забезпечення потреб фронту і тилу, цивільних волонтерських організаціях, поліції, заготівлі теплих речей для армії, реєстрації для подальшої мобілізації, рекрутування до та служби в ДТС, ЖДПС, ЖКВМС. Тоді як у радянських газетах очевидним є уникання вживання цього слова в контексті присутності жіночого населення в лавах регулярної армії. Найчастіше воно трапляється в матеріалах про звірства ворога, роботу цивільних жінок у тилу, виконання ними медсестринських обов'язків, участь у партизанських загонах. Припускаємо, робилося це для того, щоб уникнути формування у свідомості громадян відповідного асоціативного ряду, де жінки могли бути й солдатками. Натомість до них зверталися як до «дочок» і «сестер». Цікавою в цьому контексті є встановлена закономір-

ність у гаслах, закликах і постановах ЦК ВКП(б), згідно з якою про жінок на фронті зазвичай згадували лише в тих із них, що видавалися до Міжнародного жіночого дня, й адресувалися насамперед жінкам. У документах ЦК ВКП(б), адресованих суспільству загалом, жінки як бійчині Червоної армії зазвичай не згадувалися. Ба більше, часто у зверненнях до її особового складу вживалося слово «сини», яке явно підкреслювало винятково чоловічу стать її солдатів.

Водночас треба зауважити, що матеріали про всілякого роду знущання з боку ворога становили переважну більшість радянських матеріалів, у яких згадували жінок. Можна констатувати, що такі публікації буквально наводнили тамтешні ЗМІ, тоді як у Великій Британії подібні статті траплялися, але в значно менших обсягах.

Уряди Великої Британії та СРСР були єдиними у своєму прагненні не допустити кардинальних і довготривалих змін у гендерних ролях унаслідок війни. Так, британська влада акцентувала увагу на допоміжному та небойовому характері військової служби жінок, а радянська – замовчувала масштабну присутність у лавах збройних сил і допускала висловлювання, у яких йшлося лише про їхню роботу як цивільних осіб у тилу, що уможливила вивільнення чоловіків для фронту.

Практично не висвітлювали радянські газети й умови служби жінок у війську, тоді як у британських, навпаки, часто можна було відшукати розлогу інформацію про діяльність жіночих організацій у збройних силах, організацію їхнього побуту, основні посади та обов'язки. Газети Великої Британії відігравали важливу роль у рекрутинговій кампанії, спрямованій на залучення якомога більшої кількості жінок до війська. У них оприлюднювали оголошення про набори до ДТС, ЖДПС, ЖКВМС, повідомляли про зустрічі рекрутингових офіцерок із потенційними новобранками. У газетах СРСР набір жінок до збройних сил через оголошення в друкованих ЗМІ не практикували, обмежуючись лише загальними закликами до населення захищати країну й чинний режим усіма доступними способами. Прямих закликів до радянських жінок йти до армії в ЗМІ нам відшукати не вдалося, однак до опосередкованих можна віднести вимогу до них оволодівати військовими спеціальностями. Хоча такі матеріали зазвичай супроводжувалися уточненнями, що відправлення на фронт тих із них, які пройдуть відповідну підготовку, здійснюватиметься лише на добровільних засадах, адже браку чоловічого населення для поповнення лав армії буцімто не спостерігалось.

У ЗМІ обох країн періодично публікували короткі відомості про будні їхніх громадян у збройних силах. Проте, якщо у Великій Британії це була репрезентація роботи жіночих організацій загалом, то в СРСР надавали перевагу висвітленню моментів зі служби конкретних жінок, часто без атрибуції їх до конкретних підрозділів, у яких вони перебували. Основний акцент у таких матеріалах у СРСР робили на результативності бійчинь у знищенні ворога. Наприклад, наводилися відомості про те, скільки конкретно ворожих солдатів ними було знищено за весь час участі у війні, останню добу чи інший проміжок часу.

Що стосується взаємного висвітлення досвіду залучення жінок до військової служби у Великій Британії та СРСР, то воно теж мало свої особливості. У ньому чітко простежується кілька етапів. Так, до нападу Німеччини на СРСР (1939–1941 рр.) очевидними були спроби взаємної дискредитації з боку цих країн, яка знайшла відображення і в ЗМІ. Наприклад, Радянський Союз сприяв поширенню антивоєнних настроїв у Великій Британії із залученням тамтешніх жіночих організацій. А у Великій Британії, на тлі висловлення підтримки Фінляндії у її протистоянні агресії Радянського Союзу, практика залучення останнім до бойової служби жінок висвітлювалася як очевидно неприйнятне явище. Помітна зміна акцентів відбулася з початком німецько-радянської війни й долученням СРСР до антигітлерівської коаліції. На перших порах (1941–1943 рр.), коли становище союзників було непевним і ці країни потребували широкомасштабної мобілізації всіх доступних ресурсів, у ЗМІ збільшується кількість матеріалів, присвячених заходам із солідаризації жіноцтва Великої Британії та СРСР, а заходи зі збільшення кількості військовослужбовиць висвітлюються здебільшого в позитивному ключі. Держави навіть практикували показ населенню патріотичних кінострічок, у яких розповідалося про особливості участі їхніх жінок у війні (як цивільних, так і військових). Однак, у міру переходу ініціативи до країн-союзників, очевидного їх домінування на різних фронтах, зменшення втрат, а отже, й кадрових потреб у їхніх військах, а також на тлі поглиблення суперечностей всередині цього блоку (1944–1945 рр.) кількість таких матеріалів поступово йде на спад.

Покажемо у контексті порівняння взаємного висвітлення залучення жінок Великої Британії та СРСР до військової служби є й той факт, що в британських ЗМІ можна було натрапити на явно недостовірні матеріали щодо радянських військовослужбовиць. Вбачаємо причину їхньої появи не стільки в бажанні дискредитувати СРСР, скільки в загальному браку верифікованої інформації. Адже, як зазначалося, уряд СРСР уникав деталізованого висвітлення масштабів участі жінок у цьому збройному конфлікті в лавах збройних сил. Натомість у радянських газетах інформація про службу британок у війську була здебільшого короткою, але загалом достовірною.

9. В обох країнах жінки належали до категорій, які демобілізували найпершими. Як у Великій Британії, так і в СРСР подекуди спостерігалися труднощі в організації цього процесу. Спільною стала тенденція до переведення військовослужбовиць на менш відповідальні посади ще до завершення війни. Ветеранки обох країн повідомляли про недостатню увагу урядів до їхньої діяльності в роки війни під час меморіальних заходів повоєнної доби.

10. Аналізуючи соціокультурну інтерпретацію досвіду радянських та британських жінок, які служили у війську у 1939–1945 рр., доходимо висновку, що соціуми обох країн переважно негативно сприймали їхнє входження до мілітарних структур. Спільним для суспільств обох держав було переконання, що присутність представниць жіночої статі в збройних силах не сприятиме дотриманню норм моралі. Причому відповідальність за їх порушення покладалася майже винятково на військовослужбовиць, зокрема і тих, які не практикували

інтимних зв'язків із побратимами. Звісно, таке ставлення не лише негативно відбилося на сприйнятті жінок, які служили, у суспільстві загалом, а і сприяло посиленню виявів внутрішньої мізогінії.

У мемуарах та інтерв'ю військовослужбовців чоловічої статі можна натрапити як на позитивні, так і на негативні оцінювання посестер по службі. Однак вкрай рідко до них ставилися як до рівних. Здебільшого згадки про жінок у чоловічих спогадах були як про представниць протилежної статі, а не фахівчинь. Порівнюючи відмінності у висвітленні ставлення до посестер радянських та британських солдатів-чоловіків, мусимо констатувати, що в спогадах перших набагато частіше натрапляємо на моралізаторство й упередження щодо їх сексуальної поведінки на службі. Натомість британські солдати більше вдавалися до об'єктивізації жінок і частіше розповідали про них як потенційних наречених, з якими проводили вільний час. Такі відмінності можна пояснити тим, що британські чоловіки здебільшого служили за кордоном, а жінки – на території батьківщини. Тому їхній досвід спільної служби не такий масштабний як у СРСР, а знайомства частіше відбувалися під час відпусток, відповідно і спогади стосуються насамперед спільно проведеного дозвілля.

Аналіз спогадів військовослужбовиць засвідчив наявність у них абсолютно різного ставлення до тих чи інших аспектів війни й участі в ній. Вони часто не збігаються з традиційними уявленнями про гендерні ролі, згідно з якими жінки мають виступати в ролі жертв, які потребують захисту, не можуть вбивати, бо їхнє призначення – давати життя, та іншими. Так, низка військовослужбовиць розглядала участь у війні як вимушений, але необхідний і правильний крок; не вважала, що їхні ролі мають бути обмежені виконанням небойових обов'язків; нерідко була менш схильна до паніки, ніж їхні побратими. Жінки Великої Британії та СРСР, з огляду на упередження суспільства, тією чи іншою мірою переймалися можливою втратою «жіночності» з входженням до збройних сил. Щодо того, як саме склалися службові стосунки з побратимами, жінки обох країн часто повідомляли про необхідність на перших порах доводити їм свою відповідність займаним посадам. Частими були зверхнє ставлення з їхнього боку, вияви патерналізму.

Отже, порівняльний аналіз політики урядів Великої Британії та СРСР щодо організації служби жінок у лавах збройних сил під час Другої світової війни засвідчив наявність низки спільного в заходах демократичного та тоталітарного режимів у цій сфері, а також їх сприйнятті суспільствами згаданих країн. Зокрема було встановлено такі основні подібності:

1) оголошення призову жіночого населення до збройних сил через брак чоловічих ресурсів;

2) використання схожої риторики й методів під час виправдання залучення жінок до війська, наприклад, про «народну», тотальну війну, у яку втягнуте все населення тощо;

3) неспроможність на початку війни на належному рівні забезпечити базові потреби жінок на службі, яка доводить незапланований характер масового залучення їх до війська;

- 4) замовчування тих чи інших деталей військової служби жінок;
- 5) поступове розширення кола доступних для жінок посад, яке безпосередньо залежало від перебігу бойових дій;
- 6) практика замінювання чоловіків жінками для відправлення перших на фронт;
- 7) маніпулювання темою жіночої емансипації у своїх політичних цілях із боку очільників держав, схильність політичних еліт до применшення й нівелювання внеску жінок у збройну кампанію;
- 8) активне заохочення підготовки та випуску праць, присвячених участі населення у війні, зокрема і військовій службі жінок, контроль за такими працями з боку органів цензури, очевидний пропагандистський характер таких творів, за допомогою яких робилися спроби заохотити жінок приєднуватися до війська;
- 9) спроби сформувати конкретний, вигідний для уряду образ жінки у війську за допомогою ЗМІ, представлення їхньої праці як допоміжної й менш цінної;
- 10) труднощі під час демобілізації та нівелювання внеску військовослужбовиць під час меморіальних заходів повоєнної доби, відновлення довоєнних гендерних порядків після завершення воєнних дій.

11) Низка подібностей у сприйнятті соціумами входження жінок до війська – побутування переконання, що війна – не жіноча справа, вбивство для них є неприпустимим, позаяк суперечить їхній головній функції – давати життя, скептичне ставлення до фаховості жінок, побоювання їхньої «маскулінізації», звинувачення в падінні моралі, засудження виявів сексуальності тощо.

Найважливішою відмінністю політик двох країн щодо організації служби жінок у війську під час Другої світової війни став різний підхід до розв'язання проблеми використання ними зброї. Офіційно заборонена для британських жінок, вона активно застосовувалася радянськими військовослужбовицями на передовій. Однак це робилося на тлі замовчування значних масштабів присутності жінок у бойових підрозділах і згортання довоєнної риторики про рівність чоловіків та жінок у справі захисту батьківщини. Тому ми погоджуємося з твердженням Д. Кемпбелл про те, що для СРСР табу на застосування зброї було «недоступною розкішшю» через вкрай складне становище на фронті і вважаємо рішення радянського уряду допустити жінок до несення бойової служби вимушеним і таким, що не може слугувати ознакою прагнення уряду до забезпечення гендерної рівності.

Загалом жінки служили в різних родах військ обох країн і зарекомендували себе здатними нести військову службу, попри те, що вони перебували в складніших умовах, ніж чоловіки. Військо було для них незвичною сферою, а негативне ставлення соціуму в роки війни та в повоєнний час значно ускладнило службу та повернення до мирного життя. За незначними винятками, жінки, які служили, отримували не славу, а різного роду звинувачення на свою адресу і схильні применшувати власну роль у військовій кампанії 1939–1945 рр.

Отже, з огляду на низку подібностей у політиці обраних нами країн-представниць тоталітарного та демократичного режимів щодо жінок у лавах армії у 1939-1945 рр., можна зробити висновок, що, коли йдеться про зміни у гендерному укладі, відмінності між політичними режимами відходять на другий план, поступаючись місцем їхній патріархальній сутності.

Результати цього дослідження дають змогу глибше дослідити сутність тоталітаризму і демократії середини ХХ ст., гендерних режимів Великої Британії та СРСР, причин та підґрунтя виникнення і перебігу деяких явищ і процесів, притаманних сучасним соціумам Великої Британії та держав пострадянського простору. Вони можуть бути використані під час викладання загальних та спеціальних курсів для студентів вишів, написання загальних та спеціальних наукових праць з історії Другої світової війни, гендерної та жіночої історії, історії розвитку політичних режимів, музейно-виставкової практики, як інформаційна база для урядів сучасних країн у справі розбудови їхніх збройних сил на засадах дотримання гендерної рівності.

Водночас це порівняльне дослідження практично не торкається таких питань як участь жінок у партизанських загонах і підпіллі, формування образу військовослужбовиць у художніх фільмах та книгах тощо. Виокремлені проблеми є дотичними до тих, що були висвітлені у цій праці, і є актуальними напрямами для проведення подальших компаративних студій.

SUMMARY

The twentieth century witnessed not only two world wars but also the confrontation of democratic and totalitarian regimes. The pernicious ideology and repression of dissidents led to the collapse of most totalitarian systems in Europe, while democracy proved to be a progressive path of development. At the same time, the differences and common features of totalitarianism and democracy remain a promising area for research. Scholars usually focus on the many differences between these regimes in the political, economic, social, and cultural spheres, trying to emphasize the parallelism of their development. However, were the differences in the gender policies of totalitarian and democratic systems in the twentieth century so striking? We did not find a thorough answer to this question in the academic literature. At the same time, whatever it may be, this answer will significantly deepen the understanding of the essence of the two political regimes from a historical perspective.

Our comparative study focuses on the analysis of the gender policy of totalitarian and democratic systems during World War II, as during this armed conflict there was a temporary, but convergence of some of the countries that represented them.

The countries of the anti-Hitler coalition were chosen for our study not by chance, but because they won, and for a long time after the end of the war had a significant impact on world politics and largely laid the foundations of the current state of affairs in the gender sphere in many countries. Irreconcilable differences between the Allies over a number of issues became apparent during the war and, after its end, led to a confrontation known in historiography as the Cold War (second half of 1940s-1991). At the same time, during 1939-1945, the governments of the anti-Hitler coalition had to deal with similar problems related to hostilities. The Allies were not placed on an equal footing, as they differed in territorial location, resources, culture, political regime, and many other features, and took different places in Axis powers' plans, and this should be taken into account during the comparison. However, what they had in common was the lack of male population for military service, which necessitated the involvement of women to some extent. In our opinion, the comparison of the policies of different states on this issue in 1939-1945 should shed light on the common and different in their gender regimes and will significantly deepen the modern idea of totalitarianism and democracy in the mid-twentieth century.

The Soviet Union, one of the leading members of the anti-Hitler coalition since 1941, was taken as a model of the totalitarian regime. After World War II, the USSR spread its influence on a significant number of countries in the world. Consequently, it was directly involved in shaping their gender policy and social order. It is known that the large-scale hostilities were conducted directly on its territory. This, of course, had a significant impact on the USSR's policy in regulation of women's service in the army. In this regard, for comparison, we chose Great Britain – the “cradle of

parliamentary democracy”, a classic representative of the Westminster model of democracy (according to Arend Lijphart). Despite the fact that no ground operations were conducted on its territory, this country was significantly affected by enemy air bombing. Its population, like those of the Soviet Union, lived in the face of the threat of attacks on their homes by the enemy, the economy suffered significant losses, and the authorities constantly needed to maintain a high level of fighting spirit of society. Citizens of another leading member of the coalition, the United States, did not feel this way, as no hostilities took place directly on its territory. As for France, from 1940 to 1944 it did not have an independent government and was under the control of Nazi Germany, so its example will not be illustrative in the context of our study. While the British people managed to retain power and maintain independence in very difficult circumstances at the beginning of the war, to create special women’s services in the armed forces, to attract women to serve in air defence, the Special Operations Executive, etc. That is why we consider Great Britain and the Soviet Union to be the most suitable members of the anti-Hitler coalition for the comparative study.

Analysis of Ukrainian and foreign historiography on the issue showed the lack of a comprehensive comparative study of women’s involvement in military service in Great Britain and the USSR. The available studies on this issue cover only a few aspects of the problem. They usually included a wider range of countries for comparison and laid the groundwork for further in-depth studies. Therefore, the author of this book set the goal of carrying out a comparative historical analysis of the policy of Great Britain and the USSR in recruiting women to serve in the armed forces during the Second World War.

The methodological basis of this study includes the gender approach, the concept of “double helix” by M. R. Higonnet and P. L. R. Higonnet, and the methodology of analysis of propaganda works by G. Jowett and V. O’Donnell. A set of general scientific, historical and interdisciplinary methods was also used to solve specific problems: a critical analysis of sources, typological, critical discourse analysis, retrospective, historical-comparative, analytical-psychological, statistical, analysis, synthesis, induction, deduction, analogy, comparison and generalization.

The scientific novelty is that for the first time a comprehensive comparative study of the policies of totalitarian and democratic regimes on the conscription of women for military service on the example of the USSR and Great Britain was held; a comparative analysis of coverage of women’s military service in Soviet and British periodicals and non-periodicals of 1939–1945 was presented; based on the study of legal regulation of women’s military service during the Second World War in Great Britain and the USSR, as well as the peculiarities of coverage of the problem in the public discourse of these countries, the dynamics of change in this area through the prism of “military necessity” vs “current gender regime” was traced; the peculiarities of the organization of military service and life of British and Soviet women were compared; an attempt to determine the interaction of the gender policy of the governments of the USSR and Great Britain during the Second World War and the peculiarities of the socio-cultural perception of servicewomen by the societies of these countries was made.

The social status of British and Soviet women in the interwar period, the main approaches of Great Britain and the USSR to the formation of female reserves for the armed forces, a number of conceptual provisions, as well as ideas about the military service of women in British and Soviet military units during 1939-1945 were clarified.

Studying the influence of the peculiarities of the political regime, ideology and set of moral and ethical norms on the gender policy of the states, as well as socio-cultural interpretation of women's military service in British and Soviet societies and the contribution of servicewomen during the armed confrontation of 1939-1945 were further developed.

The author concludes that despite the significant differences between the totalitarian and democratic regimes in their approaches to state-building, propaganda, economics, and social and cultural affairs in the interwar period, during the war, there was a convergence between them, in particular in organizing women's military service. In particular, the following main similarities were identified: 1) announcement of conscription of the female population into the armed forces due to lack of male resources; 2) use of similar rhetoric and methods in justifying the involvement of women in the army, for example, about the "people's", total war, in which the entire population is involved, etc.; 3) inability at the beginning of the war to meet the basic needs of women in the service, which proves the spontaneous nature of their mass enlistment in the army; 4) omission of certain details of women's military service; 5) gradual expansion of the range of positions available to women, which directly depended on the course of hostilities; 6) recruiting women to positions in the army that previously were held by men but were considered less dangerous (for example, some positions in the rear military units, anti-aircraft defence, etc.). Women took these positions and men were released for sending to the front; 7) manipulations on the topic of women's emancipation for the political purposes by the heads of states, the tendency of political elites to minimize and reduce the effort of servicewomen during the war; 8) active encouragement of the publishing the works on the participation of the population in the war, including women's military service, control over such works by censors, the obvious propagandistic nature of such works, which sought to encourage women to join the army; 9) attempts to form a specific image of women in the army according to defined gender roles for them, the presentation of their work as auxiliary and less valuable in the media; 10) difficulties in demobilizing and levelling the contribution of servicewomen in the post-war period, the lack of mentioning servicewomen during commemorative events and restoring pre-war gender order after the end of hostilities; 11) A number of similarities in the perception of societies of women joining the army – the belief that the war is not a woman's business, killing is unacceptable for them because it contradicts their main function – to give life, scepticism about women's professionalism, fear of their "masculinization", accusations of loose morals, condemnation of sexuality, etc.

Both states used a utilitarian approach to women to recruit large numbers of them to the military because there was a lack of human resources. At the same time, both governments tried to keep the status quo in gender relations, where women are

a subordinate group to men. Of course, during the Second World War, it was almost impossible not to change what would be considered “suitable” roles for women, but in general, gender relations were kept unchanged. For example, one can see it in the peculiarities of the public discourse that was rather different for both countries, but the common feature was the representation of women as an auxiliary force in the military even in those cases where they performed operative and combat tasks. For example, when many Soviet women held combat positions, the public discourse mentioned only a few cases of heroines, and there were no mentions of the large scale of this phenomenon. General materials in the media about the Red Army usually addressed the soldiers exclusively in the male gender. Also, we can see it in the example of the British women who performed operative tasks in the anti-aircraft defence and held positions that before the war were combat ones and then were reclassified by authorities during the war into non-combat positions to keep the women’s status in society as non-combatants.

Thus, given the wide range of similarities between the totalitarian and democratic countries toward women in military, it can be concluded that in this case the differences between their political regimes were placed in the background, giving way to their patriarchal essence.

Keywords: women, Great Britain, USSR, Second World War, servicewomen, gender policy, totalitarian regime, democratic regime.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

Законодавчі та нормативно-правові акти, розпорядчі документи, резолюції, меморандуми

1. Высочайше утвержденное положение о выборах в Государственную Думу 1905 года, августа 6. URL: <https://bit.ly/3iLVnrj> (дата обращения: 25.01.2021).

2. Государственный Комитет Оборона. Постановление №2470. О формировании женской добровольческой стрелковой бригады, 3 ноября 1942 г. URL: <https://bit.ly/3KtlbEa> (дата обращения: 21.02.2022).

3. Закон СССР от 01.09.1939 о всеобщей воинской обязанности. URL: <https://bit.ly/3hQtiiV> (дата обращения: 22.02.2022).

4. Закон СССР от 23 июня 1945 года «О демобилизации старших возрастов личного состава действующей армии» // Приказы народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. М.: Терра, 1997. Т. 13 (2–3). С. 378–379.

5. Конституция (основной закон) Российской Социалистической Федеративной Советской Республики. Принята V Всероссийским съездом Советов в заседании от 10 июля 1918 года. URL: <https://bit.ly/3a2p7wb> (дата обращения: 25.01.2021).

6. Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года. URL: <https://bit.ly/373S8JZ> (дата обращения: 22.02.2022).

7. Конституция Украинской Социалистической Советской Республики, утвержденная Всеукраинским Съездом Советов в заседании 10-го марта 1919 г. и принятая в окончательной редакции Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом в заседании 14 марта 1919 года. URL: <https://bit.ly/3sXzhXJ> (дата обращения: 25.01.2021).

8. Постановление ГКО СССР № 1488 «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» от 25 марта 1942 г. URL: <https://bit.ly/3cp3ozF> (дата обращения: 22.02.2022).

9. Приказ Народного комиссара Оборона СССР № 0099 от 8 октября 1941 г. // Русский архив. Великая Отечественная: Приказы Народного комиссара Оборона СССР, 22 июня 1941 г.–1942 г. 1997. Вып.13, № 2–2. С. 112–113.

10. Приказы Г. К. Жукова (Ленинградский фронт 15.9.1944-5.10.1944 гг.) // История Петербурга. №2. 2001. С. 87–88.

11. Сталин И. В. Приказ Верховного Главнокомандующего 1 мая 1944 года №70 // Сочинения. Т. 15. М.: Издательство “Писатель”, 1997. С. 185–188.

12. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 25 сентября 1945 года «О демобилизации второй очереди личного состава Красной Армии». URL: <https://bit.ly/3dVEeza> (дата обращения: 22.02.2022).

13. A secret memorandum, entitled Man-Power, from Winston Churchill to the other members of the Cabinet. 7 July 1945. CHAR 23/14/33 // Churchill archive for schools. URL: <https://bit.ly/2TTlwco> (date of reference: 26.12.2021).

14. Great Britain. Army. Auxiliary Territorial Service & Great Britain. War Office & Great Britain. (1941) // Regulations for the Auxiliary Territorial Service. 1941. P. 74–75.

15. Military Training Act and Reserve and Auxiliary Forces Act: Summary of Regulations, Orders, Etc. London: National Council of Labour, 1939. 6 p.

16. National Service (Armed Forces) Act, 1939: Ch. 81. London: H.M. Stationery Office, 1939. 25 p.

17. National Service Act, 1941: Ch. 15. London: H.M. Stationery Office, 1941. 13 p.

18. National Service (No. 2) Act, 1941: Ch. 4. London: H.M. Stationery Office, 1941. 5 p.

19. Parliament (Qualification of Women) Act, 1918: CH. 47. 8&9 GEO. 5. Official edition. London: Eyre and Spottiswoode, Ltd., 1918. 1 p.

20. Representation of the People (Equal Franchise) Act, 1928: Ch. 12 (Britisches Reich), 478 // Heidelberg Journal of International Law. 1929. Vol. 1. P. 478–483.

21. Resolutions adopted // International congress of women. The Hague (April 28th to May 1st 1915). Amsterdam: N. V. «Concordia», 1915. 15 p.

Листівки

22. Leaflet No. 47 «The Treatment of the Suffragettes in Prison». 1908. London: Clements Inn, W. C.

Спогади та виступи ветеранів, державних діячів

23. 75-літтю освободження Беларусі от немецко-фашистских захватчиков и празднованию Дня победы посвящается... URL: <https://bit.ly/3tKJ2tw> (дата обращения: 21.02.2022).

24. Александрова (Старикова) Анна Степановна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3qgbyuF> (дата обращения: 22.02.2022).

25. Алексеев Дмитрий Алексеевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/32qPoo3> (дата обращения: 24.01.2022).

26. Алексиевич С. Одна я вернулась к маме. URL: <https://bit.ly/3liYORW> (дата обращения: 20.01.2022).

27. Алексиевич С. У войны не женское лицо... Минск: Мастацкая літаратура, 1985. 317 с.

28. Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя. Харків: Віват, 2016. 399 с.

29. Андреев Павел Алексеевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3AurxjP> (дата обращения: 24.01.2022).

30. Белая (Слабая) Варвара Емельяновна // Я помню. URL: <https://bit.ly/2RAwUMy> (дата обращения: 21.02.2022).

31. Бондаренко (Катаева) Мария Дмитриевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vVMUdY> (дата обращения: 21.02.2022).

32. Борисова (Козырева) Тамара Ильинична // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CvnB3r> (дата обращения: 22.02.2022).

33. Бородкина (Махлягина) Антонина Васильевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3yZM5A2> (дата обращения: 28.12.2021).
34. Брок-Бельцова Галина Павловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3J5EqEE> (дата обращения: 22.02.2022).
35. Булейко Виктор Степанович // Я помню. URL: <https://bit.ly/32s0ZmZ> (дата обращения: 24.01.2022).
36. В небе фронтовом. М.: Молодая гвардия, 1962. 296 с. URL: <https://bit.ly/3Ah5NQP> (дата обращения: 19.01.2022).
37. Валеев Асгат Нуриахметович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3GRNQ7> (дата обращения: 24.01.2022).
38. Веселицкий Николай Валентинович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3IvJ4uN> (дата обращения: 24.01.2022).
39. Внукова Надежда Степановна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3ftnWsc> (дата обращения: 21.02.2022).
40. Гаврилов Олег Тимофеевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3fSCZMS> (дата обращения: 24.01.2022).
41. Галышкина (Клейменова) Мария Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3J4I73> (дата обращения: 24.01.2022).
42. Гантимурова Альбина Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vWHe31> (дата обращения: 22.02.2022).
43. Голубева Ольга Тимофеевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CyMQBO> (дата обращения: 21.02.2022).
44. Голубева-Терес О. Птицы в синей вышине. Саратов: Добродей, 2000. 317 с.
45. Дерябина (Рыжкова) Клавдия Андреевна, летчица По-2 // Я помню. URL: <https://bit.ly/3pTfZCU> (дата обращения: 21.02.2022).
46. Джилас М. Беседы со Сталиным. М., 2002. 221 с.
47. Долина М. Дочери неба: «дневные ведьмы» на пикировщиках / лит. запись Елены Вавиловой. К.: Довіра, 2010. 229 с.
48. Дунаевская И. От Ленинграда до Кёнигсберга: Дневник военной переводчицы (1942–1945). М., 2010. 428 с.
49. Еременко А. Сталинград: Записки командующего фронтом. М.: Воениздат, 1961. URL: <https://bit.ly/33xJMj9> (дата обращения: 19.01.2022).
50. Ершов Николай Николаевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3KHsaeW> (дата обращения: 24.01.2022).
51. Жукова Ю. Девушка со снайперской винтовкой. Воспоминания выпускницы Центральной женской школы снайперской подготовки. 1944–1945 гг. М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. 222 с. URL: <https://bit.ly/3Agz5GU> (дата обращения: 20.02.2022).
52. Заваденко Александр Павлович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3qXKubV> (дата обращения: 24.01.2022).
53. Загребина (Сальникова) Зинаида Иосифовна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3KtcZF0> (дата обращения: 22.02.2022).

54. Залгаллер В. Быт войны // Вестник, № 11, 2001. URL: <https://bit.ly/3fhlw0i> (дата обращения: 12.01.2022).
55. Захарченко Павел Сергеевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3tYPGxU> (дата обращения: 24.01.2022).
56. Заянчуковская Раиса Михайловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3vXG4Ez> (дата обращения: 21.02.2022).
57. Иван Шапорев: я – командир тяжелого танка KB // Я помню. URL: <https://bit.ly/3FYnV14> (дата обращения: 24.01.2022).
58. Ильинков Николай Семёнович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3KGoGsK> (дата обращения: 24.01.2022).
59. Калинин М. Славные дочери советского народа // Статьи и речи (1941–1946). М.: Издательство политической литературы, 1975. С. 480–483.
60. Калугина (Пантелеева) Клавдия Ефремовна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3I1zbVg> (дата обращения: 21.02.2022).
61. Кириченко Ольга Ивановна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3fywtu4> (дата обращения: 21.02.2022).
62. Кобернюк (Зубченко) Вера Корнеевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3f6eb4o> (дата обращения: 21.02.2022).
63. Колесникова (Васильева) Надежда Никитична // Я помню. URL: <https://bit.ly/2QIN7Pq> (дата обращения: 21.02.2022).
64. Комский Б. Дневник 1943–1945 гг. Архив еврейской истории. М., 2011. Т. 6. С. 11–70.
65. Котлярова (Захарова) Антонина Александровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3mCCrqb> (дата обращения: 28.12.2021).
66. Кубарев Василий Николаевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3rRLeyt> (дата обращения: 24.01.2022).
67. Куницын Виктор Александрович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3H1Qbe6> (дата обращения: 24.01.2022).
68. Левченко И. Повесть о военных годах. М.: Сов. Россия, 1983. URL: <https://bit.ly/3pReWmP> (дата обращения: 20.02.2022).
69. Левченко Н. Советская женщина – защитница Родины. Иваново, 1942. 93 с.
70. Лепеленко Ферес Захарович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3tW6mGg> (дата обращения: 24.01.2022).
71. Лончаков Георгий Александрович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3IuXcVI> (дата обращения: 24.01.2022).
72. Медведева-Назаркина Александра Петровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3eAFXор> (дата обращения: 28.12.2021).
73. Мельников Игнатий Григорьевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3qUE9h0> (дата обращения: 24.01.2022).
74. Нестеренко Александра Алексеевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3pWqncS> (дата обращения: 22.02.2022).

75. Нечаев Юрий Михайлович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3AuEIkR> (дата обращения: 24.01.2022).
76. Олейник Владилен Корнильевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3H1VElh> (дата обращения: 24.01.2022).
77. Павличенко Л. Воспоминания Героя Советского Союза снайпера Людмилы Павличенко (1973). URL: <https://bit.ly/3MERGSH> (дата обращения: 21.02.2022).
78. Памятных Тамара Устиновна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CAeTVc> (дата обращения: 21.02.2022).
79. Письмо командира пулемётного расчёта Н. А. Ониловой // Говорят погибшие герои. М.: Издательство политической литературы, 1986. URL: <https://bit.ly/347VxUp> (дата обращения: 28.12.2021).
80. Повышев Юрий Сыроевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/3fWvy7q> (дата обращения: 24.01.2022).
81. Пономарева (Шинкаренко) Раиса Федоровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3ew0o68> (дата обращения: 24.01.2022).
82. Попов Василий Дмитриевич // Я помню. URL: <https://bit.ly/358EhkE> (дата обращения: 24.01.2022).
83. Попова (Бутова) Евдокия Антоновна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3sOmg3a> (дата обращения: 21.02.2022).
84. Прокофьева (Галенко) Евгения Михайловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/34vmlkf> (дата обращения: 22.02.2022).
85. Рабинович Владимир Маркович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3IvJ4uN> (дата обращения: 24.01.2022).
86. Ракобольская И., Кравцова Н. Нас называли ночными ведьмами. Так воевал женский 46-й гвардейский полк ночных бомбардировщиков. 2-е издание, дополненное. М.: Изд-во МГУ, 2005. 336 с.
87. Рист (Федорко) Мария Кузьминична // Я помню. URL: <https://bit.ly/3ej2MO8> (дата обращения: 21.02.2022).
88. Родионова Мария Егоровна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CvwjPp> (дата обращения: 21.02.2022).
89. Россинская С. Я помню тот бой // Журнал «За рулём». 1982. Март (№3). С. 4.
90. Самойлов Д. Перебирая наши даты. М.: Вагриус, 2000. URL: <https://bit.ly/3FM8OS> (дата обращения: 20.02.2022).
91. Свирский Г. Мать и мачеха. Рассказы ветеранов. Торонто, 1990. URL: <https://bit.ly/3sUUL9m> (дата обращения: 22.02.2022).
92. Слава, обретенная в боях. М., 2001. 240 с.
93. Слуцкий Б. Записки о войне. Стихотворения и баллады. URL: <https://bit.ly/3KuN54q> (дата обращения: 12.01.2022).
94. Соколов Никандр Иванович // Я помню. URL: <https://bit.ly/33DNQrD> (дата обращения: 24.01.2022).
95. Сотникова (Клейменова) Зинаида Гавриловна, зенитчица // Я помню. URL: <https://bit.ly/3Mwnj0Z> (дата обращения: 22.02.2022).

96. Сталин И. Полное собрание сочинений. Т. 15. М.: Издательство «Писатель», 1997. URL: <https://bit.ly/3IQYI4X> (дата обращения: 14.12.2021).
97. Сталин И. Полное собрание сочинений. Т. 18. Тверь: Информационно-издательский центр «Союз», 2006. URL: <https://bit.ly/3IQ9OqO> (дата обращения: 14.12.2021).
98. Сталин И. Собрание сочинений. Том 3. М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. 427 с.
99. Сталин И. Собрание сочинений. Том 5. М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. 446 с.
100. Сталин И. Собрание сочинений. Том 6. М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. 430 с.
101. Сталин И. Собрание сочинений. Том 7. М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. 423 с.
102. Сталин И. Собрание сочинений. Том 8. М.: Государственное издательство политической литературы, 1953. 406 с.
103. Сталин И. Собрание сочинений. Том 14. М.: Государственное издательство политической литературы, 1946. 503 с. (макет).
104. Сталин И. Сочинения: Т. 1–18. М.; Тверь, 1946–2006.
105. Сторожко (Зенкова) Апполинария Ивановна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3tLrg9x> (дата обращения: 21.02.2022).
106. Ушаков Николай Никитович // Я помню . URL: <https://bit.ly/3H0GvAS> (дата обращения: 24.01.2022).
107. Филь А., Кузьменко Д. Они сражались за Родину... К.: ЧП «Типография Диапринт», 2010. 200 с.
108. Филь А., Лекарь С. Герой Советского Союза. Беседы: Летопись войны. Х.: Фактор, 2012. 292 с.
109. Филь А., Лекарь С. Герой Советского Союза. Беседы. Книга II: Летопись войны. Х.: ООО фирма «АНТОЛОГИЯ», 2013. 296 с.
110. Филь О. Україна: ХХ століття у спогадах сучасників. Інтерв'ю, мемуари, листи, щоденники, документи. К.: Видавець Бихун В.Ю., 2022. 704 с.
111. Фронтовой дневник Розы Шаниной «Она завещала нам песни и росы» // Я помню. URL: <https://bit.ly/3CvFKOu> (дата обращения: 21.02.2022).
112. Харина (Иванникова) Ирина Михайловна // Я помню. URL: <https://bit.ly/3MHTс6T> (дата обращения: 22.02.2022).
113. Черепанов Александр Трофимович // Я помню. URL: <https://bit.ly/3fWsxnu> (дата обращения: 24.01.2022).
114. Чубарев Михаил Дмитриевич // Я помню . URL: <https://bit.ly/35IKtpI> (дата обращения: 24.01.2022).
115. Чуйков В. Сражение века. М.: Советская Россия, 1975. URL: <https://bit.ly/33MiaQo> (дата обращения: 19.01.2022).
116. Шварев Александр Ефимович // Я помню. URL: <https://bit.ly/32xN4fc> (дата обращения: 24.01.2022).

117. Я помню. URL: <https://bit.ly/34FhyMI> (дата обращения: 05.01.2022).
118. Янпольская (Синева) Валентина Порфирьевна // Я помню. URL: <https://bit.ly/35OQTOu> (дата обращения: 21.02.2022).
119. A Family in Uniform // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3hYV3G2> (date of reference: 26.12.2021).
120. A Revolution of Their Own: Voices of Women in Soviet History // ed. by B. Alpern Engel, A. Posadskaya-Vanderbeck. Boulder, CO: Westview Press, 1998. 252 p.
121. A Wartime Romance // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3Jgl0NP> (date of reference: 18.01.2022).
122. Arkinstall J. My V. E. Night // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3fQ00yv> (date of reference: 26.12.2021).
123. Asquith H. How Do We Stand To-day? A Speech Delivered by the Right Hon. H. H. Asquith, Prime Minister, in The House of Commons, on the 2nd November, 1915. London: T. Fisher Unwin, Ltd., 1915. 48 p.
124. Barnett C. A World War Two memoir – Dennis Hope's Army Experiences // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3qTRZ3x> (date of reference: 23.01.2022).
125. Beck P. A WAAF in Bomber Command. ISIS Large Print Books, 2001. 170 p.
126. Boothroyd M. In the WRNS with Laura Ashley // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3J0wswE> (date of reference: 26.12.2021).
127. Carter T. Eight Years in the RAFVR – Part Nine – France 1944 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3nSgs78> (date of reference: 18.01.2022).
128. Churchill W. S. Women can win wars – without firing a shot // Sunday Chronicle. 27 March 1938. P. 8.
129. Churchill W. S. Women in War // The Churchillian. 2012. Spring. Vol. 3, Issue 1. P. 14–20.
130. Churchill W. S. Women's Part in the Struggle (E103) // Vital Speeches of the Day. Vol. X. 15 October 1943. No. 1, 2–3. URL: <https://bit.ly/3uqiD6d> (date of reference: 06.02.2022).
131. Churchill W. The Second World War. Vol. 3. London, 1951. P. 331–333.
132. Cigarettes And Alcohol // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3HfFN2q> (date of reference: 22.02.2022).
133. Coyle G. L. The War Years 39–45 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3KyUu2W> (date of reference: 18.01.2022).
134. Dunlop J. Horstead Hall and Low Grade Cipher // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3usuXzO> (date of reference: 22.02.2022).

135. Essex-Lopresti M. Memories of a Wartime Erk in the RAF // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/32o7Ldi> (date of reference: 26.12.2021).

136. Farmer J. My Life in the RAF (Part 4) // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3FSxp7U> (date of reference: 18.01.2022).

137. Goldstein R. Two Jewish Heroines of the SOE Part 1. // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3f4ijk4> (date of reference: 26.12.2021).

138. Hallas B. My Life My War. Chapter 13b // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3KDv843> (date of reference: 26.12.2021).

139. Hallowell H. Life as a Wren // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3KA83yk> (date of reference: 26.12.2021).

140. Hawkins V. A Princess at War: Queen Elizabeth II During World War II // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bit.ly/3v9FJ1a> (date of reference: 26.12.2021).

141. Haworth A. Doing My Bit in WWII: With the RAF // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3FX6Iia> (date of reference: 26.12.2021).

142. Headeach V. M. Wrens at Sea // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3KBLFom> (date of reference: 26.12.2021).

143. Hickes M. Mary's Memoirs – A WAAF in Wartime // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3yWKHhE> (date of reference: 26.12.2021).

144. Joan Quibell's Diary. Part Five. May to December 1942 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3vCCMTG> (date of reference: 18.01.2022).

145. Joan Quibell's Diary. Part Eight. 1945. A Wartime Wedding // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3syvcez> (date of reference: 18.01.2022).

146. Joan Quibell's Diary. Part Six. 1943 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3FA9nPI> (date of reference: 18.01.2022).

147. Johnstone-Wilson S. I. Secret German Aircraft // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/34vwwBq> (date of reference: 26.12.2021).

148. Jones G. A. A Private's Story of the ATS, Harrogate // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3AnGzaX> (date of reference: 26.12.2021).

149. Larkins K. Night Shift at The Admiralty // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3JhxAfz> (date of reference: 26.12.2021).

150. Latham M. Life of an ATS girl on anti-aircraft duty // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3b2RV8Z> (date of reference: 18.01.2022).

151. Manning the Ack-Ack in Plymouth // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3nWa91q> (date of reference: 18.01.2022).

152. Olive's Story // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3vEcwIP> (date of reference: 18.01.2022).

153. Pile F. Ack-ack: Britain's Defence Against Air Attack During the Second World War. London: Harrap, 1949. 410 p.

154. Porter K. Winding down the RAF War // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3AqOCnJ> (date of reference: 18.01.2022).

155. Reading G. Radar Operator in WW2 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3J3pSVV> (date of reference: 26.12.2021).

156. Recollections of a WAAF Ruth Mary Parker // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3EG5Y0x> (date of reference: 26.12.2021).

157. Rice J. Sand in my shoes. Coming of Age in the Second World War: A WAAF's Diary. London, New York, Toronto & Sydney: Harper Perennial, 2006. 265 p.

158. Robinson V. On Target. Wakefield: Verity Press, 1991. 206 p.

159. Saywell Sh. Women in War. Toronto: Penguin Books Canada, 1986. 324 p.

160. Schofield J. Molly's Story // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3fzvpXo> (date of reference: 18.01.2022).

161. Schwarz (nee Evans) J. A Bird's Eye View of the Yalta Conference by A Wren // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3pWnqJr> (date of reference: 26.12.2021).

162. Sealey J. I was One of Churchill's Geese // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3utZ1ew> (date of reference: 22.02.2022).

163. Small A. N. How I Found Elizabeth // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3KB8cSJ> (date of reference: 26.12.2021).

164. Staddon K. Enigma and all that – in the A.T.S. 1940 to 1945 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/2QVS4nS> (date of reference: 20.02.2022).

165. Staten B. Air Bomber Instructor. Part 3 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3FNxv0x> (date of reference: 26.12.2021).

166. Stevens B. From Ironmongers to Europe// WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3rEYZ3b> (date of reference: 23.01.2022).

167. Stott J. Gun-layer as the Radiolocation girls were called // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3eW880W> (date of reference: 18.01.2022).

168. Stott J. Life on The Anti-Aircraft Gun-sites WW2 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/33hLqLu> (date of reference: 22.02.2022).

169. Tank A. The Little Blitz and Me. // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/33BeIbO> (date of reference: 26.12.2021).

170. The WAAF Balloon Squadron casualties // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bit.ly/3JEIgEy> (date of reference: 26.12.2021).

171. Thomas R. Bomber Command // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3tRYt4v> (date of reference: 18.01.2022).

172. Vass J. Balloon Command, Sheffield 1942 – 1943 // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/37IQBzh> (date of reference: 26.12.2021).

173. Wake N. The Autobiography of the Woman the Gestapo Called the White Mouse. Sydney: Pan Macmillan Australia, 1997. 206 p.

174. Walker G. RAFVR – 204, 95, 228 Squadrons: Concerning Radar, Sullum Voe, Iceland, Freetown and Pembroke Dock // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3qSi4Qk> (date of reference: 26.12.2021).

175. War Memories: Plotting the Battle of Britain icon for Recommended story by Joyce Anne Deane nee Morley // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/3hU3x15> (date of reference: 26.12.2021).

176. Women, secrets and signals // WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bit.ly/3x0gEEB> (date of reference: 22.02.2022).

177. WW2 People's War. An archive of World War Two memories – written by the public, gathered by the BBC. URL: <https://bbc.in/332Osq6> (date of reference: 05.01.2022).

Стенографічні звіти засідань Верховної Ради СРСР

178. Внеочередная четвертая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (28 августа-1 сентября 1939 г.): стенографический отчет. 1939. 239, [1] с.

179. Двенадцатая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (22–23 июня 1945 г.): стенографический отчет. 1945. 54, [2] с.

180. Десятая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (28 января–1 февраля 1944 г.): стенографический отчет. 1944. 334, [2] с.

181. Одиннадцатая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (24 апреля–27 апреля 1945 г.): стенографический отчет. 1945. 297, [7] с.

182. Стенографический отчет заседания Верховного Совета СССР 18-го июня 1942 года. 1942. 56 с.

183. Шестая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (29 марта–4 апреля 1940 г.): стенографический отчет. 1940. 542, [1] с.

Hansard (the Official Report of debates in Parliament)

184. A.T.S. (overseas service) (24 January 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. Vol. 407. Cols.841–906.

185. Auxiliary Territorial Service (15 November 1938) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1938. Vol. 341. Cols.670–673.

186. Auxiliary Territorial Service (25 July 1939) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1939. Vol.350. Cols.1231–1232.

187. Auxiliary Territorial Service (Bisley Rifle Meeting) (25 July 1939) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1939. Vol. 350. Cols.1287–1288W.

188. Auxiliary Territorial Service (Uniforms) (07 March 1939) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1939. Vol. 344. Cols. 1937W.

189. Auxiliary Territorial Service and Women's Auxiliary Air Force (new status) (10 April 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates.1941. Vol. 370. Cols. 1699–1700.

190. Civil service (women, pay) (1 April 1936) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1936. Vol. 310. cols. 2017–2096.

191. Demobilisation (22 October 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1945. Vol. 414. Cols. 1702–1703.

192. Hansard 1803–2005. URL: <https://bit.ly/3uK9jKH> (date of reference: 06.02.2022).

193. King's speech (25 November 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1941. Vol. 376. Cols. 623–720.

194. Maximum national effort (02 December 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1941. Vol 376. Cols. 1009–1095.

195. National Service Bill (10 December 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1941. Vol. 376. Cols. 1565–1629.

196. Official Reports 5th Series Parliamentary Debates: Commons (Apr 30 – May 25, 1917) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. 1917. Vol. XCIII. Cols. 2133–2253, 2323–2444.

197. Representation of the People (Equal Franchise) Bill (29 March) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1928. Cols.1359–1448.

198. Training Of W.A.A.F. Officers (03 June 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Lords Debates. 1943. Vol. 127. Cols.882–886.

199. Victoria Cross and George Cross (Women) (18 January 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1944. Vol. 396. Col. 30.

200. Women in national service (03 August 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1943. Vol. 391. Cols. 2111–2201.

201. Women's Royal Naval Service (10 March 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1943. Cols. 758–759.

202. Women's Auxiliary Services (14 June 1945) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1945. Vol. 411. Col. 1815W.

203. Women's services (Committee of inquiry) (03 February 1942) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1942. Vol. 377. Cols. 1040–1042.

204. Women's services (Committee of inquiry) (24 February 1942) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1942. Vol. 378. Cols.18–19.

205. Women's Services (Post-War Continuance) (16 November 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1944. Vol. 404. Cols. 2111–2112.

206. Women's Services (Post-War Reorganisation) (03 October 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1944. Vol. 403. Cols. 742.

207. Women's Services (Post-War Reorganisation) (28 November 1944) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1944. Vol. 404. Cols. 2415–2416W.

208. Women's Services (Postwar Use) (22 July 1943) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Commons Debates. 1943. Vol. 391. cols. 1072–1073.

209. Women's war work (25 November 1941) // Hansard, the Official Report of debates in Parliament. House of Lords Debates. 1941. Vol. 121. Col. 73–101.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

210. «Щоденник днів війни». Нарис Підпалого С., надрукований в газеті «На захисту Родины» // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп.3. Спр.154. 36 арк.

211. Бабаскін З. Т. Спогади про громадянську та Велику Вітчизняну війни. Автограф. б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 2. 103 арк.

212. Бабаскін З. Т. Спогади про Курську битву. Засвідчена копія. б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 5. 10 арк.

213. Відозви, листівки та привітання ЦК КП (б) У, ЦШПР до населення окупованої території з закликом до боротьби проти німецько-фашистських загарбників (фотокопії). 1942–1943 рр. // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 3. Спр. 231. 56 арк.

214. Газети «Більшовик», «За Радянську Україну» – орган ЦК КП (б) У, Верховної ради УРСР та Чернігівського обкому КП (б) У (фотокопії). 1942–1943 рр. // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 3. Спр. 230. 36 арк.

215. Глібов Д. Є. Доповідь «Корсунь-Шевченківська операція 1944 р.». Оригінал. 1974 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 25. 38 арк.

216. Глібов Д. Є. Доповідь «Радянська артилерія в роки Великої Вітчизняної війни». Копія. б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 26. 11 арк.

217. Горячев С. Г. Історичний формуляр 35 гвардійського стрілецького корпусу. 1946 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 36. 15 арк.

218. Горячев С. Г. Спогади про бойовий шлях 35 гвардійського Прутського стрілецького корпусу. Засвідчена копія. б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 27. 5 арк.

219. Горячев С. Г. Спогади про участь 35 гвардійського стрілецького корпусу в Курській битві. Засвідчена копія. 1973 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 29. 39 арк.

220. Горячев С. Г. Спогади про участь 35 гвардійського стрілецького корпусу в боях за звільнення Правобережної України. Засвідчена копія. б/д. // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 32. 27 арк.

221. Документи ветеранів 8-ї повітряної армії (автобіографії, особисті листки з описанням бойового шляху, фотографії). Рукопис, машинопис, оригінали, копії // ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 2. Спр. 128. 283 арк.

222. Краснокутський Д. М. Спогади про бойову діяльність ІЗ Київської Червонопрапорної артилерійської дивізії прориву Резерву Головного Командування. Оригінал, автограф. 1944 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 54. 29 арк.

223. Краснокутський Д. М. Щоденник про бойові дії на Північно-Західному, карельському і Ленінградському фронтах. Оригінал, автограф. 22 червня-13 грудня 1941, січень-червень 1942 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 53. 83 арк.

224. Кронік О. Л. Документи про бойові дії 178 стрілецької Кулагінської Червонопрапорної дивізії на Карельському перешийку (донесення, описання, карта). Оригінали, засвідчені копії. Червень 1944 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 73. 6 арк.

225. Кронік О. Л. Описання бойових дій 178 стрілецької Кулагінської Червонопрапорної дивізії під час Маєвської операції. Оригінали, копії. Березень 1944 //

ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 72. 15 арк.

226. Кронік О. Л. Описання бойових дій 178 стрілецької Кулагінської Червонопрапорної дивізії на Карельському перешийку. Копія. Жовтень 1961 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 74. 14 арк.

227. Кронік О. Л. Описання бойового шляху 343 стрілецької Білостоцької Червонопрапорної ордена Кутузова дивізії під час Великої Вітчизняної війни. Копія. 1945 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 77. 20 арк.

228. Кронік О. Л. Описання Новосокільницької бойової операції. Копія. Лютий 1944 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 69. 29 арк.

229. Листи дружини Краснокутської Віри Андріївни на фронт. Рукопис. Оригінал. Жовтень 1941 – липень 1942 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 67. 7 арк.

230. Матеріали по питаннях демобілізації з Червоної Армії колишніх працівників партійних і радянських організацій, а також працівників культури, науки і мистецтва та про демобілізацію особистого складу старших віків діючої армії та ін. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 1745. Арк. 27.

231. Писарев Г. В. Звіт про бойові дії 39 гвардійського корпусу артилерійського полку під Ростовом. Копія. 22–24 липня 1942 // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 99. 13 арк.

232. Поздоровчі листи й телеграми керівників Туркменської РСР, Естонської РСР, військових частин, підприємств, організацій, установ та окремих осіб на ім'я Голови Ради Народних Комісарів Української РСР з нагоди визволення всієї України від німецько-фашистських загарбників, взяття та виконання соціалістичних зобов'язань по відбудові підприємств, сільського господарства, святкування 27 річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Дня артилерії» і т. ін. Том 7. 17 жовтня – 10 листопада 1944 // ЦДАВО України. Ф. 2: «Кабінет Міністрів України». Оп. 7. Спр. 772. 213 арк.

233. лінін А. Н. Спогади про роботу флоту Сталінградського порту під час Великої Вітчизняної війни. Копія б/д // ЦДАВО України. Ф. 4620: «Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Оп. 2. Спр. 113. 7 арк.

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного)

234. Автоматчики одной из частей Калининского фронта на огневой позиции. 1941–1943 гг. Автор Ряпасов Е. П. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–177954.

235. Бійці кулеметного батальйону 13-ї гвардійської стрілецької дивізії 62-ї армії. Зліва направо: зв'язківці Кулешова О. і сержант Лапітанова-Григор'єва, фельдшер, сержант Пасічник Н., зв'язківець сержант Радновська В. М. Сталінград /РРФСР/ 1942 р. Автор: Орлянкін В. І. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–190729.

236. Бочарова Е. И. заряжает пулемет на истребителе на одном из участков Юго-Западного фронта. Репродукция с фотопозитива № 3051. Март 1943 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–174989.
237. Група радянських льотчиць на одному з військових аеродромів. 1942 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–212173.
238. Группа демобилизованных советских воинов перед отъездом домой. Закарпатская область. 1946 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–162564.
239. Демобилизованные советские воины перед отъездом домой на станции Берегово Львовской железной дороги. г. Берегово, Закарпатская область. 1946 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–162539.
240. Долина М. И. – гвардии капитан, заместитель командира эскадрильи 125-го гвардейского бомбардировочного авиационного полка / Герой Советского Союза с августа 1945 г., г. Монино, Московская область. 24 июня 1945 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–166199.
241. Жительки одного з прифронтових сіл розмовляють з жінкою-воїном однієї з частин Ангеліною Надією. 1941–1942 рр. Автор зйомки: Давидзон Я. Б. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–212196.
242. Інформаційний ресурс «Електронний каталог аудіовізуальних документів». URL: <https://bit.ly/38C2mOT> (дата звернення: 30.10.2020).
243. Клова Валентина – глав-старшина 83 бригады морской пехоты, участница освобождения г. Севастополя от гитлеровских захватчиков. Репродукция. 1944–1945 гг. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–74454.
244. Командир взводу розвідки моряків-десантників 83-ї окремої Новоросійсько-Дунайської бригади морської піхоти Завалій Є. М. Репродукція. 1943–1945 рр. Автор: Самохоцький В. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–237673.
245. Летчица /Буданова/ в кабине самолета. Репродукция с фотопозитива № 3072. г. Ворошиловград. 1943 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–175009.
246. Летчица связи 267-го истребительного авиационного полка 17-й воздушной армии Кулькина М. И., погибшая 20 мая 1944 г., в кабине самолета. Украина, 1943–1944 гг. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–179966.
247. Льотчиці 125-го жіночого бомбардувального авіаполку імені М. Раскової отримують бойове завдання на аеродромі Леонідово. 1943 р. Автор: Орлянкін В. І. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–190774.
248. Льотчиця 175-го штурмового авіаполку 16-ї повітряної армії І-го Білоруського фронту, старший лейтенант Толетова Марія Іллівна в кабіні літака. Білорусія, 1944 р. Автор: Дмитрієв О. П. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–231887.
249. Невідома учасниця оборони м. Києва. Липень-серпень 1941 р. ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–124913.
250. Партизани загону ім. М. Н. Чернака Брестського партизанського з'єднання, українець І. Хмельов та білоруска М. Григор'єва в розвідці. 1942 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 2–136064.

251. Подготовка «Ворошиловских стрелков» 2-й ступени в Харьковском педагогическом институте. 28.04.1940 // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–598.

252. Радисты одной из частей 4-й гвардейской стрелковой дивизии 21-й армии Юго-Западного фронта на связи. Сталинградская область /РСФСР/ октябрь-ноябрь 1942 г. Автор съемки: Юдин В. П. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–159584.

253. Снайпер Л. М. Павличенко – участница обороны Одеси та Севастополя, Герой Радянського Союзу. 1942–1944 рр. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–2909.

254. Снайпер Миронова Е. – комсомолка, защитница г. Севастополя, погибшая в 1943 г. При освобождении г. Новороссийска от немецко-фашистских захватчиков. Репродукция. 1941–1943 гг. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 2–67764.

255. Технік К. Раудіна готує літак до бойового вильоту. 1942 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 2–118477.

256. Узел связи 62-й армии. г. Сталинград, 1942–1943 гг. Автор: Орлянкин В. И. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–140657.

257. Участница обороны м. Севастополя А. Юрченко серед десантників Тихоокеанського флоту. 1945 р. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 2–39480.

258. Ферапон Лидия – медсестра отряда им. И. В. Сталина Черниговского партизанского соединения под командованием Н. Н. Попудренко. Репродукция. УССР, 1941–1943 гг. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. обл. 4–17684.

259. Финогенова Н. И. – старшина 1 статьи, медсестра почты, выносившая раненых в боях за г. Керчь (Крым) под сильным огнем противника // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0–74562.

260. Члены звена 586-го истребительного авиполка Литвяк Лилия, Буданова Екатерина и Кузнецова Наталья у самолета перед вылетом. Репродукция. 1942 г. // ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. зб. 0–179945.

The National Archives (United Kingdom)

261. AIR 54. Women's Auxiliary Air Force // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096716. Catalogue reference: AIR 54/135/05.

262. ATS girls in gunnery control positions by Marc Stone, unknown date // The National Archives (United Kingdom). Catalogue reference: INF 3/1235.

263. Auxiliary Territorial Service (ATS) girl by Abram Games, November 1941. Pastel, gauche and airbrushed paint on board // The National Archives (United Kingdom). Catalogue reference: INF 3/116.

264. Auxiliary Territorial Service (ATS). Artist unknown, Date unknown, Gouache on board // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096924. Catalogue reference: INF 3/114.

265. Cabinet 18 (36) Meeting of the Cabinet to be held in the Prime Minister's Room, House of Commons, on Wednesday, 11th March, 1936, at 6.0 p.m. // The National Archives (United Kingdom). Catalogue Reference: CAB/23/83. Image Reference: 0018.

266. Cabinet 47 (38). Conclusions of a Meeting of the Cabinet held at 10, Downing Street, S.W.1., on Friday, 30th September, 1938, at 7.30 p.m. // The National Archives (United Kingdom). Catalogue Reference: CAB/23/95. Image Reference: 0011. P.279–289.

267. Recommendation for Award for Beeston, Eileen Marguerite // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096952. Catalogue reference: WO 373/84/632.

268. Recommendation for Award for Burden, Grace Irene // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096926. Catalogue reference: WO 373/156/401.

269. Recommendation for Award for Cooke, Anna Nora // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096944. Catalogue reference: WO 373/84/636.

270. Recommendation for Award for Darvill, Elizabeth // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096925. Catalogue reference: WO 373/157/133.

271. Recommendation for Award for Devin, Marjorie // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111250. Catalogue reference: WO 373/157/139.

272. Recommendation for Award for Dickie, Agnes Millar // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096987. Catalogue reference: WO 373/157/140.

273. Recommendation for Award for Edney, Joan Ruby // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111574. Catalogue reference: WO 373/157/149.

274. Recommendation for Award for Farley, Elsie May // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096984. Catalogue reference: WO 373/157/159.

275. Recommendation for Award for Fisher, Edith Mary // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096924. Catalogue reference: WO 373/156/451.

276. Recommendation for Award for Fleming, Venie Louis // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096776. Catalogue reference: WO 373/157/165.

277. Recommendation for Award for Golland, Grace Catherine Rank: Private Service // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111570 Catalogue reference: WO 373/68/446.

278. Recommendation for Award for Goodliffe, Patricia Mabel // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111572. Catalogue reference: WO 373/157/177.

279. Recommendation for Award for Gourlay, Molly Percival // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096753. Catalogue reference: WO 373/83/554.

280. Recommendation for Award for Harcup, Hetty May // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096946. Catalogue reference: WO 373/68/819.

281. Recommendation for Award for Harradine, Agnes // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096991. Catalogue reference: WO 373/69/334.

282. Recommendation for Award for Hart, Sybil Mary // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111578. Catalogue reference: WO 373/157/193.

283. Recommendation for Award for Harvey, Eileen Joyce // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111577. Catalogue reference: WO 373/157/196.

284. Recommendation for Award for Holmes a Court, Bridget // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096755. Catalogue reference: WO 373/156/91.

285. Recommendation for Award for Hose, Joyce Eileen Acheson // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096752. Catalogue reference: WO 373/156/213.

286. Recommendation for Award for Hutcheon, Noreen // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111249. Catalogue reference: WO 373/156/491.

287. Recommendation for Award for Johnson, Margaret Mary // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111253. Catalogue reference: WO 373/67/525.

288. Recommendation for Award for Lee, Christine // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096720. Catalogue reference: WO 373/157/235.

289. Recommendation for Award for Ling, Lillian May // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111575. Catalogue reference: WO 373/156/512.

290. Recommendation for Award for Marriott, I // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096713. Catalogue reference: WO 373/66/158

291. Recommendation for Award for Marsh, Nina // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096714. Catalogue reference: WO 373/66/157.

292. Recommendation for Award for McManus, Elizabeth // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096978. Catalogue reference: WO 373/157/258.

293. Recommendation for Award for Naish-Gray, Maureen // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096977. Catalogue reference: WO 373/157/270.

294. Recommendation for Award for Pratt, Joan // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096770. Catalogue reference: WO 373/157/291.

295. Recommendation for Award for Rixon, Muriel Rose // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096774. Catalogue reference: WO 373/156/569.

296. Recommendation for Award for Scoley, Maude Emma // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096992. Catalogue reference: WO 373/157/307.

297. Recommendation for Award for Slater, Emily // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111247. Catalogue reference: WO 373/156/578.

298. Recommendation for Award for Stock, Eileen Edna Mary // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096949. Catalogue reference: WO 373/157/331.

299. Recommendation for Award for Stubbs, Mabel Kathleen // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096983. Catalogue reference: WO 373/156/586.

300. Recommendation for Award for Watkins, Merle Theodora // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4111571. Catalogue reference: WO 373/157/350.

301. Recommendation for Award for Youde, Margaret Elizabeth // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096985. Catalogue reference: WO 373/156/611.

302. They can't get on without us by Dugdale, Date unknown. Pastel and gauche on paper // The National Archives (United Kingdom). Catalogue reference: INF 3/116.

303. Vivien Bontein, alias Vera // The National Archives (United Kingdom). Item number: 4096712. Catalogue reference: KV 2/2079. P.2, 5-7, 92.

Alexander Street

304. Brown D. Dorothy Shelagh Brown's Diary: 1942–1945 (51 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

305. Bullen I. M. A Record or Diary of an Anxious and Eventful Period in My Life (256 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

306. Oakman J. Book IV. In World War II Diary of Josephine May Oakman: March 1941– June 1945 (99 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

307. Phipps K. M. The Second World War Diary of Kate Phipps (220 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

308. Shepperd A. Mother's Diary during Blitz 1940 (90 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

309. Strange J. C. The Second World War Diaries of Miss J.C. Strange, 1939–1945 (861 p.). Alexandria, VA: Alexander Street. Retrieved from British and Irish Women's Letters and Diaries database.

The Imperial War Museum

310. Albone, Eileen Mary (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 31697.

311. Crofton, Mary Irvine (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 27085.

312. Cunningham, Mary (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 10196.

313. Du Cros, Rosemary Teresa (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9359.

314. Epstein, Dorrit (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 30491.

315. Forward, Mona Renee Vera Ernesta (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9283.

316. Gore, Margaret Wyndham (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9285.

317. Hay, Helen Margaret (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 23177.

318. Henderson, Elizabeth Frances (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 10033.

319. Hughes, Joan Lily Amelia (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 8659.

320. Lambert, Catherine Iris (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 20797.

321. Lofthouse, Joyce (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9850.

322. Mahan, Elizabeth (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28356.

323. Nel, Elizabeth Shakespear (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 15119.

324. Nichol, Paulina Dorothea (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 23180.

325. Pine, Mabel (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 22613.

326. Price, Marie (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 18626.

327. Rose, Molly Daphne (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9966.

328. Saunders, Gwendoline (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9106.

329. Seccombe, Eirene Rosemary (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9889.

330. Small, Elisabeth (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 29894.

331. Solomons, Rene (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 18223.

332. Swift, Joan (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 26946.

333. Waggott, Maisie (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 28414.

334. Williams, Dorothy Margaret (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 9440.

335. Willis, Benedetta (Oral history) // The Imperial War Museum. Catalogue number: 8490.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)

336. Докладная записка Наркомата обороны Народному комиссару обороны Маршалу Советского Союза И. В. Сталину о мобилизации женщин от 16 мая 1944 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 335. Л. 14.

337. Постановление ГКО СССР № 1575сс. [О передаче Главупраформы 500 тыс. человек, годных к строевой службе в армии, в том числе 150 тыс. узбеков и казахов, и о мобилизации 150 тыс. женщин для замены призываемых в армию] (11.04.1942) // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 29. Л. 2–3.

338. Постановление ГКО СССР № 1703сс от 5 мая 1942 г. «О мобилизации девушек-комсомолок и добровольцев в военно-морской флот» // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 57. Л. 134–140.

339. Постановление ГКО СССР № 1595 «О замене в фронтовых, армейских и запасных частях связи и тыловых узлах связи красноармейцев женщинами» от 13 апреля 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 51. Л. 105–107.

340. Постановление ГКО СССР № 1618 «О замене в тыловых частях и учреждениях ВВС КА военнослужащих мужчин женщинами» от 18 апреля 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 53. Л. 106–108.

341. Постановление ГКО СССР № 9955 «О демобилизации женщин из состава железнодорожных войск Наркомата путей сообщения» от 30 августа 1945 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 535. Л. 188–189.

342. Проект постановления ГКО СССР № 1488 «О мобилизации девушек-комсомолок в части ПВО» от 25 марта 1942 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 43. Л. 157–159, 162–163.

343. Проект постановления ГКО СССР № 5907 «О призыве в армию 25 000 женщин добровольцев» от 16 мая 1944 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 335. Л. 11.

344. Распоряжение ГКО СССР № 4239 о мобилизации женщин и военнообязанных не пригодных для службы в Красной армии для работы на центральных артиллерийских базах и складах от 5 октября 1943 г. // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 2. Д. 219. Л. 122.

345. Die Kampagne zum Internationalen Frauentag 1940 in England // РГАСПИ. Ф. 543. Оп. 2. Д. 42. Л. 52–53.

346. Frauen im Kriege (England) // РГАСПИ. Ф. 543. Оп. 2. Д. 42. Л. 41–51.

347. Work of the CPUSA among women // РГАСПИ. Ф. 543. Оп. 2. Д. 42. Л. 1–8.

Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО)

348. Боевое донесение командующего войсками Северо-Кавказского фронта Верховному Главнокомандующему об итогах боев по освобождению Таманского полуострова // ЦАМО. Ф. 51. Оп. 932. Д. 203. Л. Тит., 118–122. URL: <https://bit.ly/2Sn7bY4> (дата обращения: 30.10.2020).

Тогочасні періодичні видання

349. 75-й Конгресс британских тред-юнионов в Саутпорте // Красный флот. 1943. 15 сентября. № 218 (1476). С. 4.

350. Английские женщины-зенитчики // Правда. 1941. 13 октября. № 284 (8692). С. 4.

351. Англичанки на войне // Комсомольская правда. 1942. 8 марта. № 56 (5151). С. 4.

352. Антифашистская конференция женщин в Белграде // Вечерняя Москва. 1944. 4 ноября. № 263 (6320). С. 3.

353. Антифашистский митинг работниц Трехгорки // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 8 мая. № 106 (7792). С. 1.

354. «Блокнот агитатора» № 6 // Вечерняя Москва. 1945. 2 марта. № 51 (6416). С. 2.

355. Бобров Н. Дочери Родины // Сталинский сокол. 1945. 10 марта. № 20 (318). С. 4.

356. Богатырский С. Прожектористы // Вечерняя Москва. 1941. 31 июля. № 179 (5310). С. 2.

357. Боевые подруги // Вечерняя Москва. 1941. 11 июля № 162. С. 2.
358. Боевые подруги // Вечерняя Москва. 1941. 25 июля. № 174. С. 2.
359. Боевые подруги // Правда. 1941. 4 августа. № 214 (8622). С. 1.
360. Боевые подруги железнодорожников // Правда. 1941. 20 августа. № 230 (8638). С. 3.
361. Более 100 гитлеровцев... // Красный воин. 1945. 21 июля. № 154 (6578). С. 1.
362. Большой митинг солидарности с Советским Союзом в Лондоне // Вечерняя Москва. 1941. 23 июля. № 172. С. 4.
363. Большой митинг солидарности с Советским Союзом в Лондоне // Правда. 1941. 20 июля. № 199 (8607). С. 4.
364. Бузуев В. На запад! Еще беспощаднее будем уничтожать гитлеровских захватчиков // Комсомольская правда. 1944. 4 мая. № 105 (5816). С. 3.
365. Бусырев А. С винтовкой снайпера // Смена. 1942. 30 декабря. URL: <https://bit.ly/3ndoNkM> (дата обращения: 22.02.2022).
366. Бюллетень Осоавиахима. 1927. № 17. С. 9.
367. В Германии // Комсомольская правда. 1945. 13 марта. № 60 (6080). С. 2.
368. Вадимов Л. Героические женщины Европы // Вечерняя Москва. 1943. 6 марта. № 54. С. 3.
369. Вейнбергер З. Изверги // Правда. 1942. 21 сентября. № 264 (9035). С. 2.
370. Великому вождю народов, Верховному Главнокомандующему вооруженными силами СССР, Маршалу Советского Союза, нашему любимому отцу, учителю и другу Иосифу Виссарионовичу Сталину // Вечерняя Москва. 1943. 10 марта. № 57. С. 1.
371. Викторов В. «Надежда Дурова» // Вечерняя Москва. 1941. 30 сентября. № 231. С. 3.
372. Вместе с красноармейцами... // Вечерняя Москва. 1943. 29 июня. № 151 (5899). С. 1.
373. Война отечественная и война тотальная // Красный флот. 1943. 28 марта. № 73 (1331). С. 2.
374. Волнующая встреча // Вечерняя Москва. 1943. 21 октября. № 249. С. 2.
375. Всенародный почет // Красный воин. 1945. 8 марта. № 52 (6476). С. 3.
376. Всесоюзный митинг женщин-матерей и жен фронтовиков // Правда. 1943. 14 апреля. № 97 (9233). С. 3.
377. Встреча английских женщин с советской профсоюзной делегацией // Правда. 1942. 26 января. № 26 (8797). С. 4.
378. Выстрелы снайперов // Вечерняя Москва. 1943. 28 мая. № 124 (5872). С. 1.
379. Выстрелы снайперов // На страже Родины. 1944. 18 марта. № 71. URL: <https://bit.ly/3C3d3HQ> (дата обращения: 22.02.2022).
380. Выступление Брауна в связи с 26-й годовщиной Красной Армии // Правда. 1944. 1 марта. № 52 (9509). С. 4.

381. Выступление В. М. Молотова на конференции Об'єдиненных наций в Сан-Франциско // Красный флот. 1945. 28 апреля. № 100 (1975). С. 4.
382. Выступление Черчилля в Палате общин по вопросу о мобилизации рабочей силы // Вечерняя Москва. 1941. 4 декабря. № 286. С. 3.
383. Выступление Черчилля в Палате общин по вопросу о мобилизации рабочей силы // Правда. 1941. 4 декабря. № 336 (8744). С. 4.
384. Героини Севастопольской обороны // Комсомольская правда. 1942. 8 марта. № 56 (5151). С. 4.
385. Героические дочери Советского народа // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. 13 января. № 10 (8003). С. 1.
386. Героические женщины // Вечерняя Москва. 1942. 27 октября. № 253 (5694). С. 1.
387. Герой Советского Союза Зоя Космодемьянская (Таня) // Правда. 1942. 17 февраля. № 48 (8819). С. 1.
388. Да здравствует единый антифашистский фронт женщин всего мира // Правда. 1941. 8 сентября. № 249 (8657). С. 1.
389. Да здравствует победоносная Красная Армия! // Правда. 1944. 21 февраля. № 45 (9502). С. 1.
390. Давидович В. Пулеметчица // Вечерняя Москва. 1943. 23 ноября. № 276 (6024). С. 3.
391. «Давным давно» // Вечерняя Москва. 1941. 28 августа. № 203. С. 4.
392. Девушки-снайперы // Комсомольская правда. 1942. 22 октября. № 249 (5344). С. 4.
393. Делегация советских студентов возвратилась из поездки в США и Великобританию // Красный флот. 1943. 7 января. № 5 (1263). С. 4.
394. Для фронтовиков // Красная звезда. 1944. 28 мая. № 126 (5806). С. 3.
395. Дочь партизана // Вечерняя Москва. 1941. 1 августа. № 180. С. 2.
396. Ершова Е. Женщины всего мира – на борьбу против фашизма // Правда. 1941. 9 сентября. № 250 (8658). С. 3.
397. Ефрейтору Марии Грудистойой – 19 лет // Вечерняя Москва. 1943. 10 марта. № 57. С. 3.
398. Ефрейторы Раиса Скрыпникова и Ольга Быкова... // Вечерняя Москва. 1943. 7 сентября. № 211. С. 3.
399. Женщины в английском воздушном флоте. Новый киноочерк // Вечерняя Москва. 1941. 17 октября. С. 4.
400. Женщины великого народа // Советская Сибирь. 1943. 7 марта. № 54 (7241). С. 1.
401. Женщины-активистки // Правда. 1941. 20 июля. № 199 (8607). С. 3.
402. Женщины-аэростатчики // Вечерняя Москва. 1941. 13 ноября. № 268. С. 3.
403. За Лизу Чайкину! // Вечерняя Москва. 1943. 28 мая. № 124 (5872) С. 1.
404. За счастливую молодость // Правда. 1942. 6 сентября. № 249 (9020). С. 1.
405. Зверства гитлеровских душегубов // Красный флот. 1941. 6 августа. № 183 (837). С. 2.

406. Зверства немецко-фашистских людоедов в Ростове-на-Дону // Красный флот. 1943. 13 марта. № 60 (1318). С. 3.
407. Игнатова Н. Героини // Сталинский сокол. 1945. 7 марта. № 19 (317). С. 3.
408. Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 3 марта 1943. № 51 (8044). С. 2.
409. К женщинам всего мира // Правда. 1942. 11 мая. № 131 (8902). С. 3.
410. К женщинам всего мира! // Вечерняя Москва. 1941. 8 сентября. № 212. С. 1.
411. К женщинам всего мира! // Правда. 1941. 9 сентября. № 250 (8658). С. 1.
412. Кирсанова К. Советские патриотки // Сталинский сокол. 1945. 7 марта. № 19 (317). С. 3.410.
413. Ключко Н. Почему я пошла на фронт // Красный воин. 1945. 8 марта. № 52 (6476). С. 3.
414. Клятва советских женщин // Правда. 1942. 11 мая. № 131 (8902). С. 1.
415. Комсомол в Отечественной войне // Красный флот. 1942. 23 декабря. № 300 (1251). С. 3.
416. Конференция женщин-фронтовиков // Красная звезда. 1944. 29 ноября. № 282 (5962). С. 3.
417. Лозунги ЦК ВКП (б) к XXIV годовщине Великой Октябрьской Социалистической революции // Вечерняя Москва. 1941. 31 октября. № 258 (5389). С. 1.
418. Лозунги ЦК ВКП(б) к 25 годовщине Красной армии // Сталинский сокол, газета Военно-воздушных сил Красной Армии. 1943. 23 февраля. № 9 (137). С. 2.
419. Лозунги ЦК ВКП(б) к 25-й годовщине Великой октябрьской социалистической революции // Вечерняя Москва. 1942. 28 октября. № 254 (5695). С. 1.
420. Любимов С. Мы не забудем тебя, Таня! // Комсомольская правда. 1942. 27 января. № 21 (5116). С. 3.
421. Людмиле Павличенко вручен университетский диплом // Комсомольская правда. 1945. 2 марта. № 51 (6071). С. 2.
422. Милецкий Я. Девушки-снайперы // Красная звезда. 1944. 6 июня. № 133 (5813). С. 3.
423. Митинг в честь Людмилы Павличенко в Лондоне // Красный флот. 1942. 25 ноября. № 277 (1228). С. 4.
424. Митинг женщин-участниц Отечественной войны // Вечерняя Москва. 1942. 11 мая. № 108 (5549). С. 1.
425. Митинг женщин-участниц Отечественной войны // Правда. 1942. 11 мая. № 131 (8902). С. 3.
426. Многолюдный митинг в Лондоне, посвященный Международному женскому дню // Красный флот. 1942. 11 марта. № 58 (1009). С. 4.
427. Молодежь в труде и в бою // Вечерняя Москва. 1942. 5 сентября. № 209 (5650). С. 2.
428. Москва, Кремль Верховному Главнокомандующему вооруженными силами СССР Маршалу Советского Союза товарищу Сталину // Красная звезда. 1943. 17 марта. № 63 (5434). С. 2.

429. Мы встретимся снова // Красная звезда. 1943. 29 сентября. №230 (5601). С. 3.
430. На защиту родины // Вечерняя Москва. 1941. 11 июля. №162. С. 3.
431. На очередной пресс-конференции иностранных корреспондентов // Вечерняя Москва. 1941. 8 июля. №159. С. 3.
432. На фронтах Отечественной войны // Правда. 1942. 20 марта. №79 (8850). С. 2.
433. Наумов В. Валентина Гризодубова // Физкультура и спорт. 1938. №3. С. 6.
434. Наш народ непобедим // Вечерняя Москва. 1941. 11 августа. №188. С. 4.
435. Не топтать фашистскому сапогу города Ленина! // Красный флот. 1941. 14 сентября. №217 (871). С. 1.
436. Немецко-фашистские зверства во Львове // Правда. 1941. 9 августа. №219 (8627). С. 2.
437. Нет большего врага у женщин, чем Гитлер // Правда. 1941. 18 июля. №197 (8605). С. 2.
438. Нечкина М. Непобедимая сила народная // Красный флот. 1941. 2 августа. №180 (834). С. 3.
439. Николаева К. Советская женщина в отечественной войне // Красная звезда. 1943. 7 марта. №55 (5426). С. 3.
440. Николаева К. Советская женщина на боевом посту // Правда. 1941. 2 августа. №212 (8620). С. 3.
441. Новиков-Прибой А. Наши женщины // Правда. 1941. 30 сентября. №271 (8679). С. 2.
442. Нота народного комиссара иностранных дел тов. В. М. Молотова о чудовищных злодеяниях, зверствах и насилиях немецко-фашистских захватчиков в оккупированных советских районах и об ответственности германского правительства и командования за эти преступления // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 28 апреля. №99 (7785). С. 1.
443. О международном женском дне – 8 марта // Комсомольская правда. 1945. 8 марта. №56 (6076). С. 2.
444. О Международном Женском Дне – 8 марта // Комсомольская правда. 5 марта 1944. №55 (5766). С. 1.
445. О международном коммунистическом женском дне – 8 марта. Постановление ЦК ВКП(б) // Красный флот. 1942. 7 марта. №55 (1006). С. 1.
446. О Международном коммунистическом женском дне – 8 марта. Постановление ЦК ВКП(б) // Красный флот. 1943. 5 марта. №53 (1311). С.1.
447. Облик советской девушки // Комсомольская правда. 1945. 6 февраля. №30 (6050). С. 3.
448. Обращение английских женщин к женщинам Москвы // Вечерняя Москва. 1941. 20 августа. №196. С. 1.
449. Общемосковское собрание, посвященное Международному женскому дню // Красный флот. 1944. 9 марта. №58 (1625). С. 2.

450. Овладеть военным делом – долг каждого советского патриота // Правда. 1942. 7 июля. №188 (8959). С. 4.
451. Орлова Г. Шлифовщица Матюхина // Вечерняя Москва. 1941. 10 сентября. №214. С.2.
452. От советского Информбюро // Вечерняя Москва. 1941. 4 июля. №164. С. 2.
453. От Советского информбюро // Комсомольская правда. 1942. 7 февраля. №31 (5126). С. 2.
454. Отважная патриотка // Комсомольская правда. 1942. 23 сентября. №224 (5319). С. 1.
455. Отважные защитницы города Ленина // Вечерняя Москва. 1941. 10 сентября. №214. С. 2.
456. Павличенко Л. За что я их убиваю // Комсомольская правда. 1942. 19 сентября. №221 (5316). С. 3.
457. Павличенко Л. Героини фронта и тыла // Красный флот. 1944. 8 марта. №57 (1624). С. 3.
458. Памяти Героя Советского Союза Марины Расковой // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. 9 января. №7 (8000). С. 4.
459. Памяти Героя Советского Союза Марины Расковой // Комсомольская правда. 1943. 9 января. №7 (5409). С. 4.
460. Памяти Героя Советского Союза Марины Расковой // Правда. 1943. 9 января. №9 (9145). С. 4.
461. Патриотки // Правда. 1941. 5 июля. №184 (8592). С. 1.
462. Первый женский автопробег // За рулём. 1936. №20. С. 1.
463. Письмо комсомольцев и молодежи Советского Союза товарищу И. В. Сталину // Вечерняя Москва. 1943. 28 октября. №255. С. 1.
464. Подвиг советской девушки // Комсомольская правда. 1942. 23 сентября. №224 (5319). С.1.
465. Подвиги советской женщины // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 19 февраля. №41 (7727). С. 1.
466. Портреты девушек-Героев Советского Союза // Вечерняя Москва. 1945. 14 мая. №112 (6477). С. 4.
467. Послание индийских женщин женщинам Советского Союза // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. 23 марта. №68 (8061). С. 4.
468. Пребывание в Вашингтоне советских делегатов на международный съезд студентов // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 1 сентября. №205 (7891). С. 4.
469. Приветствие женщин Англии женщинам Советского Союза // Правда. 1941. 8 сентября. №249 (8657). С. 1.
470. Приветствие товарищу Сталину // Правда. 1942. 11 мая. №131 (8902). С.3.

471. Привлечение женщин на службу в военно-воздушные силы Англии // Правда. 1941. 7 октября. №278 (8686). С. 4.
472. Призыв советских патриоток // Правда. 1941. 19 июля. №198. С. 1.
473. Призывы ЦК ВКП (б) к 1 мая 1944 года // Вечерняя Москва. 1944. 27 апреля. №100 (6157). С.1.
474. Призывы ЦК ВКП (б) к 1 мая 1945 г. // Вечерняя Москва. 1945. 28 апреля. №100 (6465). С. 1.
475. Призывы ЦК ВКП (б) к 26-й годовщине Великой Октябрьской Социалистической Революции // Комсомольская правда. 1943. 30 октября. №257 (5659). С. 1.
476. Призывы ЦК ВКП (б) к 27-й годовщине Великой Октябрьской Социалистической революции // Вечерняя Москва. 1944. 31 октября. №259 (6316). С. 1.
477. Призывы ЦК ВКП (б) к 27-й годовщине Красной Армии // Вечерняя Москва. 1945. 21 февраля. №43 (6408). С. 1.
478. Призывы ЦК ВКП(б) к 26-й годовщине Красной Армии // Вечерняя Москва. 1944. 21 февраля. №43 (6100). С.1.
479. Работают с невиданным под'емом // Вечерняя Москва. 1941. 1 июля. №153 (5284). С. 1.
480. Радиоперекличка трех городов // Правда. 1941. 15 сентября. №256 (8664). С. 1.
481. Рапорт уральцев товарищу Сталину // Красный флот. 1942. 21 июля. №169 (1120). С. 3.
482. Расправа немцев над польскими женщинами // Красный флот. 1943. 21 марта. №67 (1325). С. 4.
483. Репертуар кинотеатров // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1942. 19 апреля. №92 (7778). С. 4.
484. Рожицына М. Фашизм – смертельный враг женщин // Вечерняя Москва. 1941. 8 сентября. №212. С.3.
485. Рубен С. Девушка из Каширы // Красный воин. 1945. 8 марта. №52 (6476). С. 3.
486. Русские борются с исключительным мастерством и непревзойденной пламенной яростью // Правда. 1942. 12 декабря. №346 (9117). С. 4.
487. Санинструктор Клавдия Павлова // Вечерняя Москва. 1941. 21 августа. №197. С. 2.
488. Священная война // Известия советов депутатов трудящихся СССР. 1941. 24 июня. №147. С. 1.
489. Севастопольцы // Вечерняя Москва. 1942. 8 декабря. №287 (5728). С. 3.
490. Сергеева Н. Лондон в дни войны // Правда. 1942. 11 декабря. №345 (9116). С. 4.
491. Славные патриотки // Вечерняя Москва. 1942. 3 февраля. №27 (5468). С. 2.
492. Славные патриотки // Комсомольская правда. 1944. 23 июня. №148 (5859). С. 2.

493. Славные патриотки нашей родины // Комсомольская правда. 1945. 8 марта. № 56 (6076). С. 2.
494. Снайперы, истребляйте фашистских захватчиков // Красный флот. 1942. 26 августа. № 200 (1151). С. 1.
495. Собрание актива женской молодежи в столице // Правда. 1942. 23 марта. № 82 (8853). С. 1.
496. Советская высшая школа в Отечественной войне // Правда. 1942. 18 января. № 18 (8789). С. 1.
497. Советская девушка // Комсомольская правда. 1942. 8 марта. № 56 (5151). С. 1.
498. Советская девушка! Овладевай военными специальностями // Комсомольская правда. 1942. 25 марта. № 70 (5165). С. 1.
499. Советская женщина – великая сила // Правда. 1941. 8 октября. № 279 (8687). С. 1.
500. Советские женщины подвигами в тылу и на фронте приближают час нашей полной победы над врагом // Красный воин. 1945. 8 марта. № 52 (6476). С. 3.
501. Сталинский сокол. 1945. 7 марта. № 19 (317). С. 3.
502. Сторожук В. Заслуженный авторитет // Комсомольская правда. 1943. 12 августа. № 189 (5591). С. 3.
503. Танк «Боевая подружка» к бою готов! // Известия Советов депутатов трудящихся СССР. 1943. 27 августа. № 202 (8195). С. 3.
504. Танкисты Иван и Александра Бойко // Вечерняя Москва. 1944. 31 октября. № 259 (6316). С. 3.
505. Тихонов Н. Великая народная сила // Правда. 1943. 20 ноября. № 286 (9422). С. 3.
506. Траурный митинг на Красной площади, посвященный памяти М. М. Расковой // Вечерняя Москва. 1943. 13 января. № 10. С. 3.
507. Тысячи девушек ушли добровольцами в Красную армию // Вечерняя Москва. 1942. 18 марта. № 64 (5505). С. 1.
508. Уважать и любить свою семью // Под знаменем Ленина. 1935. 12 июля. № 156 (1112). С. 1.
509. Удары украинских партизан // Вечерняя Москва. 1942. 29 декабря. № 305 (5746). С. 3.
510. Успенский Л. Города морской славы // Красный флот. 1943. 14 ноября. № 269 (1527). С. 3.
511. Хроники противовоздушной обороны по Советскому Союзу // Вестник противовоздушной обороны. 1937. № 4. С. 55.
512. Шундровская С. Наша фронтовая бригада // Красный воин. 1945. 8 марта. № 52 (6476). С. 3.
513. Шур М. Женщины-партизанки // Правда. 1941. 30 сентября. № 271 (8679). С. 2.
514. Электронекарасовка. URL: <https://bit.ly/3GvyRNM> (дата обращения: 05.02.2022).

515. Эстонские женщины помогают ковать победу над врагом // Правда. 1941. 1 июля. № 180 (8588). С. 1.
516. 100,000 women wanted // Lincolnshire Standard and Boston Guardian. 1941. 06 September. P. 8.
517. A Smile from the Queen // Bradford Observer. 1940. 26 January. P. 1.
518. A woman's weapon // Warwick and Warwickshire Advertiser. 1944. 15 September. P. 3.
519. A.T.S. "veterans". Interesting jobs for women // Stirling Observer. 1942. 20 August. P. 6.
520. A.T.S. and W.A.A.F. Crown Forces // Aberdeen Evening Express. 1941. 10 April. P. 3.
521. A.T.S. Girl Steals Money at Chilwell // Nottingham Journal. 1940. 13 June. P. 5.
522. A.T.S. Girls among War Casualties // Nottingham Journal. 1941. 28 March. P. 3.
523. Aberdeen appeal for W.R.N.S. recruits // Aberdeen Press and Journal. 1939. 18 September. P. 3.
524. Air Chief Commandant Dame Katherine Trefusis-Forbes // Gloucestershire Echo. 1944. 22 August. P. 1.
525. Air Commandant Lady R. M. E. Welsh has been promoted // Western Daily Press. 1944. 23 August. P. 3.
526. Air Ministry National Service. Women's Auxiliary Air Force // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1940. 01 February. P. 2.
527. Air Ministry National Service. Women's Auxiliary Air Force // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1940. 03 February. P. 4.
528. Air Ministry. National Service. Women's Auxiliary Air Force // The Scotsman. 1940. 31 January. P. 2.
529. An Appeal to Women Auxiliary Territorial Service Recruits Required for Immediate Service // Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette. 1940. 28 June. P. 2.
530. Army Pensions // The Scotsman. 1939. 20 September. P. 11.
531. Auxiliary Territorial Service // Belfast News-Letter. 1941. 17 June. P. 4.
532. Auxiliary Territorial Service // Belfast News-Letter. 1941. 20 March. P. 4.
533. Auxiliary Territorial Service // Birmingham Mail. 1942. 04 May. P. 4.
534. Auxiliary Territorial Service // Falkirk Herald. 1940. 08 June. P. 4.
535. Auxiliary Territorial Service // Falkirk Herald. 1941. 12 July. P. 5.
536. Auxiliary Territorial Service at work // Belfast Telegraph. 1939. 14 September. P. 8.
537. Behind the scenes with the Women's Auxiliary Air Force // The Tatler. 1940. 13 March. P. 22–23.
538. Bentley P. Should women take up arms and fight? // Aberdeen Press and Journal. 1943. 22 April. P. 2.
539. Bentley P. Should women take up arms? // Newcastle Journal. 1943. 19 April. P. 2.
540. Books for the Forces // Portsmouth Evening News. 1942. 17 July. P. 5.

541. Britain after three years at war // *Illustrated London News*. 1942. 19 December. P. 17.
542. Britain's women great soldiers // *Western Morning News*. 1941. 05 May. P. 3.
543. British newspaper archive. URL: <https://bit.ly/3Hx1D1A> (date of reference: 05.02.2022).
544. British Women Great Soldiers // *Nottingham Journal*. 1941. 05 May. P. 4.
545. Bryant A. Progressive training in the W.A.A.F. // *Sunday Times*. 1943. June 20.
546. Call-Up of women // *Kirriemuir Free Press and Angus Advertiser*. 1942. 26 February. P. 4.
547. Christmas in Prison W.A.A.F. who deserted // *Thanet Advertiser*. 1943. 31 December. P. 2.
548. Conscription in Britain // *Belfast News-Letter*. 1941. 28 November. P. 5.
549. Conscription of women: military age up to 50? // *Leicester Evening Mail*. 1941. 27 November. P.1.
550. Court and personal // *Belfast News-Letter*. 1944. 15 September. P. 4.
551. Court and Personal // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1944. 15 September. P. 2.
552. Demobilisation // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1945. 16 August. P. 3.
553. Dilemma of A.A. coastal gunner // *Western Morning News*. 1943. 28 September. P. 2.
554. Disability Pay for Officers // *Hawick News and Border Chronicle*. 1939. 22 September. P. 3.
555. Dispatch rider Wren Talbot... // *Hartlepool Northern Daily Mail*. 1941. 08 March. P. 3.
556. District Wren missing // *Kirkintilloch Herald*. 1944. 01 March. P. 4.
557. Do your own job in the WAAF // *Yorkshire Evening Post*. 1941. 31 March. P. 9.
558. Education and leadership in three women's services // *Nature*. 1942. Vol. 150. P. 415–417.
559. Egyptian A.T.S. // *Aberdeen Evening Express*. 1942. 23 November. P. 4.
560. Enough Wrens // *Eastbourne Gazette*. 1945. 14 March. P. 8.
561. For the convenience of men and women on military service... // *Nottingham Evening Post*. 1940. 18 April. P. 5.
562. Forces or factory // *Belfast News-Letter*. 1941. 01 September. P. 3.
563. Gifts made by Ceylon and Uganda // *Warwick and Warwickshire Advertiser*. 1944. 24 March. P. 5.
564. Girl corporal gets M.M. // *Belfast News-Letter*. 1940. 18 December. P. 3.
565. Girls are Fighting in the Red Armies // *John Bull*. 1941. 16 August. P. 9.
566. Government announcement to women // *Kirkintilloch Herald*. 1941. 24 September. P. 1.
567. Homes for husbands, say married Wrens // *Shepton Mallet Journal*. 1945. 06 July. P. 2.

568. How women become soldiers // *Cheshire Observer*. 1941. 30 August. P. 8.
569. International control of venereal diseases in the postwar period: with special reference to England and Wales // *The Journal of Venereal Disease Information: Supplement* U.S. Government Printing Office, 1940. P. 87.
570. Just to remind you! // *Buckingham Advertiser and Free Press*. 1941. 04 January. P. 4.
571. «Key» Women of the War Achievements in 1939 // *Hartlepool Northern Daily Mail*. 1939. 19 December. P. 5.
572. King's Speech: Bank of England Will Be Nationalised // *Bradford Observer*. 1945. 16 August. P. 4.
573. Love in the kitchen // *Warwick and Warwickshire Advertiser*. 1944. 15 September. P. 3.
574. Members of the Auxiliary Territorial Service being inspected by the King during his visit to a regimental depot yesterday // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1939. 24 October. P. 3.
575. Members of the Auxiliary Territorial Service passing the Royal Stand, at Balmoral Show Grounds // *Belfast Telegraph*. 1944. 04 May. P. 3.
576. Members of the Women's Auxiliary Air Force repairing the inside of barrage balloon // *Yorkshire Evening Post*. 1940. 14 March. P. 11.
577. Members of the Women's Auxiliary Air Force, who have passed examinations and practical tests in aircraft maintenance, overhauling a Hurricane engine // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1941. 16 December. P. 3.
578. Men and women from anti-aircraft battery... // *Portsmouth Evening News*. 1942. 23 September. P. 4.
579. Military medals for women // *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*. 1941. 11 January. P. 2.
580. More women for national service // *Birmingham Daily Post*. 1942. 19 August. P. 4.
581. National Service. Women's Auxiliary Air Force // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1939. 14 December. P. 2.
582. New club for Servicewomen of the Empire Opened // *The Scotsman*. 1940. 10 August. P. 6.
583. New link with colonies // *St. Andrews Citizen*. 1944. 25 March. P. 5.
584. No exceptions in call-up of women // *Lancashire Evening Post*. 1941. 17 March. P. 5.
585. No more «WRENS» // *Nottingham Journal*. 1939. 11 October. P. 5.
586. No Recruiting of «Wrens» // *Dundee Courier*. 1945. 07 March. P. 2.
587. No uniforms for women // *Grantham Journal*. 1943. 07 May. P. 3.
588. Our Women Great Soldiers // *Western Mail*. 1941. 05 May. P. 3.
589. Outside the gates. Women // *The British journal of nursing*. 1908. 8 February. P. 116.
590. Pension Rates for the War // *Portsmouth Evening News*. 1939. 19 September. P. 8.

591. People of activity: men and women on national service // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1939. 08 September. P. 4.
592. «Post» London Service // Lancashire Evening Post. 1945. 13 June. P. 1.
593. Premier to answer challenging war questions // Portsmouth Evening News. 1941. 08 November. P. 1.
594. Public notices Auxiliary Territorial Service // Western Gazette. 1942. 02 January. P. 5.
595. Queen Heads Women's Defence Services // Dundee Courier. 1939. 16 September. P. 4.
596. R.A.F. and W.A.A.F. recruiting visit // Walsall Observer, and South Staffordshire Chronicle. 1944. 20 May. P. 6.
597. Recruiting visit. The W.A.A.F. wants you // Eastbourne Herald. 1941. 15 November. P. 5.
598. Rees Williams D., Maj. The Gunner-Girls // Spectator. 1942. 24 April. P. 396.
599. Rest room for servicewomen // Eastbourne Herald. 1942. 26 December. P. 1.
600. Right Touch for Precision Work // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1941. 13 November. P.3.
601. Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force // The Scotsman. 1945. 16 November. P. 1.
602. Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force // The Scotsman. 1945. 14 December. P.1.
603. Royal Air Force and Women's Auxiliary Air Force // Ballymena Weekly Telegraph. 1942. 17 July. P. 3.
604. Rugby Girls and the A.T.S. // Rugby Advertiser. 1941. 26 September. P. 5.
605. Scots Women in Command // Aberdeen Weekly Journal. 1941. 24 July. P. 3.
606. Sea rangers as signallers needs of Women's Royal Naval Service // Birmingham Daily Post. 1939. 06 November. P.7.
607. Sergeant Jean, Corporal Joan Get M.M. // Lancashire Evening Post. 1941. 11 January. P. 3.
608. Service of praise and dedication for the Women's Auxiliary Air Force // Northern Whig. 1942. 24 October. P.3.
609. Service women to have police // Daily Mirror. 1941. 15 September. P. 1.
610. Servicewomen's hostel to open in Dundee // Dundee Evening Telegraph. 1943. 09 September P. 5.
611. Six months for A.T.S. corporal // Northampton Mercury. 1942. 19 June. P. 5.
612. Soviet girl sniper in Britain // Aberdeen Press and Journal. 1942. 06 November. P. 3.
613. Soviet women // Liverpool Echo. 1941. 11 November. P. 5.
614. Soviet women at war // International Woman Suffrage News. 1945. 05 January. P. 11.

615. Soviet women pilot heroes // Derby Daily Telegraph. 1944. 30 October. P. 8.
616. Soviet's women vow «blood for blood» // Daily Mirror. 1941. 08 September. P. 3.
617. The Admiralty announced on Tuesday... // Taunton Courier, and Western Advertiser. 1945. 10 March. P. 8.
618. The Duchess of Kent arriving at Hull, where she visited, units of the Women's Royal Naval Service // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1941. 16 August. P. 8.
619. The Duchess of Kent Saturday inspected Women's Royal Naval Service units in the East Sussex area of the Portsmouth Command // Sevenoaks Chronicle and Kentish Advertiser. 1944. 24 March. P.6.
620. The King inspecting members of the Women's Royal Naval Service during his visit to Chatham Naval Barracks yesterday// Dundee Evening Telegraph. 1940. 22 February. P. 1.
621. The King's High School for girls // Warwick and Warwickshire Advertiser. 1944. 16 June. P.6.
822. The Markham Report // The Sydney Morning Herald. 1942. 14 December. P. 3.
623. The Princess Royal broadcasting an appeal for recruits for the Auxiliary Territorial Service last night // Bradford Observer. 1940. 27 June. P. 1.
624. The Princess Royal visits Auxiliary Territorial Service // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1939. 11 November. P. 9.
625. The Reward of Ability // Yorkshire Post and Leeds Intelligencer. 1941. 21 August. P. 6.
626. The servicewoman's page // Reveille. 1942. 26 October. P. 7.
627. The W.A.A.F. // Derbyshire Times and Chesterfield Herald. 1942. 19 June. P. 5.
628. The way they have in the Women's Royal Naval Service officers and ratings with the true Nelson touch // The Sketch. 1940. 25 December. P. 5–6.
629. The Women's Auxiliary Air Force // Wiltshire Times and Trowbridge Advertiser. 1942. 18 April. P. 1.
630. The Women's Royal Naval Service is reopening recruiting for limited number of women the age of 35. Vacancies are chiefly in domestic categories // Dundee Evening Telegraph. 1940. 13 February. P. 3.
631. Their job isn't spectacular, but they need skill and coolness // Belfast Telegraph. 1942. 22 July. P. 4.
632. Three women's services // The Scotsman. 1942. 04 February. P. 4.
633. Tie a knot in your handkerchief // Fife Free Press, & Kirkcaldy Guardian. 1941. 22 February. P.3.
634. Tie a knot in your handkerchief // Yorkshire Evening Post. 1941. 11 March. P. 3.
635. Toured War Factories. Thousand Handshakes // Belfast Telegraph. 1945. 07 May. P. 6.
636. Twixt you and me. Save us from the cult of tidiness: women soldiers more genteel to-day // Worthing Gazette. 1939. 29 November. P. 6.
637. Unarmed combat // Yorkshire Evening Post. 1942. 20 October. P. 3.

638. Volunteer now for Women's Auxiliary Air Force // Londonderry Sentinel. 1943. 02 February. P. 1.
639. Volunteer now for Women's Auxiliary Air Force // Londonderry Sentinel. 1943. 09 February. P.1.
640. W.A.A.F. and A.T.C. volunteers wanted // Blyth News. 1944. 10 January. P. 1.
641. W.A.A.F. in every R.A.F. operation // Warwick and Warwickshire Advertiser. 1944. 02 June. P. 4.
642. W.A.A.F. recruits // Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette. 1941. 19 March. P. 3.
643. W.A.A.F. Stationed in Paris // Londonderry Sentinel. 1945. 21 July. P. 6.
644. W.A.G.S. – club of the W.R.N.S., A.T.S. and W.A.A.F.S. // The Sketch. 1940. 24 April. P.25.
645. W.R.N.S. // Crawley and District Observer. 1942. 15 August. P. 3.
646. W.R.N.S. // Crawley and District Observer. 1942. 29 August. P. 3.
647. W.R.N.S. // Crawley and District Observer. 1942. 26 September. P. 3.
648. W.R.N.S. // Eastbourne Herald. 1942. 22 August. P. 3.
649. W.R.N.S. calling Scotland // Dundee Courier. 1943. 15 January. P. 4.
650. W.R.N.S. calling Scotland // Dundee Evening Telegraph. 1943. 01 January. P. 3.
651. W.R.N.S. Need Recruits // Aberdeen Press and Journal. 1945. 18 December. P. 1.
652. W.R.N.S. need recruits // Aberdeen Press and Journal. 1945. 18 December. P. 1.
653. War work for women // Wiltshire Times and Trowbridge Advertiser. 1942. 18 April. P. 1.
654. Watching the W.A.A.F.'s at work // Larne Times. 1941. 02 August. P. 6.
655. Wedding. Brissenden—Hobden Ramsgate soldier weds // Thanet Advertiser. 1945. 23 October. P. 5.
656. What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Daily Mirror. 1943. 30 April. P. 2.
657. What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // The People. 1943. 09 May. P. 3.
658. What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Norwood News. 1943. 30 April. P. 2.
659. What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Coventry Evening Telegraph. 1943. 08 May. P. 3.
660. What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Leicester Evening Mail. 1943. 08 May. P. 3.
661. What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Portsmouth Evening News. 1943. 28 April. P. 8.
662. What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Hartlepool Northern Daily Mail. 1943. 30 April. P. 4.

663. What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Aberdeen Evening Express. 1943. 27 April. P. 6.
664. What they do and what they wear. The Auxiliary Territorial Service // Daily Mirror. 1943. 30 April. P. 2.
665. What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Uxbridge & W. Drayton Gazette. 1943. 24 September. P. 7.
666. What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Portsmouth Evening News. 1943. 22 September. P. 4.
667. What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Belfast News-Letter. 1943. 24 September. P. 3.
668. What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Surrey Mirror. 1943. 24 September. P. 7.
669. What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Hartlepool Northern Daily Mail. 1943. 20 September. P. 3.
670. What they do and what they wear. The Women's Royal Naval Service // Hartlepool Northern Daily Mail. 1943. 22 June. P. 3.
671. What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Belfast News-Letter. 1943. 04 June. P. 6.
672. What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Evening Despatch. 1943. 08 June. P. 2.
673. What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Hull Daily Mail. 1943. 24 June. P. 4.
674. What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Hartlepool Northern Daily Mail. 1943. 01 June. P. 4.
675. What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Lincolnshire Echo. 1943. 10 June. P. 4.
676. What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Nottingham Evening Post. 1943. 18 June. P. 3.
677. What they do and what they wear. Women's Auxiliary Air Force // Surrey Mirror. 1943. 04 June. P. 3.
678. Women & National Service. What They Should Do // Hartlepool Northern Daily Mail. 1939. 05 September. P. 4.
679. Women after the war // Nottingham Journal. 1943. 26 February. P. 1.
680. Women and National Service // Ripley and Heanor News and Ilkeston Division Free Press. 1939. 22 December. P. 2.
681. Women are not killers – ATS Chief // Courier and Advertiser. 1942. 1 October. P. 2.
682. Women auxiliary workers of the war // The Sphere. 1940. 23 November. P. 24.
683. Women in Armed Forces // Belfast Telegraph. 1939. 28 September. P. 5.
684. Women in Uniform – the Women's Royal Naval Service // The Bystander. 1940. 19 June. P. 15–17.

685. Women in Uniform // *Britannia and Eve*. 1940. 01 June. P. 12–13, 68, 70.
686. Women in Uniform // *Motherwell Times*. 1940. 29 March. P. 3.
687. Women of the Auxiliary Territorial Service // *Hampshire Telegraph*. 1939. 22 September. P. 12.
688. Women Soldiers // *Belfast Telegraph*. 1940. 13 July. P. 6.
689. Women Soldiers // *Littlehampton Gazette*. 1939. 01 December. P. 4.
690. Women Soldiers // *Newcastle Journal*. 1940. 29 February. P. 1.
691. Women Soldiers of France // *Lancashire Evening Post*. 1940. 11 June. P. 4.
692. Women Take Up Arms // *Portsmouth Evening News*. 1939. 13 September. P. 1.
693. Women under Military Law? // *Morecambe Guardian*. 1940. 25 May. P. 2.
694. Women under nazi rule // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1943. 30 November. P. 3.
695. Women with Royal Navy // *Daily Telegraph (Sydney, NSW: 1931–1954)*. 1941. 18 January. P. 2.
696. Women! It's your weapon. Use it! // *Burnley Express*. 1940. 15 June. P. 13.
697. Women, aged 18–45, urgently wanted // *Sunderland Daily Echo and Shipping Gazette*. 1939. 01 September. P. 2.
698. Women's National Service // *Express and Echo*. 1940. 30 July. P. 1.
699. Women's part in defence // *Shields Daily News*. 1942. 24 October. P. 5.
700. Women's services // *Lancashire Evening Post*. 1942. 03 February. P. 4.
701. Women's Auxiliary Air Force // *Lincolnshire Standard and Boston Guardian*. 1939. 16 September. P. 3.
702. Women's Auxiliary Air Force // *Nottingham Journal*. 1940. 03 June. P. 6.
703. Women's Auxiliary Air Force // *Portsmouth Evening News*. 1940. 31 May. P. 4.
704. Women's Auxiliary Air Force // *Reading Mercury*. 1939. 16 September. P. 6.
705. Women's Auxiliary Air Force // *Staffordshire Advertiser*. 1939. 16 September. P. 3.
706. Women's Parliament 300 M.P.s Discuss War // *Belfast News-Letter*. 1941. 14 July. P. 6.
707. Women's part in the war // *Liverpool Daily Post*. 1942. 28 March. P. 3.
708. Women's Royal Naval Service // *Northampton Mercury*. 1943. 12 February. P. 8.
709. Women's Royal Naval Service // *Northampton Mercury*. 1943. 12 March. P. 8.
710. Women's Royal Naval Service // *Taunton Courier, and Western Advertiser*. 1943. 02 January. P. 2.
711. Women's Auxiliary Air Force // *Belfast Telegraph*. 1939. 20 September. P. 8.
712. Women's Auxiliary Air Force // *Neath Guardian*. 1942. 27 February. P. 4.
713. Women's Auxiliary Air Force volunteers // *Yorkshire Evening Post*. 1944. 12 February. P. 3.
714. Women's Auxiliary Air Service // *The Advocate*. 1939. July 3. P. 2.

715. Women's call-up rules tightened // *Leven Mail*. 1941. 03 September. P. 3.
716. Women's Defence Services // *The Scotsman*. 1939. 16 September. P. 8.
717. Women's Royal Naval Service // *Dover Express*. 1939. 15 September. P. 6.
718. Women's Royal Naval Service // *Kington Times*. 1940. 27 July. P. 5.
719. Women's Royal Naval Service // *Yorkshire Evening Post*. 1942. 21 September. P. 3.
720. Women's Royal Naval Service // *Yorkshire Evening Post*. 1942. 23 September. P. 3.
721. Women's Royal Naval Service // *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer*. 1940. 18 June. P. 2.
722. Women's Royal Naval Service. Cooks & Stewards wanted immediately // *Western Morning News*. 1941. 24 January. P. 2.
723. Women's Service Auxiliary Air Force to Be Formed // *The Daily Advertiser (Wagga Wagga, NSW)*. 1939. July 3. P. 1.
724. Women's services // *The Scotsman*. 1942. 28 September. P. 5.
725. Women's services may come under military law // *The Scotsman*. 1941. 04 March. P. 6.
726. WREN Day // *Chester Chronicle*. 1943. 22 May. P. 6.
727. WREN Day // *Chester Chronicle*. 1943. 23 January. P. 5.
728. WREN Day // *Taunton Courier, and Western Advertiser*. 1943. 03 April. P. 2.
729. Wren day // *Yorkshire Evening Post*. 1942. 20 October. P. 3.
730. «WRENS» in the painted hall at Wren's Greenwich: Officers and Ratings of the Women's Royal Naval Service // *The Sketch*. 1940. 14 August. P. 18–19.
731. Yarnham E.R. Britain's Women Soldiers. Historical Characters of Past Campaigns // *Britannia and Eve*. 1942. 01 June. P. 18, 70.
732. You are wanted behind the wheel // *Yorkshire Evening Post*. 1942. 23 September. P. 3.
733. Young Women to Register // *Rugby Advertiser*. 1941. 18 April. P. 3.
734. Younger «WRENS» // *Belfast News-Letter*. 1941. 22 March. P. 3.

Тогочасні неперіодичні видання

735. Авиновицкий Я. Л. Защита отечества есть священный долг каждого гражданина СССР. Москва: Партиздат, 1937. 94 с.
736. Антидзе К. Д. Участие женщин Грузинской ССР в Великой Отечественной войне. 1941–1945. Тбилиси, 1955. 246 с.
737. Богат А. П. Работница и крестьянка на страже СССР. М.: Московский рабочий, 1927. 32 с.
738. Боевые подруги. Куйбышев: Облгиз, 1941. 78 с.
739. В борьбе с врагом: очерки и рассказы о комсомольцах и молодежи Ленинградской области в дни Отечественной войны. Ленинград: Ленинградское газ.-журн. и книж. изд-во, 1945. 127 с.

740. Великая Отечественная война и советская женщина. М.: Госполитиздат, 1941. 15 с.
741. Великая Отечественная война советского народа: аннотированный указатель литературы за год войны. М.: Государственное библиотечно-библиографическое издательство НКП РСФСР, 1942. 108 с.
742. Давлетова Ф. Женщины-туркменки в годы Великой Отечественной войны. Ашхабад, 1949. 254 с.
743. Карасева Л. Е. Женщины в колхозах – большая сила. М.: Госполитиздат, 1949. 68 с.
744. Карасева Л. Е. Славные дочери нашей Родины. М.: Госполитиздат, 1946. 63 с.
745. Кетлинская В. К. Танкисты. Ленинград: Госполитиздат, 1941. 28 с.
746. Мишакова О. Советские женщины в Великой Отечественной войне. М.: Военное издательство народного комиссариата обороны, 1944. 64 с.
747. Мы победим! Советская женщина в Отечественной войне: альбом. М.: Типография «Искра революции», 1943. 134 с.
748. Памятка активиста Осоавиахима. Для деревенских организаций (Приложение к журналу «Осоавиахим») / Под ред. Д. Е. Липелиса. М., 1930. С. 51–55.
749. Ремизова Е. Советская женщина в Великой Отечественной войне. Алма-Ата: Казогиз, 1942. 79 с.
750. Свердлова К. Советская женщина в Отечественной войне. Свердловск: Профиздат, 1942. 31 с.
751. Советская женщина – защитница Родины. Иваново: Ивановское областное государственное издательство, 1942. 93 с.
752. Советская женщина – могучая сила. Саратов: Газетно-книжное изд-во Обкома ВКП(б), 1942. 96 с.
753. Советские патриотки. Свердловск: Госполитиздат, 1941. 46 с.
754. Шмелева А. Ф. Советские женщины в Великой Отечественной войне. М.: Политиздат, 1947. 136 с.
755. Bigland E. Britain's Other Army: The Story of the A.T.S. London: Nicholson & Watson, 1946. 190 p.
756. Bigland E. The Story of the W.R.N.S. London: Nicholson and Watson, 1946. 176 p.
757. Burton E. What of the Women: A Study of Women in Wartime. London: F. Muller, 1941. 210 p.
758. Cheesman E. C. Brief glory: the story of A.T.A. Leicester: Harborough Publishing, 1946. 248 p.
759. Cotterell A. She Walks in Battledress. The Days Work in the A.T.S. London: Christophers, 1942. 96 p.
760. Cowper J. M. The Auxiliary Territorial Service. London: War Office, 1949. 299 p.

761. Cox M. D. *British Women at War*. London: J. Murray & the Pilot Press, 1941. 71 p.

762. Cullis W. *What British women are doing in the war. The third lecture on the Helen Kenyon lectureship at Vassar college, delivered in two parts, April 30 and May 1, 1942*. New York: Poughkeepsie, 1942. 32 p.

763. Douie V. *Daughters of Britain*. 1949. 159 p.

764. Miller L. *Wrens in Camera*. London: Hollis and Carter, 1945. 79 p.

765. Noble V. *Girls, You Amaze Me. On the W.A.A.F.* London: Hurricane Book, 1943. 68 p.

766. Scott P. *British Women in War*. London: Hutchinson & Company, Limited, 1940. 324 p.

767. Scott P. *They Made Invasion Possible*. London: Hutchinson, 1944. 148 p.

768. *The book of the W.A.A.F: a practical guide to the women's branch of the R.A.F.* London: Amalgamated Press, 1942. 80 p.

769. Thomson A. *The British People at War*. London: Odhams Press, 1944. 256 p.

770. *Women's War Work in Britain*. British Information Services, Information Division, 1943. 15 p.

Збірники документів

771. *Советская повседневность и массовое сознание. 1939–1945* / Под ред. А. Лившина, И. Орлова. М.: Российская политическая энциклопедия, 2003. 472 с.

772. *Україна в Другій Світовій війні: погляд з XXI ст. Документи і матеріали. У 2-х ч. – Ч. 2* / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), О. В. Бажан, Г. В. Боряк, Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко (заст. голови), Л. В. Легасова, О. П. Реснт, О. С. Рубльов, Н. В. Маковська, М. К. Баришполец (Лобода) (відп. секретар). Упоряд.: І. Азарх, М. Баришполец (Лобода), Т. Вронська, В. Грицюк, І. Дерейко, М. Дубик, Т. Заболотна, О. Лисенко (керівник), С. Ляковська, О. Масвський, В. Нахманович, Т. Пастушенко, Р. Подкур, В. Смірнова, М. Тяглий, М. Шевченко. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2021. С.844-851.

Звіти комісій

773. *Report of the Committee on Amenities and Welfare Conditions in Three Women's Services // Social Service Review*. 1942. Vol. 16, no. 4. P. 706–707.

Література:

774. 125-й гв. бомбардировочный авиационный Борисовский полк им. М. Расковой. Личный состав. URL: <https://bit.ly/3MBmX9g> (дата обращения: 21.02.2022).

775. «А гідеса – це хто?» Філологиня відповіла на поширені коментарі в соц-мережах про фемінітиви. URL: <https://bit.ly/34taxuD> (дата звернення: 01.02.2022).

776. Абашева Ж. *Московский женский батальон смерти в годы Первой мировой войны: из истории создания // Псковский военно-исторический вестник*. №. 1. 2015. С. 137–141.

777. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи 1789–1918 / пер. с англ. Е. Незлобиной. М.: Издательский дом Государственного университета Высшей школы экономики, 2011. 408 с.

778. Актуальні проблеми Гендерної політики у Збройних Силах України: Навчально-методичний посібник. / За заг. ред. Б.П. Андрусюка. К.: НДЦ ГП ЗС України, 2011. 112 с.

779. Александр Владимирович Хлебников. Биография. URL: <https://bit.ly/3wRzPPg> (дата обращения: 30.10.2021).

780. Антигітлерівська коаліція // Велика українська енциклопедія. URL: <https://bit.ly/3N1JKj4> (дата звернення: 20.03.2022).

781. Байдак М. Чи були жінки на війні? Деякі приклади з американської історіографії про місце статі у світових воєнних конфліктах // Історичні та культурологічні студії. 2014–2015. Вип. 6–7. Р. 447–452.

782. Банникова Н., Миняшев В. Всероссийский союз равноправия женщин в борьбе за всеобщее избирательное право в 1905–1907 годах // Самарский научный вестник. 2017. №6 (2(19)). С. 149–152.

783. Барсукова Н. Женщины в Вооруженных силах СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Омский научный вестник. 2012. №5 (112). С.12–13.

784. Будницкий О. Мужчины и женщины в Красной Армии (1941–1945) // L'URSS et la Seconde Guerre mondiale. 2011. Vol. 52/2–3. Р. 405–422. URL: <https://bit.ly/3JrjDev> (дата обращения: 10.01.2022).

785. Вавилова Н. Гендерні трансформації у Збройних силах України (1991–2011 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. К., 2016. 232 с.

786. Ваньшина В. Ратный подвиг советских женщин в годы Великой Отечественной войны. Минск, 1989. 119 с.

787. Вдивляючись в обличчя війни // Пані вчителька. 2010. № 42. С. 9.

788. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание. М.: Вече, 2010. 384 с.

789. Вестник противоздушной обороны. 1982. № 3. С. 73.

790. Вишнякова З. В горящую избу вошли... О мобилизации женщин на разных этапах Великой Отечественной войны // Родина. № 12(1215). URL: <https://bit.ly/3rC7GtU> (дата обращения: 22.02.2022).

791. Війна жіночими очима. 12 історій жінок-військовослужбовців ЗСУ, медиків, добровольців // Міністерство оборони України. URL: <https://bit.ly/31UKLc6> (дата звернення: 20.03.2022).

792. Вороніна М. «Нова радянська жінка»: гендерна політика радянської влади у 1930-х роках // Українські жінки у горнилі модернізації / Під заг. ред. О. Кісь. Х.: КСД, 2017. С. 131–155.

793. Вронська Т. В умовах війни: життя та побут населення міст України, 1943–1945 рр. К., 1995. 83 с.

794. Галаган В. Женщины Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореф. дис.... д-ра ист. наук: 07.00.02. К., 1991. 44 с.
795. Галаган В. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни // Український історичний журнал. 1988. №12. С. 52–61.
796. Галаган В. Ратный подвиг женщин в годы Великой отечественной войны. К.: Главное издательство издательского объединения «Вища школа», 1986. 303 с.
797. Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістики та інших соціогуманітарних спеціальностей / за ред. М. Маєрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. К.: Критика, 2013. 220 с.
798. Гінда В. Інтимні стосунки та сексуальне насильство під час німецько-радянської війни в окупації і на фронті / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2021. 409 с.
799. Гнилицкая Нина Тимофеевна // Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь / Пред. ред. коллегии И. Н. Шкадов. Москва: Воениздат, 1987. Т. 1 Абаев — Любичев. С. 331.
800. Гнілицька Ніна Тимофіївна. URL: <https://bit.ly/3s8lY8c> (дата звернення: 20.02.2022).
801. Горбач В., Полуніна Е., Хазанов Д. Женские лица воздушной войны // Авиамастер. №3. 2000. URL: <https://bit.ly/3enJ18r> (дата обращения: 21.02.2022).
802. Гуржій О., Залеток Н. Парадокси Вінстона Черчилля. К.: Арії, 2019. 384 с.: іл. (Таємниці історії).
803. Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Тарашук, О. Коваленко. К.: «Основи», 2020. 1464 с.
804. Долина, Марія Івановна (лётчица). URL: <https://bit.ly/3p2AV9R> (дата обращения: 22.02.2022).
805. Дуженко Г. К историографии вопроса службы женщин в рядах советской армии в годы Великой Отечественной войны // В мире научных открытий. 2015. №3–6 (63). С. 2529–2546.
806. Еремін В., Ісаков П. Молодежь в годы Великой Отечественной войны. М.: Мысль, 1984. 285 с.
807. Женщины и дети в СССР: Статистический сборник. М., 1969. 229 с.
808. Залесский К. Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь. М.: Вече, 2000. URL: <https://bit.ly/3kE80aO> (дата обращения: 22.02.2022).
809. Залеток Н. Британська та радянська жінка в соціумі міжвоєнного періоду: порівняльний аналіз // Проблеми та перспективи розвитку сучасної науки: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців, аспірантів і здобувачів вищої освіти, м. Рівне, 13–14 травня 2021 року. Рівне: НУВГП, 2021. С. 349–351.
810. Залеток Н. Британські газети як джерело дослідження служби жінок у королівських збройних силах в роки Другої світової війни // Архіви України. Вип. 4. №329 (2021). Жовтень – грудень. С. 99–117.

811. Залеток Н. Британські жінки у складі допоміжних служб в роки Другої світової війни. // «Гілея : науковий вісник» : Збірник наукових праць. К., 2013. Вип. 73. С. 95–97; Вип. 74. С. 106–108.

812. Залеток Н. Британські та радянські жінки у збройних силах під час Другої світової війни: від демобілізації до вшанування внеску // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історичні науки. 2021. Том 32 (71) №4. С. 172–177.

813. Залеток Н. Висвітлення військової служби британок на шпальтах газет СРСР та радянських жінок у періодиці Великої Британії у 1941–1945 рр.: загальна порівняльна характеристика // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 38. С. 98–105.

814. Залеток Н. Висвітлення присутності жінок у лавах збройних сил СРСР у документах ЦК ВКП (б) 1941–1945 рр. // Старожитності Лукомор'я. 2021. Вип. 6 (9). Листопад-Грудень. С. 55–63.

815. Залеток Н. Висвітлення служби жінок в лавах армії, партизанських загонів та допоміжних організацій у британських та радянських виданнях часів Другої світової війни // Суспільні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 17–18 липня 2020 року). Одеса: ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2020. С. 14–19.

816. Залеток Н. Військова служба жінок в роки Другої світової війни у дискурсі британського істеблішменту // Старожитності Лукомор'я. 2022. Вип. 2 (11). Березень–Квітень. С. 83–93.

817. Залеток Н. Деякі аспекти правового забезпечення служби британських та радянських жінок у збройних силах під час Другої світової війни // Друга світова війна: історія та пам'ять: збірник матеріалів I Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених / за ред. Р. Литвиненка. Вип. 1. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С. 22–28.

818. Залеток Н. Джерела з вивчення служби радянських жінок зі зброєю в руках в роки Другої світової війни: потенціал українських архівів // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. Київ. 2021. Вип. 23. С. 44–54.

819. Залеток Н. Емансипація по-радянськи: місце та роль жінок у суспільстві в публічному дискурсі Й. Сталіна у 1920–1940-х рр. // Літопис Волині. 2022. Число 26. С. 199–204.

820. Залеток Н. Жінки в суспільному і політичному житті Великої Британії (друга половина XIX ст. – 1939 р.). Київ: ПФ «Фоліант», 2017. 300 с.

821. Залеток Н. Нормативно-правове регулювання служби британських та радянських жінок в збройних силах в роки Другої світової війни // Військово-науковий вісник. 2021. Випуск 36. С. 161–181.

822. Залеток Н. Оцифровані першоджерела з вивчення історії Другої світової війни на веб-сайтах центральних українських архівів: короткий огляд // Вчені за-

писки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історичні науки. 2020. Том 31 (70) № 4. С. 147–151.

823. Залеток Н. Політика вшанування ветеранок Другої світової війни в СРСР та Великій Британії: коротка порівняльна характеристика // Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених: збірник тез учасників конференції молодих учених. Київ: Фенікс, 2020. С. 37–40.

824. Залеток Н. Проблема рекрутування британських жінок до лав армії в роки Другої світової війни на шпальтах тогочасної преси // Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету. Вип. 55 (Серія: Історичні науки). С. 58–67.

825. Залеток Н. Російські та британські жінки у боротьбі за право голосу: порівняльна характеристика // Science and innovations in the 21st century: матеріали І Всеукраїнської Інтернет-конференції студентів та молодих вчених (Мелітополь, 12 травня 2021 р.) Гуманітарні науки. Соціальні та поведінкові науки. Мелітополь: ТДАТУ, 2021. С. 34–35.

826. Залеток Н. Служба британських та радянських жінок у військах зв'язку в роки Другої світової війни // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2021. Вип. 32. С. 140–144.

827. Залеток Н. Служба британських та радянських жінок у розвідці в роки Другої світової війни // Європейські історичні студії. 2021. № 19. С. 50–60.

828. Залеток Н. Служба жінок в армії, партизанських загонах та допоміжних організаціях під час Другої світової війни у британській та радянській історіографії перших повоєнних років // Збірник матеріалів VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених «Наукова молодь-2020» (Київ, 21 жовтня 2020 р.). К.: ФОП Ямчинський О. В., 2020. С. 11–14.

829. Залеток Н. Служба та побут британських і радянських жінок у протиповітряній обороні в роки Другої світової війни // Наукові праці КПНУ імені Івана Огієнка: історичні науки. Том 31 (2021). С. 94–105.

830. Залеток Н. Служба та побут британських та радянських жінок у військово-морських силах у роки Другої світової війни // Проблеми всесвітньої історії. 2021. Вип. 14. С. 107–118.

831. Залеток Н. Служба та побут британських та радянських жінок у повітряних силах в роки Другої світової війни // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історичні науки. 2021. Том 32 (71) № 3. С. 214–221.

832. Залеток Н. Становище британських та радянських жінок у суспільстві в міжвоєнний період: порівняльний огляд // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історичні науки. 2021. Том 32 (71) № 2. С. 105–112.

833. Залеток Н. Фемінізм та право голосу для жінок в Російській імперії та Великій Британії на початку ХХ ст.: порівняльна характеристика // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія Історичні науки. 2021. Том 32 (71) № 1. С. 107–113.

834. Залеток Н. Проблема служби жінок у збройних силах у британському публічному дискурсі 1939–1945 рр. (на матеріалах періодичних видань) // Старожитності Лукомор'я. 2021. Вип. 5 (8). Вересень-Жовтень. С. 104–112.

835. Залеток Н., Гуржій О. Британська армія, жінки і Вінстон Черчилль: до біографії політичного діяча // Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 5 листопада 2020 р.) / Редкол.: Д. Кудінов (відповідальний редактор), О. Ключко, М. Михайліченко, В. Оліцький, Н. Сидоренко. Суми: ФОП Цьома С. П., 2020. С. 142–147.

836. Залеток Н., Гуржій О. Проблема служби жінок в британській армії в роки Другої світової війни і Вінстон Черчилль // Український історичний журнал. 2021. Число 1. С. 73–83.

837. Залеток Н., Гуржій О., Буглай Н. Вінстон Черчилль і суфражистський рух // Сторінки історії. Вип. 50. 2020. С. 99–118.

838. Залеток Н., Гуржій О. Проблема служби жінок в армії у публіцистичній творчості Вінстона Черчилля // Глухівські читання – 2020. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: Збірник матеріалів X міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / За заг. ред. О. Луценко. Глухів, 2020. С. 7–9.

839. Зеленко, Катерина Ивановна. URL: <https://bit.ly/3sWohKQ> (дата обращения: 22.02.2022).

840. Земзюлина Н. Женщины в системе государственного управления в СССР в 20–30-х гг. XX века. URL: <https://bit.ly/3h0z551> (дата обращения: 14.12.2021).

841. Иванова Л. Издание художественной литературы в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореферат дис.... канд. филол. наук.: 05.25.04. М., 1992. 19 с.

842. Иванова Ю. Женщины в войнах Отечества. Военно-Историческая Антропология. Ежегодник. 2002. С. 346–356.

843. Иванова Ю. Н. Храбрейшие из прекрасных. Женщины России в войнах. М.: РОССПЭН, 2003. 266 с.

844. Исповедь победителя: Мы вдесятером насильовали немецкую 12-летнюю девочку. URL: <https://bit.ly/3t47WVC> (дата обращения: 22.02.2022).

845. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. / Под ред. П. Поспелова. М.: Воениздат, 1965. У 6 т. Том 6. Итоги Великой Отечественной войны. 652 с.

846. История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том первый. Зарождение войны. Борьба прогрессивных сил за сохранение мира. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1973. 367 с.

847. История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том второй. Накануне войны. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1974. 472 с.

848. История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том третий. Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1974. 493 с.

849. История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том четвертый. Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны». М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1975. 527 с.

850. История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том пятый. Провал агрессивных планов фашистского блока. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1975. 503 с.

851. История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том шестой. Коренной перелом в войне. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1975. 511 с.

852. История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том седьмой. Завершение коренного перелома в войне. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1976. 545 с.

853. История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том восьмой. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1977. 529 с.

854. История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. — М.: Воениздат, 1973–1982. Том десятый. Завершение разгрома фашистской Германии. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1979. 535 с.

855. История второй мировой войны 1939–1945 гг. в 12 томах. М.: Воениздат, 1973–1982. Том двенадцатый. Итоги и уроки второй мировой войны. М.: Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство министерства обороны СССР, 1982. 495 с.

856. История Украинской ССР : в 10 т. / гл. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) [и др.]; АН УССР, Ин-т истории. Киев: Наук. думка, 1981–1985. Т. 8 : Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945) / редкол.: В. И. Клоков (отв. ред.) [и др.]. 1984. 639 с.

857. І знову заважають фемінітиви: як маніпулює Інститут мовознавства? URL: <https://bit.ly/3ASS8HA> (дата звернення: 01.02.2022).

858. Каменева Г. Опыт службы женщин в рядах Военно-Морского флота (1941–1945 гг.): на материалах Юга России // Гуманитарные и юридические исследования. 2015. №. 4. С. 72–78.

859. Кирюшина Т., Паршина В. «Раз война, значит, нужно на фронт». Советские женщины-военнослужащие в 1920–1940-е годы // Военно-исторический журнал. №. 2015. С.63–68.

860. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у Західній феміністській історіографії // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / Під ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К.: Арт-Книга, 2015. С.15–39.

861. Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / Під ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К.: Арт-Книга, 2015. С. 61–78.

862. Коваль М. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. 1975. № 12. С. 34–46.

863. Ковшов И. Женщины-танкисты Великой Отечественной войны: уральский аспект // Уральский исторический вестник. 2020. Вып. 68 (3). С. 107–114.

864. Козлова Н. Гендерная модернизация советской политической системы: институциональный аспект // Женщина в российском обществе. 2011. № 4. С. 38–42.

865. Костенко Ю. Женское движение в России в 1920–1930-е гг.: автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук 07.00.02. М., 2006, 26 с. URL: <https://bit.ly/3m1MZq9> (дата обращения: 20.02.2022).

866. Костырченко Г. Советская цензура в 1941—1952 годах // Вопросы истории. 1996. № 11–12. С. 87–94.

867. Костюшева Е. Женотделы и феминизм // Женские и гендерные исследования. 2000. Вып. 5. С. 72–82.

868. Крепи оборону СССР. Подборка советских довоенных плакатов. URL: <https://bit.ly/3gYk83k> (дата обращения: 20.02.2022).

869. Кривошеев Г. О потерях среди женщин-военнослужащих и вольнонаемного состава // Военно-исторический журнал. 2005. № 1. С. 33.

870. Кулабухов Н., Исаев А., Федирко О. Добровольные оборонные организации на Дальнем Востоке СССР как форма организации политико-идеологической работы среди населения в 1920–1930-е гг. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. 2017. № 6–1(80). С. 94–98.

871. Кумок В. Марія Фортус: загадки залишаються // Мелітопольський краєзнавчий журнал. 2016. № 8. С. 10–18.

872. Куприна И. Феминистское движение в России во второй половине XIX – начале XX вв.: дисс.... канд. Ист. Наук: 07.00.02. М., 2000. 148 с. URL: <https://bit.ly/3qOMLTF> (дата обращения: 25.01.2021).

873. Кучер В., Потильчак О. Україна 1941–1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. К.: Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук», 2011. 368 с.

874. Лабур О. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з лютого 1917 р. в Україні // Сторінки історії: збірник наукових праць. 2019. № 49. С. 42–58.

875. Линденмайер А. Графиня Софья Владимировна Панина в истории русской филантропии и демократии // Мыслящие миры российского либерализма: Графиня

Софья Владимировна Панина (1871–1956). Материалы Международного научного коллоквиума. Москва, 29–31 мая 2011. М., 2012. С.9–26.

876. Лисенко О. Україна у двох світових війнах: проблеми воєнної антропології // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. XIII. С. 67–76.

877. Лисенко О. Феноменологія війни: природа і цивілізаційно-гуманітарний вимір // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 19. С. 8–16.

878. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946 рр.: монографія. К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. 403 с.

879. Льотчиця В. Гризодубова, Герой Радянського Союзу. URL: <https://bit.ly/3M9RDy9> (дата звернення: 01.03.2022).

880. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. / Відп. ред. О. Є. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2018. 268 с.

881. Малая советская энциклопедия. М.: Сов. энцикл., 1930. Т. 3. 927 с.

882. Малишевский Н. Женщины, победившие фашизм. URL: <https://bit.ly/3674PU7> (дата обращения: 21.02.2022).

883. Мамроцька О. Інтерпретація участі жінок України у військових діях на фронтах Другої світової війни // Гілея: науковий вісник. 2019. Вип. 143(1). С. 88–92.

884. Марасанова В., Созинов И. Испытательные пробеги ярославских предприятий в период индустриализации: опыт решения технических и идеологических задач // Экономическая история. 2016. №3 (34). С. 73–82.

885. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. О женском вопросе: [сборник] / Сост. и авт. предисл. В. Бильшай. М.: Политиздат, 1971. 224 с.

886. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. К., 2014. 65 с.

887. Мельников Игнатий Григорьевич. URL: <https://bit.ly/3qUE9h0> (дата обращения: 24.01.2022).

888. Муковський І., Лисенко О. Звитяга і жертвовність: Українці на фронтах другої світової війни: монографія. К.: Книга Пам'яті України, 1996. 568 с.

889. Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне. М.: Издательство «Мысль», 1974. 272 с.

890. Мурманцева В. Советские женщины в Великой Отечественной войне // Защита Отечества. 1987. №5. С. 3.

891. Мухаметов П. Военно-патриотическая и оборонно-массовая работа в Башкирской АССР в 1933–1945 гг.: дисс.... докт. ист. наук.: 07.00.02. Уфа, 2017. 265 с.

892. Названі найвідоміші шпигунки часів СРСР і їхні досягнення. URL: <https://bit.ly/3u51MUO> (дата звернення: 22.02.2022).

893. Народное хозяйство СССР в 1960 г. М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1961. 943 с.

894. Население СССР: Справочник / Под общ. ред. Л. Володарского. М.: Политиздат, 1983. 191 с.

895. Недюк М. Полеты «ночных ведьм»: как отважные летчицы наводили ужас на фашистов. URL: <https://bit.ly/2RAkpA1> (дата обращения: 21.02.2022).

896. Нестерова С. Образ английской и американской женщины в представлении современников: последняя треть XIX – начало XX веков: дисс.... канд. ист. наук: 07.00.03. Самара: РГБ, 2004. 187 с.

897. Никонова О. Женщины, война и 'фигуры умолчания' // Неприкосновенный запас. 2005. № 23. URL: <https://bit.ly/3sIFrM0> (дата обращения: 01.02.2022).

898. Никонова О. Как из крестьянки Гайдиной сделать Марину Раскову, или О теории и практике воспитания советских патриоток // Новое литературное обозрение. 2011. Вып.6, № 112. URL: <https://bit.ly/3kCt13B> (дата обращения: 22.02.2022).

899. Никонова О. ОСОАВИАХИМ и военно-патриотическое воспитание населения в Уральском регионе (1927–1939 гг.): автореф. дис.... д-ра ист. наук: 07.00.02. Челябинск, 2013. 46 с.

900. Общество содействия обороне, авиационному и химическому строительству СССР (ОСОАВИАХИМ). 1927–1948 // Государственный архив Российской Федерации. URL: <https://bit.ly/3sWtinU> (дата обращения: 22.02.2022).

901. Орлова Т. Війни XX століття і українське жіноцтво у дзеркалі історіографії // Сторінки історії. 2008. Вип. 27. С. 140–141.

902. Орлова Т. Жінка в історії України: історіографія XX – початку XXI ст.: дис.... д-ра іст. наук: 07.00.06. К., 2010. 490 с.

903. Павлов В. Женское лицо разведки. М.: ОЛМА Медиа груп, 2003. 382 с.

904. Панич Г. Енциклопедія сучасної України. Т. 3. Київ, 2004. 695 с.

905. Парад на підборах: скандал через парадну форму жінок в українській армії // BBC. URL: <https://bbc.in/3wWuNEh> (дата звернення: 20.03.2022).

906. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). К: Інститут історії України, 2009. 284 с.

907. Переведення у бригаду «через постіль». Чому мовчать про сексуальні домагання у війську? // Радіо Свобода. URL: <https://bit.ly/3ahoZN1> (дата звернення: 20.03.2022).

908. Петракова В. И. Подготовка женщин-снайперов в годы Великой Отечественной войны // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2013. № 3. С. 92–109.

909. Пістоленко І. Жінки в армії і на війні: воєнні шляхи і доля льотчиці Наталії Федорівни Меклін (Кравцової) // Сторінки історії. 2018. Вип. 46. С. 163–176.

910. Плачинда Г. Словничок фемінітивів для прес-офіцерів та прес-офіцерок територіальних управлінь Державної служби України з надзвичайних ситуацій. К., 2018. URL: <https://bit.ly/3HrGB4u> (дата звернення: 03.02.2022).

911. Полторац С. Женщины на фронтах Великой Отечественной войны. СПб., 2002. 33 с.

912. Потебня А. Полное собрание починений. Одесса, 1922. Т. I. 176 + XXX с.
913. Потебня О. Думка й мова (фрагменти). Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.: за ред. М. Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. С. 23–39.
914. Потильчак О. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні. К., 2004. 53 с.
915. Потильчак О. Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): організаційно-структурний аспект. К., 2004. 88 с.
916. Пушкарева Н. Л. Два направления, два дискурса в современных женских и гендерных исследованиях прошлого // Женская история и современные гендерные роли. Переосмысливая прошлое, задумываясь о будущем. М.: ИЭА РАН, 2010. С. 9–13.
917. Ражев А. Сухопутная армия Великобритании в 1935–1939 гг.: модернизация стратегии и политика умиротворения: автореф. дисс.... канд. ист. наук: 07.00.03. Екатеринбург, 2014. 23 с.
918. Рамазанов Ш. Зовнішня політика Радянського Союзу у міжвоєнний період (1930-ті—початок 1940-х рр.) // Сторінки історії. 2017. №44. С. 106–123.
919. Россия и СССР в войнах XX века: потери вооружённых сил / Под ред. Г. Кривошеева. М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. URL: <https://bit.ly/3uYudp8> (дата звернення: 15.02.2022).
920. Самойлов Д. Люди одного варианта. Из военных записок // Аврора. 1990. №2. С. 50–96.
921. «Сексуальні домагання впливають на рівень боєздатності армії»: як розв'язують проблему в ЗСУ // Повага. URL: <https://bit.ly/3GtB1yU> (дата звернення: 20.03.2022).
922. Сеньявская Е. Психология войны в XX веке — исторический опыт России. М.: РОССПЭН, 1999. 426 с.
923. Скандальний суд скасував новий український правопис. URL: <https://bit.ly/3unwoSU> (дата звернення: 01.02.2022).
924. Скільки жінок-військовослужбовців служать у Збройних Силах України – нові дані Кадрового центру. URL: <https://bit.ly/3ahoRx1> (дата звернення: 20.03.2022).
925. Скобельский В. Жизнь и смерть Александры Самусенко // Голос Украины. 2010. 5 октября. С. 18.
926. Снайпер Людмила Павличенко на позиции. URL: <https://bit.ly/3tjh0oL> (дата обращения: 21.02.2022).
927. Соколов Б. Журналист на войне: мифотворец или летописец? URL: <https://bit.ly/2V3c75K> (дата обращения: 22.02.2022).
928. Старуш М. К истории «Женского вопроса» в СССР в первые постреволюционные годы // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. № 5. 2011. С. 59–64.

929. Степанова Н. Феминизм в британской политике // Великобритания после всеобщих выборов 2001 г.: результаты и тенденции: материалы «круглого стола». М.: Институт Европы РАН, 2002. С. 32–37.

930. Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. К.: Дух і літера, 2020. 272 с.

931. Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. К.: Дух і Літера, 2019. 384 с.

932. Сувениров О. Трагедия РККА 1937–1938. Часть I. URL: <https://bit.ly/3BA-Dyoi> (дата обращения: 22.02.2022).

933. Суховерська І. Образ жінки в роки другої світової війни у сучасній російській історіографії // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 49. С. 223–227.

934. «Ти тут не жінка, бо війна не має статі»: Маргарита Рівчаченко про службу в теробороні та допомогу армії // Українська правда. Життя. URL: <https://bit.ly/3anunOJ> (дата звернення: 20.03.2022).

935. Типпельскирх К., фон. История Второй мировой войны. М., СПб: АСТ, 1954. 795 с.

936. Ткачёва Г. Женщины в частях Тихоокеанского флота и Амурской флотилии в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) // Россия и АТР. 2016. № 4 (94). С.218–229.

937. Трубайчук А. Три іпостасі тоталітаризму // Нова політика. 1998. № 8. С. 31–40.

938. Трубайчук А. Друга світова. Київ, 2004. 344 с.

939. Трубайчук А., Розумюк В. Що таке тоталітаризм? // Пам'ять століть. 1998. № 6. С. 16–28.

940. Трубайчук А. Друга світова війна. Коротка історія: К.: Асоціація істориків «Істина», 1995. 192 с.

941. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В. Смолій (голова колегії), Г. Боряк, Ю. Левенець, В. Литвин, О. Лисенко (відп. ред.), О. Онищенко, О. Реєнт, П. Тронько. Інститут історії України. К.: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. Кн. 1. 735 с.

942. Український правопис. 2019. URL: <https://bit.ly/3rkb8Md> (дата звернення: 01.02.2022).

943. Уэйк, Нэнси. URL: <https://bit.ly/3HenaеC> (дата обращения: 22.02.2022).

944. Фемінітиви на старті: коли «міністерки» з'являться в офіційній документації. URL: <https://bit.ly/3AP7DjJ> (дата звернення: 01.02.2022).

945. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. М.: Росспэн, 2001. 336 с.

946. Фотографии в категории «Женщины на войне». URL: <https://bit.ly/3rsQ9qx> (дата звернення: 05.02.2022).

947. Чикалова И. Женская и гендерная история: Состояние и перспективы развития. URL: <https://bit.ly/3IWfMrQ> (звернення: 10.02.2022).
948. Черногуз Я. Публічний допис у соцмережі Facebook «А тепер про сексизм, який в часи війни може обернутися справжньою трагедією для дитини». URL: <https://bit.ly/3GujmHq> (дата звернення: 20.03.2022).
949. Шабо, Виолетта. URL: <https://bit.ly/3h8kJQm> (дата обращения: 22.02.2022).
950. Шайде К. «Сталінські соколиці»: радянські жінки-льотчиці у Червоній армії під час Другої світової війни // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій Світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства / Під ред. Г. Грінченко, К. Кобченко, О. Кісь. К.: Арт-Книга, 2015. С.79–86.
951. Шнырова О. Антисуфражизм как зеркало суфражизма // Диалог со временем. 2007. № 19. С. 253–283.
952. Юкина И. Женское движение России, ценз пола и суфражизм. URL: <https://bit.ly/3hNZymZ> (дата обращения: 25.01.2021).
953. Юкина И. Русский феминизм как вызов современности. СПб.: Алетейя, 2007. 544 с.
954. Ярухин Ю. Отважная радистка (Курузова Э.). Издание 2-е, исправленное и дополненное. Киев, 2012. 22 с.
955. Alberti J. «A symbol and a key». The suffrage movement in Britain, 1918–1928 // Votes for Women. London and New York: Routledge, 2000. P. 267–290.
956. Allen A. T. Women in Twentieth-Century Europe. New York: Macmillan International Higher Education, 2007. 224 p.
957. All British Armed Forces roles now open to women. URL: <https://bit.ly/3z23IS1> (date of reference: 20.03.2022).
958. Aron R. Democracy and Totalitarianism. New York: Praeger, 1969. 262 p.
959. Baker C. Gender in Twentieth-Century Eastern Europe and the USSR. London: Macmillan Education UK, 2017. 266 p.
960. Bartley P. Suffragettes, Class and Pit-Brow Women. URL: <https://bit.ly/3sWI5Nd> (date of reference: 25.01.2021).
961. Bartley P. Votes for Women: 1860–1928. London: Hodder Education, 2007. 186 p.
962. Bell P. ‘Thank God for the French Army’: Churchill, France and an Alternative to Appeasement in the 1930s // Britain in Global Politics. Vol. 1. Palgrave MacMillan, 2013. P. 175–189.
963. Bolton P. Education: Historical statistics (SN/SG/4252) // House of Commons Library. London, 2012. 20 p.
964. Bourke J. Women and the Military during World War One. URL: <http://goo.gl/eBvVsp> (date of reference: 23.12.2021).
965. Braybon G., Summerfield P. Out of the Cage: Women’s Experiences in Two World Wars. London: Routledge, 2013. 352 p.
966. Brayley M. World War II Allied Women’s Services / illust. by R. Bujeiro. Oxford: Osprey Publishing Ltd, 2001. 53 p.

967. Broad R. *Conscription in Britain, 1939–1964: The Militarisation of a Generation*. London: Taylor & Francis, 2006. 307 p.
968. Brooke S. “A New World for Women”? Abortion Law Reform in Britain during the 1930s // *The American Historical Review*. 2001. Vol. 106(2). P. 431–459.
969. Brooke S. *Abortion Law Reform 1929–68 // The Abortion Act 1967* / edited by M. D. Kandiah and G. Staerck. Institute of Contemporary British History, 2002. P. 15–21.
970. Brookes B. *Abortion in England 1900–1967*. London: Routledge, 2012. 208 p.
971. Bullock A. *Hitler: A Study in Tyranny*. London: Odhams, 1952. 776 p.
972. Bush J. *Women Against the Vote. Female Anti-Suffragism in Britain*. New York: Oxford University Press, 2007. 340 p.
973. Calkins S. *Women on the Home Front during World War II // Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present* / ed. by B. A. Cook. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2006. Vol. 1. P. 246.
974. Campbell D. *Women in Combat: The World War II Experience in the United States, Great Britain, Germany, and the Soviet Union // The Journal of Military History*. 1993. Vol. 57, No. 2. P. 301–323.
975. Cassin-Scott J., McBride A. *Women at War 1939–45*. London: Osprey Publishing, 1980. 48 p.
976. Clonan T., Capt. *A History of Women in Combat // A History of the Irish Artillery Corps*. Dublin: Defence Forces Printing Press, 1998. P. 117–161.
977. Collett Wadge D. *Women in Uniform*. London: Dampson Low, 1946. 394 p.
978. Connolly M. *We can take it! Britain and the memory of the Second World War*. Harlow: Pearson Longman, 2004. 328 p.
979. Cook B. A. *Great Britain, Women’s Royal Naval Service (WRNS), Reorganization Before World War II // Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present* / ed. by B. A. Cook. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2006. Vol. 1. P. 248–249.
980. Copelman D. M. *London’s Women Teachers: Gender, Class, and Feminism, 1870–1930*. New York: Routledge, 1996. 286 p.
981. Crang J. A. «Come into the Army, Maud»: Women, Military Conscription, and the Markham Inquiry // *Defence Studies*. 2008. Vol.8, no.3. P. 381–395;
982. Crang J. A. *Sisters in Arms: Women in the British Armed Forces during the Second World War*. Cambridge University Press, 2020. 352 p.
983. Crang J. A. *The revival of the British women’s auxiliary services in the late nineteen-thirties // Historical Research*. 2010. Vol. 83. P. 343–357.
984. Creveld M., van *The Great Illusion: Women in the Military // Millennium*. 2000. Vol. 29, no. 2. P. 433–34.
985. Cruickshank C.G. *SOE in the Far East*. Oxford: Oxford University Press, 1983. 285 p.
986. D’Amico F. *Feminist Perspectives on Women Warriors // Peace Review*. 2007. Vol. 8, no. 3. P. 379–384.

987. Davey F., Salapska-Gelleri J. A transnational perspective of women on the home front // *The Routledge History of the Second World War* / ed. by Paul R. Bartrop. London&New York: Routledge. P. 131–152.

988. Davies N. *Europe at War, 1939–1945: No Simple Victory*. London: Macmillan, 2006. 544 p.

989. Dawes L. *Fighting Fit: The Wartime Battle for Britain's Health*. London: Hachette UK, 2016. 304 p.

990. Degroot G. J. Whose finger on the trigger? Mixed anti-aircraft batteries and the female Combat Taboo // *War in History*. 1997. Vol. 4, No. 4. P. 434–453.

991. Discover History as it happened. URL: <https://bit.ly/3J44Gz7> (date of reference: 22.02.2022).

992. Doerr P.W. Women in Service during World War II // *Women and War: A Historical Encyclopedia from Antiquity to the Present* / ed. by B. A. Cook. Santa Barbara, CA: ABC-CLIO, 2006. Vol.1. P. 242.

993. Eileen Bigland. URL: <https://bit.ly/2UgU3Ff> (date of reference: 22.02.2022).

994. Ellis M. *A Spitfire Girl: One of the World's Greatest Female ATA Ferry Pilots Tells Her Story*. Croydon, UK: Frontline Books, 2016. 256 p.

995. End of the War in Europe. May 8, 1945. Broadcast, London, and House of Commons. URL: <https://bit.ly/3sZ6F26> (date of reference: 26.12.2021).

996. English heritage. URL: <https://bit.ly/3uAwM0q> (date of reference: 05.02.2022).

997. Escott B. *The WAAF: A History of the Women's Auxiliary Air Force in the Second World War*. New York: Bloomsbury USA, 2003. 40 p.

998. Evans E. *The Politics of Third Wave Feminisms: Neoliberalism, Intersectionality, and the State in Britain and the US*. London: Palgrave Macmillan, 2015. 237 p.

999. Fieseler B., Hampf M., Schwarzkopf J. Gendering combat: Military women's status in Britain, the United States, and the Soviet Union during the Second World War // *Women's Studies International Forum*. 2014. Vol. 47, No. PA. P. 115–126.

1000. FitzSimons P. *Nancy Wake*. New York: HarperCollins. 274 p.

1001. Flynn G. Q. *Conscription and democracy: The draft in France, Great Britain, and the United States*. Westport, Connecticut & London: Greenwood Press, 2002. 303 p.

1002. Fraser D. *And We Shall Shock Them: The British Army in the Second World War*. London: Sceptre, 1988. 429 p.

1003. Garside W. R. *British Unemployment 1919–1939: A Study in Public Policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 432 p.

1004. Gentry C. E., Sjoberg L. *Beyond Mothers, Monsters, Whores: Thinking about Women's Violence in Global Politics*. London: Zed Books Ltd., 2015. 208 p. URL: <https://bit.ly/33BFINu> (date of reference: 24.01.2022).

1005. George Medal: Ensign N. G. A. Wake, First Aid Nursing Yeomanry (Special Operations Executive) URL: <https://bit.ly/3MEHDNw> (date of reference: 26.12.2021).

1006. Goldstein J.S. *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 523 p. URL: <http://goo.gl/LAV30w> (date of reference: 05.01.2022).

1007. Gould J. M. The women's corps the establishment of women's military services in Britain: a thesis presented for the Degree of Ph.D. London: University of London, 1988. 487 p.

1008. Gubar S. "This Is My Rifle, This Is My Gun": World War II and the Blitz on Women // *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* / ed. M. R. Higonnet et al. New Haven, CT: Yale University Press, 1987. P.227–260.

1009. Gwynne-Vaughan, Dame Helen (1879–1967). URL: <https://bit.ly/3LZ7Oym> (date of reference: 18.01.2022).

1010. Harris C. *Women at war in uniform 1939–1945*. Stroud: Sutton Publishing, 2003. 138 p.

1011. Harris C. *Women Under Fire in World War Two*. URL: <https://bbc.in/3vTMeWf> (date of reference: 22.02.2022).

1012. Harrison J. *Lee Miller's Wrens in Camera* // *Women's History Review*. 2016. Vol.26, no.4. P. 621–633.

1013. Hart R. A. Did British women achieve long-term economic benefits from working in essential WWII industries? // *IZA Discussion Papers*. No. 4006. Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn, 2009. URL: <https://bit.ly/3hT0tmc> (date of reference: 22.02.2022).

1014. Hayashida T. *Women in combat: Gender and the Armed Forces in Great Britain and Japan during the Second World War* // *ZINBUN*. 2016. No. 46. P. 161–178.

1015. Higonnet M. R., Higonnet P. L. R. *The Double Helix* // *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* / ed. M. R. Higonnet et al. New Haven, CT: Yale University Press, 1987. P. 31–47.

1016. *Historiography*. URL: <https://bit.ly/3HRmjAL> (date of reference: 22.02.2022).

1017. Holman V. *Carefully Concealed Connections: The Ministry of Information and British Publishing, 1939–1946* // *Book History*. 2005. Vol. 8. P. 197–226.

1018. Howarth J. *Women at war* // *The Oxford Companion to World War II* / ed. by I. C. B. Dear, M. R. D. Foot. Oxford: Oxford University Press, 2001. URL: <https://bit.ly/3761BAw> (date of reference: 22.02.2022).

1019. Howlett P. *Fighting with figures: A Statistical digest of the Second World War*. London: HMSO, 1995. 298 p.

1020. *Introduction to the Phases of the Battle of Britain*. URL: <https://bit.ly/3eWK3ZN> (date of reference: 22.02.2022).

1021. Jane Trefusis Forbes. URL: <https://bit.ly/3p4cFV5> (date of reference: 22.02.2022).

1022. Jones H. *Women in British Public Life, 1914–50: Gender, Power and Social Policy*. London and New York: Routledge, 2014. 280 p.

1023. Jowett G., O'Donnell V. *Propaganda and Persuasion*. London: Sage, 2006. 396 p.

1024. Keegan J. *A History of Warfare*. New York: Vintage Books, 1994. 432 p.

1025. Kinnear M. *Margaret McWilliams: An Interwar Feminist*. London: McGill-Queen's University Press, 1991. 210 p.,

1026. Krylova A. *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 320 p.

1027. Langworth R. Nashville (3). *Churchill and Women's Rights*. URL: <https://bit.ly/3CuO5IE> (date of reference: 26.12.2021).

1028. Laughton Mathews V. *Blue Tapestry*. London: Hollis & Carter, 1948. 293 p.

1029. Liddell Hart B. H. *The History of the Second World War*. New York: G.P. Putnam's Sons, 1972. 768 p.

1030. Lijphart A. *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press, 1999. 348 p.

1031. Lindsay D. *Women Warriors*. URL: <https://bit.ly/3CurmWW> (date of reference: 18.01.2022).

1032. Lytton C. *Prisons and Prisoners: Some Personal Experiences*. Peterborough: Broadview Press, 2008. 371 p.

1033. Maartens B. *To Encourage, Inspire and Guide // Media History*. 2015. Vol. 21, no.3. P. 328–341.

1034. Mackenzie W. *The Secret History of SOE: Special Operations Executive, 1940–1945*. London: St Ermin's Press, 2000. 848 p.

1035. Major J. Anthony Cotterell. URL: <https://bit.ly/2TfRtyI> (date of reference: 22.02.2022).

1036. Margolis D. R. *Women's Movements around the World: Cross-Cultural Comparisons // Gender and Society*. 1993. Vol.7, no.3. P. 379–399.

1037. Markwick R. D., Cardona E. C. *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*. New York: Palgrave Macmillan, 2012. 305 p.

1038. Merridale C. *Ivan's War: the Red Army 1939–1945*. London: Faber and Faber, 2005. 396 p.

1039. Michel H. *World War II. A Short History*. Farnborough: Saxon House, 1973. 81 p.

1040. *National Union of Women's Suffrage Societies. The Policy of the National Union of Women's Suffrage Societies (1907–1908)*. URL: <https://bit.ly/3iSyrqA> (date of reference: 25.01.2021).

1041. Noakes L. *Women in the British Army: War and the Gentle Sex, 1907–1948*. New York: Routledge, 2006. 209 p. 1041. O'Kane R. H. T. *Paths to Democracy: Revolution and Totalitarianism*. London: Routledge, 2004. 288 p.

1042. *Paramilitary // Merriam-Webster's dictionary*. URL: <https://bit.ly/3aI9e4N> (date of reference: 22.02.2022).

1043. Pattinson J. 'Turning a Pretty Girl into a Killer': Women, Violence and Clan-destine Operations during the Second World War // *Gender and Interpersonal Violence Language, Action and Representation / ed. F. Alexander, K. Throsby*. New York: Palgrave Macmillan, 2008. P. 11–28.

1044. Pennington R. 'Do not speak of the services you rendered': Women Veterans of Aviation in the Soviet Union // *Journal of Slavic Military Studies*. 1996. Vol. 9, no. 1. P. 120–151.

1045. Rao G. V. Democracy versus Totalitarianism // *Social Scientist*. 1974. Vol. 3, no. 2. P. 35–47.
1046. Rigden D. Introduction // *How to Be a Spy: The World War II SOE Training Manual*. Dundurn, 2004. P.1–30.
1047. Roberts H. *The WRNS in Wartime: The Women's Royal Naval Service 1917–1945*. London: Bloomsbury Publishing, 2017. 288 p.
1048. Royal Air Force Transport Command, 1943–1945. URL: <https://bit.ly/3BJ1rKB> (date of reference: 26.12.2021).
1049. Scott J. W. Gender: A Useful Category of Historical Analysis // *The American Historical Review*. 1986. Vol.91. no. 5. P. 1053–1075.
1050. Scott J. W. Women and War: A Focus for Rewriting History // *Women's Studies Quarterly*. 1984. Vol. 12, no. 2. P. 2–6.
1051. Segal L. *Is the Future Female? Troubled Thoughts on Contemporary Feminism*. London: Virago Press, 1987. 272 p.
1052. Sheridan D. Ambivalent Memories: Women and the 1939–45 War in Britain // *Oral History*. 1990. Vol.18, no. 1. P. 32–40.
1053. Shnyrova O. Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914–1917 // *The Women's Movement in Wartime. International Perspectives, 1914–19* / ed. A. S. Fell, I. Sharp. London: Palgrave Macmillan, 2007. P. 124–140.
1054. Shnyrova O. *Feminism and Suffrage in Russia: Women, War and Revolution 1914–1917*. P. 124–40.
1055. Skocpol T., Somers M. The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry // *Comparative Studies in Society and History*. 1980. Vol. 22, no. 2. P. 174–197.
1056. Stone T. Creating a (gendered?) military identity: The Women's auxiliary air force in Great Britain in the Second World War // *Women's History Review*. 1999. Vol. 8, No. 4. P. 605–624.
1057. Sulzberger C. L. *World War II*. New York: American Heritage Press, 1970. 386 p.
1058. Summerfield P., Crockett N. 'You weren't taught that with the welding': lessons in sexuality in the Second World War // *Women's History Review*. 1992. Vol.1, no.3. P. 435–454.
1059. The 1913 Suffrage Pilgrimage: peaceful protest and local disorder. URL: [https:// bit.ly/39apYvB](https://bit.ly/39apYvB) (date of reference: 25.01.2021).
1060. The Ministry at a Glance. URL: <https://bit.ly/3hLNLGF> (date of reference: 22.02. 2022).
1061. *The Routledge History of the Second World War* / ed. by P. R. Bartrop. London & New York: Routledge, 2021. 1289 p.
1062. The war on glamour. URL: <https://bit.ly/3IhdLnK> (date of reference: 20.02.2022).

1063. *The Women's Movements of the United States and Western Europe. Conscientiousness, Political Opportunity, and Public Policy* / ed. by M. F. Katzenstein, C. McClurg Mueller. Philadelphia: Temple University Press, 1992. 366 p.

1064. *The Women's Voluntary Service (WVS)* // The National Archives. URL: <https://bit.ly/2ZQMw5x> (date of reference: 22.02.2022).

1065. Thébaud F. *Understanding Twentieth-Century Wars through Women and Gender: Forty Years of Historiography* // *Clio: Women, Gender, History*. 2014. No. 39. URL: <https://bit.ly/3KLBA8r> (date of reference: 22.02.2022).

1066. Thompson G., Hawkins O., Dar A., Taylor M. *Olympic Britain-Social and Economic Change since the 1908 and 1946 London Games*. London: House of Commons Library, 2012. 157 p.

1067. Tournoux J. R. *Pétain et de Gaulle*. Paris: Plon, 1964. 542 p.

1068. Vigurs E. K. *The women agents of the Special Operations Executive F section: wartime realities and post war representations*. The University of Leeds, 2011. 296 p.

1069. Walter J. *The Sniper Encyclopaedia: An A-Z Guide to World Sniping*. Haver-town: Casemate Publishers, 2019. URL: <https://bit.ly/3u1UTkU> (date of reference: 18.01.2022).

1070. Weinberg G. L. *A World at Arms: A Global History of World War II*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 1178 p.

1071. Wingerden S. A., van. *The Women's Suffrage Movement in Britain, 1866–1928*. New York: Palgrave Macmillan, 1999. 227 p.

1072. Wingfield N. M., Bucur M. *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*. Bloomington: Indiana University Press, 2006. 264 p.

1073. Wodak R. *Editor's Introduction: Critical Discourse Analysis // Critical discourse analysis. Volume I. Concepts, History, Theory* / Ed. by R. Wodak. Los Angeles | London | New Delhi | Singapore | Washington DC: Sage, 2013. P. XIX–XLIII.

1074. *Women have served in armed forces for decades, but the military is still a man's world*. URL: <https://bit.ly/3wYqTv8> (date of reference: 20.03.2022).

1075. *Women in the Army*. URL: <https://bit.ly/3PMaDVb> (date of reference: 20.03.2022).

1076. *Women in the House of Commons*. London: House of Commons Information Office, 2010. 12 p.

1077. *Women's Courage in Second World War Commemorated* // *Telegraph*. 2005. 9 July. URL: <https://bit.ly/3CFBDje> (date of reference: 26.12.2021).

1078. *World War II: 1939–1945*. URL: <https://bit.ly/3GuHOGQ> (date of reference: 05.02.2022).

1079. Zaliotok N. *British and Soviet women in the army and auxiliary organizations during WWII* // XIV Машеровские чтения: материалы международной научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Витебск, 21 октября 2020 г. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2020. С. 160–161.

1080. Zalietok N. British and Soviet Women in the Military Campaign of 1939–45: A Comparative review // Marine Corps University Journal. Special Issue: Gender Integration. 2018. P. 9–40.

1081. Zalietok N. Primary sources for studying soviet women's service in the army and partisan detachments during World War II: potential of Ukrainian archives // The Youth of the 21st Century: Education, Science, Innovations: Proceedings of VII International Conference for Students, Postgraduates and Young Scientists, Vitebsk, December 11, 2020. Vitebsk: Vitebsk State University named after P.M. Masherov, 2020. P. 73–76.

1082. Zalietok N. The Soviet and British governments' policies concerning participation of women in paramilitary organizations of the interwar period // Український історичний журнал. Число 1. 2022. С. 127–136.

1083. Zalietok N. Women's service in the armed forces during World War II in the British and Soviet publications of 1940s // Ajalooline Ajakiri. The Estonian Historical Journal. Vol. 177/178, No. 3/4 (2021). P. 221–251.

ДОДАТКИ

Додаток А

Деякі посади членкинь ЖДПС з описом обов'язків

Автомеханік (технічне обслуговування, ремонт автотранспортних засобів Королівських повітряних сил).

Адміністративний персонал (допомагає офіцерам ЖДПС підтримувати загальний порядок та адмініструвати секції ЖДПС)

Асистент з обладнання (відповідає за отримання, обслуговування та видавання резервів);

Високошвидкісний телеграфіст (виконання широкого спектру обов'язків із приймання та передавання зашифрованих морзянкою сигналів, обслуговування необхідного для цього обладнання)

Відповідальний за аеростати та парашути (пакує парашути для аеростатів та здійснює огляд повітряних куль);

Відповідальний за рятувальне обладнання (обслуговує човни, парашути, рятувальні жилети).

Водій механічного транспорту (відповідає за керування автотранспортом, починаючи від невеликих фургонів та штатних автомобілів, закінчуючи тракторами та двотонними вантажівками).

Денщик (виконує персональні доручення офіцерів Королівських повітряних сил та інші службові обов'язки).

Днювальний (посильний).

Зброяр (розбирання, очищення та ремонт гвинтівки, пістолетів та кулеметів. Обслуговування та ремонт броньованих башт, огляд та обслуговування зброї в літаках).

Зварювальник ацетилену (зварює деталі літальних апаратів, компонентів двигуна та легкої сталеві арматури для літаків).

Інструктор із фізичної підготовки та хімічної атаки (інструктаж і контроль фізичної підготовки членкинь ЖДПС, інструктаж із протигазових заходів).

Кінопроекторист (відповідає за експлуатацію та щоденне обслуговування звукових та безшумних проекторів; Ремонт та обслуговування навчальних фільмів).

Конструктор моделей (будує масштабні моделі для оперативних та навчальних цілей).

Кравець (відповідає за ремонт та заміну службової уніформи).

Кресляр картографічний (виготовлення карт, високоточне нанесення ліній та дрібних букв);

Лаборант (патологічні, бактеріологічні та біохімічні дослідження, що виконуються в лікарняній лабораторії).

Льотний аеромеханік (технічне обслуговування та незначні планові огляди літальних апаратів).

Льотний механік (технічне обслуговування, запуск та випробування всіх типів двигунів внутрішнього згорання в літаках).

Масажист (виконує масаж та електротерапію в лікарнях Королівських повітряних сил).

Метеоролог (здійснює метеорологічні спостереження та складає прогнози погоди).

Механік бездротового зв'язку (налагоджує бездротовий зв'язок та виконує інші обов'язки з обслуговування літаків).

Механік радіолокатора наземний (відповідає за обслуговування та встановлення радіолокаційного обладнання на станціях).

Оператор бездротового зв'язку (тестує, оглядає та працює з обладнанням для бездротового зв'язку)

Оператор повітряних куль (працює на майданчиках з аеростатами, відповідаючи за догляд та експлуатацію певного аеростата).

Оператор радіолокації (виявляє літаки за межами берегів Великої Британії)

Оператор радіотелефонії (робота з УКВ-обладнанням, встановленим на наземних станціях, та його дрібний ремонт).

Оператор телепринтера (передає важливі та секретні повідомлення).

Оптик-санітар (під наглядом офтальмолога перевіряє гостроту зору персоналу, підбирає окуляри тощо).

Пакувальник та ремонтник гальмівних парашутів (загальний ремонт та технічне обслуговування гальмівних парашутів, латання та легування дір від куль тощо; складання та пакування гальмівних парашутів).

Помічник відповідального за рятувальне обладнання (пакує всі типи парашутів, а також кріпить парашути до дінгі (маленькі шлюпки); допомагає упакувати дінгі).

Помічник з озброєння (відповідає за чистку зброї та наповнення патронних стрічок).

Помічник із технічного обслуговування (виконує напівкваліфіковані роботи в майстернях, наприклад, встановлює свічки запалювання до двигунів, готових до випробувань; розбирає та очищує зброю після стрільби на полігоні; надає загальну допомогу в механічних майстернях).

Працівник по тканинах (вирізання, механічна обробка, припасування тканин до літальних апаратів, виготовлення чохла для двигунів, пропелерів, кабін тощо, а також оббивки. Нанесення захисних та камуфляжних покриттів пензлем та пульверизатором на тканину, фанеру та металеві поверхні).

Радіоасистент (монтаж, під'єднання та інспектування радіобладнання).

Ремонтник приладів (обслуговування та ремонт усіх приладів (крім радіо- та електрообладнання), включно з кисневим обладнанням, прицілами для бомб, камерами, проєкторами, автоматичним та електричним обладнанням).

Рентгенограф (працює на рентген-апараті, робить рентген-знімки).

Робітник із загальними обов'язками (відповідальний за прибирання побутових приміщень, їдалень, кабінетів, надання допомоги в підготовці овочів на кухні).

Слюсар (обслуговування та ремонт усіх типів металевих каркасів, включно з корпусами, поплавками та компонентами планера, як-от гідравлічні системи, гальма та шини).

Слюсар двигунів (обслуговує та ремонтує всі типи аеромоторів та супутніх паливних систем електростанцій, металевих пропелерів та їхніх різноманітних аксесуарів).

Стоматологічний гігієніст (під наглядом лікарів-стоматологів слідкує за гігієною порожнини рота службовиць та інструктує їх щодо належного догляду за зубами).

Фармацевт (видає та веде облік медичних, хірургічних та стоматологічних матеріалів).

Фахівець із ремонту взуття (відповідає за ремонт взуття персоналу).

Фінішер (відповідає за фарбування та лудіння металевих, дерев'яних та тканинних компонентів літальних апаратів).

Фотограф (відповідає за створення оперативних та навчальних фільмів, фотографій. Обслуговування обладнання та записів. Допомагає встановити камери в літаках).

Джерело: Collett Wadge D. Women in Uniform. London: Dampson Low. 1946. P. 177–181.

Наукове видання

Наталія Залеток
Жінки на військовій службі у Великій Британії
та СРСР у роки Другої світової війни

Верстка та оригінал-макет *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 30.05.2022 р. формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 35,1. Обл. вид. арк. 35.
Наклад 300 прим. Зам. 57-2022.
Надруковано ПП “ФП Фоліант”
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13.

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013.